

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE • JAARGANG 3 * 1950

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter; Mr. H. Hardenberg, Secretaris; Mr. G. J. Kalf, Penningmeester; Prof. Dr. A. W. Byvanck; Prof. Dr. A. E. van Giffen; Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel; Dr. R. van Luttervelt; Jacob Mees; Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer; Prof. W. A. E. van der Pluijm; Jhr. D. C. Röell; Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel.

REDACTIE: Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal; *Secretaris:* W. Moerdijk; *Redactie voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. De Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring; *Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek:* Dr. P. Glazema; *Monumentenzorg:* Dr. W. J. A. Visser; *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Redactie voor „De Museumdag“:* Dr. R. E. J. Weber.

INHOUD

BIJDRAGEN

- BICKER CAARTEN, A.
Windmolens met een gecombineerd bedrijf en molens van een bijzondere bouw 57
- BOM, J. A. L.
Natuursteen bij historische bouwwerken. 161
- BOONENBURG, K.
De oudste tot op heden bekende vermelding van windmolens in het graafschap Holland 62
- DOORNINK-HOOGENRAAD, M. M.
Het Gravenhof te Zutphen 34
- HEIDE, G. D. VAN DER
Enige resultaten van het oudheidkundig bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied, met name in de Noordoostpolder . . . 79
- Vollenhove 95
- HEUKELOM, DR. IR. G. W. VAN
De restauratie van de Martini-toren te Groningen 111
- HOFSTRA, PROF. DR. S. en IR. A. VAN DER STEUR
Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam. 149
- HOOP, A. N. J. TH. VAN DER
Enkele opmerkingen over het conserveren van ijzeren voorwerpen in het museum te Batavia. 62
- KOK, A. A.
De gevel van het Olde Vleishuus, Oudestraat 119 te Kampen 100
- LUNSINGH SCHEURLEER, D. F.
De National Park Service in de Verenigde Staten van Amerika 1
- De sociaal culturele taak van het museum 45
- LUTTERVELT, DR. R. VAN
Nederlandse tegeltableaux te New York 146
- NEURDENBURG, PROF. DR. E.
Pieter Adriaensz. 't Hooft, Haags steenen beeldhouwer. 47
- POT, G. J. J.
De bouwrekening van het Goudse Stadhuis van 1450 129
- RENAUD, J. G. N.
De onderzoekingen op het Gravenhof te Zutphen 15
- VISSER, DR. W. J. A.
Cartographische inventarisatie van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 64
- Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de Commissie tot toetsing van de Grondbeginselen en Voorschriften van 1917 105
- Een belangrijke verbouwing te Maastricht 156

BOEKBESPREKINGEN

- BEISTERVELD, JOH. en A. A. KOK
Het monumentale dak (Heemschut-Serie, No. 54)
- JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER 44
- JANSEN, BEATRICE
Laat Gotisch Borduurwerk in Nederland
DR. G. T. VAN YSSELSTEYN
- MICHEL, E.
Musées et Conservateurs
- D. F. LUNSINGH SCHEURLEER 158
- NORN, OTTO
Mester Michiels to breve til Christian den Anden.
- PROF. DR. E. H. TER KUILE 68
- NORN, OTTO
Christian III's Borge
- W. H. SCHOKKING 68
- RACKHAM, BERNARD
Medieval English Pottery.
- J. G. N. RENAUD 73

INHOUD

ROUSSEL, A. Danmarks Middelalderborge J. G. N. RENAUD 71	Heemschut-Serie, Nos. 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59 en 60 PROF. DR. H. VAN DE WAAL 40
SAXL, F. and R. WITTKOWER British Art and the Mediterranean DR. W. R. JUYNBOLL 67	Kastelen in Gelderland J. G. N. RENAUD 70

NIEUWS-BULLETIN

De cijfers verwijzen naar de kolommen

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUN- DIGE BOND

Bondsnieuws	43, 77, 139, 157
Verslag Algemene Vergadering 25 Febr. '50 te Utrecht	43
Verslag Algemene Vergadering 14 Juli '50 te Zwolle	139

VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD

Oudheidkundig Bodemonderzoek (Afd. I)

Opgravingsnieuws	5, 69, 107
Overzicht Oudheidkundige opgravingen	165

Monumentenzorg (Afd. II)

Gegevens betreffende windmolens	19, 211
Overzicht restauraties	185
Restauratienieuws 1, 17, 41, 57, 81, 97, 105, 137, 201, 209, 225	

Musea (Afd. III)

Catalogi en gidsen (suppl. „De Nederlandse Musea”)	75, 199
Museumcursus	207, 223
Museumnieuws	30, 91, 121, 215
Overzicht werkzaamheden	191
Vacatures.	35, 159, 229

DE MUSEUMDAG

Ledenlijst	119
Programma Museumdag 1 April '50 te Amsterdam	11
Programma Museumdag 21 Oct. '50 te Rot- terdam	159
Verenigingsberichten	54, 99
Verslag Museumdag 1 April '50 te Am- sterdam	81
Verslag Museumdag 21 Oct. '50 te Rot- terdam	219

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De National Park Service in de Verenigde
Staten van Amerika 1
D. F. Lunsingh Scheurleer

De onderzoekingen op het Gravenhof te Zut-
phen 15
J. G. N. Renaud

Het Gravenhof te Zutphen 34
M. M. Doornink-Hoogenraad

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDAGEN	PAG.
De National Park Service in de Verenigde Staten van Amerika	1
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
De onderzoekingen op het Gravenhof te Zutphen	15
<i>J. G. N. Renaud</i>	
Het Gravenhof te Zutphen	34
<i>M. M. Doornink-Hoogenraad</i>	
De Sociaal Culturele Taak van het Museum.	45
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	

BOEKBESPREKINGEN	
Heemschut-Serie, Nos. 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59 en 60	40
<i>Prof. Dr. H. van de Waal</i>	
Joh. Beisterveld en A. A. Kok, Het monumentale dak (Heemschut-Serie, No. 54).	44
<i>Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer</i>	

NIEUWS-BULLETIN	KOL.
Restauratie-nieuws	
Mededeling Rijksdienst voor de Monumentenzorg	17
Mededeling van de vereniging „De Nederlandsche Molen”	19
De Museumdag	
Tijdschriftencirculatie	27
Berichten	27
Vragen.	29
Toegankelijk gestelde verzamelingen	29
Boekaankondigingen.	33
Victor de Stuers-herdenking	37
Tentoonstellings-agenda.	39

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klokksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Pieterskerkhof 13, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; W. Moerdijk, adj.-secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”

Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina

DE NATIONAL PARK SERVICE IN DE VERENIGDE STATEN VAN AMERIKA

DOOR

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Voorgeschiedenis en taak

Aan de meesten zal zonder twijfel de „National Park Service”¹ in de Verenigde Staten van Amerika bij name bekend zijn, weinigen echter zullen weten, welk een voorname plaats deze dienst inneemt, niet alleen ten opzichte van de natuurbescherming, doch ook ten aanzien van de monumenten van geschiedenis en kunst uit verleden en heden.

Reeds lang voordat de National Park Service werd opgericht, waren er natuurreservaten en monumenten, die onder beheer en bescherming van de Federale regering, van een staat, stad of vereniging stonden. Tegen het einde van de 18de eeuw werden voor het eerst enkele terreinen voor recreatiedoeleinden onder toezicht van het gouvernement geplaatst en wel een aantal parken te Washington D.C. Hetzelfde geschiedde in 1832 met Hot Springs (Arkansas)², doch ditmaal ter wille van de genezende krachten, die naar men meende de warmwaterbronnen bezaten.

Als in 1870 een expeditie naar het gebied, dat thans Yellowstone Park is geheten³ plaats heeft, om te onderzoeken of de verhalen die in omloop zijn over geysers en warme bronnen op waarheid berusten, komt een van de expeditieleden, Cornelius Hedges, een rechter uit Montana, op het denkbeeld deze streek te bestemmen tot „national park” tot eeuwigdurend gebruik van het Amerikaanse volk. Door toedoen van Hedges en zijn mede-expeditieleden komt in 1872 een wet tot

¹ Voor het ter perse gaan van dit artikel had ik het voorrecht, het rapport te lezen, dat Prof. G. J. van Oordt aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft uitgebracht naar aanleiding van zijn reis naar Noord-Amerika, waar hij de National Parks bestudeerde.

Litteratuur: C. BRYANT en W. W. ATWOOD, *Research and Education in the National Parks*, U.S. Government Printing Office, Washington D.C., 1941; I. F. STORY, *Glimpses of our National Parks*, U.S. Government Printing Office, Washington 1941. *A brief History of the National Park Service*, J. F. KIELEY, 1940; *You Start, a booklet for new employees of the National Park Service*, 1945; D. BUTCHER, *Exploring our National Parks*, Oxford University Press, New York 1947; *National Park Service, a study of the Park and Recreation Problem of the United States*, United States Government Printing Office, Washington D.C. 1941.

² Vier vierkante mijlen land tot reservaat bestemd. In 1931 een National Park.

³ John Cotter bezocht in 1807/08 als eerste blanke deze streek. Het reservaat telt ca. 3000 geysers en warme bronnen en heeft een oppervlakte van 3472 vierkante mijlen.

stand, waarbij Yellowstone Park wordt verklaard „as a pleasuring-ground for the benefit and enjoyment of the people”.

Meer en meer vond de gedachte ingang om terreinen, die geacht moeten worden voor het Amerikaanse volk van algemeen belang te zijn, onder bescherming van het gouvernement ⁴ te plaatsen, om ze zodoende voor ondergang te behoeden.

Stond men aanvankelijk op het standpunt, slechts gebieden die voor „pleasuring grounds” in aanmerking kwamen te beschermen, steeds meer komt men tot het inzicht, dat in het bijzonder gebieden die uit biologische, geologische en later ook uit historische overwegingen van betekenis zijn, voor het nageslacht behouden moeten worden, door ze onder beheer van de overheid te stellen. In 1890 werden de gebieden te Yosemite, General Grant en Sequoia tot National Park verheven.

Van groot belang was de „Antiquities Act” van 8 Juni 1906, waarbij de President van de Verenigde Staten gemachtigd werd, tot „National Monuments” te verklaren „historic landmarks, historic and prehistoric structures and other objects of historic or scientific interest that are situated upon the lands owned or controlled by the Government of the United States”.

Hierdoor werd de mogelijkheid geopend, gebieden, gebouwen enz., die om de een of andere reden van betekenis zijn voor het land, onder bescherming van het gouvernement te plaatsen om ze zodoende in stand te houden. Men kent echter ook National Parks die door een wet, uitgevaardigd door de Federale regering in het leven werden geroepen. Deze hebben tot doel „to preserve for all time science, scientific, historic or archeologic attractions of distinctly national importance and interest for the enjoyment of the people”.

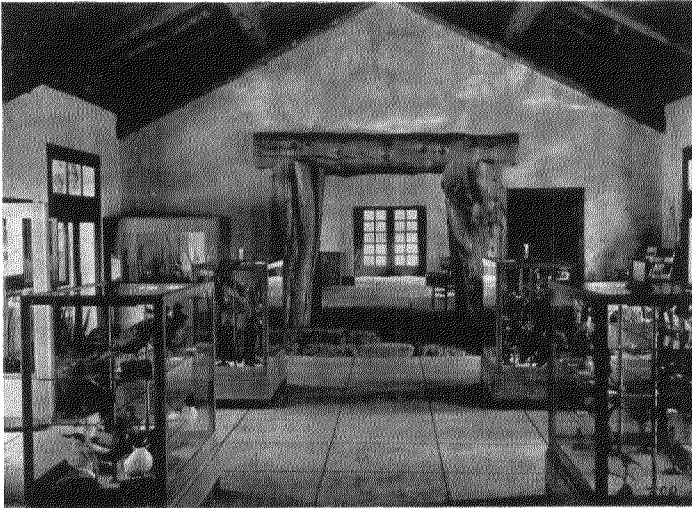
Aanvankelijk werden de National Parks en Monuments rechtstreeks geadmistreerd door het Ministerie van Binnenlandse Zaken (bewakingsdiensten werden uitgevoerd door militairen). De nationale monumenten, voorzover ze van militaire betekenis waren, stonden (en enige staan nog) onder het Ministerie van Oorlog.

Toen deze vorm van organisatie op de duur niet voldeed, werd in 1916 de National Park Service gesticht als een zelfstandige dienst, doch ressorterend onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Deze dienst kreeg haar zetel te Washington D.C. In 1933 werden de meeste federale parken, waaronder ook vele welke tot nu toe onder andere ministeries stonden, onder de National Park Service geplaatst en naar gelang van hun karakter in elf groepen verdeeld ⁵. Toen na enkele

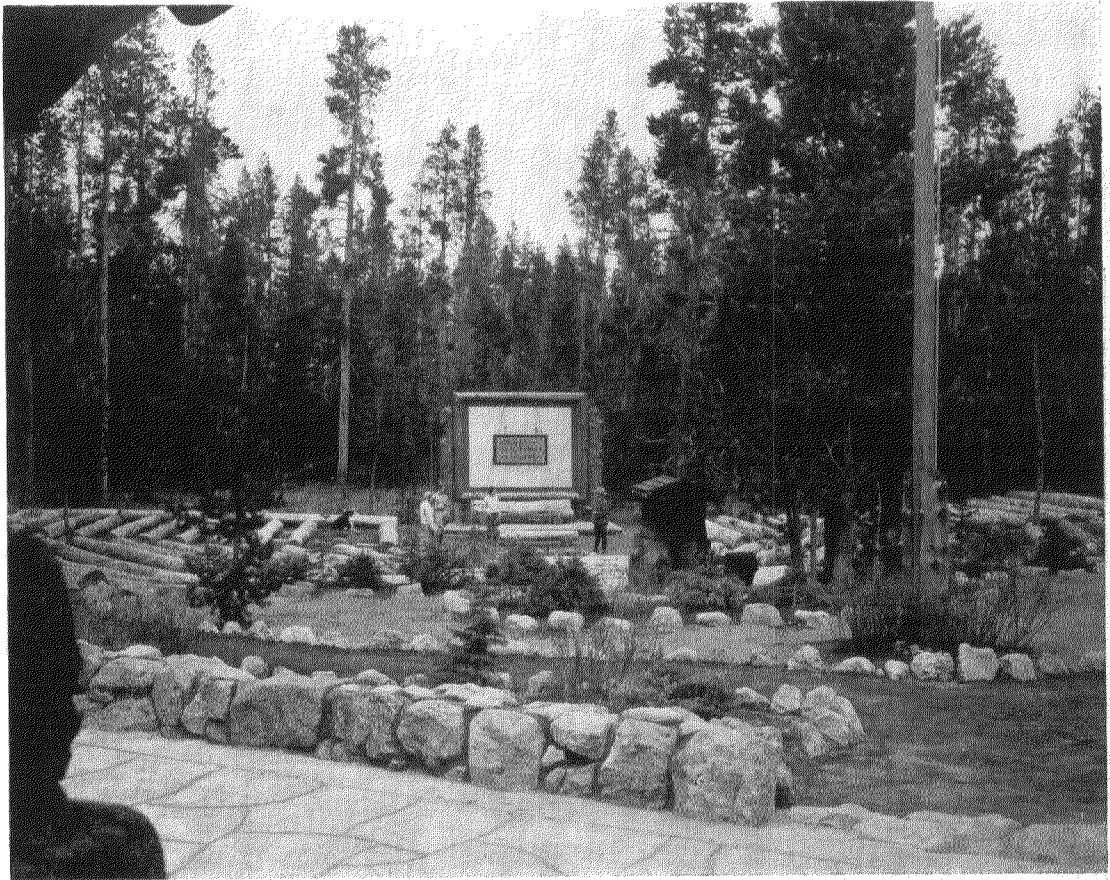
⁴ Of onder die van de Staten en Verenigingen.

⁵ *National Parks* (b.v. Grand Canyon, Arizona, 1929), *National Historical Parks* (b.v. Morristown, New Jersey, 1933), *National Monuments* (b.v. Aztec Ruins, New Mexico, 1923), *National Military Parks* (b.v. Kings Mountain, South Carolina, 1931), *National Battlefield Parks* (Richmond,

NATIONAL PARK SERVICE

Afb. 1. Fishing Bridge Museum, Yellowstone National Park. Expositiezaal.

Afb. 2. Fishing Bridge Museum, Yellowstone National Park. Amphitheater en projectiedoek, gezien van uit de achteringang.

NATIONAL PARK SERVICE

Afb. 3. Yosemite National Park, Californië. Kampvuur.

Afb. 4. Fishing Bridge Museum, Wyo. Kampvuur.

jaren bleek, dat de werkzaamheden te veelomvattend voor één bureau werden, ging men er in 1937 toe over het land in vier districten te verdelen, ieder met eigen bureau onder een directeur.

In totaal hebben de National Park Services ⁶ thans 168 monumenten onder hun beheer met een oppervlakte van ruim 20 miljoen acres ⁷.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de National Park Service alle denkbare objecten, verspreid over geheel Amerika, die van betekenis zijn voor de wetenschap of voor de geschiedenis van het land, beschermt en instandhoudt. Doch ook houdt ze zich bezig met de aanleg van wegen, het maken van uitbreidingsplannen ⁸, bruggen, alsook met de bescherming van de bossen ⁹ tegen insecten, vernieling, brand, e.d.

Van groot gewicht is de wet van 1935 waarbij de National Park Service de taak krijgt te zorgen voor het instandhouden van gebieden, gebouwen, voorwerpen en oudheden, die van nationale en/of historische betekenis zijn.

Daar het te ver zou voeren, al de artikelen van deze wet te noemen, wil ik met de voornaamste volstaan. Zo krijgt de N.P.S. de taak tekeningen, plattegronden, fotografieën en gegevens te verzamelen over historische en archaeologische gebieden, alsmede over gebouwen en voorwerpen en voorts om een overzicht samen te stellen van en een onderzoek in te stellen naar genoemde monumenten met het doel na te gaan welke van belang zijn om de geschiedenis van de Verenigde Staten te illustreren.

Tevens krijgt de N.P.S. ¹⁰ de opdracht, zorg te dragen voor het restaureren (Fort Pulaski, 1923), reconstrueren (Morristown, 1933), enz. en daar waar het nodig is in of bij de National Parks musea te stichten en deze in stand te houden ¹¹.

Voorts heeft de N.P.S. tot taak een opvoedkundig programma samen te stellen

Virginia, 1944), *National Battlefield Sites* (b.v. White Plains, New York, 1926), *National Historic Sites* (b.v. Jefferson National Expansion Memorial, Missouri, 1940), *National Memorials* (b.v. Lee Mansion, Virginia, 1925), *National Cemeteries* (Gettysburg, Pennsylvania, 1863), *National Parkways* (George Washington Memorial Parkway, Virginia-Maryland, 1930), *National Capital Parks*.

⁶ Ook heeft de National Park Service een indeling naar hun aard gemaakt, zoals terreinen van betekenis voor de archaeologie, historie, biologie, geologie en het natuurschoon.

⁷ 1 acre is ca. 0.4 ha.

⁸ Recreation-plan for lake Texoma developed by *National Park Service* by Newton B. Drury, 1945.

⁹ Deze staan onder het *Departement of Agriculture* (Forest Service) en de Game and Bird Reservations onder het *Departement of Agriculture* (Biological Survey and Forest Service).

¹⁰ Door of onder leiding van de N.P.S. vinden ook opgravingen plaats zoals te Ocmulgee (Georgia) in 1935/36, en in Jamestown.

¹¹ Niet alleen de N.P.S., doch ook staten, provincies, steden, historische verenigingen, musea, zijn eigenaar en beschermer van monumenten van geschiedenis en kunst.

en een dito dienst op te richten met het doel het publiek voorlichting te geven omtrent de verschillende monumenten in de ruimste zin van het woord.

Hieruit blijkt, dat de N.P.S. thans een uiterst belangrijk lichaam is, dat zich bemoeit zowel met de oudheidkunde (geschiedenis) als met de natuurbescherming. Ten slotte vormt ook het museum, waarover zo dadelijk meer, een integreerend deel van haar werkzaamheden.

*Opvoedkundige taak*¹²

Ofschoon in Amerika reeds lang door tal van personen de wenselijkheid en de noodzakelijkheid was erkend, om de monumenten van welke aard ook nader tot het publiek te brengen, werd pas in 1917 besloten deze aangelegenheid te bestuderen. Hiertoe werd het volgende jaar een commissie van 75 leden in het leven geroepen, welke zich speciaal had bezig te houden met de vraag, op welke wijze de national parks ten behoeve van het Amerikaanse volk een paedagogische taak konden vervullen. Deze commissie kwam tot de conclusie, dat dit doel het beste kon worden verwezenlijkt door het houden van rondleidingen in de natuur, en door lezingen over biologie en geologie te organiseren.

Bekendheid verwierf het „praatje” van 10 minuten, waarbij de toehoorders zich om een kampvuur schaarden (afb. 3 en 4). Deze methode werd voor het eerst in Yosemite Park gevolgd. In 1925 werd hier de Yosemite School of Field gevestigd, welke in 1940 bijna 300 gegradueerden afleverde. Velen hiervan kregen functies als ranger (boswachter), chief-ranger, parknaturalist (natuurhistoricus), custodian (conservator) e.d. Deze school stond zowel onder leiding van de N.P.S., als van de Yosemite Natural History Association. Achter genoemd schoolgebouw bevindt zich een copie van een Indiaans kamp, dat door een oude Indiase vrouw wordt bewoond. Zij zingt liederen van haar volk en laat zien hoe de Indianen manden vlechten en het eten bereiden. Deze „levende expositie”, zoals ze wel genoemd wordt, trekt bij de bezoekers grote belangstelling¹³.

Om de bijzonderheden van de reservaten beter tot het publiek te kunnen brengen, werd door de American Association of Museums¹⁴ het plan geopperd in de belangrijkste reservaten musea te stichten. Dit had tot gevolg, dat bij wijze

¹² Reeds tegen het einde van de 19de eeuw hadden studenten onder leiding van professoren herhaaldelijk studiereizen gemaakt naar gebieden die uit geologisch of biologisch oogpunt gezien van belang waren.

¹³ Tal van „reservations” hebben thans verenigingen als deze, die zich met het opvoedkundige werk bezighouden.

¹⁴ Reeds in 1904 wordt melding gemaakt van een kleine collectie (opgezette vogels in cellofaandozen of hulzen, waardoor iedereen deze gemakkelijk kan hanteren), welke betrekking had op het reservaat. De oudste verzameling is die, welke te Mesa Verde in 1905 is bijeengebracht; deze werd in 1918 voor het publiek opengesteld.

van proef in 1927 een „fireproof” museum in het Yosemite Park werd gebouwd, waarvoor het Laura Spelman Rockefeller-fonds gelden verschafte.

Toen deze proef goed geslaagd bleek, werden tal van museale instellingen in het leven geroepen.

Museum-indeling

Men heeft thans twee categorieën van musea¹⁵ en wel „park-museums” (76 musea) en „historic house museums” (37 musea).

Bij de eerstgenoemde categorie is het museum gesticht, uitsluitend met het doel om de bezoekers de kennis van de flora, de fauna, de geologie en de oudheidkunde bij te brengen.

Bij de tweede categorie daarentegen zijn de gebouwen veelal zelf monumenten en worden tot museum bestemd, in vele gevallen zijn ook de terreinen waarop deze zich bevinden van betekenis.

Tot de eerste groep behoren drie typen musea, n.l. *Headquarters Museums*, *Branch of Focal Point Museums* en *Observation Station Museums*. Het eerstgenoemde geeft „the story”, het verhaal van het reservaat in al zijn verscheidenheid. Het Branch of Focal Point Museum is op punten geplaatst, die om de een of andere reden belangrijk zijn, zoals b.v. het Mariposa Grove Museum in het Yosemite National Park, dat speciaal aandacht schenkt aan de sequoia's, te midden waarvan het gebouwd is (afb. 5 en 6). Hiertoe behoort ook het trail-side museum (b.v. Obsidian rots in het Yellowstone National Park). Het derde type, het Observation Station Museum, is gebouwd op een plaats, van waaruit de bezoeker belangrijke natuurverschijnselen kan zien, zoals b.v. Yavapai in de Grand Canyon, dat uniek in zijn soort is. Met behulp van een oriënteertafel en kijkers kan het publiek de rotsformatie aan de overzijde van de vallei bestuderen. Een reliëfkaart van de geologische gesteldheid en fragmenten van rotsformaties alsook een model van de Grand Canyon, dienen om de bezoekers een duidelijk beeld van dit natuurmonument te geven. De bezichtiging van dit type museum duurt 20 à 30 minuten.

Museumgebouw

De museumgebouwen zijn in een stijl opgetrokken, welke zich zoveel mogelijk aansluit bij die van de streek, waarin zij zich bevinden. Hierdoor past dit geheel in de omgeving en detoneert niet. Zo zien wij in Bandelier Nat. Monument in New Mexico een museum, dat geheel in dezelfde stijl is opgetrokken als de Indiaans-Spaanse huizen (pueblo's) van deze streek. In het National Historical

¹⁵ In totaal 114 musea met een gezamenlijke oppervlakte van 73.000 vierkante voet (1948).

Park te Morristown en in Guilford Courthouse zijn museumgebouwen in kwasi koloniale stijl gebouwd. Bij voorkeur wordt het museumgebouw aan de hoofdweg van het park gezet, waardoor het in het oog valt en gemakkelijk te vinden is.

Bouw en Inrichting

Daar deze musea tot taak hebben aan de hand van de bijeengebrachte collecties het reservaat in al zijn onderdelen aan het publiek te doen kennen, wordt ernaar gestreefd de voorwerpen op een zo didactisch en overzichtelijk mogelijke manier op te stellen, waarbij tevens bijzondere aandacht aan de aesthetische verzorging wordt besteed.

Als besloten is in een national park een museum te stichten, wordt van te voren zorgvuldig overwogen welk materiaal tentoongesteld dient te worden, om zodoende te kunnen bepalen, hoeveel ruimte er nodig zal zijn zowel voor expositie als voor andere doeleinden (studiezaal, bibliotheek¹⁶, lokalen voor de staf en administratie, werkplaats, enz.). Om verzekerd te zijn van een goede circulatie van het publiek in het toekomstige museumgebouw, wordt een schatting gemaakt van het aantal te verwachten bezoekers. Aan de hand van deze gegevens en eisen wordt door daarvoor competente leden van de staf een plan voor een doelmatig ingericht museum opgesteld; als dit gereed is wordt het aan de superintendent voorgelegd. Gaat deze laatste ermee accoord, dan wordt het ter goedkeuring gezonden aan de regionale directeur, die het op zijn beurt naar het daarvoor in aanmerking komende atelier¹⁷ zendt, waar een speciale studie wordt gemaakt van de wijze waarop het uitgevoerd dient te worden. Dit atelier stuurt het naar de hoofddirecteur in Washington om diens fiat te ontvangen en pas daarna kan met de uitvoering een begin worden gemaakt. Voor zover het noodzakelijk is, worden de verschillende „exhibits” vervaardigd in het atelier, de rest wordt ter plaatse uitgevoerd.

Methode van expositie

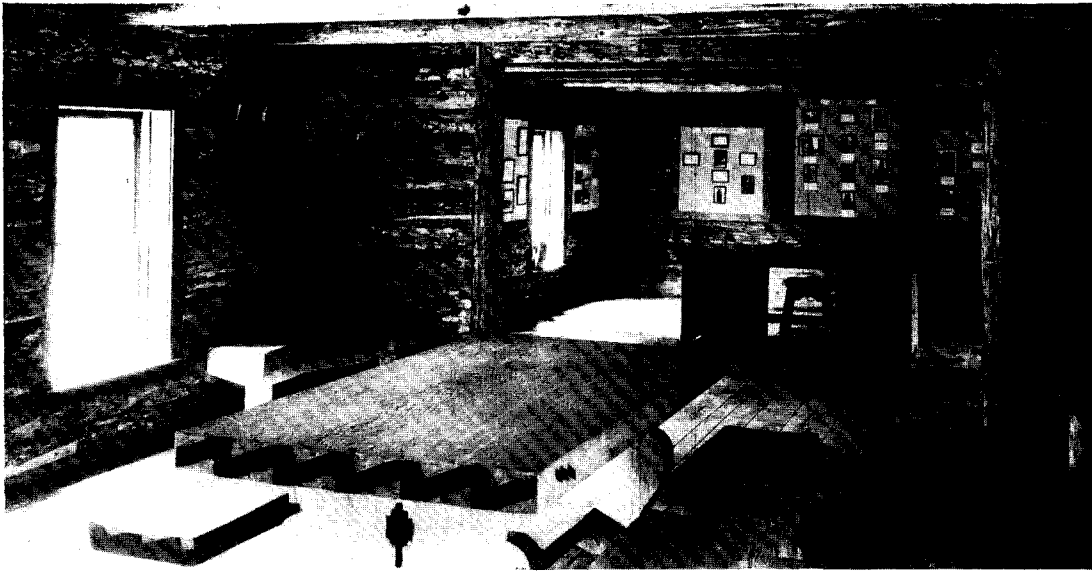
Om de „story” van het natuurreservaat of van het „national monument” volledig te doen zijn, worden de originele voorwerpen aangevuld en toegelicht met maaksels zoals diorama's, modellen, grafieken, aquarellen, tekeningen, landkaarten en opschriften.

De inrichting wordt zó uitgevoerd, dat iedere „exhibit” een hoofdstuk op zich-

¹⁶ De staf van de *Field Division of Education* ijverde er voor, dat tal van bibliotheken werden gevormd.

¹⁷ De *Eastern Museum Laboratories* bevinden zich te Washington D.C. en de *Western Museum Laboratories* te Berkeley, California.

NATIONAL PARK SERVICE

Afb. 5. Mariposa Grove, Yosemite National Park, Californië. Reconstructie van een blokhut, welke als expositie-zaal is ingericht.

Afb. 6. Mariposa Museum, Yosemite National Park, Californië. Blokhut.

zelf vormt in het uit te beelden „verhaal” en als zodanig te begrijpen is (afb. 7, 8 en 13).

Een van de grootste museale opzetten is die voor de Jefferson National Expansion Memorial te San Louis¹⁸. Verschillende conservatoren hebben een tijd te San Louis¹⁹ gewoond om terreinstudies te maken en om de zich daar bevindende verzamelingen van de Missouri Historical Society te bestuderen.

Als voorbeeld hoe een museum-exhibit wordt opgezet, moge die in Kings Mountain National Military Park worden vermeld²⁰. De slag bij Kings Mountain (South Carolina, 1780) vormde een episode in de Vrijheidsoorlog, waarbij de Amerikanen de overwinning behaalden op de Engelsen onder Major Patrick Ferguson, die sneuvelde. Men wilde hier de drie onder te noemen hoofd-elementen in beeld brengen:

1. Het aanschouwelijk weergeven van het slagveld.
2. De betekenis van de „Mountain Men”, door wier toedoen de slag werd gewonnen.
3. Het uitbeelden van de geschiedenis van het reservaat, voor zover deze niet direct samenhang met het slagveld.

De expositie werd opgebouwd, zoals hier steeds het geval is, met behulp van wand- en muurvitines, originele voorwerpen, diorama's, modellen, plattegronden, enz.

Als voorbeeld hoe een „exhibit” er uit ziet, moge dat van de „Origins of the Mountain Men”²¹ gelden. Bovenaan is een kaart geplaatst, welke het westelijk deel van Europa en het oostelijk deel van Amerika laat zien. Lijnen tonen aan uit welke landen van Europa deze mensen zijn gekomen en in welke delen van de nieuwe wereld zij zich hebben gevestigd, hetgeen door een beschrijving nader wordt toegelicht. De dorsvlegel wijst er op, dat zij hun eigen graan dorsten, het spinrokken, dat zij wol spinnen om hun kleren te weven. Met de grote bijl geheel rechts hakten zij de bomen om hun blokhutten te bouwen, zoals een tekening aangeeft. Voorts zien wij een presbyteriaanse bijbel, waarboven een afbeelding van een prediker. Ten slotte is een originele viool aangebracht, voorzien van een bijschrift „recreation” (afb. pag. 12).

¹⁸ San Louis werd in 1764 door Franse kooplieden gesticht. Het kwam met Louisiana onder de Verenigde Staten. Het was het centrum voor de handel van de Far West.

¹⁹ Het terrein, dat tot de Jefferson National Expansion Memorial, gebouwd van 1839-62, behoort en zich langs de Mississippi uitstrekt, is ongeveer 33 H.A. groot; jaren geleden was hier het nu gesloopte handelscentrum van de stad.

²⁰ Dit bestaat uit 13 exhibits en is in verband met de kosten zo klein mogelijk gehouden.

²¹ De vaders of grootvaders van de „Mountain Men” waren ten gevolge van armoede en geloofsvervolgning naar Amerika verhuisd, waar zij of hun zoons tot in of over de bergen waren getrokken.

Op deze wijze krijgt de bezoeker op eenvoudige manier een denkbeeld van wat een „Mountain man” is. Al de „exhibits” zijn op dezelfde overzichtelijke manier opgezet. Het hier beschreven systeem treffen wij overal aan, of het nu de geologie, de prae-historie of de oudheidkunde betreft.

Zoals in vele Amerikaanse musea wordt door de N.P.S. voor haar musea veel gebruik gemaakt van kunstlicht voor de verlichting van museumzalen. Indirect kunstlicht zien wij b.v. in museumzalen, waar de vitrines zijn opgenomen in de wand. De hierin geplaatste lichtbron verlicht de vitrines²² zodanig, dat de beschouwer hiervan geen hinder ondervindt. Het maakt, dat de bezoeker zelf in het donker staat (afb. 9, 10 en 12).

Zoals uit het bovenstaande blijkt, wordt er veel zorg besteed aan de exhibits, waarbij gebruik gemaakt wordt zowel van originelen als van diorama's, schematische voorstellingen en wat verder kan bijdragen om het verhaal duidelijk te maken.

Diorama's, modellen, e.d.

Het diorama of doorschijnbeeld werd in 1822 voor het eerst door Louis Daguerre te Parijs vervaardigd. In elk opzicht verschilde dit echter van het huidige. Daguerre maakte een kast, waarin transparanten werden geplaatst, die aan twee kanten werden beschilderd²³.

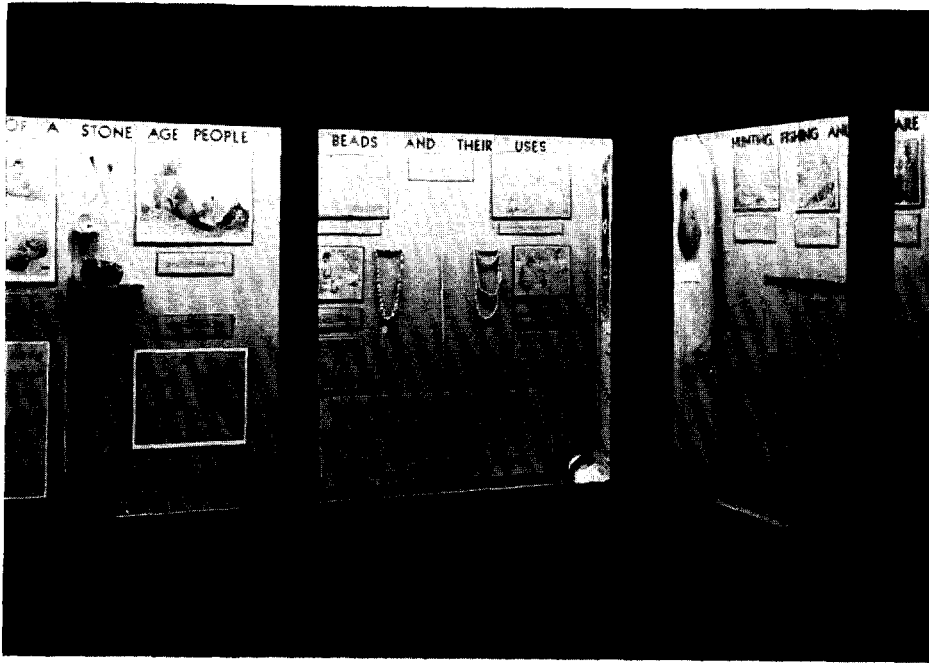
Thans verstaat men onder diorama een driedimensionale voorstelling, waarvan men reeds in de 19de eeuw sporen aantreft²⁴. Werden de diorama's eerst toegepast om de natuur weer te geven, later en ook thans worden ze gebruikt om er voorstellingen met menselijke figuren en gebouwen mede uit te beelden. Het diorama wordt in een kast geplaatst, welke in de zaalwand wordt opgenomen. Door een rechthoekige opening in de wand, waarvoor een schuin geplaatst stuk glas, is het diorama te bezichtigen. Een aan de voorkant schuin aangebrachte rij elektrische lampen zorgt voor een doelmatige belichting. Een goed geslaagd voorbeeld is te Tumacaceri te bezichtigen in een tot museum ingericht Spaans Missiehuis. Het stelt het voorlezen van de Mis voor. Treffend is de weergave,

²² De vitrines hebben grote glasruiten en hebben een houten of metalen skelet. Dezelfde constructie treffen wij aan bij de vrijstaande vitrines. Deze worden b.v. toegepast in zalen met zijlicht (Fishing Bridge Museum) (afb. 1).

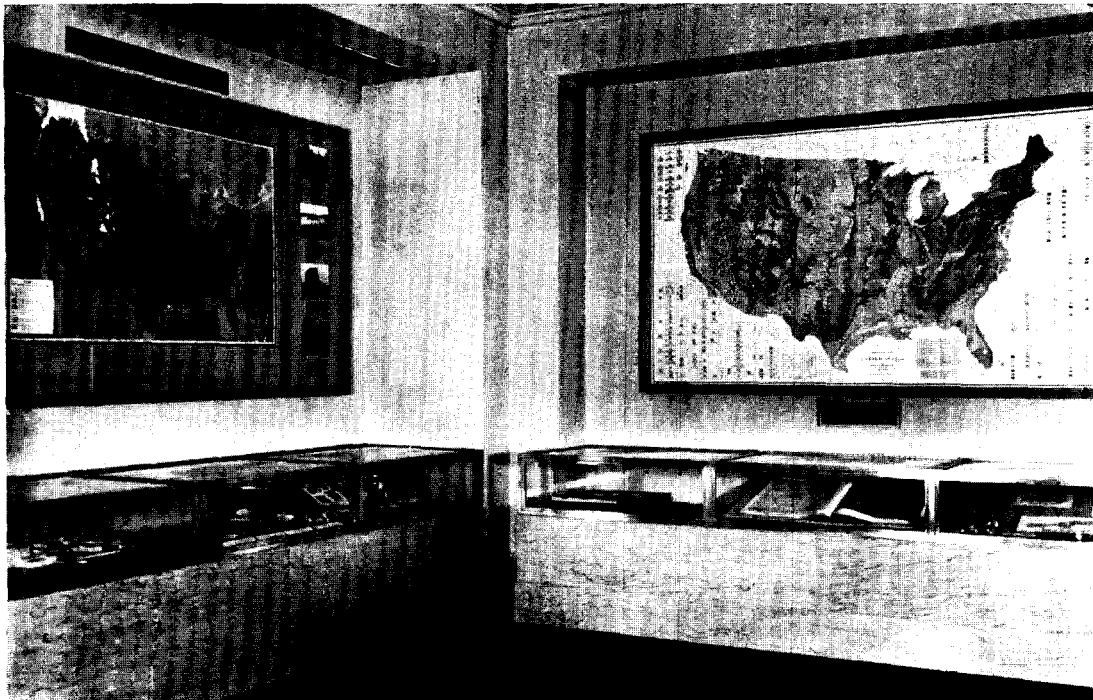
²³ De voorstelling aan de voorzijde wordt zichtbaar bij opvallend licht, die aan de achterkant van de transparent komt te zien als de lichtbron er doorheen valt. Door het opvallend licht te verzwakken en het doorvallend licht te versterken vindt een overgang van het ene beeld naar het andere plaats.

²⁴ In Bullock's museum te Londen kwam in 1815 een naturalistische groep met verschillende dieren voor. Het museum te Zaandijk (thans Indisch Instituut, Amsterdam) bezat een diorama uit de 19de eeuw, welke een plantage in Suriname voorstelt. De in drie dimensies uitgebeelde tonelen door Cornelis Davelaar (1775-1831) kunnen eveneens als voorlopers worden beschouwd.

NATIONAL PARK SERVICE

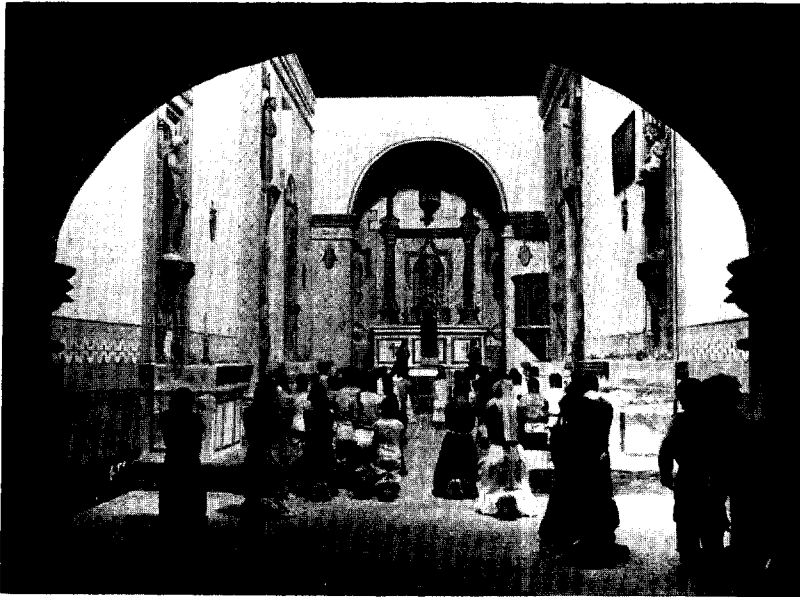

Afb. 9. Yosemite Museum, Californië. Elektrisch verlichte wandvitrine.

Afb. 10. Museumzaal.

NATIONAL PARK SERVICE

Afb. 11. Tumacacari National Monument, Arizona. Diorama.

Afb. 12. Washington, Ministerie van Binnenlandse Zaken (Indian Affairs). Expositiezaal met wandvitrines.

zowel van het kerkinterieur als van de Spaans-Mexicaanse figuren. Hiermede houdt verband het levensgrote diorama dat in de Angelsaksische landen „Habitat Group” wordt genoemd; het wordt in de musea van de National Park Service weinig of niet toegepast (afb. 11 en pag. 11).

Een haast onontbeerlijk element vooral voor de musea in de natuurreservaten zijn de modellen, die op verkleinde schaal de geografische gesteldheid van het terrein uitbeelden. Opdat de verticale delen, zoals bergen en valleien, duidelijk te onderscheiden zijn, worden deze meestal op een grotere schaal aangegeven dan de horizontale. Daar foto's b.v. van kerken, grote gebouwen of steden veel bezoekers nooit een zo duidelijk beeld geven als een in drie dimensies uitgebeeld model, wordt dit laatste veel gebruikt, doch daarnaast worden, waar dit gewenst is, ook plattegronden, kaarten en grafieken toegepast. Vermelding verdienen de grafieken zoals die van de „Magnitude of the War”, waarin het aantal doden uit de burgeroorlog wordt vergeleken met dat uit de eerste wereldoorlog. (Vicksburg National Military Park), of die waar de geologische tijdperken²⁵ van de aarde zijn aangegeven.

Studiecollectie

De meeste musea hebben een aparte studiezaal, waar voldoende plaatsruimte moet zijn om de voorwerpen systematisch te rangschikken²⁶. Dit studievertrek moet zó zijn ingericht, dat professoren, studenten en belangstellenden de collecties ter plaatse kunnen raadplegen (afb. 14).

Om de inwerking van het zonlicht op de verzamelingen tot een minimum te beperken, worden de voorwerpen in speciale kasten²⁷ opgeborgen (afb. pag. 12).

Bibliotheek

Een belangrijk element in het museum is de bibliotheek, welke ten dienste staat van staf en bezoekers. Deze bibliotheken worden op peil gebracht en gehouden door plaatselijke organisaties, die zowel boeken als gelden verstrekken, en voorts door de grote natuurhistorische musea. Men brengt hier handboeken bijeen, als ook werken die van lokaal belang voor het onderhavige natuurreservaat of -monu-

²⁵ In het midden een schroef, waarop van het middelpunt uit de verschillende perioden van onze planeet zijn aangeduid. Tegenover elk vak zijn gesteenten en fossielen uit diezelfde tijdperken geplaatst, die door latjes van elkaar zijn gescheiden.

²⁶ Tal van de hier bijeengebrachte voorwerpen zijn zeldzaam en onvervangbaar. Om profijt van de objecten te kunnen hebben worden ze beschreven en gecatalogiseerd volgens een vast systeem. De wetenschappelijke bewerking geschiedt meestal door specialisten.

²⁷ Al de kasten, zowel die voor insecten als die voor lantaarnplaatjes, moeten volgens voorgescreven modellen worden vervaardigd.

ment zijn. Gedurende het seizoen worden tal van noodzakelijke boeken geleend van de provinciale, staats- of federale bibliotheken.

*Historische gebouwen en monumenten tot museum ingericht*²⁸

Tot deze groep, in Amerika „Historic House Museums” geheten, behoren gebouwen en monumenten, die van belang zijn voor de geschiedenis en cultuur van de Verenigde Staten²⁹. Deze bevinden zich zoals Vail Coleman heeft geschreven³⁰ „where celebrity is born, where fame makes its home, where art or science labors in erstwhile obscurity, where important incidents occur, where death visits the great—such for the most part, are the places chosen to survive”.

De meeste gebouwen waren voordat ze onder beheer van de National Park Service kwamen te staan in slechte conditie, dit gold ook voor die uit de 19de eeuw. Sommige waren reeds grotendeels of gedeeltelijk in ruïne. Restauraties en wijzigingen worden pas na zorgvuldige studies ten uitvoer gelegd. Deze monumenten worden gemeubileerd, voor zover dat mogelijk is in de stijl van de bloeitijd, of in de stijl ten tijde dat zich hier een belangrijke gebeurtenis afspeelde, waaraan het zijn bekendheid te danken heeft. Wat de inrichting betreft, deze mag niet in strijd zijn met de sfeer van het huis, daar het algemene beeld verstoord zou worden als hier museumexhibits werden geplaatst; liever dan de sfeer van het huis geweld aan te doen bouwt men voor de museumexhibits een afzonderlijk museum. Dit laatste is geschied te Morristown³¹, waar George Washington en het Amerikaanse leger de winter van 1779-1780 hebben doorgebracht.

... Wel wordt van deze regel afgeweken als men grote gebouwen, forten of dergelijke heeft, waarvoor men niet voldoende meubilair bezit, of die zich niet ertoe lenen om te worden „aangekleed”; dan worden een of meer van de vertrekken bestemd voor expositieruimte, wat b.v. het geval is bij het Jefferson National Expansion Memorial te San Louis.

Het vruchtbaarmaken van de musea

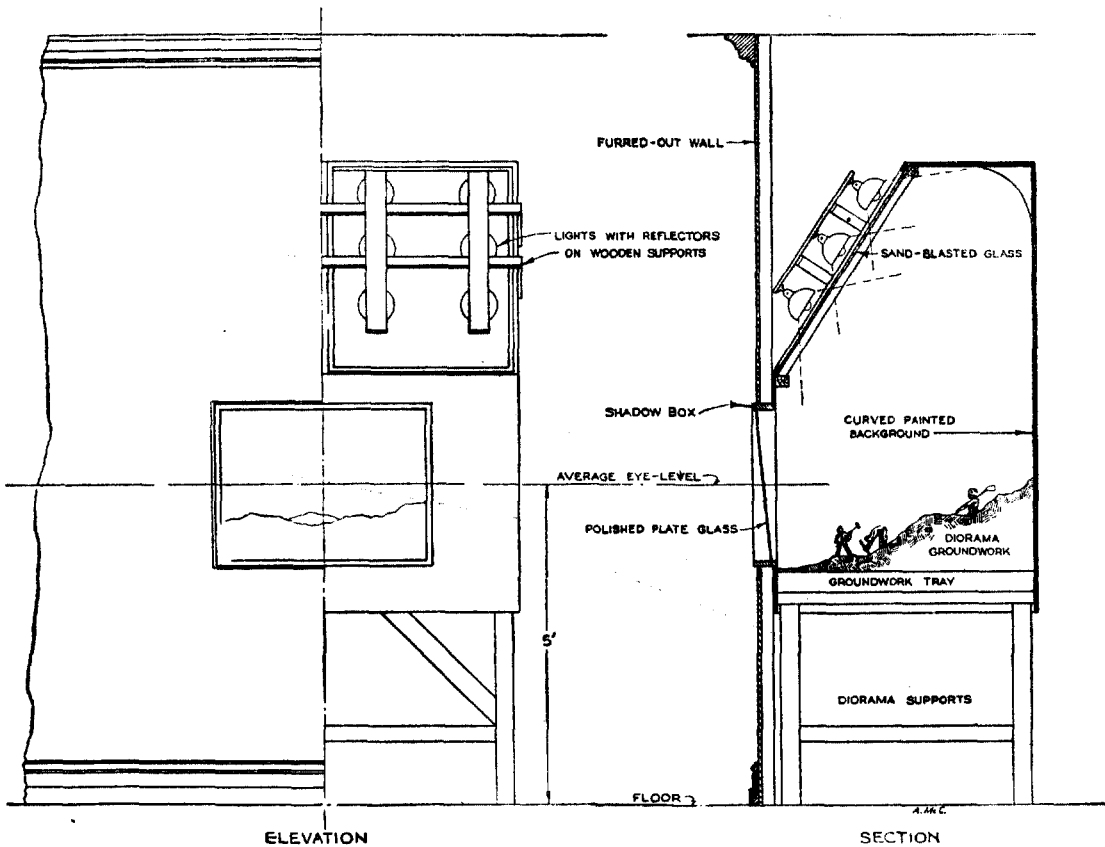
De directie van N.P.S. wenst, dat de bezoekers zo ongestoord mogelijk in de musea kunnen rondwandelen, zonder dat zij steeds op de vingers gekeken worden door al te ijverige zaalwachters.

²⁸ Van de 35 musea bevinden zich er 8 ten Westen, en 27 ten Oosten van de Mississippi rivier.

²⁹ Dit zijn evengoed vestingwerken, forten (fort Pulaski, fort Mc Henri), als militaire en burgerlijke gebouwen, (kazernes, accijnshuizen, gerechtsgebouwen, enz.), steden (Yorktown), als ook particuliere woningen (blokhut van Abraham Lincoln, het huis van Robert E. Lee, Van der Bilt Mansion).

³⁰ *Historic House Museums* 1933, p. 17.

³¹ Verschillende reconstructies van blokhutten, zoals zij door de officieren en soldaten van Washington zijn gebruikt, werden hier gebouwd.

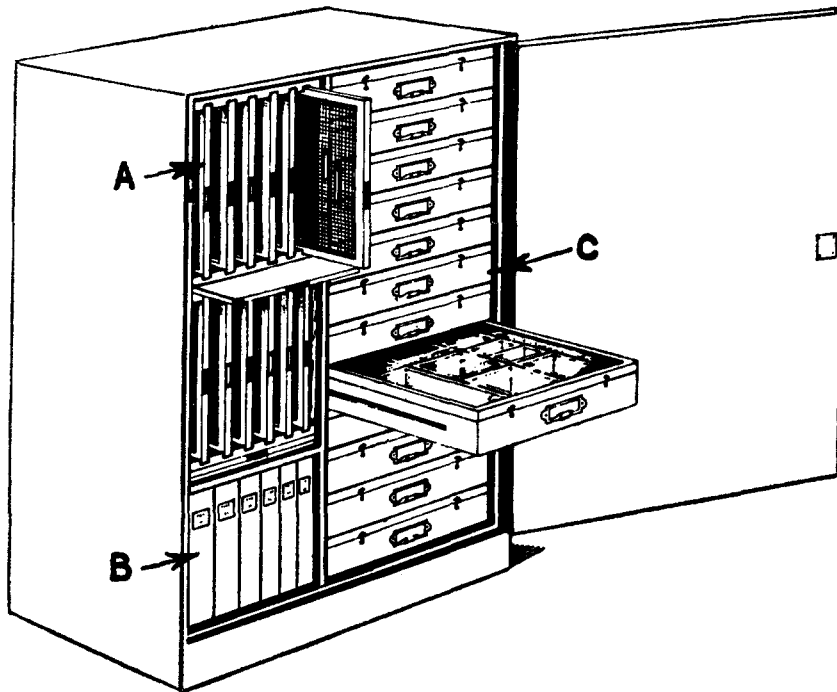

Constructie en inrichting van een diorama.

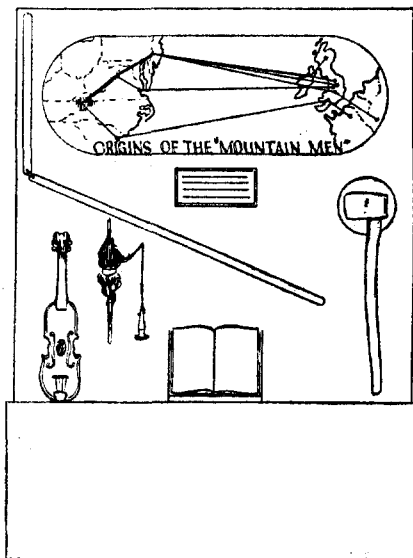
Door de overzichtelijke manier van exposeren zijn rondleidingen niet strikt noodzakelijk, niettemin vinden zij toch ten gerieve van het publiek plaats. In elk museum is een *naturalist*³² aanwezig om de bezoekers voorlichting te geven. Het meeste succes hebben de uiteenzettingen waarbij de rondleider, b.v. staande op een verhoging, tegelijkertijd voorwerpen toont, of demonstreert hoe een pot van klei wordt gedraaid of een mandje wordt gevlochten. Desgewenst worden er lezingen met lichtbeelden gehouden aan de hand waarvan de kardinale punten van het natuurreservaat, of -monument, worden uiteengezet. Bij rondleidingen over de terreinen vormt het museum de schakel waar op verschillende bijzonderheden nog eens extra de nadruk kan worden gelegd.

In verschillende N.P.S.-musea is het aantal bezoekers thans zo groot, dat het door gebrek aan getrainde rondleiders bijna niet meer mogelijk is deze allen rond te leiden. Om ondanks het grote bezoek het publiek toch toelichtingen te kunnen

³² Deze zijn merendeels opgeleid als botanicus, zoöloog, geoloog, of bosbouwkundige.

Kast voor het bewaren van insecten en kleinbeeld-diapositieven

Kings Mountain Nat. Military Park.
Schema voor de inrichting van een vitrine.

geven is in enkele monumenten en musea gebruik gemaakt van gramfoonplaten met luidsprekers, zoals b.v. in het monument opgericht ter ere van Washington te Washington D.C. Dit monument trekt jaarlijks ongeveer 850.000 bezoekers, of circa 2000 per dag, wat betekent, dat er dagelijks 75 tot 100 „trips” naar de top van de obelisk worden gemaakt. Om de bezoekers nu de gewenste inlichtingen over het gebouw en zijn betekenis te kunnen geven, is in de lift een luidspreker aangebracht, welke aangesloten is op een gramfoon. Zowel bij het stijgen als bij het dalen geeft deze gedurende 1 minuut explicaties over de wetenswaardigheden van het monument. Desgewenst geven suppoosten aan de voet en boven in het monument nog nadere inlichtingen. Men heeft opgemerkt, dat de luidspreker een kalmerende invloed heeft op zenuwachtige bezoekers, evenals op luidruchtige groepen schoolkinderen.

Moeilijkheden op dat gebied deden zich voor ten opzichte van het bezoek in het Military Park te Vicksburg. Om deze op te lossen werd toen boven het model in reliëf van de veldslag een luidspreker geplaatst³³. De plaat begint met één minuut muziek, daarna worden de bezoekers uitgenodigd, om het model van de veldslag te komen staan, waarna een ca. 3 minuten lange uiteenzetting van de veldslag plaats heeft, met tot slot opnieuw een halve minuut muziek³⁴. Uit enquêtes is gebleken, dat het publiek deze wijze van uitleggen zeer waardeert.

Een ander probleem was, hoe de bezoekers het vrij ingewikkelde gebeuren van de veldslag duidelijk gemaakt kon worden. Men heeft toen getracht een oplossing te vinden door op de strategisch belangrijke punten, b.v. bij troepenconcentraties, elektrische lampjes aan te brengen, welke door middel van schakelaars bediend worden. Proeven met een automaat gedaan wezen uit, dat dit systeem niet deugdelijk was.

Ook wordt gebruik gemaakt van lantaarnplaatjes, die automatisch afwisselen met een op platen vastgelegd gesproken woord. De moeilijkheid hierbij is echter, dat de tekst steeds van dezelfde lengte moet zijn.

Het is gebleken, dat de film het meest doelmatige middel is om het publiek een veld- of zeeslag uit te leggen, of om de vlucht van vogels te demonstreren. Het is duidelijk, dat deze films voor een groot deel opgebouwd moeten zijn uit tekeningen.

Handboek

Om eenheid in de methodiek van de N.P.S.-museums te brengen is kortgeleden

³³ Door schakelaars op verschillende plaatsen van het museumgebouw aangebracht kon de installatie in werking worden gesteld.

³⁴ Men heeft ontdekt, dat deze explicatie ten hoogste 350 goed gekozen woorden mag tellen.

een hoogst nuttig boek verschenen, getiteld: „Field Manual for Museums” door Ned. J. Burns, hoofd van de Museumafdeling van N.P.S. Systematisch wordt hierin het gehele museum behandeld, zoals de bouw, de inrichting, de opstelling, het inventariseren en het conserveren van de museumvoorwerpen, de studieverzamelingen enz.

Aan de hand van dit boek kan de „naturalist”, „historian” of „custodian”, die belast is met de leiding van een museum, de meeste problemen die zich kunnen voordoen, tot een goede oplossing brengen. Bovendien worden de musea geregeld bezocht door inspecteurs, met wie de zich voordoende vraagstukken kunnen worden besproken. Op deze wijze wordt er een eenheid in de musea gebracht, welke o.m. het voordeel heeft, dat de staf in elk museum van gelijke aard kan werken.

Folders

Veel gebruik wordt gemaakt van geïllustreerde folders, die tot steun van het geheugen zeer goed zijn. Deze zijn uiterst practisch, zij bevatten korte beschrijvingen van het monument en hebben steeds op de achterzijde een plattegrond van het reservaat met meestal nog een kleinere situatieschets. Ook bestaan er uitgebreidere gidsjes en in samenwerking met een vereniging wordt van sommige monumenten een wetenschappelijk boek uitgegeven.

Conclusie

Een studie van de musea, die onder de National Park Service ressorteren, toont, dat wij in ons land nog veel kunnen leren van de wijze, waarop in Amerika de museumvoorwerpen tot het publiek worden gebracht.

THE NATIONAL PARK SERVICE IN THE UNITED STATES OF AMERICA
BY D. F. LUNSINGH SCHEURLEER.

This detailed article begins with a survey of the origin and the further development of “The National Park Service”, which, since it has been created in 1916 as an independent service falling under the Department of the Interior, has held a very important place in the cultural life of the U.S.A. As appears from this writing, the activities of the N.P.S. are not limited to nature-conservation, but include the preservation of monuments of history and art.

The main part of this article deals with the musea, built in the reservations, and their construction, interior disposition and methods of publicity.

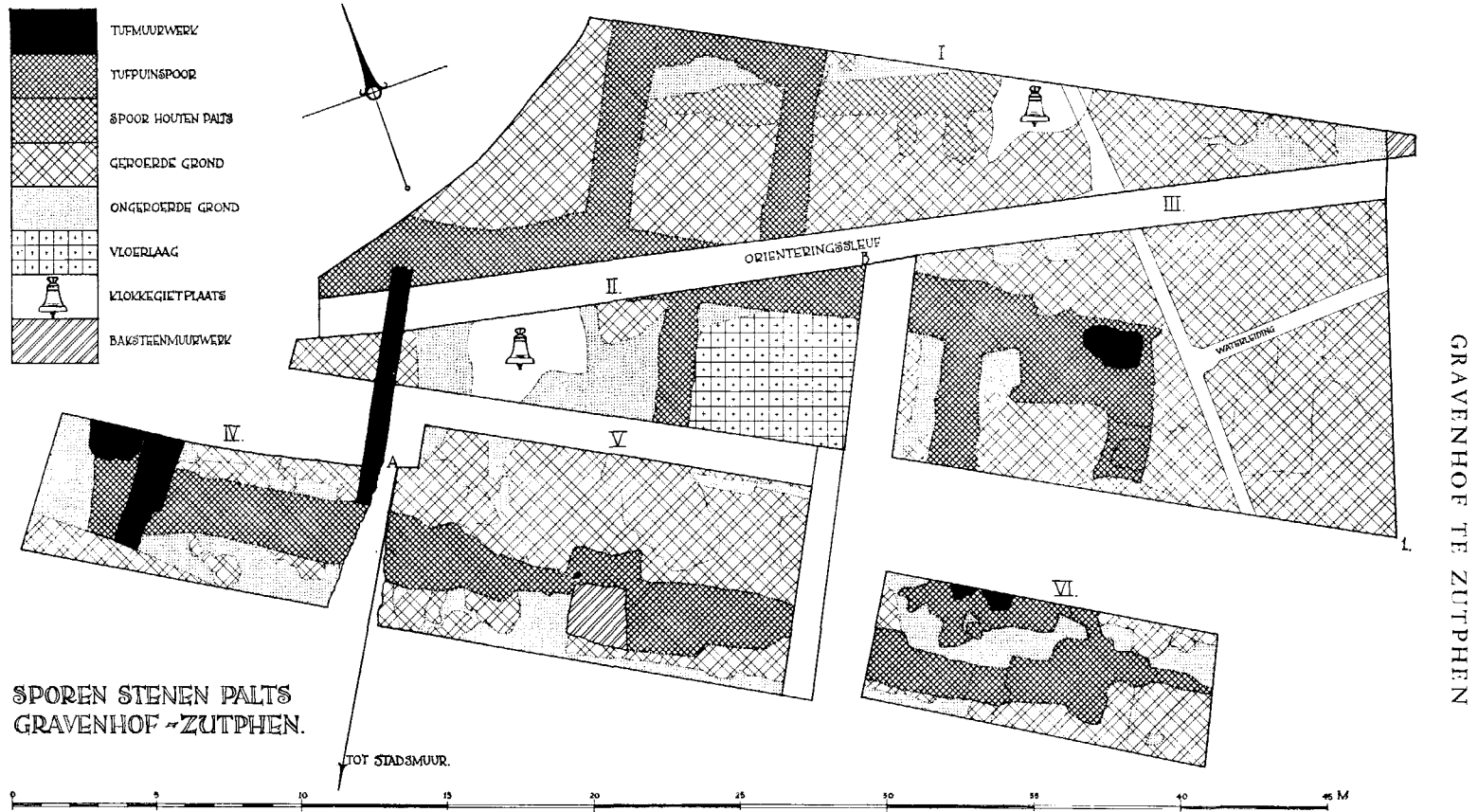
NATIONAL PARK SERVICE

Afb. 13. Bureau of Miner Gallery, Wandvitrine.

Afb. 14. Yosemite National Park, Californië. Klas aan het werk.

Afb. 1. Op deze plattgrond is de ligging der profielen van Afb. 1 aangegeven.
 Profiel A ligt even ten oosten van het tufmuurtje en zet zich voort naar het zuiden „tot stadsmuur”.
 Profiel B begint onder een E van het woord „oriënteringsleuf”.
 Profiel I wordt gevormd door de zuidwand van de oriënteringsleuf.

On this plan the situation of the sections of fig. 1 is indicated. Section A begins just a little East of a tuffstone wall and continues toward the South.
 Section B begins at the end of the word “oriënteringsleuf”, meaning the trial trench, of which the south wall is shown in section 1.

DE ONDERZOEKINGEN OP HET GRAVENHOF TE ZUTPHEN

DOOR

J. G. N. RENAUD

Generaties van oudheidkundigen en oudheidminnaars hebben zich afgevraagd, waar nu eigenlijk het Hof der Graven van Zutphen, dat zijn naam gaf aan het ruime plein voor de St. Walburg, wel gelegen heeft.

Er is met grote stelligheid beweerd, dat „Huize Van de Kastele”, aan de westzijde van het plein, op de fundamenten van het oude gravenverblijf stond; anderen, steunend op oude stadsplattegronden, zochten het gebouw op het plein zelf.

In het voorjaar van 1946 leidden verschillende omstandigheden tot het voorbereiden van een onderzoek door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, uit te voeren in de zomermaanden.

Toen tijdens het werk bleek, dat het onderzoek zeer moeilijke problemen aan de orde stelde, werd Prof. Dr. A. E. van Giffen bereid gevonden de supervisie op zich te nemen.

I. *De stenen palts*

Op Woensdag 12 Juni werd de proefsleuf uitgezet en begon het uitbreken van de veldkeienbestrating, die het plein zo'n typisch aanzicht gaf. De plaatsbepaling van deze sleuf was niet geheel willekeurig. Voor alles bood juist het zuidelijk deel van de ietwat driehoekige ruimte de meeste plaats voor een sleuf. Bovendien meenden wij op grond van oude plattegronden hier bebouwing te mogen verwachten. Dus werd de eerste sleuf ongeveer Oost-West over het zuidelijk deel van het Gravenhof gelegd.

Op ongeveer 80 cm. onder het plaveisel kwam in het westelijk deel van de proefsleuf een muurtje van tuf te voorschijn, ongeveer 68 cm. breed en bestaande uit tufblokken, waarvan de lengte varieerde van 16-52 cm., maar de dikte vrij constant 8 à 9 cm. was. Het rustte op een fundering van onregelmatige brokken ijzeroersteen in kalkmortel. Dit metselwerk stond op de geschapen grond van IJselzand.

De wanden van de proefsleuf brachten overigens slechts problemen: vrij recente

verstoringen door gas- en waterleiding, oude en jongere vergravingen, puin tot ruim twee meter diepte.

Het tufmuurtje hield intussen een belofte in en dus werden ter weerszijden van de proefsleuf enige grote werkputten uitgezet, waarvan de noord- en zuidwand een rechte hoek maakten met het beloop van het tufmuurtje. Dit in verband met de profielen (afb. 1; werkputten I, II en III).

De eerste vlakken waren, zoals zo vaak het geval is, onleesbaar. Het eerste leesbare vlak, aangeduid met A, lag ongeveer gelijk met de bovenkant van het tufmuurtje. Het vertoonde, naast allerlei verstoringen, enige vrij regelmatige banen, waarin we veel tufpuin opmerkten.

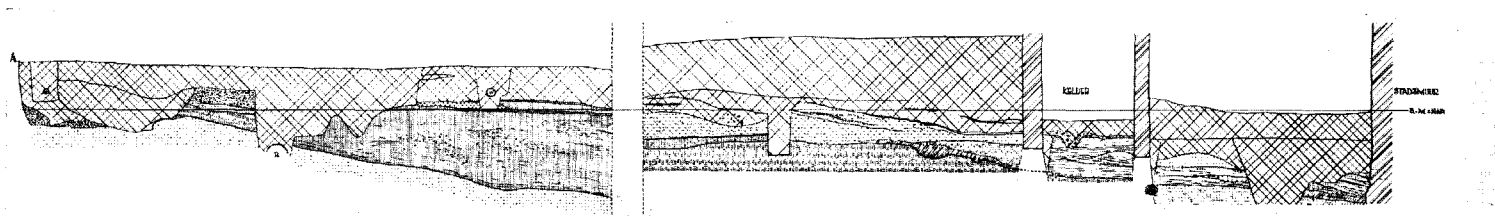
In vlak C, op ongeveer 1,25 m. onder het straatoppervlak (ongeveer 8,20 + N.A.P.) sprak een duidelijke samenhang tussen het tufmuurtje — dat zich helaas slechts nauwelijks een meter noordelijk van de proefsleuf in het vlak voortzette, en de puinbanen. Over vele meters tekenden deze zich in dit vlak scherp af tegen een verwerkte, met kleine stukjes houtskool verontreinigde, maar over het geheel toch puinvrije grond. Wel vertoonden zich ook hier in de oostelijke en westelijke randgebieden nog een verwarrende hoeveelheid ingravingen.

Duidelijker beeld dan in vlak D bleek na enige steekproeven niet te verwachten en hiervan werd dan ook bij de bestudering van de puinsleuven uitgegaan. Hier en daar vormde een brok achtergebleven metselwerk een — zij het dan ook wat vormloos — vast punt in deze omgeving van los materiaal (afb. 1).

Het noordelijk einde van het tufmuurtje reikte in een puinbaan, die benoorden de proefsleuf van onder de straat, aan de westelijke rand van de werkput kwam, schuin door de proefsleuf liep, en zich in de twee vlakken bezuiden de proefsleuf voortzette. Het oosteinde — in put III, bezuiden de proefsleuf — werd gemarkeerd door een vormloos brok metselwerk, bestaande uit ijzeroer en tuf.

In het vlak ten noorden van de proefsleuf (put I) vertoonden zich vrijwel rechthoekig op de brede puinsleuf twee evenwijdig lopende puinbanen, van hart op hart ongeveer zes meter van elkaar verwijderd. Aan de noordelijke rand van ons vlak verbond een dwarsstrook deze banen. De sporen waren vrij vaag; in feite bleef er een ruimte van ongeveer twee meter, waar weinig puin nauwelijks de plaats van een uitgebroken fundering aangaf. Later bleek bij vergroting van de werkput, dat deze dwarsstrook inderdaad de plaats van een sluitmuur aangaf. Verder naar het noorden zijn geen puinbanen meer gevonden.

In de vlakken ten zuiden van de proefsleuf (putten II en III) vielen, uit de brede Oost-Westbaan voortkomend, drie puinbanen op te merken. In de gegeven configuratie zou men de meest oostelijke gaarne als buitenmuur willen opvatten, de andere als binnenmuren. De verschijnselen in de proefsleuf waren nu, voor een

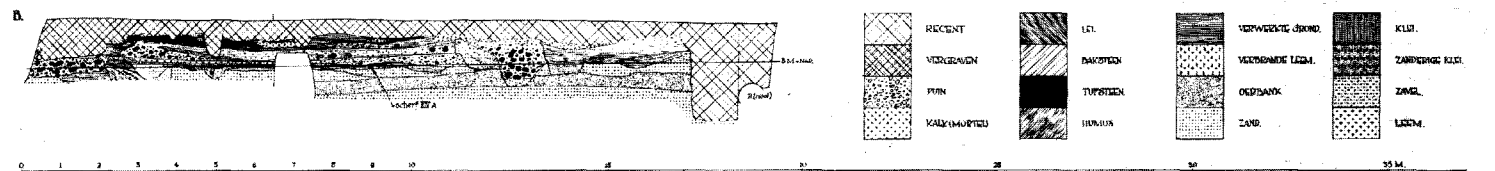
Afb. 2. Verticale profielen. Voor de plaats van deze profielen vergelijk men de plattegrond van afb. 1.
 Profiel A. Dit is ongeveer op het midden onderbroken door een niet ontgraven gedeelte. In het tweede deel ligt het zand van de voormalige rivierbodem reeds op grote diepte. Geheel rechts de stadsmuur uit de 14de eeuw.

Vertical sections. These sections to be compared with the plan on fig. 1.
 The middle part of section A has not been excavated. In the second part the sand of the former river bottom is to be found at a considerable depth. On the extreme right the 14th century town wall.

Profiel 1. De tekening geeft de zuidwand van de oriënteringssleuf weer. De in de tekst behandelde leilaag (pag. 18) ligt vlak onder de verwerkte grond, over de ingraving voor de klokkegietsplaats.

Section I reproduces the southern side of the trial trench. The layer of slate, mentioned on page 18 lies under the made ground, on top of the hole made for the bell foundry.

Profiel B. De gestampte puinvloer bevindt zich in de tekening even boven het laagje, waarin de scherven gevonden werden; aangeduid in de tekening met „scherf XIV A”. Rechts daarvan de schuin ingestoken fundamentsleuf — gevuld met puin — voor de zuidmuur van de palts.

In section B “scherf XIV A” indicates the layer, where the sherds were found, under the rubbish-floor. On the right the slanting foundation trench filled up with rubbish, of the south wall of the palace.

GRAVENHOF TE ZUTPHEN

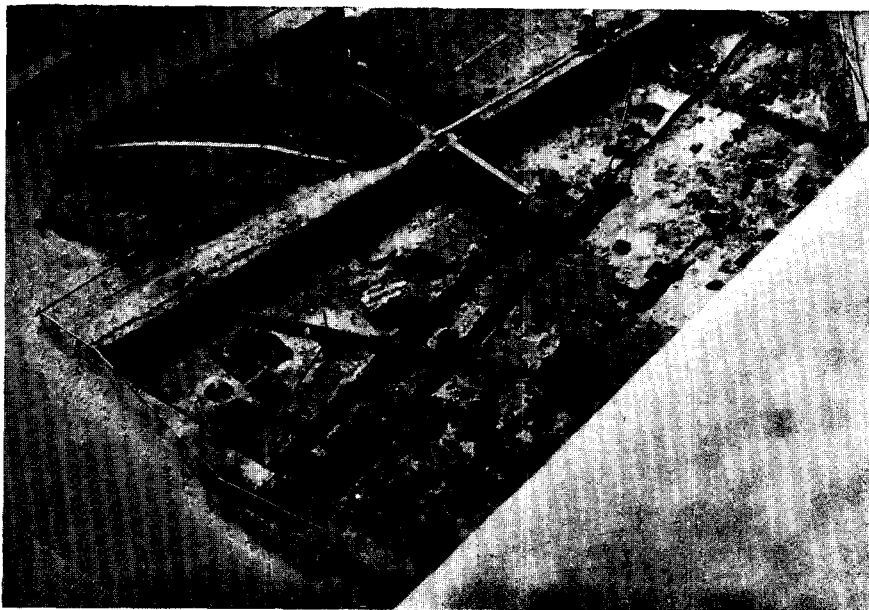

Abb. 3. Gezicht op de sporen van de houten hal in de werkputten I, II en III vanaf de toren der St. Walburg.
The traces of the wooden hall seen from the tower of the St. Walburg-church.

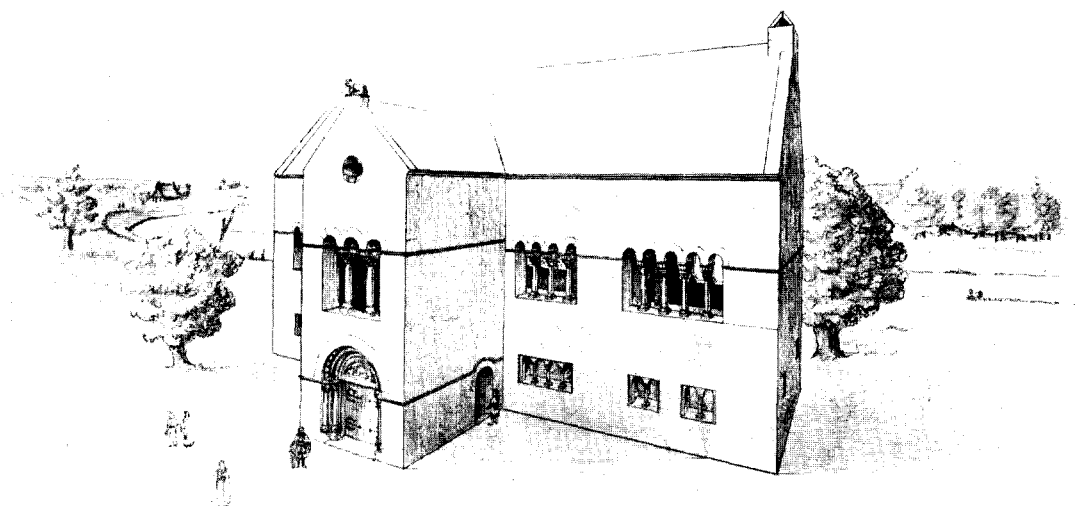

Abb. 4. Reconstructie van de stenen palts.
Reconstruction of the stone palace.

deel althans, wel te verklaren. Uit de tekening blijkt, dat de brede puinsleuf de proefgreep onder een scherpe hoek snijdt. De diepreikende puinmassa in de staande profielen is dus afkomstig van de uitgebroken muur.

Wanneer men zo de configuratie in de eerste drie vakken beschouwt, krijgt men de indruk met een langwerpige gebouw te doen te hebben. Een ongeveer Noord-Zuid gerichte proefsleuf wekte de verwachting, dat ook de zuidwand zich nog wel zou aftekenen. Daarom werden er bezuiden de reeds bestaande werkputten nog drie uitgezet. (afb. 1; werkputten IV, V en VI). Helaas bleek de grond hier sterk geroerd, zodat de aanwijzingen vaag bleven; in het bijzonder in de meest oostelijke werkput was dit zodanig het geval, dat de zuidoosthoek zeer moeilijk bleek vast te stellen. In het middenvak sloot op de puinbaan een baksteenfundering aan van $2 \times 1,8$ m. (steenformaat $28 \times 14 \times 7$ cm.), welke betekenis overigens niet duidelijker werd.

Het westelijk einde van de puinbaan tekende zich weer duidelijk af en ook het beloop van de westmuur was zonder moeilijkheden uit het vlak af te lezen. Op deze hoek lag een geweldig stuk metselwerk uit ijzeroersteen en tuf, dat we eerst voor een brok gespaard metselwerk aanzagen, maar dat bij nader inzien toch als omgetrokken muurwerk moest worden beschouwd. De brokken tuf waren zo onregelmatig en zo tussen de ijzeroersteen gewerkt, dat de slopers het klaarblijkelijk niet de moeite waard geacht hadden het blok te breken.

Hoewel dus de funderingen uitgebroken bleken en de fundamentsleuven door latere vergravingen sterk beschadigd waren, is de configuratie van het gebouw wel duidelijk geworden. We zien in de puinsleuven de grondslagen voor ons van een eenvoudig rechthoekig gebouw van ongeveer 10×31 m., met een uitbouw op het Noorden en — wat de benedenverdieping betreft althans — verdeeld in vier ruimten. Een zekere overeenkomst met de vroege keizerpalts te Goslar is onmiskenbaar en men meent elementen uit Dankwarderode te herkennen.

Het vooruitspringende vierkant op het noordfront van de Palts te Zutphen zal verklaard moeten worden als torenachtige aanbouw, die een trap bevat zal hebben. De ligging van dit bouwdeel doet wel wat vreemd aan, wanneer we de plaats van de binnenmuren in aanmerking nemen. Hoogstwaarschijnlijk is het zo, dat de kelderverdieping weliswaar in vier ruimten was verdeeld, maar de hoofdverdieping in drie; te weten een grote rechthoekige ruimte op het midden, aan beide zijden begrensd door een klein vertrek. De grote zaal moet gezien worden als representatieruimte. Hier ontving de machtige dynast van Zutphen vijanden en vrienden, hier werd onderhandeld en recht gesproken; hier ook werden de grote gastmalen gehouden. Wanneer deze gedachtengang juist is, moet de hoofdverdieping hoog boven de begane grond gelegen hebben. De vraag is nu, op welke

hoogte ten opzichte van het huidige loopvlak de begane grond dan lag. In de profielen is hier weinig of niets van te zien. Op ongeveer 8,50 + N.A.P. (dat is ongeveer 80 cm. onder de straat) bevindt zich hier en daar een leilaag. Deze laag zou kunnen rusten op de voormalige begane grond binnen het gebouw.

Eén vloer is teruggevonden (afb. 2, profiel B). Deze bestaat uit een laag gestampt materiaal (kalk, baksteenpuin etc.). De bovenkant ligt op 8,22 + N.A.P.; dieper dus dan de leilaag. In de aangrenzende ruimte komt de geschapen grond trouwens ook hoger; zeker tot 8,30 + N.A.P. Op de gestampte harde laag zullen estrikken gelegen hebben. Het bleek overigens geen oude vloer; er zijn scherven onder gevonden, waarvan de jongste uit het begin van de 15de eeuw dateerde. Volledigheidshalve vermeld ik nog een stukje fundering aan de noordzijde van het gebouw, reeds aangesneden door de proefsleuf. Het bleek een fundamentje te zijn van ongeveer $2 \times 1,40$ m. Het is niet waarschijnlijk, dat het op de noordmuur aansloot; het is zelfs twijfelachtig, of het met de palts in verband gezien moet worden. De vlijlaag bestond uit ruwe stukken graniet, vrijwel alle op hun kant gezet. Tussen deze stukken veel tufpuin, overigens wat baksteenpuin en enige scherven uit de tweede helft van de 14de eeuw. Blijkens het proefsleufprofiel kwam onder de vlijlaag nog tuf en baksteenpuin voor; op groter diepte bevinden zich gedeeltelijk naast, gedeeltelijk onder de vlijlaag ingravingen tot op ongeveer 7,30 + N.A.P., waarin nog stukjes tuf. Wanneer het fundamentje, dat tamelijk hoog is aangelegd (8,25 + N.A.P.), inderdaad iets met de palts te maken heeft, dan waarschijnlijk eerst in de 13de of 14de eeuw. Het belangrijke van deze waarneming schuilt feitelijk slechts in de aanwijzing, die het niveau van de vlijlaag bevat voor de hoogte van de begane grond buiten de palts. Deze kan nauwelijks beneden 8,60 + N.A.P. gelegen hebben.

Over de datering van de boven vermelde leilaag kan nog wel iets gezegd worden. In het vlak bezuiden de proefsleuf werd namelijk dicht bij het tufmuurtje ter hoogte van de kruin een bekertje van steenwerk gevonden (afb. pag. 32, no. 4). Uit de profielen blijkt, dat de leilaag aan beide zijden tot aan de muur heeft gereikt. Bij het uitbreken van de tufmuur zijn de begrenzingen wat vervaagd. Het bekertje moet onder de leilaag gelegen hebben. Daar het te dateren valt in de eerste helft van de 14de eeuw, kan ook de leilaag hier niet eerder gedeponeed zijn (vgl. afb. 2, profiel 1).

Overigens dient te worden erkend, dat we met dit gegeven niet zoveel kunnen aanvagen. De aanwijzingen zijn te vaag om aan een grote brand te denken, waarbij de leien van de verbrande kap naar beneden zijn gekomen. Eerder denk ik aan de periode van verwaarlozing en verval of aan de afbraakperiode, tijdens welke de leien, wellicht gaandeweg via de vloer van de hoofdverdieping, in de

kelder terecht zijn gekomen. Zij liggen niet op een verharde vloer, zodat deze — wanneer er tenminste een vloer van veldkeien of plavuizen geweest is — reeds uitgebroken was.

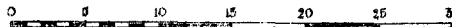
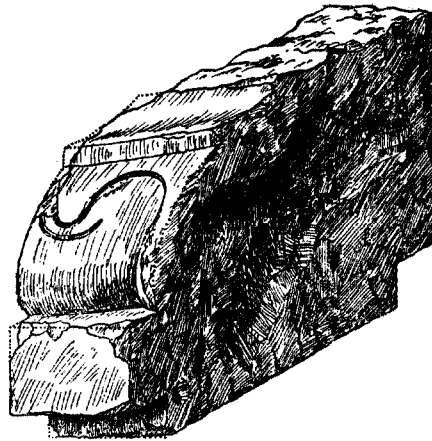
Wij hebben het gewaagd ons een beeld te vormen van het gebouw, dat eenmaal op het zuidelijk deel van het Gravenhof gestaan heeft (afb. 4).

Een enkel bouwfragment — een gedeelte van een zuilbasement — (afb. pag. 19) vormde een wellicht al te gretig gebruikte aanleiding om analogieën te zoeken in de nog bewaarde paltsen, die de Duitse Keizers en hun machtige leenmannen zich lieten bouwen.

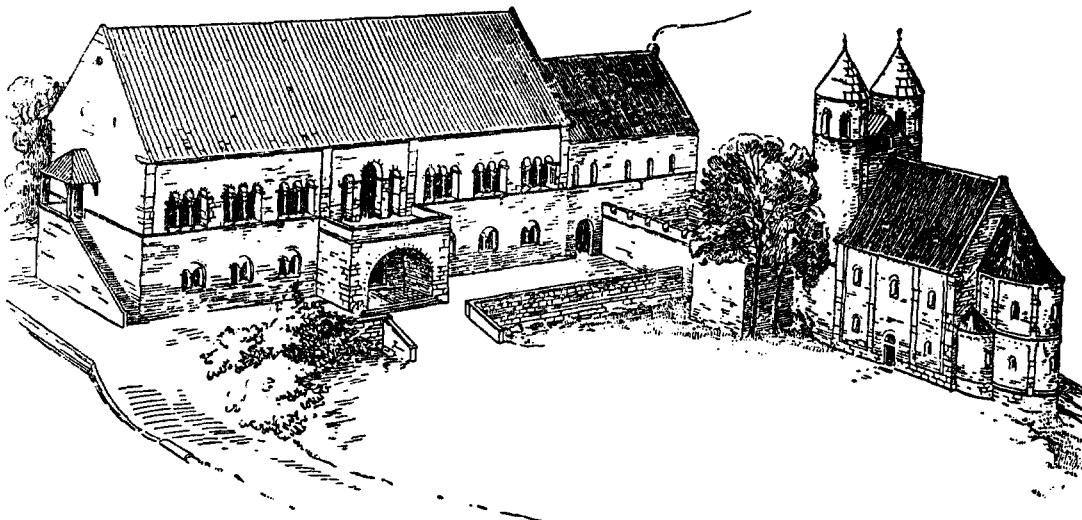
Ongetwijfeld heeft ook de Zutphense palts het karakter van een representatief gebouw gehad, uitdrukking gevende aan de macht en de rijkdom van de bouwheer. De trap, die naar de grote ontvangzaal leidde, mogen we ons zeker denken als voorzien van een rijk portaal. Vooral in de Zuidwand zullen we ons de vorstelijke arcadengroepen mogen voorstellen, die ons uit andere paltsen zo goed bekend zijn. Hoe dan ook, gaarne riskeren we een historische onjuistheid om de fantasie althans enig houvast te geven bij haar pogingen, om zich de toestand van vele eeuwen geleden voor te stellen.

Zeker is het hier de plaats, om ons een ogenblik te bezinnen op de kunsthistorische betekenis van de palts te Zutphen. Alvorens vergelijkingsmateriaal aan te voeren, is het noodzakelijk zich met de datering bezig te houden. Volgens het hierachter volgende historische overzicht van Mevrouw Doornink, archivaris van Zutphen, is het zeer waarschijnlijk, dat de palts gesticht is omstreeks 1100 door Graaf Otto III, de Rijke. In aanmerking genomen, dat omstreeks het midden van de 12de eeuw het Zutphense Huis uitsterft en Irmengarde door haar huwelijk de Gelderse Graven in Zutphen brengt — een gravengeslacht, dat elders belangrijke bezittingen heeft — zou de stichting van de palts ten hoogste nog in de eerste decennia van de 12de eeuw geplaatst kunnen worden. Voor zover onze kennis thans reikt, kan enkel de Palts te Goslar als vergelijkingsmateriaal gebruikt worden, al zijn er dan ook belangrijke verschillen. Tenslotte vindt men ook in de Wartburg bepaalde elementen terug.

Onder de Saliërs, na 1024, was de palts Goslar een voorwerp van voortdurende zorg der keizers en van de zaalbouw uit hun tijd zijn belangrijke gedeelten in het

Natuurstenen bouwfragment.
Architectural detail in hewn stone.

Reconstructie van de palts te Goslar omstreeks 1050. Naar U. Hölscher.
Reconstruction of the palace of Goslar, about 1050.

opgaande muurwerk behouden. Prof. Uvo Hölscher heeft een en ander aan een diepgaand onderzoek onderworpen ¹. Hij komt tot de conclusie, dat de grote zaal het gehele gebouw in beslag heeft genomen. In verband met de afmeting, 49×17.50 m., is de ruimte twee-schepig geweest. Het gebouw telde twee verdiepingen, en was waarschijnlijk gedekt met een open kap. De vooruitspringende hal bevatte een ingang voor de benedenverdieping; de toegang tot de hoofdverdieping zoekt Hölscher aan de smalle zijde.

Wanneer we met deze gegevens voor ogen de plattegrond van de Zutphense palts bekijken, rijst menige vraag bij ons op. Men diene echter twee feiten in het oog te houden. In de eerste plaats heeft het onderzoek ons slechts puinsporen als materiaal opgeleverd, die het niet toelaten een bouwkundige ontwikkeling te volgen. Ten tweede heeft Hölscher geen beeld gegeven van de toestand in Goslar omstreeks 1100; waarschijnlijk omdat hij de partiële veranderingen vóór de grote vernieuwing van 1190-1200 ook niet zo duidelijk kon volgen. De palts van Zutphen heeft vrij wat bescheidener afmetingen dan die van Goslar, namelijk 31×10 m. De breedte doet echter wel vermoeden, dat zij tweeschepig is geweest. De indeling van de plattegrond en de plaats van het vooruitspringend gedeelte dwingt welhaast tot de opvatting, dat ook hier twee verdiepingen zijn geweest. Uit de afmetingen van het portaal mag men wellicht tot een torenachtige aanbouw besluiten. Op de hoofdverdieping was de grote representatieve ruimte te vinden en het ligt voor de hand in de torenachtige aanbouw een architectonisch rijk uitgevoerde trap te reconstrueren.

¹ U. Hölscher, „Die Kaiserpfalz Goslar”, *Die deutschen Kaiserpfalzen*, Bnd I, Berlin 1927.

Al met al doet de hele architectonische conceptie aan een rijk ontwikkeld bouwwerk denken, dat eerder aansluit bij een groep latere gebouwen dan bij vroegere.

Omstreeks 1170 ontstaat de machtige zaalbouw Dankwarderode te Brunswijk, kleiner dan Goslar, nl. 42×15 m. Een grote ruimte, tweeschepig, voorzien van een vooruitspringende traptoren met een toegang tot de hoofdverdieping.

Zeer merkwaardig is de overeenkomst tussen de palts te Zutphen en de palts in de omstreeks 1150 aangelegde Söborg op Seeland². Zelfs de afmetingen (ongeveer 30×10 m.) blijken vrijwel overeen te komen (afb. pag. 33). Hier ook in het midden een grote zaal met kleine zijvertrekken.

Bij hun onderzoekingen op Groenland hebben de Denen onder leiding van Poul Nørlund o.a. de bisschopshof te Gardar blootgelegd. Het hoofdgebouw toont weer treffende overeenkomst met onze palts³.

Ten slotte een voorbeeld in de 13de eeuwse koningshof Alsnö Hus bij Stockholm. In zijn uitvoerige studie naar aanleiding van de opgraving wijst Bengt Thordeman op de overeenkomst tussen de bekende Noord-Europese halvormen⁴ (plattegrond pag. 33).

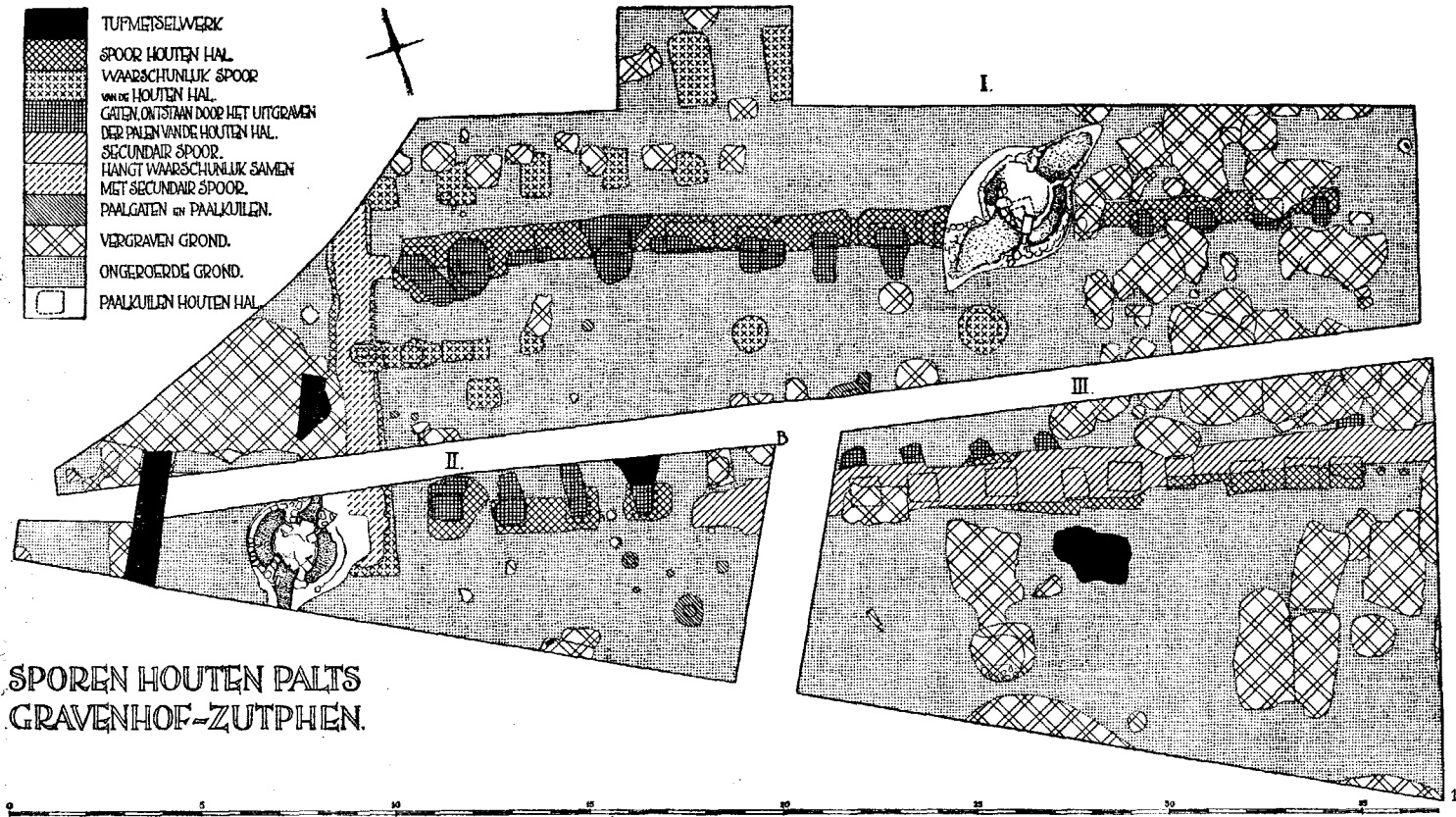
II *De Houten Hal.*

Reeds in vlak D kwamen er sporen voor de dag, die doorgegraven waren bij het uitspitten van de fundamentsleuf voor de stenen palts. Zij wekten het vermoeden, dat dit gebouw een voorganger gehad moet hebben. In vlak F (7,60 + N.A.P.) waren de puinsporen vrijwel verdwenen; de sporen van een ander bouwsel daarentegen waren over het geheel duidelijk te onderscheiden (afb. 3; tekst-afb. pag. 22). In het vlak vielen twee banen op te merken — waarvan de noordelijke ongeveer 24 m. lang was — op een afstand van om en nabij 8 m. van elkaar. In het vlak en ook in de banen vertoonden zich nog vele storingen, die donker tegen de grond er omheen afstaken. De banen zelf hadden een ietwat oranjegele, soms bruinige kleur door de stukjes van de verbroken oerbank, welke zij bevatten. Deze verkleuringen reikten nog maar enkele centimeters in het vlak, terwijl de oerbank nog wel wat dieper lag. Er moesten dus wel diepere gedeelten in de banen aanwezig zijn. Opvallend was wel, dat de lichte baan op tamelijk regelmatige afstanden onderbroken werd door donkere ingravingen, die als uitwassen de lichte baan op zijn beloop door het vlak vergezelden (afb. 5).

² Vgl. Bodo Ehardt, *Der Wehrbau Mitteleuropas im Mittelalter*, afb. 103, tekst blz. 102. — en: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie* 1934 blz. 237 e.v.

³ Poul Nørlund, *Die Wikingersiedlungen auf Grönland*.

⁴ Bengt Thordeman, *Alsnö Hus*, Stockholm 1920, blz. 78 e.v.

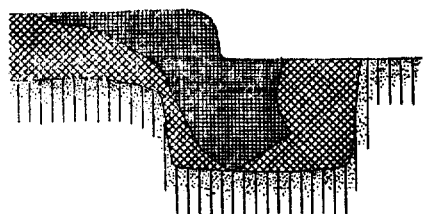
SPOREN HOUTEN PALTS
GRAVENHOF-ZUTPHEN.

Traces of the wooden palace.

In de werkput ten Noorden van de proefsleuf (werkput I) werden de verschijnselen het eerst aan een diepgaand onderzoek onderworpen. Het bleek toen, dat ter plaatse van de donkere verstoringen in de lichte baan diepe putten waren gegraven, die tot onder de oerbank reikten. Ongetwijfeld hadden we hier met paalkuilen te doen. De palen die hier eens in hadden gestaan, zijn niet in hun gaten verteerd, maar weer uitgegraven. Vandaar de donkere verstoringen. Heel mooi werd de gang van zaken geïllustreerd door een staand profiel in een der gaten, waarin duidelijk het indruksel van de opgeheven en omgewrikte paal te zien was (afb. pag. 23).

De gaten liggen over het geheel vrij dicht bij elkaar; van hart op hart ongeveer 1,60 m. Er komen echter ook afstanden van twee meter voor. Het onderzoek van de zuidelijke baan in de putten II en III leverde hetzelfde beeld. Merkwaardig was wel, dat in put III over de oude baan een jongere liep, die zelfs nog secundair bleek te zijn t.o.v. de gaten, gestoken ten behoeve van het uitgraven der palen. De betekenis van dit spoor, dat tot aan de oostelijke rand van het vlak liep, is niet duidelijk geworden. Het moet een vrij laat spoor zijn; er kwam o.m. een stukje rode tegel met loodglazuur uit te voorschijn. In het kort gezegd heeft het onderzoek ons een voorganger van de stenen palts leren kennen; een houten hal van ongeveer 8 bij 24 meter (afb. 3).

Het verlangen naar bijzonderheden betreffende deze houtbouw moet over het geheel onbevredigd blijven. Een der paalgaten leverde een prachtig duidelijk silhouet van de paal op; hier moet een beslagen balk hebben gestaan met een zijde van 33 cm. Het feit, dat de staanders zo dicht op elkaar gezet zijn, zou er op kunnen wijzen, dat de wand geen dragende functie gehad heeft, maar dat de staanders het geraamte vormden, waarop ook de dakconstructie gerust heeft. Naar analogie van andere vondsten, zoals in de Stellerburg, zou men kunnen veronderstellen, dat de staanders gegroefd zijn geweest, zodat de wandplanken, voorzien van taps toelopende einden, tussen de staanders werden geschoven. Men komt hier gemakkelijk toe, wanneer men een verklaring zoekt voor de lichtgekleurde banen, waarin de paalgaten liggen. Deze banen moeten een horizontale doorsnede zijn van sleuven, na het inzetten van wand en palen dichtgegooid met de grond uit sleuf en paalgaten (stukjes oerbank). In dit verband is het tekenend, dat er wel veel houtskoolsporen, maar geen huttenleem is aangetroffen. Het ont-

0 10 50 100 200 cm.

PAALKUIL

PAALSILHOUET

Doorsnede paalkuil met uitgelichte paal.
Section of a post-hole after removal
of the post.

breken van huttenleem maakt het wel zeer onwaarschijnlijk, dat de grote hal voorzien was van vlechtwanden, bestreken met leem.

Er blijven intussen nog heel wat problemen. Het zal de aandachtige beschouwer opvallen, dat de zijwanden klaarblijkelijk niet op dezelfde wijze geconstrueerd zijn als de lange wanden. Hier niet het beeld van dicht op elkaar staande palen. Constructief behoeft dat ook niet noodzakelijk te zijn. De plaats waar de oostwand gelegen moet hebben is trouwens dermate verstoord door ingravingen, dat men hier vrijwel geen kans meer had sporen van de hal terug te vinden. De westwand vertoont een ander beeld. Hier een aantal gaten, dat zou kunnen wijzen op een middenpost, die dan mede de nok zou hebben gedragen. Een overweging tegen deze onderstelling is, dat de gaten niet zo diep de grond ingaan (ten hoogste 26 cm.) als de paalkuilen voor de staanders (hoekpost tot 70 cm.). De drie gaten zo vlak bij elkaar geven trouwens een verwarrend beeld. In verband met de eventuele middenstijl aan de westzijde kan de vraag gesteld worden, of de houten hal twee-schepig is geweest m.a.w., of er midden door de hal een rij palen gestaan heeft, die een nok droeg. Vast staat, dat er geen dicht opeenstaande rij geweest kan zijn. De aanwijzingen daarvoor ontbreken volkomen. Eén gat is er, dat tot 38 cm. onder het vlak reikt en dat wellicht met de hal te maken heeft. De afstand tot de westwand in aanmerking genomen zou men nog zo'n paal kunnen verwachten. We gaan daarbij uit van de gedachte, dat de nokbalk niet uit één stuk bestond, maar uit drie balken was samengesteld. De andere middenpaal heeft echter geen sporen in het vlak achtergelaten; hij kan gestaan hebben in dat deel van het vlak, dat sterk door ingravingen is gestoord. Tevens moeten we erkennen, dat de wandconstructie met dicht op elkaar staande stijlen, middenpalen niet noodzakelijk maakt. Aan de noordzijde van de hal ligt een reeks paalgaten, die zo duidelijk parallel met de noordwand loopt, dat men ze er wel mee in verband moet brengen. De onderlinge afstand is van hart op hart twee meter; merkwaardigerwijze is de diepte zeer verschillend: de twee oostelijke slechts enkele centimeters in het vlak, de andere tot 44 cm. Nog iets noordelijker in een vergroting van het vlak twee grote ingravingen, respectievelijk tot 63 en 44 cm. onder het vlak. Terreinemoeilijkheden belemmerden ons verder na te gaan, of nog andere paalkuilen met deze in verband moeten worden gebracht. Het verschijnsel blijft daarom onduidelijk. Men zou bij de parallel lopende gaten aan een porticus kunnen denken. Een reeks ingravingen, wellicht ontstaan bij het uitgraven van palen of door steigergaten bij de bouw van de stenen palts, oversnijden de eerstgenoemde paalkuilen, evenwijdig met de noordwand van de hal. Merkwaardig is hier, dat de meest westelijke paalkuil niet in de lijn van de westwand van de hal ligt, maar meer naar het Westen. Deze paalkuil sluit aan op een verkleuring van

GRAVENHOF TE ZUTPHEN

Abb. 5. Heer de noordwand van de houten hal zich in het vlak aftekende.
Traces of the North wall of the wooden hall.

Abb. 6. Overblijfselen van de klokkevorm in werkput II
Remains of the founding mould

GRAVENHOF TE ZUTPHEN

Abb. 7. De palts van de Wartburg.

Abb. 8. Wand van de palts Wimpfen.

dezelfde aard als die, waarin de paalkuilen voor de noordwand van de hal liggen. Deze baan zet zich tot twee meter ten Zuiden van de hal voort. Er zijn geen paalkuilen in aangetroffen. Over de baan loopt een secundair spoor, een verkleuring, die slechts 6 tot 10 cm. onder het vlak reikte. De betekenis is niet duidelijk geworden. De ligging van de straat belette verder volgen van dit spoor in noordelijke richting.

Al met al blijven deze begeleidende verschijnselen zo vaag, dat het een riskante onderneming blijft ze te verklaren. De hoofdzaak is, dat de stenen palts een houten voorganger heeft gehad; een grote houten feesthal, die door brand is verwoest. Dit laatste kan opgemaakt worden uit de sterk met houtskool vermengde grond.

III *De Klokkengietvormen*

Het is bekend, dat de middeleeuwse klokkengieters hun klokken niet goten in de stad waar zij woonden, maar in de nabijheid van de kerk, waarvoor de klok bestemd was. Er zijn bij onderzoekingen in kerken aanwijzingen gevonden voor het gieten van de klok binnen de muren zelf.

Het toeval heeft ons twee gietkuilen doen vinden, waarvan die in werkput II wel het beste bewaard is (afb. 6). De gietkuil is in de vaste grond ingegraven en heeft dus gedeeltelijk onder de begane grond gelegen (vgl. afb. pag. 22 en afb. 2; profiel 1). De bouwmaterialen bestaan uit klei, hardsteen, tuf, ijzeroersteen en leisteen. De klokkengieter heeft dus practisch alle materiaal, dat onder zijn bereik kwam, voor de bouw van zijn gieterij gebruikt. De rand van de werkruimte is duidelijk afgezet met een krans van stenen. In het midden liggen de stenen, waarop de kern gemodelleerd werd. Eronder bleef een trekpat om een zacht vuurtje te kunnen stoken, waardoor de kern gedroogd werd. We vonden dan ook in het midden en aan de randen veel houtskool. Wanneer de kern droog is, wordt de valse klok daarop gemodelleerd. Ook de valse klok moet langzaam gedroogd worden, voordat de mantel kan worden aangebracht. Is ook de mantel droog, dan wordt deze opgevijzeld en de valse klok weggehakt. Laat men nu de mantel zakken, dan ontstaat er ruimte tussen kern en mantel. Deze ruimte wordt met klokspijs volgegoten en vormt de klok. De oude werkwijze laat zich heel mooi aan de blootgelegde gietkuil demonstreren. Stukken van de mantel zijn teruggevonden. De middellijn van de kuil is ongeveer 2,25 m.; de stenen, waarop de kern werd gebouwd liggen ongeveer 1,10 m. uit elkaar.

De plaats, waar het metaal gesmolten werd moet vlak bij de gietvorm zijn geweest; deze is echter niet vastgesteld. Wel bestaan er bepaalde vermoedens. In het profiel tussen de werkputten II en III ligt een bakstenen muurtje, met leem gevoegd, welke leem rood verbrand is. Overigens veel houtskool. Een en ander ligt

wel wat ver van de gietkuil (12 m.) en in een andere ruimte van de palts. Het is daarom lang niet zeker, dat deze overblijfselen van de smeltoven afkomstig zijn.

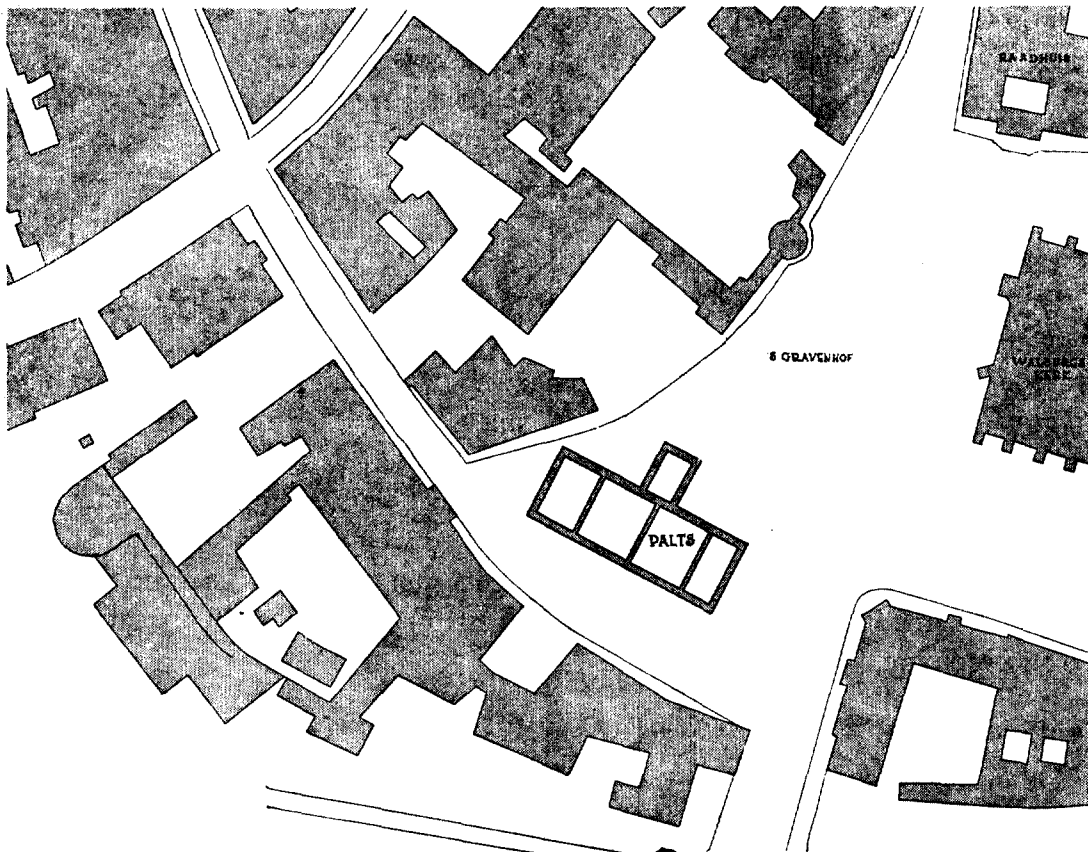
Terwijl de gietvorm in put I buiten het gebouw lag, schijnt die in put II binnen de stenen palts te hebben gelegen. De gietkuil ligt althans binnen de fundamentsleuven van het stenen gebouw. Daar het zeer onwaarschijnlijk is, dat er na 1600 op het plein klokken gegoten zijn, moet een middeleeuwse klokkengieter wel de beschikking gekregen hebben over een deel van het oude gebouw om er een werkplaats in te richten. De ingraving voor de gietkuil begint op een vrij hoog niveau; reeds in vlak A zijn blijkens de tekeningen sporen waar te nemen.

IV *De omgeving van de palts*

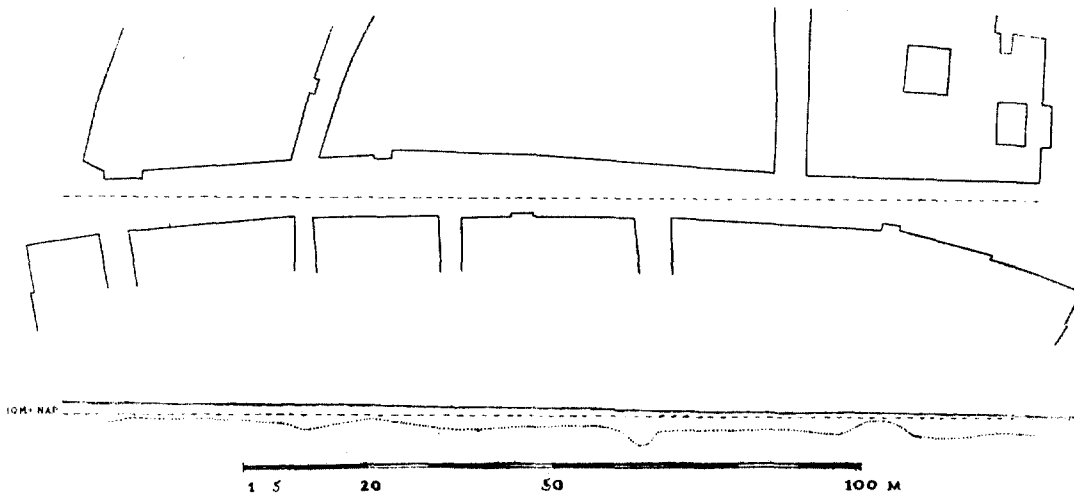
De stenen palts heeft natuurlijk deel uitgemaakt van een grote nederzetting. De oostzijde van het ruime plein vóór het statige gebouw werd ingenomen door de voorgangster van de huidige St. Walburg. Aan de westzijde hebben waarschijnlijk dienstgebouwen gelegen, waarvan het schulthuis in latere oorkonden genoemd wordt. Wellicht lag hier ook een woongebouw voor het grafelijk gezin. Waarschijnlijk droeg de gehele aanleg een verdedigbaar karakter. Aan de zuidzijde vormde de IJsel met zijn drassige uiterwaarden een natuurlijke bescherming. Het laat zich denken, dat een gracht om de nederzetting als een boog van IJsel tot IJsel liep. Een boring over de Lange Hofstraat van Wijnhuis tot Raadhuis toonde ter hoogte van de Kuiperstraat een sterke daling van de vaste grond. Er zal nader onderzocht moeten worden of we hier inderdaad met een oude gracht, wellicht de oudste, te doen hebben. Merkwaardig is in dit verband, dat we ongeveer 35 m. dicht bij het Gravenhof een top in de vaste grond vinden. Een aanwijzing voor een oude wal?

Het probleem van de omgeving van het Gravenhof verbreedt zich heel licht tot het probleem van de groei der stad Zutphen. Even ten Westen van het Wijnhuis werd op de Groenmarkt een profielgraving uitgevoerd onder leiding van de Heer P. Glazema. Zoals reeds vermoed werd, geven de markten een beeld van een oude grachtengordel. Het profiel toonde duidelijk een dubbele gracht met langzaam oplopende taluds; de hoofdgracht vlak bij de wal bleek de breedste. Er werd in de proefsleuf nog al wat aardewerk gevonden. Het schijnt mij echter niet verantwoord op grond van één steekproef een datering te geven. De proefgraving zal trouwens te zijner tijd in ander verband uitvoeriger behandeld worden.

Een zichtsleuf, uitgaande van de zuidwand van de palts, over de straat, over het terrein der verwoeste huizen tot aan de 14de eeuwse stadsmuur leverde een merkwaardig beeld op. Vanaf de palts daalde de lijn van de geschapen grond (IJselzand) zeer snel; ter plaatse van de verwoeste huizen tekende zich in de wand

Overzichtsschets van de palts te Zutphen, schaal 1 : 500.

Boring over de Lange Hofstraat; links Wijnhuis, rechts Raadhuis. De stippellijn onder de horizontale lijn op 10 m + N.A.P. geeft het beloop van de vaste grond aan.

Boring in the Lange Hofstraat; the dotted line under the horizontal line at 10 m. + N.A.P. indicates the level of the natural ground.

van onze sleuf het geleidelijk voortschrijdend proces van aanplemping en ophoging af (voor ligging zie afb. 1 en profieltekening afb. 2: profiel A). Vlak bij de palts een duidelijk beeld van een oeverland; dunne laagjes klei en zand. Deze waarneming wordt door schriftelijke overlevering op verrassende wijze bevestigd, gelijk uit het historisch overzicht van Mevr. Doornink blijkt.

V. *De Vondsten*

De vondsten zijn weinig talrijk en bestaan zoals gewoonlijk grotendeels uit fragmenten van aardewerk. Voor de datering van de aanleg zijn zij van weinig waarde, daar de grond herhaaldelijk omgewerkt is waardoor de oorspronkelijke ligging der scherven zich wijzigde. Het oude loopvlak is vernield, zodat niet vastgesteld kan worden of een bepaalde scherf onder, dan wel boven het woonniveau van de palts of de houten hal geplaatst moet worden. In de paalkuilen zijn wel kleine stukjes aardewerk gevonden; echter zo weinig karakteristiek, dat men er geen conclusies uit zou willen trekken. Slechts enkele stukken, zoals het bekertje naast de tufmuur en de scherven onder de gestampte vloer, hebben waarde voor de stratigraphie.

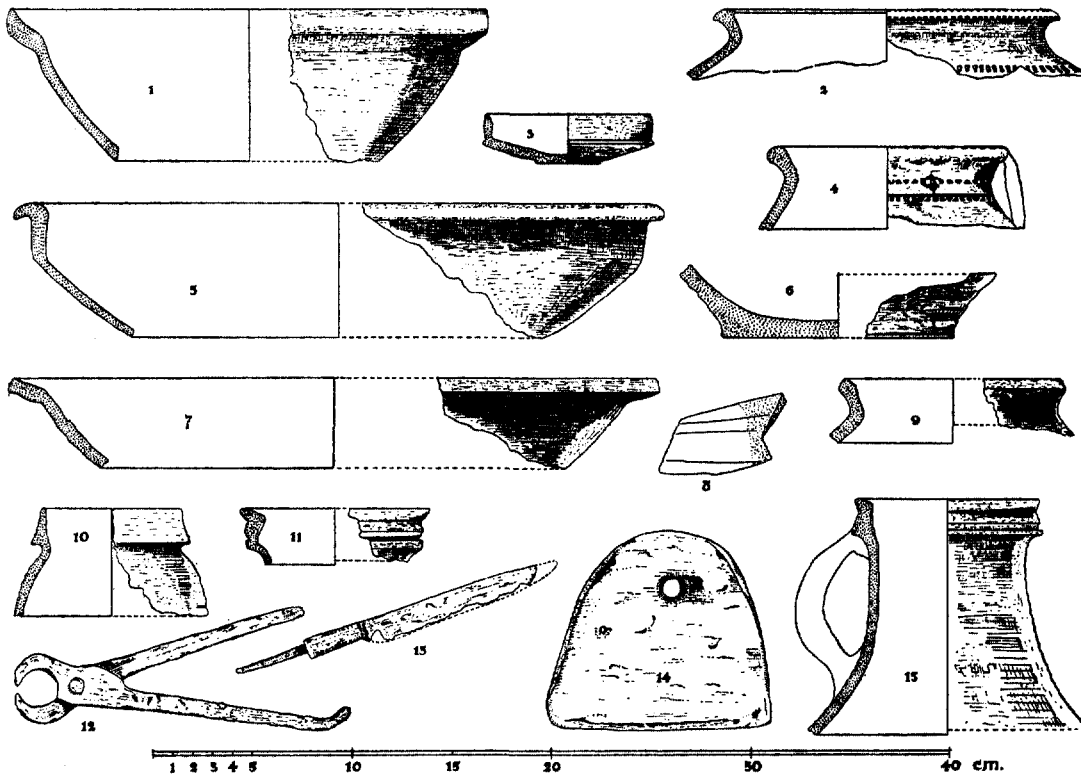
1. AARDEWERK

De oudste scherven dateren van lang voor de Karolingische periode. Het zijn er maar enkele; toch zou men op grond van deze scherven kunnen besluiten, dat lang voor de bouw van de hal zich mensen op deze plaats hebben opgehouden.

In de vierde steek, tussen de vlakken A en B, werden enige scherfjes van gelig, hard aardewerk met radstempelversiering aangetroffen (afb. pag. 29, nr. 2 en 4). De radstempelceramiek wordt beschouwd als een voorloper van het Pingsdorf (Vgl. Jahnkun: „Haithabu 1937-1939”). Voor de datering van deze soort aardewerk is het van belang, dat in de graven van Birka een enkel stukje voorkomt. Deze graven zijn 10de eeuws. De Pingsdorfwaar ontbreekt daar volkomen.

Ook het Pingsdorfgoed, herkenbaar aan de roodbruine versieringen — stippen, strepen, vegen — op de gelige wand, is met enkele stukken vertegenwoordigd. Een groep, die in dezelfde tijd als het Pingsdorf opkomt, wordt aangeduid als kogelpottengood. Jammer genoeg schijnt dit grove, blauwgrijze baksel zo weinig aan vormverandering onderhevig, dat het als dateringsmateriaal onbruikbaar is. De kogelpotscherven worden hier daarom slechts pro memorie vermeld. Het halsfragment, afgebeeld op pag. 29 (nr. 9) is waarschijnlijk van een kogelpotje afkomstig.

Dateringen van het vroege aardewerk moeten meestal globale schattingen blijven. De grote voorraadspot, weergegeven op pag. 30 mag wellicht nog in de 12de

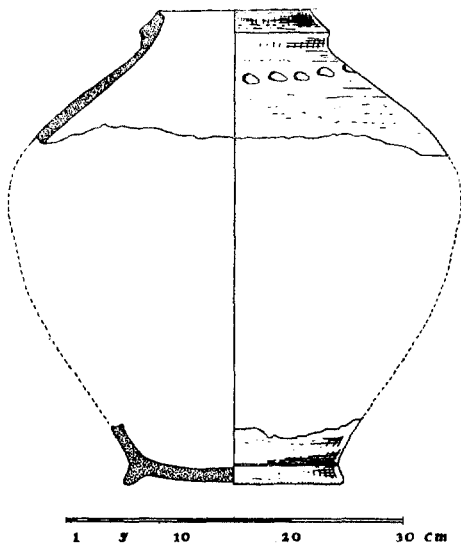
Verschillende vondsten uit het Gravenhof.

Different finds of the Gravenhof.

eeuw geplaatst worden. De fragmenten gaven genoeg aanwijzingen voor een reconstructie op papier. De typische versiering op de schouder, met de vinger aangebracht, kennen we eveneens van andere stukken op vindplaatsen elders.

Grote en kleine schalen van blauwgrijs (gesmoord) aardewerk zijn in deze streken lang in gebruik gebleven, zeker tot diep in de 15de eeuw. Op pag. 29 vindt men onder de nrs. 1, 5 en 7 verschillende vormen afgebeeld. Op pag. 31 zien we onder nr. 1 een vierde exemplaar. Variatie genoeg, waarbij de tijd van ontstaan zeker een — zij het dan ook weinig bekende — rol speelt. Schaalvormen vindt men overigens ook onder het gele, van verre aangevoerde materiaal; nr. 3 op pag. 31 is zulk een stuk, wellicht door een huismoeder in de 14de eeuw op de markt van een vreemde koopman gekocht.

Het vroege steenwerk, aangevoerd uit de Rijnstreken, is natuurlijk eveneens vertegenwoordigd. Een merkwaardig scherfje, wellicht uit de eerste helft van de 13de eeuw, vindt men op pag. 32 onder nr. 3. Het is een randscherf van een vrij hoge, slanke drinkbeker. Het museum te Deventer bezit gave exemplaren van dit type. Zeker ook nog 13de eeuws is het randfragment van pag. 29 nr. 15. Een vrij

Reconstructie van een blauwgrijze voorraadspot.
Reconstruction of a store pot, blueish-grey.

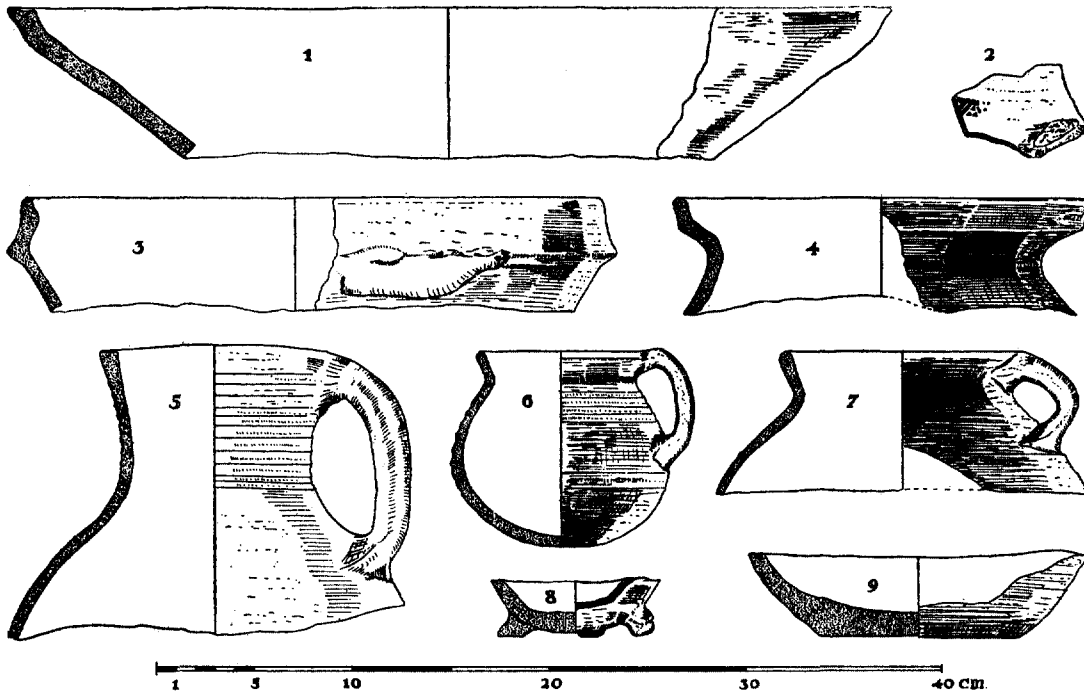
grof baksel met sterk geleed profiel. Deze vormen zijn echter voldoende bekend om te weten, dat we hier met een randfragment van een grote schenkkkan te maken hebben. Een stuk, zoals er nog verschillende in de musea — vroeger ook in Zutphen — te vinden zijn. Een ander aardig fragmentje, wellicht eveneens nog uit de 13de eeuw, bestaat uit een bodem van een geelbruin kookpotje op drie pootjes (pag. 31, nr 8). Deze voorwerpjes zijn aan de buitenzijde overtrokken met een roodbruin gekleurde leemglazuur. Mogelijk werden zij vervaardigd in het Akense pottenbakkerscentrum.

Het bekertje van grijswit steenwerk, gevonden naast de tufmuur, kwam reeds ter sprake (afb. op pag. 32, nr. 4). Dit is een zeer oude vorm, die met geringe veranderingen uit de Romeinse ceramiek overgaat in de Frankische, vervolgens in de Pingsdorffwaar optreedt en tot diep in de 15de eeuw voortleeft. De latere productie van Siegburg was — hoe kan het ook anders — rijk vertegenwoordigd. Op pag. 29 zijn onder de nrs. 3 en 10 twee vormen van klein drinkgerei onder de aandacht gebracht; nr. 3 mist de gebruikelijke, iets gegolfde standring.

Een merkwaardig fragmentje vindt men op pag. 29 onder nr. 8. Het is een stukje geel, tamelijk hard aardewerk, gedeeltelijk overtrokken met een geelgroenig glazuur. Men zou geneigd zijn om er een stuk tuit met bijgesneden kanten in te zien. Gelukkig is er vergelijkingsmateriaal in de musea van 's Hertogenbosch en Schiedam, en onder de vondsten van Merwede te vinden. We hebben hier voor ons een fragment van een pelgrimshoren; ze werden o.m. in het pottenbakkerscentrum Langerwehe, tussen Aken en Duren, vervaardigd. Nr. 14, van rood aardewerk, verklaren we nog steeds als netverzwing, al gaan er ook wel eens stemmen op om dergelijke stukken als weefgewichten te beschouwen.

De scherven, onder de gestampte vloer gevonden, hebben ons wel iets omtrent de datering van die vloer te zeggen. De vroegst dateerbare scherf was een rand-scherfje van een vroege steenwerkkan (afb. pag. 29, nr. 11) uit de 13de eeuw. Op deze kannen werd boven reeds de aandacht gevestigd. Het overige materiaal dateert uit de 15de eeuw, zodat de conclusie getrokken moet worden, dat de vloer eerst in de 15de eeuw werd aangelegd.

De afbeelding op pag. 31 brengt onder meer enkele vondsten uit de gracht op de

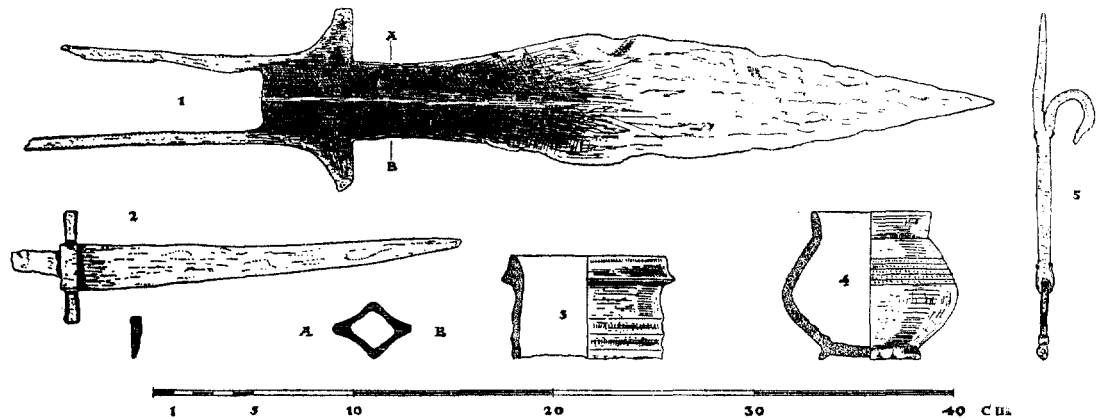
Vondsten, voornamelijk uit de sleuf over de Groenmarkt.

Finds from the trench in the Groenmarkt.

Groenmarkt. Hier zijn tamelijk veel fragmenten van vroeg steenwerk gevonden. Onder nr. 2 vindt men een vroeg stukje met radstempelversiering; het behoort nog in de 13de eeuw thuis. Het gele geïmporteerde goed versijnt hier in de vorm van een grape, afgebeeld onder nr. 7. Het is een vrij hard gebakken stuk. Ook de blauwgrijze waar treedt in verschillende vormen op. Nr. 5 geeft het bovengedeelte weer van een van die merkwaardige blauwgrijze kannen met een tamelijk breed, ietwat bandvormig oor met geul. Het oor is zodanig op de rand aangezet, dat ook daarin een geul ontstaan is. Deze kannen gaan misschien nog tot in de 12 de eeuw terug. Nr. 4 schijnt mij een gedeelte van een grote blauwgrijze kogelpot met zware standring. Er zijn nog verschillende vrij gave exemplaren van bewaard, o.a. in het Museum de Waag te Deventer. Nr. 6 is een mooi gaaf blauwgrijze kogelpotje met oor, dat zeker ook vóór 1300 te dateren valt. Onder nr. 9 vindt men tenslotte de bodem van een zwaar, blauwgrijze baksel, dat mij overigens vreemd is.

2. IJZERWERK

Onder in de proefsleuf werd, even in het rivierzand van de fundamentalsleuf van de stenen palts, een goed bewaarde speerpunt gevonden (pag. 32, nr. 1). Men denkt onwillekeurig aan de vleugellansen uit de Merovingische grafvelden.

Vondsten uit het Gravenhof.
Finds from the Gravenhof.

Een vergelijking echter toont reeds spoedig, dat het wapen niet Merovingisch kan zijn. We hebben hier dan ook te maken met een jachtspriet uit de 16de eeuw. Wellicht is het wapen bij de afbraak van de stenen palts in de fundamentsleuf terecht gekomen.

Tamelijk goed bewaard is het mesje (pag. 29, nr. 13). Een stuk, dat overigens niet te dateren is. De tang (nr. 12) demonstreert weer eens — wel haast ten overvloede — hoe weinig de werktuigen aan verandering onderhevig zijn. Het dolkje (pag. 32, nr. 2) zou wel eens vrij laat kunnen zijn. Het geeft weinig aanleiding tot een besliste uitspraak.

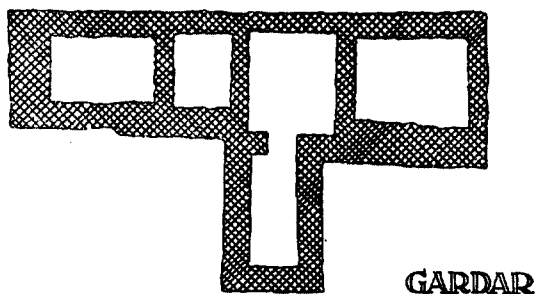
Niet van ijzer, maar van messing is de haak, waaraan men olielampjes placht op te hangen; zeker een stuk uit de 17de eeuw of later (nr. 5).

3. MUNTEN

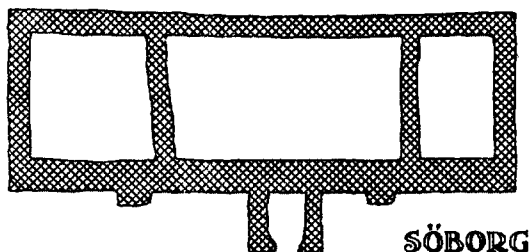
Twee losse muntvondsten zijn op het Munt- en Penningkabinet te 's Gravenhage gedetermineerd. De ene vondst bleek een zilveren muntje van Graaf Floris V, geslagen te Dordrecht, de andere een jeton met de kop van Philips II op de ene zijde en die van zijn echtgenote op de andere. Het stuk is \pm 1570 geslagen.

THE PALACE OF ZUTPHEN

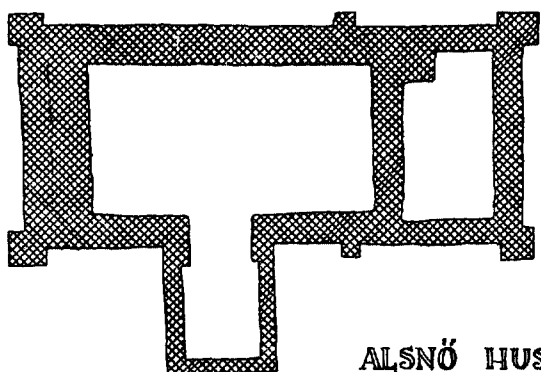
A square, located in the southern part of Zutphen on the Ysel and surrounded by the principal church and the townhall, is called: Gravenhof (court of the count). In the summer of 1946 an excavation was undertaken on this square in order to throw light on the remains of the count's court. The foundations appeared to be all but demolished. However masonry and traces in the earth supported the conclusion that a building in tuffstone had been erected here with its facade facing North (10×31 m. fig. on page 27). The ground floor had been divided into four rooms; in the center of the main floor had been a large hall, flanked on both sides by a small room. A projection in front of the facade probably contained a monumental staircase leading to the main floor (fig. 4).

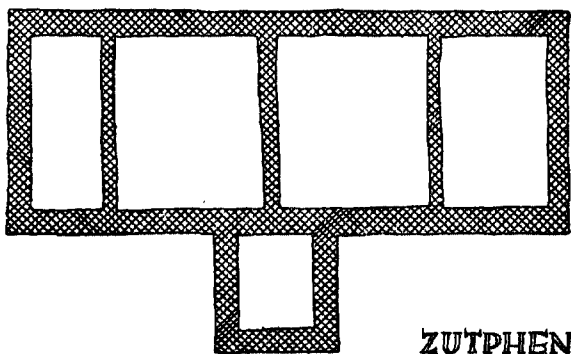
GARDAR

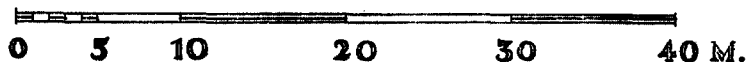
SÖBORG

ALSNÖ HUS

ZUTPHEN

This building undoubtedly had not been a fortification, but was of a representative character comparable with the palaces of Goslar, the Wartburg and Dankwarderode. A single fragment (fig. page 19) gives an impression of the details of the facade.

The river Ysel, formerly flowing directly behind the palace, probably served as a defense. Charters of the 14th century mention dangerous currents in the water. At the end of this century the bed of the river was altered.

It became evident that this stone palace had had a predecessor. On a lower level traces of a wooden hall came to light (8 × 24 m., fig. page 22; fig. 3). The frame had been made by heavy posts, placed at a distance of ± 1.60 m. from each other. The walls may have been made of boards, slightly dug in. Postholes in front of the Western half of the facade suggest a porch or a staircase. Here too the main floor will have been situated above the ground floor. This building must have been destroyed by fire and the remains were thoroughly cleared away during the construction of the stone palace.

Interesting are two casting moulds for the founding of bells. The better preserved one has a stone base with a diameter of 1.10 m. (fig. 6).

Most of the finds come from loose earth and have no stratigraphical value. Sherds from the 13th, 14th and 15th century have been found under a flooring of compressed rubbish (13th century ware page 29 fig. 11). A small well preserved cup (page 32 fig. 4) dates from ± 1300; Siegburg-ware. The finds, shown on page 31, came from a trench in the Groenmarkt, a filled-up ditch.

A trial boring in the Lange Hofstraat (earth section fig. page 27) was insufficient to give a clear idea of the limits of the Gravenhof on the Northside.

De tekeningen gereproduceerd op de platen VIII, IX en X (afb. 4), alsmede die op de pagina's 19, 22 en 27 (a), zijn vervaardigd door de heer J. Ypey, de overige door de auteur.

HET GRAVENHOF TE ZUTPHEN

DOOR

M. M. DOORNINK-HOOGENRAAD

Het is ons dienstig voorgekomen om naast het relaas der resultaten van het bodemonderzoek te Zutphen een korte samenvatting te geven van hetgeen uit oorkonden en acten over het oude grafelijke Hof aldaar bekend is. Helaas is dat uiterst weinig en voor zover het de eerste eeuwen van zijn bestaan aangaat, blijft de geschiedenis van het Hof der Zutphense heren al even duister als die van de oudste nederzetting van Zutphen zelf. Over de laatste immers begint de berichtgeving der historie wel met een indrukwekkende reeks oorkonden uit de 11de en 12de eeuw, maar het merendeel daarvan is onecht verklaard en dus slechts met grote voorzichtigheid te gebruiken. Gegevens over het grafelijk Hof zal men er bovendien tevergeefs in zoeken.

De enige oorkonde, die een punt van aanraking schijnt te geven met hetgeen de opgravingen hebben onthuld, is die van 1105(?)¹. Hierin wordt verhaald, dat bisschop Burchard van Utrecht naar Zutphen is gekomen, om daar de nieuwe kerk van St. Petrus en St. Walburg te wijden, die na een brand door graaf Otto geheel was herbouwd. Er is al eerder op gewezen, dat brand en herbouw der kerk niet in twijfel getrokken behoeven te worden, al is de bewuste oorkonde een falsum en wellicht pas ruim een eeuw later ontstaan. De resten van de krocht, afkomstig van deze Romaanse kerk en sedert 1595 bedolven onder het koor, zijn omstreeks 1100 gedateerd². Ook weten wij, dat de nagedachtenis van genoemden graaf Otto gedurende de Middeleeuwen in de Zutphense hoofdkerk in grote eere gehouden werd, omdat men hem hield voor den stichter van het daaraan verbonden kapittel³. Sedert de opgraving, door Sloet omstreeks het midden der vorige eeuw in de kerk gedaan, mag men ook aannemen, dat het deze graaf en heer van Zutphen is, die met zijn echtgenote rust in het kruisveld voor het koor, waar eertijds boven zijn graf de fraaie gotische lichtkroon hing en de kanunniken bepaalde diensten plachten te verrichten. Hij is zeer waarschijnlijk ook de eerste onder de heren van Zutphen, die zich met recht „graaf van Zutphen” noemen mocht, omdat hij de grafelijke rechten over dit gebied verworven had. Bij zijn

¹ Sloet, *Oorkondenboek Gelre en Zutphen I* (1872), no. 208.

² E. H. ter Kuile, *De drie oude kerken van Zutphen* (1942) pag. 13 vlg.

³ *Oudbeden en gestichten van het bisdom van Deventer II* (1725), pag. 409; W. Moll, *Johannes Brugman II* (1854), pag. 222.

dood in 1113 wordt hij genoemd „locupletissimus comes de Sutfene”, de „zeer rijke”⁴. Alles bijeengenomen schijnt hij dus een figuur van enige betekenis in zijn tijd te zijn geweest, die ook in het gevolg van de keizer, Hendrik IV, verkeerde. Het past dus niet slecht bij het beeld, dat wij ons van dezen dynast vormen, wanneer wij aan hem toeschrijven de bouw van de vorstelijke palts, die naast de nieuwe kerk — en eveneens omstreeks 1100 — in het hart van de burg Zutphen moet zijn verrezen en die opgetrokken werd op de grondslagen van een ouder, houten gebouw, dat evenals de eerste kerk door brand schijnt te zijn verwoest. Het ligt voor de hand hieruit de gevolgtrekking te maken, dat de branden van kerk en hof gelijktijdig geweest zijn en een gevolg wellicht van de Saksische oorlog op het einde der 11de eeuw, waarin Otto — naar men aanneemt — de tegenpartij van den keizer had gekozen.

Bijna twee en een halve eeuw verlopen nadien, voordat wij over het grafelijk Hof iets vernemen, afgezien van een enkele vermelding der „curtis” als economisch centrum van de grafelijke domeinen in en om Zutphen. In 1344 namelijk verpacht Alianora, hertogin-weduwe van Gelre, alle inkomsten van tolleren en weerden, die haar zoon Reinald III te Zutphen bezit, voor zes jaren aan de stad, alsmede „ons soens hues tho Sutphen, med den have ende mit anders al sijn thubehore”, alles tezamen voor 370 pond kleine penningen 's jaars. Toen tegen het einde der 12de eeuw de dynastieën van Zutphen en Gelre verenigd waren, hield het Hof te Zutphen op vaste residentie van den landsheer te zijn; hij verbleef daar nog slechts af en toe; zo, ongetwijfeld, wanneer hij er werd ingehuldigd, of ter gelegenheid van de Walburgs-Meimarkt. Want, zegt hertogin Alianora, „weert, dat wi oft Reynald ons sone hertoge vorscreven enige tijt to sint Walborge misse dy merket tijt op onsen hues tho Sutphen legen, so sole wi der stat daer af curthen tvintigh pont op dat jaer van horre pacht vorscreven”⁵. Hoe lang de stad het Hof in pacht heeft gehad en welke bestemming zij er aan heeft gegeven, is ons niet bekend.

De lotgevallen van het gebouw en zijn omgeving in het jaar 1356 brengen ons weer in verrassend contact met de bodemvondsten. Uit dat jaar dateren enige oorkonden, die vastleggen, dat Reinald Zutphen heeft beleend met de goederen Helbergen en Ten Slike, ten Zuiden van de stad gelegen, en dat dit is geschied „om noets wille onser stad Zuphen ende ons huys ende der kirken daerbinnen ghelegen, als van den strome der Yselen die daerop vellet”. De loop van de IJsel moet in deze jaren geheel anders zijn geweest dan tegenwoordig en kwam blijkens deze bewoordingen uit het Zuiden of Zuid-Oosten dicht op de stad aan; immers

⁴ Sloet, *Oorkondenboek Gelre en Zutphen I* (1872), no. 223.

⁵ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland II* (1833), no. 4.

„die stroom der Ysel tot Zutpen aen onse stadt seer aenbreeckt, daer sy ende wy aen ons huysinge groten schade aff lyden mochten vanden water”. Die van Zutphen kregen consent het Helbergen te doorgraven en zo de stroom langs de Westzijde der stad te leiden om het onmiddellijk gevaar voor Hof en kerk te verhoeden ⁶. Hoe het dreigde, hebben de opgravingen duidelijk getoond. Het rivierbed raakte de voet der muren van het Hof.

In de 15de eeuw worden de berichten wat veelvuldiger, maar aanstonds blijkt nu ook, dat het gebouw al in verval is. Er wordt muurwerk afgebroken en blijkbaar op grote schaal, want in 1445 gebruikt men voor den bouw van de nieuwe saltpoort 6000 gehouwen stenen, afkomstig van het Gravenhof; ook in het volgend jaar wordt er aan „des Hertogen hof” gebroken en gebouwd ⁷. Hertog Adolf van Egmond (1465-'71) laat een zo uitgebreide verbouwing verrichten, dat men spreekt van het grafelijk huis, „dwelc heer Adolph van Geldre al nyen hadde doen maken”. Maar voltooid was het niet, want toen in 1473 Karel de Stoute ter inhuldiging te Zutphen kwam, ontbrak er nog veel en velerlei van „schaellyen daecke, van doeren, van vensteren, van solders ende alrehande andere reparatien van bynnenwerck”, zodat het vorstelijk verblijf niet in een zeer bevredigende staat verkeerde ⁸. Van stadswege werden er voor deze gelegenheid „sitten, bencken, beddesteden” in gemaakt en bedden met toebehoren ingebracht. Enkele jaren later, in 1479, wordt er een dak gelegd op de „oelde cancelrie” in het Gravenhof, de enige maal, dat wij een vertrek in het gebouw genoemd vinden. Daar uit de stedelijke rekeningen blijkt, dat de stad deze werkzaamheden aan het gebouw liet verrichten, moet men aannemen, dat zij er nog steeds — of weer — de beschikking over heeft gehad. Het stedelijk bestuur gebruikte het ook voor bijeenkomsten en feesten, wanneer het stadhuis om een of andere reden daarvoor niet beschikbaar was. In 1467 evenwel geschiedde een belening vanwege den hertog „in den Hof te Zutphen onder der lynde”, en van 1473 tot '77 zetelde in de bruikbare vertrekken van het Gravenhof ook het Hof (gouverneur en raden), door Karel de Stoute als juridisch en administratief lichaam voor Zutphen en de Graafschap ingesteld ⁹.

In 1508 blijkt uit een brief van ridderschap, raden en momberen der onmondige kinderen van Bronkhorst aan de stad Zutphen, dat hertog Karel van Egmond, die zelf nog in 1492 bij zijn inhuldiging op het Gravenhof had verblijf gehouden, dit in pand had afgestaan aan den heer van Bronkhorst en dat ook diens erfgenamen

⁶ *Bijdr. en Meded. Gelre XXXII* (1929), pag. 165 vlg.

⁷ Uit overrentmeestersrekeningen van genoemde jaren in het Archief te Zutphen.

⁸ J. G. Frederiks, *De intocht van hertog Karel den Stoute te Zutphen* (1876), pag. 56 vlg.

⁹ J. S. van Veen en A. P. van Schilfgaarde, „De raden of hoven van Karel den Stoute in Gelderland”, *Bijdr. en Meded. Gelre XXXVI* (1933), pag. 23 vlg.

meenden daarop rechten te kunnen laten gelden. De hertog, die na de dood van den heer van Bronkhorst het Hof had willen vergeven, erkende dit, en het grafelijk huis kwam zo in handen van Joost, graaf van Bronkhorst en Borculo. Vanwege Bronkhorst diende het, met de er bij gelegen hof, als huisvesting van arme lieden ¹⁰. Dat in de kelders een klokgieterswerkplaats gevestigd was, heeft ons de ontgraving geleerd: wellicht heeft mr. Zegewin Haitiser, de Zutphense klokgieter, daar in 1521 en '23 de klokken voor de toren der St. Walburgskerk gegoten.

Intussen was het vervallen complex voor den landsheer een weinig profijtelijk bezit en voor de stad een ergerlijk obstakel geworden. Hertog Karel liet zich in 1532 een „nyhe huys ind borch” bouwen, ten Oosten van de Walburgskerk gelegen, zodat hij de oude residentie wel kwijt wilde. Het stadsbestuur wenste zowel het kerkhof als de straat vóór raadhuis en kerk, waarop de vismarkt werd gehouden, te verruimen. Zodoende kwam er in het volgend jaar een erfwissel tussen beide partijen tot stand, waarbij de hertog in eigendom kreeg de „Raem” buiten de Vischpoort, waar de lakenramen der stad stonden, en de stad het grootste deel van de bij het Gravenhof behorende grond met „alsoodaenen getimmer nu ter tyt daer noch op staet” ¹¹. In 1535 ontving de hertog, in verband met deze transactie, van graaf Joost de pandrechten terug. Twee „onbetimmerde plaetsen” van het Hof behield de hertog nog als hoven aan zich en uit verscheidene acten blijkt, dat ook anderen (bewoners van Kuiper- en Waterstaat) daar hoven bezaten, die een groot deel van het tegenwoordige plein 's Gravenhof moeten hebben ingenomen. Blijkens een resolutie van 15 Mei 1582 werd toen door het stadsbestuur nog een deel van 's Gravenhof „tot haeve uthgepaelt” en perceelsgewijze verkocht. Maar het Zuidelijk gedeelte had de stad nu toch in handen. Zij zette er de lakenramen, hoewel de hertog meende dat het een „onbequeem plaets” zou zijn „sulcke draparije soe nae bij der kercken te hantijeren” ¹².

Blijkens de stadsrekeningen werd er nu in 1534 en volgende jaren voortdurend aan het Gravenhof gebroken en gelyckt”, d.w.z. geëgaliseerd. Het zo verkregen materiaal werd door de stad voor publieke werken gebezigd of verkocht. Toch bleef er nog een deel van het gebouw staan, en zelfs een bewoonbaar deel. In de tweede helft van de 16de eeuw waren er de stadsboden gehuisvest en af en toe verantwoord de rekeningen herstellingen aan de woning. Moeilijkheden van juridische aard had de stad er ook nog mee. Blijkbaar was de erfwissel van 1533 onder de regering van Karel V in het vergeetboek geraakt; het Gravenhof fungeert althans de gehele eeuw door als „post pro memorie” in de domeinreke-

¹⁰ Inv. Oud-arch. Zutphen no. 237.

¹¹ *Kentenissen der stad Zutphen* (hs. Kreyneck), fol 92 v.

¹² Inv. Oud-arch. Zutphen no. 498.

ningen. Volgens de rekening van 1567/68 krijgt de landrentmeester voor de zoveelste maal opdracht bij de burgemeesteren van Zutphen te informeren „op wat recht oder titel zyluyden der stadt dieners de wonynge laten hebben opte huysinge in des Gravenhoff staende”. Pas in het begin van de 17de eeuw schijnt de kwestie tot een oplossing gekomen te zijn. En ook voor het gebouw kwam toen het einde. De laatste bewoners kregen in 1634 aanzegging om elders een onderdak te zoeken en in het volgend jaar werd het overgeblevene opgeruimd, „ob deformationem aspectus”, zoals Pontanus vertelt¹³. Het was zoveel, dat mr. Emond Hellenraet, de stadsmetselaar, er met zes knechts drie weken aan te werken had. Een brok ruïne gaf blijkbaar ook in later jaren nog de plaats aan, waar het grafelijk huis gestaan had; immers Pontanus, wiens werk in 1639 het licht zag, spreekt nog van de „reliquiae seu rudera potius”, die daarvan te zien zijn, en op de plattegrond van Van Geelkercken, in Pontanus' boek opgenomen, is op het Zuidelijk gedeelte van het plein een ondefiniëerbaar figuurtje getekend, dat men alleen als een vormeloos stuk muurwerk verklaren kan. Maar overigens heeft het plein dan al geheel de tegenwoordige omvang en vorm, behalve alleen, dat het kerkhof er van afgescheiden was door een muur, die op de kaart van Van Geelkercken te zien is, en die in 1671 werd afgebroken. Het was met „lindeboomkens” beplant, en in het midden stond, door een hek omgeven, de eik, waaronder van de oudste tijden af tot 1765 toe het Zutphens leengericht gehouden werd. Ook het halsrecht werd er, althans in de 16de eeuw, uitgeoefend. In 1582 stond er de galg en werden er terechtgestelde personen onder „den eyckelboom” begraven.

Afbeeldingen van het grafelijk Hof zijn ons niet overgeleverd, tenzij men het alleenstaande, vierkante gebouw, dat op de plattegronden van Hogenberg-Braun en Guicciardini met „Tgravenhuys” wordt aangeduid, zo wil noemen. Wanneer men evenwel de plattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1560) ter vergelijking daarbij neemt, die tot voorbeeld van beide eerstgenoemde kaarten heeft gediend, dan gaat men eraan twijfelen, of dit huis wel tot het hoofdgebouw van het Gravenhof kan hebben behoord; het ligt daartoe te ver Noordelijk op het plein. Wellicht is dus het in de 16de eeuw nog bestaande en op de plattegronden getekende gedeelte vanouds een bijgebouw van het Hof geweest. Men zou geneigd kunnen zijn te menen, dat met het op de kaarten aangeduide huis het monumentale „Huize Van de Kastele” — nu Pro Senectute — op 's Gravenhof bedoeld was, maar met de ligging daarvan is de situatie toch ook niet in overeenstemming. Dit werd bovendien al in de 15de eeuw door particulieren bewoond.

Nog een enkel woord tenslotte over het bodemonderzoek op de Markt. Dat zich hier een zeer oude (wellicht niet: de oudste!) omwalling en gracht bevonden

¹³ Pontanus, *Historia Gelrica* (1639), pag. 64.

heeft, die — het beloop van Markten en Waterstraat volgend en in het Zuiden aansluitend op het oude IJselbed — de nederzetting omsloot, was op grond van de opvallende breedte der Markten een algemeen aangenomen veronderstelling¹⁴, die nu door de opgraving ter plaatse bevestigd is. Van het gedeelte der gracht achter de Waterstraat had men al eerder bij graafwerkzaamheden op ca. 4 m. diepte de sporen gevonden. In de acten wordt deze gracht niet meer genoemd, maar wel een duidelijke aanwijzing voor het bestaan er van, de zg. Logenbrug, die tussen Lange en Korte Hofstraat de tegenwoordige Markt kruiste en waarvan de naam nog in 1504 wordt vermeld. Deze brug was dus de toegang — oorspronkelijk waarschijnlijk de enige — tot de grafelijke burg. De Lange Hofstraat, die als voortzetting van deze brug naar het Gravenhof voerde, moet in vroege tijd geplaveid geweest zijn met een houtbestrating van vier lagen zware eiken dwarsliggers, die indertijd op ca. 2 m. onder het tegenwoordig wegdek aangetroffen zijn. Bij de ingang van deze straat — en dus oorspronkelijk van de burg — staan de beide zeer oude huizen Vreden, het voormalige stadswijnhuis (een bergvrede?), en Gelre, eertijds (d.w.z. tot omstreeks 1350) geheten Morrensterre. De gracht zal, zoals gewoonlijk, niet ineens, maar geleidelijk en bij gedeelten gedempt zijn, toen de nederzetting ook buiten de burg was uitgegroeid en het nut der versterking op die plaats was vervallen. Men mag aannemen, dat dit het geval geweest is na de stadrechtverlening in 1190 en dus in de 13de eeuw. Deze ontwikkeling in het stadsbeeld was afgesloten, toen omstreeks 1400 aan het ene einde van de Markt de Marschpoort en aan het andere de Saltpoort verrees¹⁵.

¹⁴ F. N. M. Eyck van Zuylichem, „De stad Zutphen”, *Geld. Volksalmanak* (1873) pag. 101 vlg.

¹⁵ Zie over het Gravenhof ook: Tadama, *Geschiedenis der stad Zutphen* (1856), pag. 59 vlg., pag. 93, pag. 160 en J. Gimberg, „De hof (curtis) der graven van Zutphen”, *Bijdr. en Meded. Gelre XXII* (1919), pag. 41 vlg.

BOEKBESPREKINGEN

De bond Heemschut gaat met prijzenswaardige voortvarendheid door, de Nederlandse literatuur op het gebied der vaderlandse oudheidkunde in de ruimste zin van het woord te verrijken met de handige deeltjes der *Heemschut-Serie* (prijs per deel f 2.60).

Wie enigszins op de hoogte is van de abnormale moeilijkheden, waarmede in ons land het uitgeven nog altijd gepaard gaat, kan niet anders dan lof hebben voor de volharding, waarmede door Heemschut wordt gewerkt aan de verwezenlijking van het gestelde doel: een bibliotheek te vormen, die op het aangeduide gebied de leek een duidelijke oriëntatie kan bieden. Dat het vinden van de juiste medewerkers eveneens buitengewone moeite moet hebben gekost, zal ook ieder duidelijk zijn, die in dit opzicht met onze huidige situatie bekend is: de meest competente schrijvers kunnen vaak geen tijd meer vinden, om zich aan deze hoogst belangrijke populariserende taak te wijden en het gevaar ontstaat, dat deze in handen komt van schrijvers die eigenlijk zelf, meer dan het indifferente publiek, behoefte zouden hebben aan een helder, zakelijk overzicht van de door hen behandelde materie.

De liefhebber heeft vele voordelen boven de vakman in de striktste zin van het woord, hij spreekt doorgaans over een beperkter terrein, waaraan hij door persoonlijke relaties des te hechter is verbonden en het is duidelijk, dat dit alles voor het gestelde doel niets dan voordelen kunnen zijn... mits deze liefhebber de primaire eisen van elke vorm van wetenschappelijke mededeling in acht neemt, d.w.z. mits zijn betoog goed is doordacht, helder is gecomponeerd en niet gebukt gaat onder verouderde of ongecontroleerde gegevens. Voor het door de Heemschut-Serie bestreken terrein komt daar nog bij de eis van zo moeilijk te definiëren eigenschappen als stijlgevoel en goede smaak.

Van de deeltjes, welke in de eerste jaren na de oorlog het licht zagen, beantwoorden sommige volkomen, andere in mindere mate aan deze algemene eisen. *

* Door plaatsgebrek konden deze besprekingen tot dusver niet worden opgenomen; voor de inmiddels verschenen delen verwijzen wij naar de rubriek Boekaanmeldingen in kol. 34 van het bij deze aflevering behorende *Nieuws-Bulletin*.

N° 52. *J. W. Frederiks*, Penningen, 1947.

In dit korte bestek behandelt schr. (een echte liefhebber, in de diepe, waardevolle betekenis van het woord!) tussen het eerste en laatste hoofdstuk, resp. betreffende de vervaardiging en het verzamelen van penningen, achtereenvolgens: de portret-, de historie-, de familie-, de sier-, de gilde-, de vroedschaps- en de prijspenningen. Een register, 150 voortreffelijke afbeeldingen en bovenal de deskundigheid van de auteur, maken dit deeltje tot een aantrekkelijk en betrouwbaar oriëntatiemiddel. Een bezwaar dat wellicht bij een volgende druk kan worden weggenomen is het ontbreken van onderschriften onder de afbeeldingen.

N° 53. *C. Cath. van de Graft*, Nederlandsche volksgebruiken bij hoogtijden, 1947.

Ook dit deeltje behoort ongetwijfeld tot een der beste uit de gehele serie. Schr. is door en door vertrouwd met de door haar behandelde stof en spreekt erover op een levendige manier, waarbij het persoonlijke element geenszins wordt onderdrukt. Slechts op een enkel, onbelangrijk punt voelt de rec. zich genoopt tot tegenspraak.

Dat b.v. de smid de voorstellingen der Nieuwjaarskoekenijzers „in het *gloeiende ijzer grifte*” is een lapsus, die gemakkelijk kan worden herzien. Belangrijker is, dat schr. niet verzwijgt, hoe op dit gebied niet alleen de onverschilligheid, maar evenzeer de verkeerd gerichte bemoeizucht schadelijk werken, maar het belangrijkste is dat zij daarnaast wijst op goed geleide pogingen tot stimulering.

„Hoezeer deze georganiseerde palmpaaschop-tochten met muziekcorspsen aan het hoofd ook in den smaak van de kinderen vallen, die er bij honderden aan deelnemen, herleving brengen zij niet. Blijft de optocht een jaar achterwege, dan ziet men geen kind met een palmpaasch lopen... Kinderen die spontaan wedijveren wie de mooiste palmpaasch had, worden nu bij advertentie opgeroepen, door prijzen aangelokt. Volwassenen loopen mee om den stoet te regelen en nemen door hun aanwezigheid het kinderlijke van zoo'n optocht weg. Het slepend gezongen palmpaaschliedje van de kinderen, als deze nog zingen, wordt overstemd door schetterende fanfaremuziek. Allerlei fantasievormen van palmpaschen worden rondgedragen.” (bl. 47, zie ook bl. 90).

Wat in dit opzicht geldt voor de folklore, geldt evenzo voor het gehele terrein van Heemschut, met boekjes en comité's welke het oude aanprijzen komt men er niet, en zelfs dreigt hier het lang niet denkbeeldige gevaar van old finish en heemschutterij.

N° 55. *A. A. Kok*, Edam de schoone slaapster, 1948.

„Wie Edam wil bestuderen moet bij Amsterdam beginnen en omgekeerd. In Amsterdam kan hij zien hoe Edam had kunnen worden wanneer de stad was voltooid en tot wasdom gekomen. In Edam kan hij zien hoe de Amsterdamse Damsluis is geweest”. In zijn gebruikelijke gezapige stijl en met zijn onverflauwd enthousiasme vertelt schr. over al het wetenswaardige en schone dezer slaapster en niet in de laatste plaats over de talrijke aanslagen welke deze schoonheid in de loop der tijden te verduren had. Caveant consules, en niet alleen die van Edam!

N° 56. *J. G. N. Renaud*, Oud gebruiksarde-werk, 1948.

Een boekje, dat als een sprookje aanvangt en daar het over oude potjes en pannetjes gaat, ligt het voor de hand te denken aan het sprookje van Assepoetster. Inderdaad is het aardewerk, waarvoor schr. onze belangstelling vraagt tot op heden vaak verwaarloosd, zulks in tegenstelling tot de deftige zusters, het porcelein en andere ceramiek van „standing”. Op boeiende wijze spreekt dit boekje van de vele merkwaardige conclusies, waartoe bodemvondsten, zelfs al zijn het „slechtscherven”, aanleiding kunnen geven.

N° 57. *J. C. P. W. A. Steenkamp*, Heraldiek in kunsthistorischen en aesthetischen zin, 1948.

Het getuigt van de ruime blik, waarmede de Heemschut-serie is opgezet, dat de leiding gemeend heeft, dat naast deeltjes, gewijd aan onze roerende en onroerende monumenten van kunst en oudheidkunde, een inleiding tot de zakelijke kennis en de aesthetische appreciatie der heraldiek niet mocht ontbreken. Zo geformuleerd, is de opgave waarlijk boeiend genoeg! Enerzijds de door vaste regels gecodificeerde heraldische uitdrukkingwijzen, anderzijds de van stijlperiode tot stijlperiode wisselende vormenschat, waarvan de voorschriften niet minder klemmend waren. Voegt men hierbij nog, dat ons van vele grote kunstenaars heraldische ontwerpen zijn overge-

leverd, en dat de Nederlandse ornamentisten in het Europese geheel allerminst een slecht figuur slaan, dan is hiermede een naar twee zijden georiënteerde, zware, doch boeiende taak omschreven.

De vraag is, of er in ons vaderland krachten aanwezig zijn, om deze opgave op competente wijze te behandelen. Eén blik op de tabel van Wapenstijlen (bl. 22/23) doet zien, hoe onzeker schr. zich op het kunsthistorische terrein voortbeweegt: dat „het rococo als „Chippendale Style” het weelderigst in Engeland” was, hoort men niet zonder verbazing; wanneer men verder op bl. 57 leest dat „gedrukte wapens als houtsneden in wapenboeken werden geëst, of als kopergravures behandeld”, wordt het de lezer duidelijk, dat hij maar beter doet, zijn hooggespannen verwachtingen te matigen en hij leest verder in de hoop, dat dit dan tenminste een overzichtelijke, verantwoorde, bijgewerkte en helder geformuleerde handleiding moge blijken op heraldisch gebied. Niet, dat hij op dit terrein niet reeds op verontrustende symptomen zou zijn gestoten; immers wat te denken van de volgende mededeling op bl. 12: „De eerste wapens zijn ontstaan gedurende en na de kruistochten. Het oudst bekende buitenlandsche zegel is van Hendrik de Leeuw, 23-7-1144; het oudste Hollandsche van Graaf Dirk V uit 1083 volgens andere schrijvers”. Wie het nu weet mag het zeggen!

Om even bij het chapter zegels te blijven: de behandeling van dat onderdeel wordt op bl. 35 als volgt besloten: „In ‚De Vroedschap van Zierikzee in de 2e helft der 16e eeuw’, een werk door P. D. de Vos in 1795 uitgegeven, vindt men een uitvoerige opgave van schepenzegels uit die plaats met zeer matige beschrijvingen en generlei afbeeldingen”. Wanneer men nu weet dat schr. niet rept van het *corpus sigillorum*, noch van het standaardwerk *Nederlandsche kloosterzegels voor 1600*, dan ziet men, dat hier het gevoel voor proportie tussen de genoemde en de verzwegen gegevens bedenkelijk ver is te zoeken. De meeste gegevens worden bovendien nog onvolledig medegedeeld; dat van geciteerde boeken geen jaartal wordt opgegeven, zodat bij de lezer geen beeld ontstaat, moge een ernstig verzuim zijn, ontoelaatbaar is het, tijdschriftartikelen op te geven zonder deel- of jaartal (b.v. bl. 62 „...door Dr. Heerma van Voss uitvoerig besproken in de Vrije Fries”).

Stenen voor brood, is de enige term, die men op dergelijke onverteerbare mededelingen kan

toepassen. Van een ontstellende naïveteit is op bl. 63/64 het lijstje van musea waar men „wapens op charters, zegels, rouwborden, zerken en ook portretten vindt”; onder „Amsterdam” vermeldt schr. b.v. wel Waagmuseum, maar niet het Rijksmuseum. Natuurlijk is het ondoenlijk, een dergelijke lijst samen te stellen, het dilettantistische van het geval ligt dan ook juist in het feit dat aan deze bij voorbaat vruchteloze poging toch enige regels worden gewijd, terwijl de volslagen leek wel in de waan gebracht moet worden, het nu te weten. Gelukkig wijst schr. aan het slot op het bestaan van het z.g. Museumboekje; had hij het daar maar bij gelaten en dan in één regel de thans ontbrekende titel opgegeven!

Na al deze tekortkomingen rest ons nog te wijzen op de rommelige formuleringen zoals:

„De steen- en beeldhouwers munten op ons gebied vooral uit door de fraaie grafzerken... In het bijzonder waar de wapens niet werden afgehaakt, in 1795”. (bl. 70).

Sprekend van gekochte of gehuurde graven: „De kerk had daar vrij groote inkomsten van, die steeds vernieuwd moesten worden, anders werden zij verwijderd” (bl. 84/85).

De mededelingen zijn vaak van een ontstellende banaliteit. Op gevelstenen vindt men vaak wapens; weet U, waar U ze kunt vinden? Luister: „...voorzover zij in 1795 niet zijn uitgehaakt, in oude patriciërshuizen in de groote steden, in het fronton van de voormalige Duitsche legatie te 's-Gravenhage, alsmede in Amsterdam in gevels van de grachten en straten, doch ook in de gevels van eenvoudige huizen” (bl. 71/72).

Wie zou zo'n boekje in handen willen geven b.v. van een 16- of 17-jarige scholier?

Schr. legt in twee woorden voorkeur voor de spelling Siegenbeek aan de dag, n.l. *oir* en *oirkonde* (waartussen hij misschien wel etymologisch verband ziet?). Waarom schrijft hij dan niet ook: hairen, meir e.d., dat zou n.l. niet minder „belagchelijk” zijn. Dergelijke met valse „hartstogt” voor het oude tentoongespreide fraaijgheden ter bereiking van een bepaald „cachet” zijn ernstige bedreigingen voor de ware oudheidkunde. Het is misleiding, of om in de sfeer van old-finish te blijven, het is verlakkerij.

Wij moeten het hierbij laten, en eindigen met de volgende olijke opmerking: „In de laatste jaren kwamen ook wapenkalenders voor in reliëf van gips, met de provinciewapens als omlijsting. Zij zijn feitelijk eeuwigheidskalenders want men

kan er een nieuw kalendertje van papier in het midden opplakken” (bl. 83).

Van „Heraldiek in kunsthistorischen en aesthetischen zin” gesproken!

N° 58. *J. F. B. van Hasselt*, Amersfoort rondom zijn toren, 1948.

De serie van niet te zwaarwichtige stedenmonografieën, welke toch meer geven dan de gebruikelijke reisgidsen wordt op gelukkige wijze voortgezet met dit deeltje, waarin zowel de praehistorie als de moderne stadsuitbreiding besproken worden op de best denkbare wijze, n.l. zo, dat de lezer zich tot een bezoek voelt aange trokken.

N° 59. *R. J. Ouwejan Kzn.*, Het Nederlandsche schrift, 1948.

Minder gunstig moet ons oordeel zijn over dit deeltje. De schr. beoefent op stellig niet onverdienstelijke wijze de schrijfkunst. Het doet evenwel vreemd aan, meer dan een dozijn afbeeldingen te vinden naar schrijfprouwen van zijn eigen hand, welke op zijn hoogst beschouwd kunnen worden als geslaagde, doch stellig niet gelijkwaardige, imitaties van het 17de eeuwse sierschrift van meesters als Jan van de Velde, Boissons en dergelijke.

Zo is hier wederom een voorbeeld, van de overigens stellig goed bedoelde, doch niet minder verwarrende, verkeerd gerichte liefde voor het oude, waarop we hierboven in het algemeen reeds doelden. Daar n.l. ook een schrijfprouwe van een leerling is afgebeeld, wordt de indruk gewekt, alsof het nuttig en nodig ware, dit fraaie 17de eeuwse schrift in die vorm, voor onze tijd te doen herleven.

M.a.w. hier is de situatie ontstaan, als had men een knap imitator van oude meubelen een deeltje laten schrijven over Nederlandse meubelkunst, met als strekking, dat de afgebeelde stijlnabootsingen van des schr. hand nu ook als voorbeeld kunnen dienen voor de schrijnwerkerskunst onzer dagen. Hier wordt het tegendeel bereikt van wat men heet voor te staan: in stede van vernieuwing door bezinning op het oude wordt de verstarring en functieloze imitatie nog in de hand gewerkt. Dit bezwaar wordt vooral duidelijk doordat schr. geheel verzuimt te wijzen op de schriftreform welke, in Engeland begonnen, zijn heilzame invloed ook reeds in ons land doet gevoelen. Het op bl. 67 afgeb. schrift van

J. van Krimpen, gebaseerd op de Karolingische minuskel en Humanistenhand, is — in tegenstelling tot de antiquiserende schrijfproeven van de auteur — een volkomen verantwoord modern en levend gebruik van oude vormen. (Men leze in dit opzicht de behartigenswaardige opmerkingen in een zo volkomen op de praktijk gericht blad als *Prikkels*, huisorgaan der Fa. Proost; 10 Oct. 1948).

Terwijl wij dus om deze strekking de praktische zijde van schr. betoog ten scherpste moeten afwijzen, blijft nog de vraag te beantwoorden, of het in paleografisch opzicht blijk geeft van voldoende kennis en smaak, om als gids te kunnen dienen. Helaas moet te dien aanzien ons oordeel te enenmale afwijzend luiden. Hier is het dilettantisme te zeer bespeurbaar. Na de inleiding vol paleografische algemeenheden, welke overal elders exacter en bondiger te vinden zijn, hoopt men, dat tenminste aan de titel van het boek recht zal worden gedaan, en dat men althans nauwkeurig ingelicht zal worden over wat de speciale liefde van de schr. heeft: de Nederlandse 17de eeuwse calligraphie, maar ook hier blijft het bij een praatje, dat als lezing misschien aardig is geweest om aan te horen, doch dat toch waarlijk niet genoeg zoden aan den dijk zet. Zo hoort men niets over de unieke plaats, welke de Nederlandse kunstenaars in dit opzicht (zelfs t.o.v. het overige toenmalige Europa!) hebben ingenomen. Vermelden wij tot slot nog, dat de transcripties op bl. 93/94 door schr. „vertaling” genoemd, een hoge mate van onbedrevenheid verraden en dat vele der afgebeelde „proeven van historische typen” elk waar stijlgevoel tarten (het Gotisch Schrift van fig. 7 b.v. hoort eer thuis in een voorbeeldenboek voor rijtuigschilders e.d., gelijk die 50 jaar geleden verschenen).

Summa summarum, wie een aardige bedrevenheid heeft bereikt in een interessante, onschuldige hobby, vergenoegde zich met de resultaten en de voldoening die hij daarmee kan bereiken, of anders geformuleerd: schrijfmeester, blijf bij je pen!

N° 60. *M. C. Sigal*, De drie Maassteden, Schiedam, Vlaardingén, Maassluis, 1948.

Liefde van de schr. voor het behandelde onderwerp is de meest in het oog vallende trek van dit pretentieloze boekje. Bevreemdend is het,

daarnaast op te merken, dat de stijl niet beter werd verzorgd. Een zin als „Ter herinnering aan het in het gebruiknemen van de Groote Kerk herinnert het gebrandschilderde raam, dat daar later werd aangebracht” (bl. 16) zou men niet moeten drukken, evenmin als „de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten zouden niet onberoerd voor Schiedam voorbijgaan” (bl. 15) en „Zoo mag Schiedam zich door handel en nijverheid als industriestad bij uitnemendheid laten voorstaan” (bl. 20) of „Architectonisch geeft het hofje niets te zien” (bl. 108), om het bij deze citaten te laten. De Bond Heemschut bedenke, welk een verantwoordelijke taak is gelegen in het populariseren van de wetenschap en verder, dat het zuiver hanteren van onze moedertaal een plicht is, onafscheidelijk verbonden met het behoeven en bewaren van onze overige overgeërfde cultuurschatten!

Onbegrijpelijk is voor mij de uitleg, door schr. gegeven van de spreuk onder het oude Schiedamse stadswapen „Fluit arena ruit hora”. Dat het oudtijds vertaald werd met „Het zant vloeyt, het uur spoeyt” (bl. 12) lijkt mij niet zo vreemd, als men denkt aan de 3 zandlopers die in genoemd wapen voorkwamen. Schr. vervolgt dan evenwel met een verklaring, waaraan het mij ten enenmale onmogelijk is een touw vast te knopen; hij schrijft (bl. 12): „De beteekenis hiervan is, dat het getij (?) verloopt en het uur vervliegt. Zou dit kunnen slaan op het in vroeger eeuwen door de Schiedammers uitgeoefende visschersbedrijf, dat hen noodzaakte op verschillende getijden op de rivier te letten, het zou ook kunnen doelen op het feit, toen de Schiedammers den Hertog van Beijeren in zijn strijd tegen zijn moeder Margaretha, echtgenoot van Lodewijk van Beieren, sedert 1328 keizer van Duitschland, met hunne schepen op de Maas te hulp kwamen”.

M.i. is zo'n passage het omgekeerde van voorlichting.

Overziet men nogmaals het geheel der sedert de oorlog met zoveel voortvarendheid uitgegeven deeltjes, dan kan de slotconclusie niet anders zijn dan de wens, dat de Bond Heemschut met verhoogde waakzaamheid en kritische zin moge doorgaan op het ingeslagen pad. Er is heel wat nieuwe aanplant in deze hof, mogen herdrukken spoedig de gelegenheid geven hier en daar grondig te wieden!

H. VAN DE WAAL

Joh. Beisterveld en A. A. Kok, Het monumentale dak, Amsterdam 1948. Prijs f 2.60. (Heemschutserie No. 54).

Wie gelegenheid gehad heeft van een toren uit neer te zien op het spel van oude daken in een oud stadje zal tot het inzicht gekomen zijn, dat dit element meer bijdraagt tot de structuur van dat stadje dan hij zich van de beganen grond, van de straat uit, gerealiseerd heeft. Hem zijn dan ook direct opgevallen de grote met leien gedekte daken van de kerk en van het raadhuis, de gebroken kap van een 18de eeuwse stichting, de talrijke zadeldaken met hun dekking van rode en donkere pannen.

In deze verscheidenheid ligt veel vakervaring en -kennis verscholen. Samenwerking tussen den leidekker Joh. Beisterveld en den architect A. A. Kok heeft geleid tot de samenstelling van een even leesbaar als leerzaam werkje, dat ongetwijfeld bij den lezer zal leiden tot meer begrip en kennis, bijgevolg ook tot betere waardering van het dak als element van monumentale waarde.

Het boekje bevat allerlei gegevens zowel voor den vakman als voor den leek en dit wordt in onderhoudenden trant verteld zonder te vervallen in het kader van een leerboekje. Het is den schrijvers, naar mijn mening, volkomen gelukt den vakman veel te bieden en het voor den belangstellenden leek niet onleesbaar te maken.

Het werk beoogt vooral te wijzen op de schoonheid van de lei als dakbedekking, op de verschillende wijzen van toepassing, op de manier van behandeling, op het gevaar om door het drukken van de kosten te vervallen in een wijze van uitvoering, die in strijd is met het karakter en de toepassing, zoals deze door de eeuwen heen gebruikelijk was en terecht bewonderd werd.

Schrijvers hebben de stof in vijf hoofdstukken ingedeeld; in de eerste drie wordt gesproken over de brandbare dakbedekking (hout, riet, stroo en heide); de dekking van gebakken klei (dakpannen, daktegels, leipannen); ten slotte over die van metaal (lood, koper). Hoofdstuk IV handelt over leisteen en dakleien; het is onderverdeeld in 14 paragrafen te weten: 1 het ontstaan, 2 de groeven, 3 kwaliteit en kleur, 4 dakleien, eerste vervoer en handel, 5 structuur van leisteen, oervorm, 6 historische Rijn- en Maasdekkingen 7-10, het leiendak in de 17de, 18de, 19de en 20ste eeuw, 11 naar een nieuwe richting, 12 keuring van leisteen, 13 bevestiging

van dakleien, 14 leisteen voor andere doeleinden.

Hieruit blijkt hoezeer het onderwerp uit verschillende gezichtshoeken wordt gezien, waarbij een historische inslag, die men door het gehele werkje kan waarnemen, in het laatste hoofdstuk uitgroeit tot een genealogische beschouwing over de Bystervelt's (17de eeuw), waaruit de thans bestaande firma stamt, die de vaktradities voortzet ontstaan sedert Johannes Bistervelts zich voor 112 jaren als leidekker te Herpen (N.B.) vestigde.

Enige kanttekeningen ten behoeve van ernstige lezers mogen hier volgen:

blz. 26/27. Romaansche pannen.

Ook de bovenpannen hebben veelal een hoorn, waarop de bovengelegen pan rust. In zeldzame gevallen is de onderste rij pannen (onderpannen) ingeknepen, zodat a.h.w. een afvoerlip is ontstaan (o.a. toegepast aan de restauratie der kerken van Ressen en Vries).

Bekend is, dat Romaanse pannen soms aan de gootzijde en op de ruggen verglaasd zijn (bruin loodglazuur) alle romaanse pannen zijn van roodbakkende vette klei gebakken.

blz. 31. Hollandsche pannen.

Deze zijn inderdaad steeds van roodbakkende klei gebakken, doch behalve rood zijn zij soms ook gesmoord = blauw. Dit smoren geschiedt door tijdens het bakken de stookgaten te dichtten, nadat harsrijk hout aan de brandstof (turf of hout) werd toegevoegd.

Verglazen met loodglazuur (zwart) was, behalve voor betere waterafvoer, ook gebruikelijk als een zekere welstand tot uitdrukking moest worden gebracht — zie West-Friesche boerderijen etc.

blz. 34/35.

Het aanstrijken aan de binnenzijde geschiedde van oudsher met kalkmortel, vermengd met koehaar (soms ook varkenshaar).

blz. 35/36. Leipan.

Deze had veelal een neusje voor het ophangen aan de panlat; de grootte is zeer afwisselend. Oude leipannen met gaatjes zullen zeker gebruikt zijn; de ophanging zal vermoedelijk met eiken pennetjes plaats hebben gehad.

blz. 44. Gestreken lood.

Dit lood werd niet geplet, doch gegoten in

een vorm, bestaande uit een geplette zandbodem (Brusselse aarde) met opstaande ijzeren rand, een zéér ondiepe bak dus.

Na het gieten werd het nog vloeibare en taaier wordende lood „afgestreken” met een houten rol. Bij dit procede is de max. lengte 10 m en de max. breedte 1 m; dikte onregelmatig (± 30 tot 60 pds¹).

blz. 82. Figuur 13.

1 en 2 Rijnleien (schub) zijn voor steile en flauw-hellende daken van ongeveer gelijken vorm, alleen de hellingshoek, waaronder zij worden gedekt verschilt.

¹ Onder pds. (δ) dus ponds, werd van oudsher verstaan zoveel Engelse ponden per vierkante voet. Thans geldt de benaming van ponds, zoveel kilogrammen per vierkante meter. (Naar mededeling van de firma Hamburger, die dit lood ± 25 jaar geleden nog maakte).

In de afb. zitten de spijkergaten te hoog; de bovenlei is gestippeld, waardoor een verkeerde voorstelling ontstaat.

3. Maasdak-lei; de spijkergaten zitten veel te hoog, bovendien zijn het 2 en niet 3 stuks. De bovenlei is gestippeld, vgl. de opmerking hiervoren bij het Rijndak.

Afb. 43. „Model oerdekking onsymmetrisch” moet zijn: model maasdekking symmetrisch.

Afb. 45 is gelijk aan afbeelding 43.

Samenvattend: een goed en overzichtelijk boekje, waarvan de lezing zowel voor den vakman als voor den leek wordt aanbevolen; het neemt een verdiende plaats in in de zo populaire Heemschutserie.

E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER

OPEN ARMS TO THE PUBLIC

Daar het uiteraard niet mogelijk was, in de aflevering welke medio Februari de lezers bereikt, een verslag op te nemen van de besprekingen welke Zaterdag 11 dezer te Utrecht zijn gehouden, heeft de redactie het nuttig geoordeeld, dat het daar door de Heer Althin aangesneden probleem „Open Arms to the Public” ook nog van andere zijden werd belicht.

Zij ontving over dit onderwerp van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten onderstaande bijdrage:

DE SOCIAAL CULTURELE TAAK VAN HET MUSEUM

In verschillende landen vormt de laatste tijd het vraagstuk van de sociale functie van het museum in de moderne maatschappij een onderwerp van diepgaande studie. Hier immers ligt een mogelijkheid om, indien het museum tenminste ingesteld wordt op een bredere kring bezoekers dan vroeger het geval was, het beschavingspeil van een volk op een hoger niveau te brengen.

U.S.A.

Belangrijk zijn in deze de beschouwingen in *The museum News '49*, „Museums and The Labor Unions” van de hand van Mark Starr, Educational Director, International Ladies Garment Workers' Union. Hier worden enige praktische ideeën gegeven betreffende de perspectieven, die zich op dit punt in Amerika openen. Ongetwijfeld zijn juist in dit land de kansen tot slagen het grootst, daar in het algemeen gesproken het museum in V.S. een zeer voorname plaats in de samenleving inneemt. Men streeft er hier — vooral in kleinere steden — reeds jaren naar om de museale instelling tot een cultureel centrum te maken.

Starr wijst in zijn artikel op de mogelijkheid om ook personeel van fabrieken, kantoren en werkplaatsen tot museumbezoek te brengen. In verband hiermede acht Starr het gewenst om te beginnen met musea op het gebied van uitvindingen, industrie en natuurwetenschappen, daar de hier tentoongestelde collecties, naar zijn mening het meest zullen aansluiten bij de belangstelling van deze bezoekers.

Grote nadruk wordt gelegd op de eis om de objecten eenvoudig en overzichtelijk op te stellen; overladenheid werkt immers vermoeiend. Expositie alleen is echter niet voldoende; het didactische element, dat trouwens in de Amerikaanse musea reeds een voorname rol speelt, moet mede opgenomen zijn, b.v. diorama's met opschriften moeten de leek leren. Veel hangt hier af van de wetenschappelijke staf, die zich in moet kunnen denken in de geestelijke sfeer van de arbeider, en moet trachten door een voortdurend contact met de leiders van de vakbonden, die hun wensen met betrekking tot tentoonstellingen naar voren kunnen brengen, zijn resultaten te bereiken.

Starr verlangt verder niet te grote gebouwen, met zalen, die er aantrekkelijk uitzien en waar men rustig kan gaan zitten; voorts zal aan het museum een cafetaria verbonden zijn, zoals in vele Amerikaanse musea het geval is, b.v. the Chicago Natural History Museum. Concerten, aparte lokalen waar les wordt gegeven in tekenen, en filmvoorstellingen kunnen meewerken om het museumbezoek te stimuleren. Door de musea 's avonds, Zaterdags en Zondags niet te sluiten kunnen werkende mannen en vrouwen in de gelegenheid gesteld worden musea te bezoeken en lezingen te volgen. The Brooklyn Museum heeft deze regeling reeds getroffen voor één dag in de week; hier vindt men een „cafetaria and musical program”.

Wat de tentoonstellingen betreft, er wordt gewezen op de mogelijkheid van uitlening van collecties uit de musea aan de vakbonden. Men kan zelfs komen tot actieve inschakeling van de arbeiders door hen zelf bijdragen te laten leveren in de vorm van modern borduurwerk, kleuren e.a. Exposities van „workers' art groups” zouden in een aparte zaal van een plaatselijk museum gehouden kunnen worden.

Tenslotte wordt in bovengenoemd artikel de wenselijkheid naar voren gebracht om met het tentoongestelde materiaal verband te leggen met „every day life”. Dan zal de bezoeker zeker meer geboeid kunnen worden, wanneer hij aldus de objecten niet ziet losstaand, doch als een deel van zijn leven. In verband hiermede zal men vooral in Amerika niet te veel historisch gericht moeten zijn. Het verleden toch boezemt de Amerikaanse arbeider slechts matig belangstelling in, doch problemen van het heden en de toekomst (gezondheid, huisvesting en town-planning) houden hem bezig. Uit de aard der zaak zal dit niet in ieder land gelijk zijn, daar het samenhangt met de instelling van het volk.

Frankrijk

In Starr's artikel komt de rondleiding, een onderwerp, dat juist voor deze categorie bezoekers de aandacht verdient, niet ter sprake. In de meeste gevallen — met uitzondering van enkele van onze grote musea — heeft men niet de beschikking over een aparte staf van rondleiders (sters). De oplossing, die Frankrijk voor dit probleem gevonden heeft, is vermeldenswaard; de bestaande vakorganisaties heeft men hier ingeschakeld en wel door hen te doordringen van de noodzakelijkheid van museumbezoek. De vakbonden zorgen zelf voor de opleiding van

personen uit hun midden, die in groepsverband de leden moeten rondleiden. Vooral bij een eerste keer zal men niet te diep op de zaken moeten ingaan; het eerste bezoek zal meer oriënterend gericht zijn. Rekening moet gehouden worden met het feit, dat men zal moeten wennen aan de gehele omgeving van een museum. Enige voorlichting door middel van één of meer lezingen, liefst met lichtbeelden, zal zeer nuttig zijn. Het rondleiden door eigen leiders heeft nog het voordeel, dat deze de toehoorders kennen en weten op welke wijze zij het best belangstelling kunnen bijbrengen voor het tentoongestelde.*

Nederland

Naar aanleiding van het bovenstaande dient gewezen te worden op de mogelijkheid en wenselijkheid om ook in Nederland tot een museumbezoek voor vakbonden e.a. groepen over te gaan. Het zwaartepunt zal in deze, althans in de aanvang, bij de musea berusten; reorganisatie, aangepast aan de nieuwe eisen, zal bij vele van onze grote en kleine museale instellingen noodzakelijk blijken.

Ook in Nederland doet zich het probleem voor van de rondleiding. In de meeste gevallen — op enige grote musea na — zijn hiervoor geen aparte krachten aanwezig. Door hun drukke werkzaamheden zullen de leden van de wetenschappelijke staf veelal geen tijd hebben deze zo belangrijke taak op zich te nemen; nog ongunstiger is de toestand in die musea, waar het beheer geschiedt door onbezoldigde personen; van hen kan men zeker niet verwachten, dat ze steeds gelegenheid vinden om rond te leiden. De hierboven genoemde oplossing, die Frankrijk voor dit vraagstuk heeft gevonden, verdient dan ook ten volle de aandacht van allen, die met het Nederlandse museumwezen in enige betrekking staan.

Niet alles kan echter van één kant komen; de directies van grote maatschappijen, fabrieken en dergelijke lichamen hebben hierin ook een taak; door n.l. samen te werken met de musea inzake het propaganda maken voor plaatselijke tentoonstellingen en daadwerkelijke bijdragen, waardoor reductie van toegangsprijzen mogelijk gemaakt wordt, is hier een gelegenheid geboden om het culturele peil van het Nederlandse volk te verhogen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

* Men zie over het werk van de A.P.A.M. („Association Populaire des Amis des Musées”) haar orgaan *Le Musée Vivant*, Palais du Louvre, Parijs. (Juni 1947).

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opggericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10.— ; voor Verenigingen f 15.—

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam

Prof. Dr. S. Hofstra

De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450

G. J. J. Pot

Het schippers-antependium in het bezit van het Gemeentemuseum te Nijmegen

Dr. G. T. van Ysselsteyn

Pieter Adriaenz. 't Hooft, Haags steen- en beeldhouwer

Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg

Nederlandse tegeltableaux te New-York

Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda :

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Pieter Adriaensz. 't Hooft, Haags steen- en beeldhouwer 47

Prof. Dr. E. Neurdenburg

Windmolens met een gecombineerd bedrijf en molens van een bijzondere bouw . . . 57

A. Bicker Caarten

De oudste tot op heden bekende vermelding van windmolens in het graafschap Holland . 62

K. Boonenburg

Enkele opmerkingen over het conserveren van ijzeren voorwerpen in het museum te Batavia 62

A. N. J. Th. van der Hoop

Cartographische inventarisatie van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 64

Dr. W. J. A. Visser

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN	
	PAG.
Pieter Adriaensz. 't Hooft, Haags steen- en beeldhouwer	47
<i>Prof. Dr. E. Neurdenburg</i>	
Windmolens met een gecombineerd bedrijf en molens van een bijzondere bouw	57
<i>A. Bicker Caarten</i>	
De oudste tot op heden bekende vermelding van windmolens in het graafschap Holland	62
<i>K. Boonenburg</i>	
Enkele opmerkingen over het conserveren van ijzeren voorwerpen in het museum te Batavia	62
<i>A. N. J. Th. van der Hoop</i>	
Cartographische inventarisatie van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst	64
<i>Dr. W. J. A. Visser</i>	
BOEKBESPREKINGEN 67	
NIEUWS-BULLETIN	
Restauratie-nieuws	KOL.
Mededeling Rijksdienst voor de Monumentenzorg	57
Open Arms to the Public	63
Opgravingsnieuws	
Mededeling Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek	69
Museum-nieuws	75
Victor de Stuers-herdenking	77
Tentoonstellings-agenda	79

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Pieterskerkhof 13, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; W. Moerdijk, adj.-secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Mariusenhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”
Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina

PIETER ADRIAENSZ. 'T HOOFT HAAGS STEEN- EN BEELDHOUWER

DOOR

PROF. DR. E. NEURDENBURG

Dat na de voltooiing van een boek als „De Zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden” de studie over het onderwerp afgesloten zou zijn, is een gedachte die stellig niet zal opkomen bij wie zelf wel eens een overzicht over de kunst van een nog weinig bestudeerd tijdperk heeft geschreven. Immers, wanneer men zijn materiaal zorgvuldig heeft bijeengebracht en bestudeerd, dan komen nog onder het schrijven telkens nieuwe gegevens — zij het ook nog zo bescheiden — tot hun recht. Bij het vergelijken van notities uit de archivalia zowel als van de kunstwerken komt soms opeens, soms langzamerhand een figuur in het volle licht te staan, die te voren nog onbekend of vrijwel onbekend was. Wanneer de aandacht van deskundigen onder de lezers vervolgens op die figuur wordt gevestigd, dan wil het wel dat zij een gegeven voor het werk van den meester kunnen bijdragen. In dit geval betreft het een steenhouwer, een te voren als beeldhouwer niet bekend man, op wien ik in mijn overzicht de aandacht heb kunnen vestigen. Zijn leven en werk kan ik thans uitvoeriger dan toen bespreken. Niet alleen hebben belangstellende collega's hun steentje aangedragen, maar ook zelf kan ik een bijdrage leveren, nu ik in de gelegenheid ben geweest beeldhouwwerk, dat ik door de oorlogsomstandigheden niet had kunnen zien, en dat daarom slechts kort vermeld kon worden, nader te bestuderen.

Reeds had Mr. A. Staring in een boekbespreking in dit tijdschrift — waarin hij tegelijk een paar werken en enige afbeeldingen, die hij in zijn bezit heeft, aan mijn overzicht toevoegde — de opmerking gemaakt dat ik het vermoeden had opgeroepen dat Pieter Adriaensz. 't Hooft een beeldhouwer van uitgesproken bekwaamheid is geweest, toen Prof. Dr. J. G. van Gelder mij mededeelde dat hij van de hand van den beeldhouwer, die aan het tympanon van het Paleis in het Noordeinde had gewerkt, een relief in het Huis ten Bosch herkend had, terwijl hij ook het tympanon aan de vijverzijde van het Mauritshuis tot diens werk meende te kunnen rekenen. Aan dit laatste had ik zelf ook al eerder gedacht en ik had dan ook enige malen getracht met mijn binocle een indruk van het strijdgewoel daar boven te krijgen. De omstandigheden onder de bezetting, die

het nemen van foto's onmogelijk maakten, waren oorzaak dat ik het er voorlopig bij liet.

Het spreekt ondertussen vanzelf dat ik nu niet alleen in het Huis ten Bosch het relief dat zich tussen de vele schilderijen in de Oranjezaal bevindt, ging bekijken, maar ook de gewenste foto van het tympan aan het Mauritshuis heb bemachtigd. Daarnaast was een nadere studie van het werk dat de beeldhouwer voor het Raadhuis van Middelharnis geleverd heeft, na een lange maar mooie reis mogelijk. Een en ander is aanleiding om duidelijker dan te voren de werkzaamheid van Pieter Adriaensz. 't Hooft te tekenen, de steenhouwer-beeldhouwer die strijdgewoel en ruiters voor verschillende Haagse gebouwen beitelde en ook elders werkzaam was, terwijl hij zijn werk inderdaad met uitgesproken bekwaamheid heeft gedaan.

Laat mij beginnen, iets uitvoeriger dan in mijn boek ¹, over 't Hooft's leven te vertellen naar aanleiding van de archivalische gegevens die tot mijn beschikking staan. Ik vroeg en verkreeg daarbij enige aanvullingen van den steeds zo bereidwilligen gemeente-archivaris van 's Gravenhage Dr. W. Moll ².

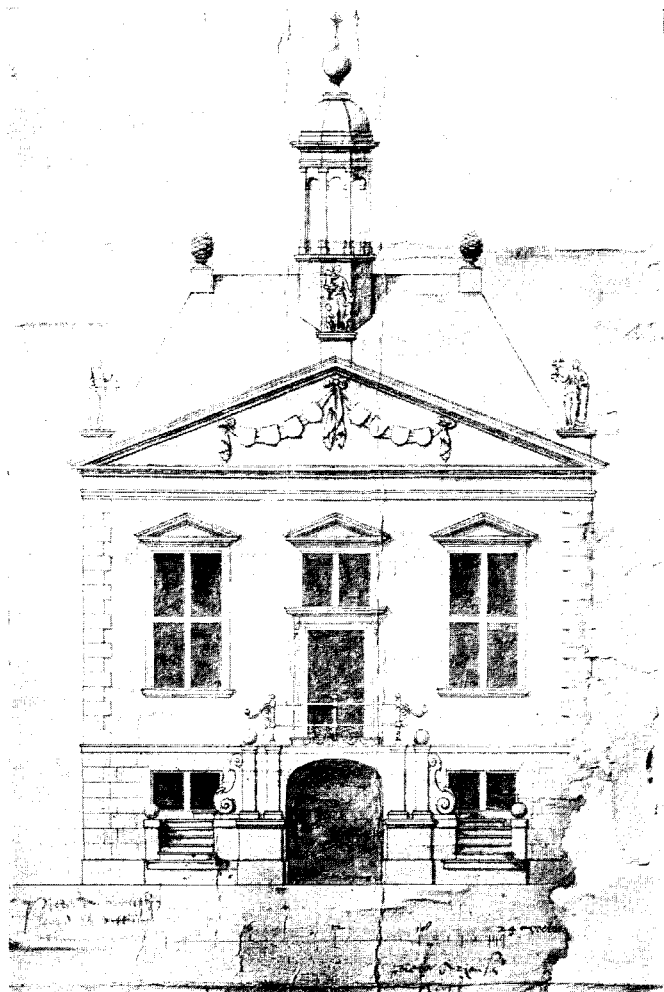
Pieter Adriaensz. 't Hooft was in 1643 drie en dertig jaar oud, zoals hij verklaart in een rapport, uitgebracht over een huis dat toen gebouwd moest worden. Hij was dus geboren in 1610, en wel in Dordrecht, want begin Mei 1631 trouwde hij in 's Gravenhage als „jongeman van Dordrecht” met een jonge dochter uit Arnhem. Beiden woonden toen al in Den Haag. In 1635 en 1637 werden kinderen van hen gedoopt in de Grote Kerk aldaar. Kort daarna is zijn vrouw overleden, want in 1639 volgt het tweede huwelijk van 't Hooft, „zijnde weduwnaar”, nu met een Schoonhovense weduwe. In de jaren 1641 en 1648 worden dan weer kinderen van 't Hooft in de Grote Kerk gedoopt.

De naam van Pieter Adriaensz. 't Hooft treffen wij in de Haagse gildeboeken aan in het jaar 1638, wanneer hij voorkomt op een lijst van voorgedragenen voor „Deeckens en Hooftmans” van het Sint Lucasgilde. Dat hij voor een bestuursfunctie werd voorgedragen bewijst dat hij toen al een kracht van betekenis was als beeldhouwer of tenminste als steenhouwer. In 1639 komt hij vervolgens voor op een lijst met namen van gildebreders. Beide malen staat hij als „stenhouwer” vermeld. In 1641 wordt hij echter op een volgende lijst van voorgedragen dekens en hoofdmannen „beeldhouwer” genoemd. Hieruit kunnen zijn toenemende praestaties op het gebied der beeldhouwkunst al duidelijk blijken.

Ondertussen werkte hij in 1638 voor het Huis Honselaarsdijk onder Naaldwijk,

¹ *De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden* 1948, blz. 20, 161-164 en 167.

² Ik betuig Dr. Moll hiervoor gaarne mijn dank.

Afb. 1. Tekening voor de gevel van het Raadhuis van Middelharnis door P. Az. 't Hooft, foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Afb. 2. Oranjezaal Huis ten Bosch, foto Rijksbureau kunsthistorische documentatie.

Afb. 3. De Justitia

Afb. 4. De Caritas

Afb. 5. De Voorzichtigheid

Beelden van het Raadhuis van Middelharnis. Foto's Lichtbeeldeninstituut.

want in de rekeningen voor dit paleis leest men, dat „Pieter Aryensz. 't Hooft” in 1638 beeldwerk gereed maakte en wel „twee hertsteene honden met drye kinderkins gesteld op de pilasters op de brugge en boven de poort van huysse van Honsholredyck”. Dat hij die opdracht had gekregen, dankte hij, zoals vanzelf spreekt, eveneens aan een reeds verkregen bekendheid als bekwaam beeldhouwer. Het blijkt steeds meer hoe hij een gewenst medewerker voor architecten was. Toen in 1639 de „stadfabryck” van Leiden Arent Arentsz. van 's Gravesande, de bekende bouwmeester, ook van de Marekerk aldaar, de Lakenhal ontwierp, hebben Bartholomeus Drijffhout en Pieter Aryensz. 't Hooft de levering aangenomen van het steenhouwwerk aan dat gebouw³. Wellicht hadden, zoals ik al eerder opmerkte⁴, Drijffhout en 't Hooft elkaar leren kennen bij hun werkzaamheid voor het Huis Honselaarsdijk, waar de eerste in hetzelfde jaar 1639 een bordestrap leverde, en is daaruit hun samenwerking ontstaan. Men zou voor het beeldwerk aan de Lakenhal bij deze samenwerking zowel aan Drijffhout als aan 't Hooft kunnen denken, maar het is vrijwel zeker dat in deze combinatie 't Hooft de beeldhouwer was, omdat wij hem immers ook later zien samenwerken met een steenhouwer, onder leiding van een architect, aan het beeld- en steenhouwwerk van de toegangspoort tot de Sint Jorisdoelen, eveneens in Leiden, terwijl hij ook aan het paleis Honselaarsdijk reeds als beeldhouwer werkte, toen hij de twee honden van hardsteen en de drie kinderfiguurtjes voor brug en poort leverde. Maar nog duidelijker wordt de verhouding in de combinatie Drijffhout-'t Hooft, wanneer wij zien dat in 1645, toen Pieter Post werd benoemd tot architect van den stadhouder, Bartholomeus als „contrerolleur ende opsichter van syne Hoocheyt's wercken int Noorteynde”⁵ belast werd met het toezicht op de werkzaamheden aan het paleis aldaar, terwijl hij vervolgens het ontwerp voor de kerk te Vlaardingingen maakte⁶ en ook bij het ontwerpen van de Oostkerk te Middelburg betrokken was en de bestekken voor dit bouwwerk vervaardigde⁷. Hieruit blijkt dus wel zeer duidelijk dat, wanneer zij samen een werk aannamen, Drijffhout de architect, 't Hooft de beeldhouwer was. Ondertussen zijn de reliefs in de gevel van de Lakenhal, die in 1640 gereed was, niet van veel betekenis; de vijf taferelen uit de lakenindustrie (spinnen, weven, rouwen, droogscheren en

³ *De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, noot 363 en F. Vermeulen, *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, deel III blz. 244. Het bestek is gepubliceerd in *Bouwkundig tijdschrift V* (1885) blz. 10 door W. Pleyte, „De Lakenhal te Leiden”.

⁴ *De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst*, blz. 161.

⁵ D. F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, blz. 326, uit Nassaus Domein Archief.

⁶ M. D. Ozinga, *Protestantsche Kerken*, blz. 154. Zie ook Slothouwer t.a.p., blz. 30.

⁷ *Oud-Holland* 1922, blz. 163, artikel van W. S. Unger en F. Vermeulen, *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* III, blz. 354.

verven) waren trouwens wel geen gemakkelijke onderwerpen voor den beeldhouwer, die naar tekeningen van anderen zal hebben gewerkt. Zeer verzorgd zijn de stapels laken die ter weerszijden van de volmolen, op de voorpoort liggen ⁸.

Het ging Pieter Adriaensz. 't Hooft in deze jaren blijkbaar goed, want in 1640 kocht hij een huis op het Spui in zijn woonstad. Dit werd in 1643, wellicht als geldbelegging, mogelijk ook bestemd voor atelier, gevolgd door een tweede huis eveneens op het Spui, dat blijkens de prijs een kleiner pand was. Ook in de loop der jaren 1640-1648 komt 't Hooft in een aantal notariële acten in het Haagse gemeente-archief voor.

Maar nog in 1639, toen dezelfde Leidse architect Van 's Gravesande, voor wien hij toen en ook later nog, werkte, een ontwerp maakte voor een nieuw raadhuis voor Middelharnis, dat werd uitgevoerd door diens broeder Pieter Az. Noorwits, was weer Pieter 't Hooft de medewerker en weer als beeldhouwer, aangezien Noorwits — die immers de Nieuwe Kerk te 's Gravenhage bouwde — architect was. Uit de rekeningen betreffende de bouw van het raadhuis, die van 1639 zijn, blijkt dat Van 's Gravesande de modellen en bestekken voor het bouwwerk maakte. Zij luiden „Betaelt aen Mr Adriaen 's Gravesande over sijne dienst ende 't maecken van de modellen en bestekken als de moeyten soo in de bestedinge als andersints” en in 1640 „Betaelt aen Mr Adriaen 's Gravesande fabrieksmr der stadt Leyden over vacatie ende 't gunt by hem verteert op de overcomste om 't werck van 't nieuwe raethuys ende 't gunt noch resteert gemaect te worden” enz. ⁹ Dat Van 's Gravesande zich had voorzien van de hulp van 't Hooft, blijkt uit diens signatuur op een tekening van de gevel (afb. 1).

Er zijn enige tekeningen van gevel en details bewaard gebleven — helaas echter niet deze gesigneerde; zij is tenminste niet op het raadhuis noch elders aanwezig. Gelukkig bleef een foto ervan bewaard, waarover straks nader.

De tekeningen, die nog op het raadhuis te Middelharnis behouden bleven, zijn behalve een paar detailstudies twee tekeningen van de voorgevel. De ene toont ons de Justitia en de Caritas, maar als derde de Standvastigheid, steunend op een fragment van een zuil. Ook is er in het fronton geen wapen te zien. Op de tweede tekening, die het jaartal 1639 draagt, komt het beeldwerk ongeveer overeen met de bestaande toestand. Behalve de Justitia en de Caritas ziet men hier niet de Standvastigheid, maar de Voorzichtigheid met haar spiegel. En midden in het tympaan prijkt het wapen met het middengedeelte van een harnas, het wapen van Middelharnis. Dat de gesigneerde tekening de Standvastigheid te zien geeft,

⁸ *De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst*, blz. 161.

⁹ *Bouwkundig Weekblad* 1905 blz. 175, artikel van J. Verheul Dz. Vergelijk ook *Kunstreisboek voor Nederland* door E. H. ter Kuile I, blz. 106.

zal er op wijzen dat 't Hooft eerst de opdracht had deze figuur te maken, terwijl hem vervolgens de Voorzichtigheid is opgedragen.

Deze tekening, die in het handboek van Vermeulen¹⁰ is afgebeeld, draagt de namen van drie medewerkers aan het gebouw, links die van de „timmermans”, waarvan de ene 's Gravesande's broeder Pieter Az. Noorwits is, en rechts die van „Pieter Arjenz. 't Hooft”, als de vervaardiger van de tekening signeerd met f.

Beeldhouwwerk van 't Hooft zullen zijn de drie beelden (afb. 3, 4 en 5) en wellicht het wapen met harnas, dat blijkens de gesigneerde tekening, waarop dit wapen niet voorkomt, niet in het eerste plan was opgenomen. Van de uitgevoerde beelden mist de Justitia thans een deel van haar arm en de handen, voorts zwaard en weegschaal, maar overigens zijn de beelden goed bewaard gebleven. Zij zijn wel niet van een groot meester, maar verdienstelijk werk en voor ons is het aantrekkelijk naast beeldwerk en relief ook vrijstaande beelden van 't Hooft te zien.

Wanneer wij de drie beelden nader bekijken, dan treft ons de gemoedelijke eenvoud. Ietwat melancholiek, maar toch voldoende zelfbewust, staat rechts de Voorzichtigheid met spiegel en twee slangen¹¹. In de val van de plooiën merken wij details op die een eigen wijze van uitdrukken te zien geven, die ook bij de twee andere beelden wordt aangetroffen. Bewuster staat de Caritas in het midden, de vrouw met de drie kinderen. Deze groep is evenals de twee andere figuren een vaststaande compositie, die wij ook elders kennen, een kind op de linkerarm en twee naast haar, waarvan het grootste kind hier een boeketje naar de moeder omhoog houdt, terwijl het kleinere aan haar linkerzijde zich in haar mantel wil verbergen. Ook deze groep heeft door eenvoud iets eigens. Vergelijken wij ze bij voorbeeld met de overeenkomstige aan het Raadhuis van Bolsward, dan heeft het werk van Johannes Schünnemann, ook wanneer wij enigszins voorzichtig zijn in verband met restauratie of wel ophakken der beelden, meer allure, meer elegance zou men zeggen, maar het kleinste kind zit in Middelharnis veel natuurlijker op moeder's arm, met zijn voetzooltjes onder de onderarm uit, dan het onnatuurlijk op een paar vingers zittende kind met zijn opgetrokken beentjes van de Bolswardse groep. Ook het kind dat zich in de mantel poogt te wikkelen is met zijn ondeugend gezichtje natuurlijker dan de Bolswardse kameraadjes. De Justitia, die wij ondanks de beschadigingen en hoewel de foto

¹⁰ T.a.p. II (platen) afb. 505. Op deze reproductie is echter 't Hooft f. er onder afgevalen en zijn alleen diens voornaam en vadersnaam te lezen. De foto die op het Rijksbureau voor de Monumentenzorg wordt bewaard, geeft gelukkig de signatuur — waarnaar ik eerst vergeefs had gezocht — volledig weer: Pieter Arjenz. 't Hooft f.

¹¹ Haar spiegel hangt thans naar beneden. Zij moet die in de hand en dus omhoog houden.

minder goed is gelukt¹², toch ook maar afbeelden, is met haar melancholieke trek en met de andere beelden overeenkomende plooien een zuster van deze twee. Alles bij elkaar genomen kunnen wij opmerken dat de bouw van het Raadhuis te Middelharnis in 1639 't Hooft de gelegenheid heeft gegeven verdienstelijk werk te leveren in een genre, dat wij elders van hem niet kennen, namelijk het vrijstaande beeld¹³.

In zijn woonplaats is Pieter 't Hooft vervolgens weer voor den stadhouder werkzaam. Zoals hij te voren al aan het huis Honselaarsdijk werkte, zo nu voor het Paleis in het Noordeinde. In een acte van 1640 verklaren Bartholomeus Drijffhout en Pieter Adriaensz. 't Hooft, meester steenhouwers en twee timmerlieden, waarvan de een hoftimmerman was, dat zij tot een minnelijke schikking zijn gekomen wat betreft het aangenomen werk aan zuid- en noordzijde van het „Oude Hof” aan het Noordeinde. Er waren blijkbaar moeilijkheden geweest. Men werkte aan een galerij, een kamer en cabinetten¹⁴. Dat 't Hooft toen enig beeldhouwwerk heeft gemaakt dat we nu nog zouden kunnen aanwijzen, geloof ik niet. Voor zover wij weten, zal hij pas in 1645 belangrijk beeldwerk voor het gebouw maken. Ondertussen werken hier weer Drijffhout en 't Hooft samen.

In het volgende jaar, d.w.z. in 1641, sluiten Pieter 't Hooft en Bartholomeus Drijffhout, dus weer dezelfde combinatie of firma, een accord met Cornelis van Duynen in verband met een steenhouwerij. Wij zullen 't Hooft en Van Duynen in 1645 in Leiden zien samenwerken.

Aan enige minder belangrijke acten ga ik voorbij om te zien dat Pieter 't Hooft en Bartholomeus Drijffhout in 1645 aannemen „de fachate” of voorgevel van het Oude Hof, het paleis aan het Noordeinde, te maken. Het frontispies met strijdende ruiters heb ik ook reeds vroeger als 't Hooft's werk aangewezen¹⁵. Eerder dan Drijffhout, wiens aandeel ook hier weer het architectenwerk geweest zal zijn, heeft 't Hooft dit beeldwerk gemaakt. Ja, ik meende en meen ook nu het met zekerheid op zijn naam te kunnen stellen. Op de mogelijkheid dat de „inventie”, de compositie van de voorstelling, van Jacob van Campen zou kunnen zijn, die

¹² De foto's werden door den fotograaf van het Lichtbeelden-Instituut gemaakt; de reis er heen met auto op de veerboot bracht te veel kosten mee om een tweede tocht naar Overflakkee te laten maken.

¹³ Op een oude foto, gereproduceerd in Vermeulen's handboek II, platen afb. 504, ziet men ook een relief boven de deur van het gebouw. Bij de restauratie is dit indertijd volgens de oorspronkelijke opzet vervangen door een bovenlicht. Dit relief dat op een schild, tussen eikenloof en onder afhangende linten aan strikje, een Sint Joris staande op de draak vertoonde, had een laat 18de eeuws karakter en was dus een toevoeging uit de tijd, toen ook de vensters de indeling met grotere ruiten kregen; ook deze zijn bij de restauratie weer in 17de eeuwse vorm gebracht.

¹⁴ Slothouwer t.a.p. blz. 304, uit de ordonnantieboeken van het Nassaus Domein Archief.

¹⁵ *De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst*, blz. 164 en 167, afb. 135.

Afb. 6. Tympanon van het Mauritshuis, vijverzijde, foto A. Dingjan 's Gravenhage.

Afb. 7. Relief in de Oranjezaal van het Huis ten Bosch, toegeschreven aan Pieter Adriaensz. 't Hooft, foto Rijksbureau kunsthistorische documentatie.

het ontwerp voor het door Pieter Post verbouwde paleis heeft gemaakt, heb ik ook reeds eerder de aandacht gevestigd. De overeenkomst in opzet met de frontispiesen van het Amsterdamse raadhuis wijst immers ook daarop.

Wij komen thans tot de poort die toegang gaf tot de Sint Jorisdoelen in Leiden, waarover ik ook reeds eerder schreef¹⁶. Frans van Mieris bericht er in zijn *Beschryving der stad Leyden* uitvoerig over. Een bestek van het werk werd gemaakt door Mr. Arent van 's Gravesande „fabrycq deezer stad”. De basementen, pilasters en kapitelen moesten volgens de Dorische bouworde zijn met „bekwaame” vleugels op de zijden en de afbeelding van Sint Joris te paard de draak doorstekend boven op de poort; verder „met oorlogstuig en andere toepasselijke sieraaden opgepronkt, al t'zamen van Bentemer hartsteen ter wederzijde, daar 't gezien kon worden, even schoon, zoodaanig dat het, als het geverfd zoude zyn een geheele steen mogt gelyken”¹⁷. Op dit bestek is door Mr. Pieter Adriaenz. 't Hooft en Mr. Cornelis Gysbertsz. van Duynen, steenhouwers, 3 April 1645 het steenwerk aangenomen. Het metselwerk aan de poort werd voor een veel kleiner bedrag aan een metselaar aanbesteed. Arent van 's Gravesande kreeg een naar verhouding zeer kleine som voor het ontwerp en de schikking. Aldus vertelt ons Van Mieris¹⁸.

Wij treffen hier Pieter 't Hooft aan samen met Van Duynen, met wien hij immers in 1641 een contract betreffende een steenhouwerij had gesloten, waarbij de rol van den beeldhouwer, zoals ik reeds eerder betoogde, weer de zijne moet geweest zijn, al is dan ook het ontwerp niet van hem. De overeenkomst van den Sint Joris met figuren aan het tympanon van het paleis in het Noordeinde in Den Haag bevestigt dit nader¹⁹.

Dat 't Hooft bestellingen ook van buiten de provincie Zuid-Holland kreeg, kan men lezen in de Kameraarsrekeningen van de stad Utrecht, waar in dezelfde jaren 1644-1645 „Peter Adriaensen 't Hooft” voorkomt voor een betaling voor drie tekeningen gemaakt voor stenen pompen²⁰.

¹⁶ T.a.p., blz. 162 en blz. 166, afb. 134.

¹⁷ Deze mededeling van Van Mieris is ook van belang voor onze kijk op andere beeldhouwwerken, die thans hun polychromie hebben verloren. De opmerking dat de stukken waaruit het relief was samengesteld door de polychromie tot een geheel werden verbonden, bewijst ook dat men beschildering niet slechts toepaste voor verlevendiging van het geheel, maar wel degelijk om de indruk van een homogene steen te bevorderen.

¹⁸ Frans van Mieris, *Beschryving van de stad Leyden* 1762, blz. 412 en 413. Het steenwerk werd aangenomen voor 1700 guldens en voor ieder van de aannemers een „roozennobel”, het metselwerk voor 170 guldens. Van 's Gravesande werd voor ontwerp en schikking door de „Hoofdmannen” met 50 guldens beschonken.

¹⁹ Er werd van het ontwerp van den Sint Joris ook nog een tekening gemaakt door P. Jz. van Noort.

²⁰ *De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst*, blz. 167. (Obreen Archief II 263).

Terwijl wij ons oog laten gaan over de verschillende werken van onzen beeldhouwer-steenhouwer sluit hier het werk dat hij in of omstreeks 1647 voor de Oranjezaal van het Huis ten Bosch geleverd moet hebben, goed aan. Ik kom daarop straks nog terug, want ik wil nu eerst het tympanon van het Mauritshuis aan de vijverzijde bespreken (afb. 6). Het Mauritshuis is immers gebouwd tussen 1633 en 1644 naar ontwerp van Jacob van Campen in samenwerking met Pieter Post, in opdracht van Johan Maurits van Nassau-Siegen, de Braziliaan, zoals hij gewoonlijk wordt genoemd. Het zal wel enige jaren geduurd hebben, voordat men er aan toe was het hevig bewogen strijdgewoel in het tympanon aan de achterzijde en de wapens van den bouwheer tussen de twee engelen aan de voorzijde te plaatsen. Ik neem aan dat het beeldhouwwerk niet lang vóór 1644 gereed is gekomen. Dat het van 't Hooft is, is niet onmogelijk, gezien de overeenkomst met de figuren, mensen zowel als paarden, van het tympanon in het Noordeinde, dat van 1645 is. Hoogstens is het geheel wat onrustiger. Ondertussen is het ontwerp wel evenmin als aan het paleis van Pieter 't Hooft. Het zal ook hier wel Van Campen zijn die er verantwoordelijk voor is, maar dan weer op dezelfde wijze als vervolgens bij het Amsterdamse stadhuis, toen Van Campen globale projecten maakte en Artus Quellinus de nadere modellen. Zo en niet anders zullen wij ons de gang van zaken ook bij het Haagse beeldhouwwerk moeten voorstellen ²¹.

Tenslotte het beeldhouwwerk van het Huis ten Bosch, waaraan tussen 1645 en '52 werd gewerkt, en waarvan het beeldwerk wel van omstreeks 1647 zal dateren. Het was tot voor kort aan geen van de schrijvers of berichtgevers over de Oranjezaal opgevallen — zij hebben er tenminste niets over opgetekend — dat deze zaal ook enig beeldhouwwerk van goede kwaliteit bevat, enigszins merkwaardig trouwens tussen de vele geschilderde taferelen aangebracht, maar waarschijnlijk of vrij zeker wel vóór deze taferelen al geplaatst. Het was Prof. Van Gelder die er enkele woorden aan wijdde in zijn mededeling op het vijfde congres van Nederlandse historici op 24 Mei 1947 ²². De naam van den beeldhouwer was hem niet bekend — hij oppert verschillende namen —, maar de opmerking die hij na de verschijning van mijn boek over „de Zeventiende eeuwsche beeldhouw-

²¹ In de Koninklijke Bibliotheek bevinden zich in perkament gebonden tekeningen, goud op snee, folioformaat, gesigneerd door Pieter Post, handschrift N. 195 van de K.B. met geschreven titel: „Origineele tekeningen van het Huys van Prins Maurits 's Gravenhage, waerna hetzelfde gebouwd is door Pieter Post". Op deze tekeningen heeft Post ook het beeldhouwwerk der tympanons vlot geschetst. Ook beeldwerk boven de schoorstenen geeft hij weer, dat bij een brand in 1704 verloren is gegaan o.a. putti met een bok, putti en trofeeën en optochten van putti. Hiervan is stellig ook 't Hooft de beeldhouwer geweest. Over deze brand zie men de inleiding tot de *Catalogus van het Mauritshuis* van 1935, blz. XXXII e.v.

²² *Tijdschrift voor geschiedenis*, jaargang 61 (1948) blz. 159, 160 en het verslag van het congres, blz. 39, 40.

kunst" maakte, dat in het Huis ten Bosch beeldhouwwerk was te vinden van dezelfde hand die het tympanon aan het paleis in het Noordeinde heeft gebeiteld, was voor mij voldoende om de naam te noemen van Pieter Adriaensz. 't Hooft²³.

Het beeldwerk aan de buitenzijde van het gebouw, enige putti, is van mindere kwaliteit dan dat in de Oranjezaal. Dit laatste, een langwerpige vierkant wit geschilderd houten²⁴ relief (afb. 2 en 7) bevindt zich boven de dubbele deur waarop de schildering van Pallas en Hercules, die de deuren openen, voorkomt. Het stelt een triomftocht voor; naakte figuren te paard houden triomferend een krans omhoog. Op de achtergrond ziet men strijders met wapentuig, terwijl het tafereel in de hoeken wordt afgesloten door lansen. Zowel de koppen en lichamen van de mannen als de paarden tonen inderdaad grote overeenkomst met dergelijke figuren aan het tympanon in het Noordeinde. Van den beeldhouwer van het relief in het Huis ten Bosch is de naam niet bekend, maar het feit dat 't Hooft's naam verbonden kon worden aan het tympanon van het paleis in het Noordeinde, omdat hij aannam het werk aan de façade te helpen maken, spreekt voldoende voor zijn auteurschap ook van dit levendige relief.

De verdere data die op Pieter 't Hooft betrekking hebben, maar die voor zijn persoon geen nieuws opleveren, worden hier maar kort vermeld. Hij koopt stenen, meet een huis op, is getuige, is crediteur en debiteur. Wel moeten wij letten op de laatste datum, waarop zijn naam voorkomt in de archiefstukken. Die datum betreft een leverantie aan hem en een paar anderen op 7 April 1649²⁵. Na die dag en vóór 31 Maart 1650 is hij overleden, want op deze datum is er in een acte sprake van de „weduwe wijlen Pieter Arentse 't Hooft, Mr. Steenhouwer", die vervolgens hertrouwt. In de loop van 1649 zal Pieter dus overleden zijn. Ook de wijze waarop hij in deze acte na zijn dood wordt vermeld, wijst er op dat hij een goed gesitueerd man is geweest en eveneens een bekend en bekwaam vakman. Dat hij steenhouwer in deze acte heet en niet beeldhouwer is niet vreemd, daar Hendrick de Keyser immers ook vaak steenhouwer werd genoemd. Toch zou ik voor Pieter 't Hooft nog iets meer de nadruk er op willen leggen dat hij inderdaad meer steenhouwer was, ook al leverde hij beeldhouwwerk. Zijn werkzaamheid als steenhouwer-beeldhouwer is ons ondertussen wel duidelijk geworden. Vermoedelijk is en was er wel meer werk van zijn hand te vinden, maar voor het ogenblik zijn het in het bijzonder reliefs met ruiters die wij op zijn naam kunnen stellen naast

²³ Terwijl dit artikel ter perse was, verscheen het *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek* 1948/49, waarin Prof. van Gelder op blz. 148, 149 het relief in de Oranjezaal afbeeldt en aan P. Az. 't Hooft vragenderwijs toeschrijft.

²⁴ Waarschijnlijk moet het marmer voorstellen.

²⁵ Aangezien het hier geen beeldhouwwerk betreft ga ik er niet verder op in.

een paar wapens en de drie beelden op de kroonlijst van het raadhuis van Middelharnis. Dat hij hierbij wel steeds de uitvoerder was, niet de „inventor” heeft hij gemeen met Willem de Keyser, Hendrick's tweeden zoon, die ook beeldhouwer was, maar van wien wij ook geen eigen ontwerpen kennen. Terwijl ook Arent van 's Gravesande zal hebben aangegeven hoe hij zich de gewenste beelden voorstelde, was vooral de overheersende persoonlijkheid van Jacob van Campen, die feitelijk voor alle vorstelijke paleizen de — zij het globale — ontwerpen maakte, oorzaak dat er voor de bouwwerken meer behoefte was aan uitvoerende kunstenaars dan aan ontwerpers. Dat Constantijn Huygens van Van Campen zegt dat hij zijn ontwerpen zo onduidelijk aangaf dat zij die ze moesten uitvoeren, verplicht waren modellen te maken om te zien of ontwerper en uitvoerder elkaar hadden begrepen — een verhouding waarop ik reeds eerder wees — ²⁶, is aanleiding om ook aan P. Az. 't Hooft, wiens werk toch een zeer herkenbaar karakter heeft, meer verdienste toe te kennen dan alleen maar die van de hand die de inventies van een ander tot uitvoering bracht.

²⁶ *De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst*, blz. 175 en noot 415, die onder andere verwijst naar J. A. Worp, *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, deel V 1649-1663, blz. 17. (*Rijksgechiedkundige publicatiën*, no. 28.)

PIETER ADRIAENSZ. 'T HOOFT, STONECUTTER AND SCULPTOR FROM THE HAGUE

BY E. NEURDENBURG

In connection with her book about the sculpture of the 17th century in the Northern Netherlands (published in 1948) the authoress treats in a more detailed way the life of the stonecutter and sculptor Pieter Adriaensz. 't Hooft, from The Hague, on which she disposes now of more data than when she was writing her book during the German occupation. She follows Hooft's life from several documents and deals, besides the statue of St. George on the Doelenpoort at Leiden, with his work on the diverse palaces in The Hague, adding to the tympan of the palace in the Noordeinde, those of the Mauritshuis and a relief in the Orange-hall in the Huis ten Bosch (her attention to the last one having been drawn to by Prof. Dr. Van Gelder). Moreover the sculpture of the townhall of Middelharnis, which could be viewed after the war, is amply treated. Like Willem de Keyser, the son of Hendrick, Pieter Adriaensz. 't Hooft was a master who worked after the design of others, but who had his merits for his own style as a sculptor.

WINDMOLENS MET EEN GECOMBINEERD BEDRIJF EN MOLENS VAN EEN BIJZONDERE BOUW

DOOR

A. BICKER CAARTEN

Er heeft zich onlangs te Langweer, alom bekend in watersportkringen, een Stichting gevormd tot instandhouding van de Langweerdermolen. Deze door grietman Van Eysinga in 1782/83 gestichte windmolen¹, een achtkante rietgedekte bovenkruier met stelling, behoorde tot de merkwaardigste cultuurhistorische monumenten van ons land en wel, omdat hij gedurende vele jaren een dubbele taak heeft vervuld. Hij was namelijk in gebruik als watermolen en als korenmolen. Als zodanig is hij ook gebouwd, want reeds in 1788 wordt deze molen vermeld als „Korenmolen van Langweer, die teffens een watermolen is”². Daartoe bevond zich benedenin een vijzel, waarmede het water uit de aangrenzende polder ongeveer 1½ meter hoog werd opgevoerd, terwijl op de verdiepingen het korenmaalbedrijf was ondergebracht. Deze combinatie was vermoedelijk enig in ons land. Gelijk bij gewone windwatermolens is ook hier de koningsspil in het midden. Op het spoorwiel sluit één rondsel meer aan. Behalve de steenspillen van de maalstenen, was er te Langweer een zwaardere spil, welke ver naar beneden de vijzel aandreef. Een gedeelte van dit gaande werk is nog aanwezig.

Het moge te betreuren zijn, dat niet tijdig, n.l. toen vóór ongeveer 25 jaar deze combinatie nog volledig intact was, pogingen zijn gedaan om dit unicum in bedrijf te houden, dankbaar moeten we zijn, dat thans getracht wordt om de Langweerdermolen, welke bovendien uiterst fraai in het landschap is gelegen, voor de toekomst te bewaren (afb. 1).

Ons zo molenrijke land kent nog enkele andere merkwaardige combinaties. Aangezien in de molenliteratuur hierover maar bitter weinig is te vinden, kan het zijn nut hebben hierop de aandacht te vestigen³.

Vast staat, dat allerlei merkwaardige combinaties — hoofdzakelijk in kleine

¹ Reëelcohier van Doniawerstal van 1784. Rijksarchief te Leeuwarden.

² *De Tegenwoordige Staat*, Friesland III (1788).

³ Verschillende hier vermelde gegevens zijn welwillend verstrekt door de Heren H. Adriaens, molenmaker te Weert, P. Boorsma te Koog aan de Zaan, Ir. A. ten Bruggencate te Amsterdam, J. C. Lunenburg te Leimuïden, I. J. de Kramer te Sluis, Jhr. Mr. F. van Rijkevorsel te Maastricht en B. van der Veen te Groningen.

dorpen, waar het niet loonde om voor ieder bedrijf een windmolen te bouwen — sinds heel lang voorkomen. Dit blijkt o.a. uit een bericht over de verkoop van de achtkante stenen „eik-, cement- en zaagmolen” bij Zevenhuizen onder Franeker op 11 April 1793⁴.

Een merkwaardige combinatie was ongetwijfeld ook het bedrijf in de molen te Zeilberg (gem. Deurne): de Holtensemolen, een beltmolen uit 1890. Deze was oorspronkelijk een koren-, zaag- en oliemolen! Ook hier drie bedrijven in één windmolen verenigd. Hoe vernuftig om een gebouw zodanig in te richten, dat het geschikt is daarin met hulp van windkracht drie bedrijven uit te oefenen! En wat een veelzijdige vakmanschap is er nodig om een drievoudig bedrijf met kennis van zaken te kunnen exploiteren! Van de oliemolen is thans niets meer aanwezig, sinds korte tijd is de houtzagerij niet meer met windkracht in gebruik, maar de korenmolen is gelukkig nog in vol bedrijf (afb. 2).

In Leens (Gr.) stond tot ± 1924 een zaagmolen, welke ook als oliemolen dienst deed (gebouwd in 1829).

Prachtig was de uit 1851 daterende houtzaag-, koren- en pelmolen te Holwierde (gem. Bierum), een forse achtkante bovenkruier met stelling en deels achtkant, deels vierkant onderstuk. Jammer genoeg brandde deze in bedrijf zijnde molen in 1945 af (afb. 3).

Molens, welke koren malen en gerst pellen, komen nog vrij veel voor, hoofdzakelijk in Groningen en Friesland. De pelmolens zijn echter thans verdrongen door de Zaanse fabrieken, hoewel de windpelmolens voldoende capaciteit hebben om aan de binnenlandse vraag te voldoen.

De windmolen van Rolde, thans koren- en pelmolen, was vroeger bark(eikenschors-) en volmolen. Aan het Reitdiep bij Groningen werd in 1883 een bark-, pel- en oliemolen gebouwd, welke in 1912 werd gesloopt. De forse stellingmolen „De Ster” te Winsum (Gr.), welke zijn wiekenkruis geregeld in het luchtruim doet zoemen om koren te malen, is ook pelmolen en maalde vroeger bovendien mosterd. De kleine mosterdstenen rusten nog aan zijn voet.

Koren- tevens zaagmolens komen ook voor. Het zijn de uit 1851 daterende houten achtkante beltmolen van Miste (gem. Winterswijk), waarvan de romp met eiken schaliën is afgedekt (maalt thans alleen koren), de stellingmolen van Ruurlo, de stellingmolen van Dedemsvaart (gem. Avereest) van 1886, de zeskante stellingmolen van Ommen van 1824, de ronde stenen bovenkruier-stellingmolen van Winschoten van 1899; de achtkante bovenkruier met stelling te Woltersum (1867). De laatste twee zijn buiten gebruik. Ook bestaat de combinatie koren-

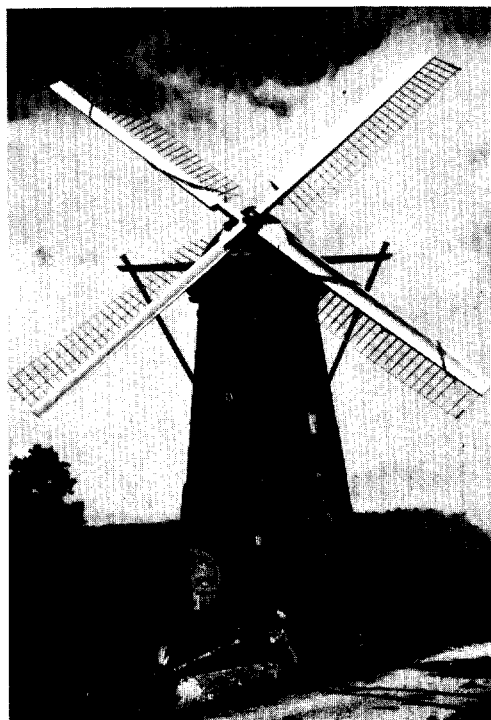
⁴ G. A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland*, Dl I, Leeuwarden 1930, blz. 375.

WINDMOLENS MET EEN GECOMBINEERD BEDRIJF

Foto VAN EYCK

Afb. 1. Achtkante met riet gedekte bovenkruier met stelling te Langeveer (Fr.). Oorspronkelijk water- en korenmolen.

Afb. 2. Stenen beltmolen te Deurne (N. Br.). Oorspronkelijk graan-, olie- en houtzaagmolen.

Foto F. WESSEL

Afb. 3. v.m. achtkante met riet gedekte bovenkruier met stelling te Holwierde (Gr.). Houtzaag-, koren- en pelmolen.

Foto AGTMAAL

Afb. 4. Achtkante met riet gedekte bovenkruier met stelling „Woldzigt” en molenaarswoningen te Roderwolde (Dr.). Koren- en oliemolen.

WINDMOLENS MET EEN GECOMBINEERD BEDRIJF

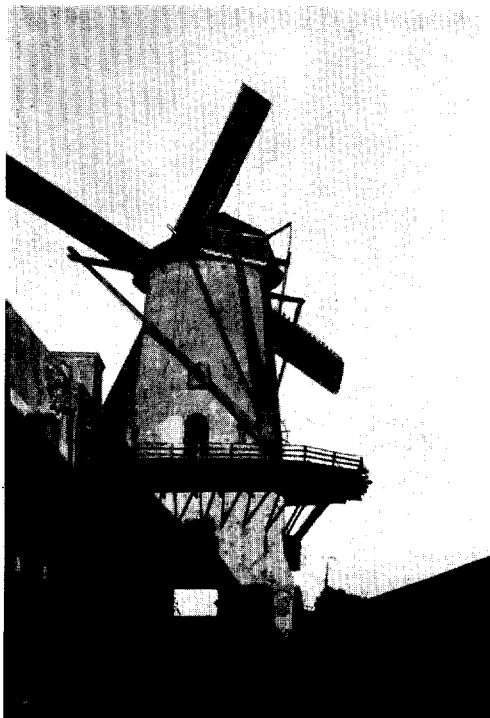

Afb. 5. Wipstellingmolen „de Wandelaar” te Bussum, een koren-, kaneel-, peper-, marmar- en beenderenmolen.

Foto B. VAN DER VEEN (1934)

Afb. 6. De stellingmolen te Bovenrijje, onder Garmerwolde (Gr.), ingericht als watermolen, korenmolen, plankenzager en voor aandrijving van een draaibank.

Afb. 7. Ronde stenen bovenkruier met stelling „Rijn en Lek” te Wijk bij Duurstede, gebouwd op vierkant onderstuk van de Runmolenpoort.

Foto Ir. C. LEEMANS

Afb. 8. Gesloten standermolen te Wanrooy (N.Br.). De enige standermolen in Nederland met drie zolders. In bedrijf.

oliemolen en wel in de prachtige stellingmolen „Woldzigt” (1852) te Roderwolde (gem. Roden). Welk een uniek geval! Op de begane grond bevindt zich de olieslagerij, welke tot 1941 nog in bedrijf was. De installatie hiervan (o.a. wals, kollergang, foester, vóór- en naslag, 48-slagen-klok en oliekelders) is nog volledig aanwezig. De korenmolen is nog in bedrijf (afb. 4). Ook in Zeilberg (gem. Deurne) staat een windmolen, welke tot voor kort een koren-oliemolen was, n.l. de beltmolen van Veltmans, doch ook hier is de olieslagerij verwijderd en deze molen is als korenmolen nog in vol bedrijf. Een derde molen met deze combinatie bevindt zich te Volkel (gem. Uden), welke molen echter sinds jaren stilstaat.

Vervolgens vragen onze aandacht een pel- en zaagmolen te Wanswerd (gem. Ferwerderadeel), een stellingmolen (1875). Bekend is verder, dat enige windmolens behalve koren, ook run hebben gemalen. Dit geschiedde o.a. met de bekende ronde stellingmolen „Rijn en Lek” te Wijk bij Duurstede (1659), eigendom van de Vereniging „De Hollandse Molen” en met de molen „Jan van Arkel” te Arkel, beide thans nog als windkorenmolen in bedrijf. Laatst vermelde molen maalde eertijds in het voorjaar eikenschors ten behoeve van de Gorcumse leerlooiers. Ook de Langstrater korenmolens maalden vroeger — tot ong. 1924 — schors ten behoeve van de leerlooierijen; de opbrengst van het runmalen bedroeg aldaar indertijd f 2000.— per molen per jaar. De grote stenen stellingmolen te Dongen maalt behalve koren nog steeds schors.

Windmolens met dubbelbedrijf zijn eertijds in de Zaanstreek talrijk geweest. Men trof er o.a. aan: veerzager (veren zijn dunne latjes)-tabakstamper, vermolen-tabakstamper, olie-pelmolen, koren-pelmolen, balkzager-eikenzager, poedermaler (pruikenpoeder)-snuifmolen en mosterd-snuifmolen. We volstaan met het vermelden van één Zaanse dubbelmolen. Bij windbrief van 13 September 1690 werd toestemming verleend aan Albert Jansz. Bleeker te Oostzaandijk tot het aldaar hebben van een schelpzand- en tabaksmolentje „De Herderin”⁵.

Een merkwaardig geval te Bussum is de stelling-wipmolen op houten schuur „De Wandelaar”, ingericht met een koppel stenen voor het malen van koren, met een tweetal stampers voor het breken van marmer, met een paar kantstenen (kollergang) voor het fijnmalen van brokjes marmer (marmerslijp), kaneel en peper, voorts met een toestel voor het malen van beenderen voor kippenvoer. Het marmer wordt dus eerst stukgestampt en vervolgens fijngemalen met de kantstenen. Stukjes marmer worden bij het maken van granietvloeren toegepast, het marmerslijp wordt gebruikt voor het slijpen van messen, het schrobben van marmeren gangen en het maken van verf. Jammer genoeg verkeert dit molentje, dat tot in 1945 in

⁵ P. Boer, Maandblad „De Zaende”, 5e jaargang, nr. 3.

gebruik was, in verwaarloosde staat, mede wegens ernstige bedreiging door de bouw van woningen (afb. 5).

Binnenkort zal zich, naar wij hopen, een nieuw perspectief voor onze windmolens openen. Bij geringe windkracht zal door electriciteitstoevoer het vermogen verhoogd worden, terwijl bij sterke wind stroom aan het net toegevoegd wordt. Het plan daartoe is ontworpen door de technicus Jac. K. Zierfusz, te Leiden. De Vereniging „De Hollandse Molen”, welke zich hiervoor ten zeerste interesseert, heeft een technische Commissie in het leven geroepen, welke dit plan thans met financiële overheidssteun in studie heeft. De Benthuizermolen te Hazerswoude-Rijndijk, daartoe welwillend door het polderbestuur ter beschikking gesteld, is thans met een installatie uitgerust. Slaagt de proef en dat zal binnenkort bekend zijn, dan kan aan het voorafgaande overzicht worden toegevoegd de eerste watermolen, welke tevens electriciteit opwekt!

Tot nu toe maakten we melding van combinaties bij bedrijfsmolens. Eén geval is mij bekend van een viervoudige combinatie bij een windmolen voor particulier gebruik. Het is de door de landbouwer-knutselaar D. E. van Dijk in 1903 gebouwde achtkante stellingmolen, staande te Bovenrijge onder Garmerwolde (Gr.). De roeden van deze molen zijn zelfzwichkend en voorzien van stroomlijneus en remkleppen. De vlucht bedraagt 35 voet (afb. 6). Deze molen is ingericht:

- 1 als watermolen, ten einde vers water in de sloten rondom de boerderij te brengen;
- 2 als korenmolen, voor het malen van koren enz. voor eigen gebruik;
- 3 als zaagmolen, ten behoeve van het houtzagen met een kleine raamzaag en een lintzaag;
- 4 tot aandrijving van een draaibank.

Het mag wel verbazing wekken, dat aan deze merkwaardige windmolen vrijwel geen aandacht is geschonken, temeer omdat de molen nog steeds volledig in gebruik is, thans bij de zoon van de maker.

Nu we enige merkwaardigheden van onze windmolens hebben behandeld, moge volledigheidshalve nog gewezen worden op enkele andere bijzonderheden. Welnu, het vierkant onderstuk van de reeds vermelde ronde molen „Rijn en Lek” te Wijk bij Duurstede (afb. 7) is de uit de 15de eeuw daterende Runmolenpoort⁶ en de voet van de Hompeschemolen (1722) bij Ohé en Laak (gem. Stevens-

⁶ Merkwaardig is het thans van kracht zijnde tarief van het veer over de Lek bij Wijk bij Duurstede, waarbij is bepaald, dat het voorgeschreven veergeld o.a. verdubbeld zal worden „wanneer de wind zo hard waait, dat de vier molenzwengels der Wijksche molen gezwicht zijn”. Reeds het tarief van 1706 past dubbel tarief toe „bij Storm of grote winden als de 4 molenzwengels gezwicht zijn”. (Mededeling van de heer A. C. van Kerkhof te Wijk bij Duurstede).

weert), was vroeger o.m. gevangenis van de heren, die eertijds de nabijgelegen, in 1632 gebouwde „Walburg” bewoonden, thans ruïne. Slechts de beide luchtspleten in de molenromp en de indeling van de benedenruimte herinneren hieraan. Onlangs is deze buitengewoon fraai gelegen molen na herstel der oorlogsschade weer in bedrijf gesteld.

Deze zomer is de in vol bedrijf zijnde standerdmolen van Wanroy (N. Br.) geheel gerestaureerd. Deze molen heeft in plaats van twee, drie verdiepingen, hetgeen in ons land bij geen enkele andere standerdmolen voorkomt (afb. 8). Bij de restauratie is zorg gedragen, dat de molen in de juiste kleuren is geverfd, waardoor de prachtige ster behouden bleef.

Een bijzonderheid is, dat men bij de in bedrijf zijnde stellingkorenmolen te Balkbrug per boot in de molen kan varen voor het laden en lossen. Dit zelfde was het geval bij de in 1934 gesloopte achtkante stellingkorenmolen „De Pauw” te Nieuwendam bij Amsterdam en bij de v.m. windkorenmolen te Giethoorn, een achtkante rietgedekte grondmolen, waarin de mulder het koren per punter in de romp van de molen bracht. Deze korenmolen is jammer genoeg thans afgeknot, vertimmerd tot kampeerhuis en de waterloop is geheel gedempt, waardoor dit unieke bouwwerk verloren is gegaan. Zo verdwijnt geleidelijk bijna alles wat goed, gaaf, schoon en merkwaardig is, mede omdat een groot deel van ons volk daarvoor geen oog heeft, niet beseft wat wordt vernield.

Daarom kan het zijn nut hebben dit lijstje van merkwaardigheden met betrekking tot onze windmolens eens bekend te maken. Laten we trachten belangstelling te wekken voor wat er behouden dient te blijven. Daarom ook mogen we nog even terugkomen op het behoud van de Langweerdermolen. De onlangs opgerichte Stichting tot instandhouding van de Langweerdermolen tracht thans het voor een zeer noodzakelijke restauratie benodigde geld bijeen te krijgen. Voorzitter is Jhr. T. A. J. van Eysinga, het Secretariaat berust bij Mr. K. H. van Douwen te St. Nicolaasga, terwijl de Penningmeester is de heer F. J. Biesma, te Langweer (giro 531717).

WINDMILLS WITH A COMBINED TRADE

BY A. BICKER CAARTEN

In connection with the intention of achieving the restoration of a windmill at Langweer (prov. of Friesland), which mill served as a cornmill as well as a drainingmill, a survey is made of former and existant Dutch windmills with a combined trade, for instance a cornmill which at the same time is adapted for sawing wood or making oil, or a sawmill adapted for pounding tobacco.

These combinations, and many others, can be found already in the 18th century.

Moreover a description is given of a few remarkable windmills; a mill built on a 15th century gateway (Wijk bij Duurstede), a mill which comprises the prison of the count (Stevensweert), and cornmills, which could be reached by boat to convey the corn: Giethoorn and Amsterdam (at present to see at Balkbrug).

DE OUDSTE TOT OP HEDEN BEKENDE VERMELDING VAN WIND- MOLENS IN HET GRAAFSCHAP HOLLAND (1274)

DOOR

K. BOONENBURG

Jarenlang hebben wij in de veronderstelling geleefd, dat het enige bewijs van het bestaan van windmolens in Nederland in de 13de eeuw gelegen was in de brief van 1299 van Jan de Eerste, Hertog van Brabant en Limburg, aan zekere Arnoldus, genaamd Heyme, waarbij deze permissie kreeg om tussen de dorpen St. Oedenrode en Schijndel een windmolen op te richten ¹.

Uit het genoemde document valt af te leiden, dat het bouwen van een windmolen in den jare 1299 volstrekt geen bijzonderheid meer was. Het zou ons dus niet mogen verwonderen, wanneer bij een intensief onderzoek oudere data te voorschijn kwamen. Dit zou van groot belang zijn voor de studie van de ontwikkelingsgeschiedenis van de windmolens. In mijn boekje *De Windmolens* ² vermeldde ik reeds, dat uit 1299 ook bekend is een windmolen bij Delft, nl. bij het vroegere klooster Koningsveld ³ en dat in de Landsheerlijke rekening van de Graaf van Gelre van 1294 ook reeds sprake is van een windmolen, en wel in „Logheim” (Lochem). De desbetreffende passus luidt: pro reparatione molendini venti 10 lib. (ponden).

Het is mij echter gebleken, dat ik, om het bewijs te vinden van het bestaan van windmolens in Nederland vóór 1299, dichter bij huis had kunnen blijven. Wanneer we nl. het Privilegie

bestuderen, door Graaf Floris de Vijfde in 1274 aan de poorters van Haarlem geschonken ⁴ blijkt, dat daarin ten aanzien van de windmolens het volgende wordt gezegd:

„*Oppidanus quivis molendinum ad ventum habens solvet annuatim sex solidos de eodem, de molendino ad equos vero tres solidos quilibet habens annuatim persolvet. Qui oppidanus non fuerit et molendinum ad ventum habet, solvet de eodem annuatim ad assiciam viginti solidos vel oppidani ibidem non molabunt. Siquis autem oppidanorum post inhibitionem edictam molaverit ibidem solvet duos solidos ad emendam*”.

Dit komt dus hierop neer, dat een burger, die een windmolen bezit, per jaar zes schellingen moet betalen; is er sprake van een rosmolen, dan drie schellingen. Een niet-burger, die een windmolen houdt, moet jaarlijks 20 schellingen betalen, of anders mogen de burgers bij hem niet laten malen. Indien de burgers dit toch doen, moeten zij 2 schellingen boete betalen.

J. Huizinga, in zijn „De opkomst van Haarlem” ⁵ noteert hierbij, dat de overheid blijkbaar geen middelen had, „den weerspannigen niet-burger zelf tot het betalen van het hoge recht op zijn bedrijf te dwingen, dat zij daartoe een op straffe gedwongen boycott moest voorschrijven”.

ENKELE OPMERKINGEN OVER HET CONSERVEREN VAN IJZEREN VOORWERPEN IN HET MUSEUM TE BATAVIA

DOOR

A. N. J. TH. VAN DER HOOP

In het Mei-nummer van het Bulletin Jrg. 1948, blz. 23 verscheen een belangrijk rapport over proeven voor het conserveren van ontgraven ijzeren voorwerpen. Het is misschien de moeite

waard, in het kort de resultaten mede te delen die met dergelijke proeven in het Museum van het Koninklijk Bataviaas Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werden verkregen.

¹ C. Visser, A. ten Bruggencate en J. Schregardus, *Onze Hollandsche Molen*, Amsterdam 1926, blz. 5, 6 en 7.

² Amsterdam 1949 (*Heemschut*-serie), blz. 12.

³ J. F. Niermeyer, *Delft en Delfland*, Leiden 1944, blz. 36.

⁴ „Accijnsbrief van Haarlem in 1274 door Floris V verleend of ontworpen”, *Nieuwe Reeks van Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Zevende Deel, 1856, blz. 159 e.v.

⁵ *Verzamelde Werken*, Haarlem 1948, blz. 284.

Bij ontgravingen van steenkistgraven bij Wanasari (Jogjakarta) werden door ondergetekende verschillende ijzeren voorwerpen gevonden. De ouderdom was niet nauwkeurig te bepalen; de graven stamden echter blijkbaar uit de tijd vóórdat de Hindoe-cultuur daar ter plaatse was doorgedrongen. De voorwerpen lagen dicht onder de oppervlakte in kalkgrond, vermengd met humus. Alle stukken waren bedekt met een dikke roestlaag, waarin aan de buitenkant aarde was vastgekit.

Nadat de stukken enige tijd in het museum hadden gelegen vertoonden zij zonder uitzondering het kenmerk van aantasting door chloor: op de oppervlakte groeiden kleine waterdruppels, bedekt met een dun, roestkleurig laagje, dat bij aanraking brak.

Het gebruik van een „feuchte Kammer“ (een gesloten ruimte, waarin waterdamp) zoals Rosenberg aanbeveelt voor het constateren van chloorverbindingen, is in Batavia overbodig. Het vochtgehalte van de lucht is hier zó groot, dat de bruine druppeltjes altijd optreden als er chloorverbindingen in het metaal zitten; ook als men ze in een gesloten kast bewaart.

Alle voorwerpen werden door schrijver dezes, wanneer een voldoende ijzerkern overgebleven was, behandeld volgens de methode van Krefting, beschreven in het boek van Friedrich Rathgen.

Het constateren van een voldoende ijzerkern geschiedde deels door schatting van het gewicht op de hand, deels door iets van de roestlaag weg te vijlen.

Het verwijderen van de roest- en zandlaag werd niet bewerkstelligd door verhitten en afschrikken, maar door afwrijven met de hand onder de waterkraan en daarna afborstelen met een staalborstel en afschrapen. Hierbij werd steeds een behoorlijke roestlaag intact gelaten, behalve op twee plaatsen als contactpunten met het zink.

Bij de proefnemingen bleek, dat de behandeling in ons geval wat krachtiger moet zijn dan in genoemd werk aangegeven. Krefting schrijft voor: de reductie in 5 % caustic soda gedurende 24 uur door te zetten; dan schoonmaken, en opnieuw behandelen in caustic soda van 2 tot 3 %. Aangezien bij aldus behandelde voorwerpen soms na enkele maanden nog roestvlekjes optraden, werd na deze ervaring de reductie in 5 % tweemaal toegepast; daarna nog éénmaal in

zwakkere oplossing. Telkens 24 uur. Vooral voor grote voorwerpen bleek dit wenselijk.

Voor het insmelten in paraffine liet ik een plaatijzeren bak met deksel maken; als warmtebron werden twee petroleum-gastoestellen gebruikt, aangezien een gewone gasleiding in het museum ontbrak. Wij hebben nooit last gehad dat de vlam in de pan sloeg.

Toen de proeven bevredigend bleken, werd een eenvoudige handleiding opgesteld in het Maleis, en werd het procedé met zeer goed gevolg geleerd aan een van de museum-mandoers; een eenvoudig man die lezen en schrijven kon en meer niet.

De behandeling van de voorwerpen gebeurde in 1938. Tijdens de oorlog werd er niet naar omgekeken; toen ik in Juli 1947 terugkwam bleken alle stukken nog in uitstekende staat.

Van de behandeling van stukken zonder voldoende ijzerrest heb ik geen ervaring. Een zeldzaam, Hindoe-Javaans ijzeren dolkje, dat zover heen was, dat de methode-Krefting niet kon worden toegepast, conserveerde ik in droge lucht. Op een mooie dag werd het stuk in de zon gedroogd en in een glazen ontwikkelbak gelegd. Om verschuiving te voorkomen werd het hierin voorzichtig vastgedrukt op twee bolletjes plasticine. Daarnaast werd eveneens met wat plasticine vastgezet een glazen bakje met ongebluste kalk. Op de rand van de bak werd een rolletje plasticine gehecht ter dikte van ongeveer 6 mm, en hierop werd een pasklaar gesneden glasplaat gedrukt. Vervolgens werd het hele geval in een kast gezet. Dit gebeurde in 1941. Juli 1947 vond ik het voorwerp intact terug. Corpora non agunt nisi humida.

Voor het reinigen van Javaanse krissen gebruikten wij de echt Javaanse methode van het *marangi*, dat wil zeggen de behandeling met *warangan* (rattekruid) en *djeroek* (citroen). Hierdoor komt de tegenstelling tussen het zwarte staal en het witte nikkelstaal mooi uit.

Afdekmiddelen beschermen het ijzer slechts tegen invloeden van buiten en mogen dus alleen toegepast worden, wanneer er in het ijzer geen schadelijke stoffen overgebleven zijn. Hetgeen wil zeggen, dat opgegraven voorwerpen meestal eerst dan met paraffine of lak mogen worden bedekt, wanneer zij vooraf zijn behandeld volgens Krefting of een andere geschikte methode. Anders metselt men de kat in de kelder.

Voor wapens werd vroeger in ons museum af-

dekking met schellak gebruikt. Deze methode is verouderd. De schellak wordt op den duur geel en geeft een lelijke, onnatuurlijke glans aan de voorwerpen.

Een tijd lang gebruikte ik zaponlak; dit is beter dan schellak, maar bleek nog niet in alle gevallen afdoende; soms traden toch nog roestvlekjes op.

Kort vóór de Japanse inval leerde ik van een medicus het gebruik van instrumentenvloeistof. De wapens werden eerst met benzine gereinigd. Roestvlekken worden bij grove stukken weggeschuurd, bij fijnere voorwerpen voorzichtig weggeveven met petroleum; er blijft dan een zwarte vlek over, doch die laat men rustig zitten. Men maakt een mengsel van één deel zuurvrije vaseline en twee delen benzine; dit mengsel wordt met een kwast op het ijzer gesmeerd; het vloeit gemakkelijk uit en dringt door in alle holten. De benzine verdampt snel en daarna blijft een dunne, gelijkmatige verdeelde vaseline-laag over. Voor-

werpen, die aldus vóór de Japanse inval behandeld waren, bleken in 1947 nog uitstekend geconserveerd; ook lanssen, die in een open rek buiten de kast bewaard waren.

Bibliographie

FRIEDRICH RATHGEN, *Die Konservierung von Altertumsfunden*, Berlin 1926 (Handbücher der Staatlichen Museen zu Berlin, Band VII). Zie vooral deel II blz. 45-58.

H. J. PLENDERLEITH, *The preservation of antiquities*, London, The Museums Association, 1934. Minder goed dan Rathgen.

W. M. SCHMID, *Zur Konservierung von Eisenaltertümern*, Berlin 1913 (Museumskunde IX) blz. 144-147. Verouderd.

„Opgave van de wijze, waarop de Javanen hunne wapenen, zooals pieken, krissen, enz. schoonmaken”. (Uit het Javaans vertaald), *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap XII* (1862) blz. 592-594.

CARTOGRAPHISCHE INVENTARISATIE VAN DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST

DOOR

DR. W. J. A. VISSER

In 1946 heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een beroep gedaan op de medewerking van vele Gemeentebesturen om door hun bemiddeling de beschikking te krijgen over plattegronden van de Nederlandse gemeenten, waarop met verschillende kleuren de onroerende Monumenten van Geschiedenis en Kunst zouden worden aangegeven (zie bijlage).

De bedoeling van dit verzoek is geweest aldus een kaartencollectie bijeen te brengen die een waardevol hulpmiddel zou kunnen zijn voor allen, die zich actief met Monumentenzorg bezig houden. Als zodanig hebben vele Gemeentebesturen dit verzoek beschouwd, zodat nu reeds veel waardevol kaartenmateriaal in het archief van genoemde dienst is bijeengebracht.

Een woord van dank voor deze belangloze medewerking ten behoeve van het werk van Monumentenzorg zij hier gebracht, want deze tekeningen zijn het resultaat van talrijke besprekingen en van veel arbeid, die door de Gemeentelijke diensten die met dit omvangrijk werk werden belast, met grote nauwkeurigheid is verricht. Dit

moge een aanleiding zijn om dit werk in de Gemeenten, waar zulks nog niet geschiedde, ter hand te willen nemen.

Het mag immers bekend worden verondersteld, dat een Monumentenwet in voorbereiding is¹. De instanties die met het opmaken van de definitieve Monumentenlijst zullen worden belast, dienen zoveel mogelijk over materiaal, om dit werk met succes tot stand te brengen, te beschikken. Hierbij zal naast de gedrukte inventarisatie, die in de „Voorlopige Lijst van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst” is vastgelegd, de cartographische inventarisatie ongetwijfeld goede diensten kunnen bewijzen.

Het is opmerkelijk, dat vele Gemeentebesturen, die deze kaarten hebben laten vervaardigen, hebben gewezen op omissies in deze lijsten en op veranderingen, die sindsdien door sloop, verandering van straatnaam en huisnummer hebben plaats gevonden. De kaarten vullen dus de Voorlopige Lijst aan of verbeteren deze en het gebruik

¹ Zie Nieuwsbulletin Jrg. 2 (1949) kol.

er van zal in de toekomst zeer veel werk en moeite besparen. Om met zekerheid een nauwkeurige plaatsaanduiding mogelijk te maken, zijn op de kaarten de kadastrale nummers van ieder gebouw opgenomen.

Herhaaldelijk doen zich kwesties voor, die betrekking hebben op de eigendom van een gebouw. Op de kaarten is nu nauwkeurig de eigendom van de monumenten aangegeven, zodat deze ook op dit punt met succes kunnen worden geraadpleegd.

Het ligt in de bedoeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg om ook in de toekomst aandacht te schenken aan het behoud van het stads- en dorpsbeeld. Ook hierin kunnen deze kaarten inzicht geven. Steeds meer komen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kwesties in behandeling, waarbij advies wordt gevraagd, of een wijziging in het stratenplan van de bebouwde kom van een Gemeente uit het oogpunt van Monumentenzorg verantwoord is. In zulke gevallen is door raadpleging van de cartographische inventarisatie een oordeel gemakkelijker te vormen.

Aangezien ook is gevraagd om op deze kaarten de monumenten te vermelden, die op de Gemeentelijke Monumentenlijst zijn geplaatst, kunnen de Gemeenten zelf aan de Rijksinstanties haar inzichten en verlangens kenbaar maken. Met deze belangen kan dus rekening worden gehouden.

Ook uit een oogpunt van bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren, waarvoor in

de laatste oorlog de Rijksinspectie Kunstbescherming vele verdiensten verwierf, heeft deze inventarisatie grote betekenis. Met behulp van de kaarten kan men de Gemeenten op haar rijkdom en betekenis aan monumenten beoordelen en die maatregelen voorbereiden, die door het Rijk voor deze bescherming nuttig en nodig worden geoordeeld.

Bij de wetenschappelijke beschrijving van de monumenten, die nog steeds niet is afgesloten en waaraan nog talrijke delen gewijd zullen worden, kan van deze kaarten eveneens gebruik worden gemaakt.

De landelijke Gemeenten hebben er mede belang bij, deze kaarten gereed te maken. Er is n.l. een duidelijk streven merkbaar om ook de monumenten van landelijke bouwkunst (boerderijen e.d.) in de sfeer van de Monumentenzorg te betrekken en vele Gemeenten stellen er prijs op, in overleg en in samenwerking met de Rijksinstanties voor het behoud van dit kostbare bezit te waken.

Op deze wijze is het mogelijk, dat over enige jaren de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een collectie kaarten bezit, die van zeer bijzonder karakter en betekenis is en die voor het nageslacht kan getuigen, hoe door eendrachtige samenwerking van alle betrokkenen is gestreefd naar het behoud van onze Nederlandse cultuurschatten, waarbij de onroerende monumenten een zeer belangrijke plaats innemen.

RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MONUMENTENZORG

Onderwerp:
Plattegronden

's-Gravenhage, 28 September 1946.

Herhaaldelijk komt het voor, dat de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg behoefte heeft aan nauwkeurige plattegronden van Nederlandse gemeenten in verband met de ligging van monumenten, molens, boerderijen, waterlopen enz. of in verband met de bescherming van belangrijke stads- en dorpsgezichten.

Onze Commissie zou het derhalve ten eerste op prijs stellen te beschikken over een kaartenverzameling van uniform karakter, waarin deze ligging is aangegeven, hetgeen in aller belang de afdoening der door deze Commissie te behandelen zaken vaak zal kunnen bespoedigen. Zij verzoekt derhalve Uw College een dergelij-

ken plattegrond der onder Uw bestuur geplaatste gemeente voor haren Dienst ter beschikking te willen stellen. De volgende punten zouden in acht genomen moeten worden:

1. De kaarten moeten gemaakt zijn van dicht, zwaar, papier, de randen omhoog; de tekening moet aangebracht zijn met Oost-Indische inkt of door middel van een zwart-op-wit reproductie procédé (bv. lichtdruk). De kleuren moeten met inkt of met transparante watervelf zijn aangebracht. De kaarten moeten gevouwen zijn volgens normalisatievoorschrift no. 379, formaat A4 (210 × 297 mm), echter met dien verstande, dat de blanco-zijde buiten komt. De kaarten mogen

- uit meerdere bladen bestaan, doch dienen in dat geval van een nummering voorzien te worden, zoodanig, dat de kaart links boven het laagste, de daarnaast liggende kaart het tweede en de kaart rechtsonder het hoogste nummer draagt. Bij langgerekte gemeenteplattegronden, waarbij de bladen in één rij boven elkaar komen, is de nummering vanzelfsprekend van boven naar onder. De opgevouwen kaarten moeten aan de voorzijde links boven met een duidelijke letter in zwarte inkt zijn voorzien van den naam der gemeente en eventueel van het kerkdorp of de wijk, alsmede van de provincie, bovendien van het nummer van de stafkaart(en), waarop de gemeente voorkomt.
2. De schaal der teekeningen kan die van het kadastrale plan zijn of ook een kleinere schaal, mits op duidelijke wijze aan de eischen voldaan kan worden.
 3. Voor zoover het perceelen betreft, die op één der ondergenoemde lijsten vermeld staan of welke vallen onder de categorie genoemd onder 8. moet het kadastrale nummer en het huisnummer vermeld worden.
 4. Met rood moeten aangegeven worden alle monumenten, vermeld in de „Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van geschiedenis van kunst”, waarvan U indertijd, bij de verschijning, van de provincie, waarin Uwe gemeente ligt, een exemplaar is toegezonden; alleen van de gemeente Amsterdam is een afzonderlijk deel uitgegeven.
Hierbij dient men er op te letten, dat geen gebouwen, waarvan alleen het „bezit”, de inventaris, vermeld staat, op de kaart worden aangegeven (zie verder 8.).
 5. Half groen, half rood, moeten aangegeven worden alle monumenten, die gemeenteeigendom zijn. Hiertoe deelt men het pand met een diagonaal van links-onder naar rechts-boven en kleurt de zoo ontstane drie-
hoeken, de straatzijde rood, de andere zijde groen. Bij onregelmatigen plattegrond of indien het gebouw niet aan een straat is gelegen, tracht men het gewenschte resultaat zooveel mogelijk te benaderen.
 6. Met blauw moeten aangegeven worden alle monumenten, die in een gemeentelijke monumentenverordening zijn opgenomen en niet in de Voorloopige Lijst vermeld staan.
 7. Met bruin moeten aangegeven worden alle monumenten, die Rijkseigendom zijn.
 8. Met geel moeten aangegeven worden alle belangrijke gebouwen, ouder dan 30 jaar en met cultureele waarde, die niet op een der bovengenoemde lijsten voorkomen. Hierbij moet het kadastrale nummer en afzonderlijk aard, bouwjaar en architect van het bouwwerk (mits daarover zekerheid bestaat) vermeld worden ¹.
 9. Met lichtgrijs moeten aangegeven worden alle deelen der gemeente, waarvoor volgens artikel 43 van de woningwet een bebouwingsplan geldt, dat ten doel heeft een bepaalde toestand uit overwegingen van monumentenzorg te handhaven.
 10. De benamingen van straten, wijken, buurtschappen enz. worden vermeld.
 11. Uitbreidingsplannen worden afzonderlijk als bijlagen mede ingezonden.
 12. Wederopbouwplannen worden eveneens afzonderlijk mede ingezonden.

De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg,

w.g. BREMER, Voorzitter
w.g. VISSER, Secretaris

AAN:

Het Bestuur der
Nederlandsche Gemeenten.

¹ Onze Commissie legt er den nadruk op, dat deze gebouwen alleen door het aangeven op de kaart, niet tot „monument” verklaard zijn.

BOEKBESPREKINGEN

F. Saxl and R. Wittkower, British Art and the Mediterranean. Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press. London-New-York 1947. 63 sh.

In 1941 toen het Middellandse Zeegebied oorlogsterrein werd, stelde het Warburg Institute te Londen een tentoonstelling samen van reproductie's naar kunstwerken, waarvan het thema luidde: Britse Kunst en het Middellandse Zeegebied. Behalve in Londen was deze tentoonstelling achtereenvolgens ook in enige andere plaatsen in Engeland te zien en overal waar zij kwam werd zij met grote belangstelling ontvangen. Zodoende is men op de gedachte gekomen, al hetgeen hier bijeen gebracht was in boekvorm uit te geven en aldus voor het nageslacht vast te leggen.

Teneinde het vergelijken van verschillende reproductie's naar kunstwerken in één oogopslag te vergemakkelijken werd een groot atlas-formaat gekozen. Zo ontstond het platenalbum met verklarende bijschriften, waarvoor hier de aandacht gevraagd wordt.

Het thema is zeer omvangrijk: behandeld wordt de invloed van de Griekse en Romeinse en voor latere perioden tevens de Italiaanse cultuur, op de kust van Engeland vanaf de praehistorie tot op onze tijd. Ondanks de omvang van het onderwerp hebben de twee Duitse auteurs Friedrich Saxl, de helaas kort geleden ontslapen geleerde, wiens ontzagwekkende kennis allerwege bekendheid genoot en Rudolf Wittkower, beiden verbonden aan het Instituut Warburg, het aangedurfd ons dit integrerende bestanddeel der Engelse kunstgeschiedenis in deze verkorte, maar daarom niet minder aanschouwelijke vorm voor ogen te voeren. Eerstgenoemde schrijver nam de periode vóór 1500 voor zijn rekening, de tweede, die gelijk bekend vooral als kenner van de kunst van de barok in Italië naam gemaakt heeft, het tijdvak van 1500 tot heden.

Het behoeft geen betoog, dat er van den gebruiker van de atlas wel enige vóórkennis van het onderwerp geëist wordt. Het werk is weliswaar ook voor niet-kunsthistorici berekend, maar het dient intussen te worden erkend, dat er van de eruditie van den gebruiker veel gevergd wordt, wil deze inderdaad de hier geboden stof met vrucht in zijn geest verwerken. Waar de talloze afbeeldingen en de vaak suggestieve bijschriften de aandacht prikkelen, zal de gebruiker zich even-

wel gaarne enige moeite getroosten. Men vindt hier een schat van materiaal bij elkander, dat slechts met grote inspanning en niet minder met veler hulp bijeengegaard is kunnen worden.

De indeling is — hoe kan het anders — een combinatie van chronologische en systematische ordening. Dat er op deze wijze desondanks nog wel eens enige wrijving ontstaat tussen in verschillende eeuwen en landen vervaardigde kunstvoorwerpen, ligt voor de hand. In sommige gevallen is de gelijkenis tussen de voorwerpen, die op één blad tezamengebracht zijn, te gering om er enige conclusies uit te kunnen trekken. Het bezwaar is voorts, dat zelfs daar, waar oppervlakkig beschouwd een zekere morphologische overeenkomst bestaat, het moeilijk is de essentie verschillen over het hoofd te zien. Bovendien brengt het uit het natuurlijk verband rukken der objecten het gevaar met zich mede deze voorwerpen vanuit een geheel verkeerd gezichtspunt te bezien. Uitteraard geldt dit bezwaar meer voor de door Saxl overigens voorbeeldig behandelde periode dan voor de latere tijd.

Talrijke vergelijkingen zijn vernuftig gevonden, ja zelfs geestig hier en daar. Onmiddellijk pleegt echter op deze spontane reactie maar al te vaak de beperkende beschouwing te volgen, die niet zelden het positieve van de vergelijking in zijn tegendeel omzet. Ook dit laatste heeft intussen zijn nut: het stimulerend karakter van de in deze atlas verzamelde afbeeldingen is, dunkt ons, zijn voornaamste verdienste. Er blijft bij al dergelijke gevallen intussen wel te bedenken, dat overeenkomsten op iconographisch gebied niet identiek zijn met die op het terrein van de voor de kunst zo oneindig veel belangrijker artistieke verwerking. De over het algemeen zéér instructieve bijschriften kunnen nu eenmaal niet verhinderen, dat de meer argeloze gebruikers iconographische en stylistische overeenkomsten door elkaar zullen halen. Bij alle waardering voor de hier geboden positieve prestatie zullen de ingewijden daarentegen wel eens glimlachen over de „vondsten” van de samenstellers.

Het bijzondere karakter van de Engelse kunst, reeds sinds de achtste eeuw onzer jaartelling zichtbaar, komt in dit plaatwerk uitmuntend tot zijn recht, zodat het ook in die zin naast elke samenvattende kunstgeschiedenis met vrucht gebruikt kan worden.

De inhoud van het werk is dermate gevarieerd, dat wij hiervan binnen het ons gestelde bestek geen juiste voorstelling vermogen te geven. Bovendien is er zoveel weinig, of in het geheel niet, bekend materiaal in verwerkt, dat wij volstaan met de mededeling, dat elke gebruiker hier talrijke verrassingen wachten. Bij het portret van den Duke of Dorset als Romeins veldheer, door George Knpton geschilderd, kan nog verwezen worden, naar het voorbeeld, waaraan de schilder zijn compositie ontleend heeft, nl. aan Titiaan's fantasieportret van Julius Caesar, ons thans alleen nog maar bekend uit de gravure van Gilles Sadeler. Bij de prent naar Sir William Chambers „Romeinse ruïne te Kew” kunnen wij verwijzen naar het fraaie schilderij door Richard Wilson, dat in 1936 in het Stedelijk Museum te Amsterdam werd tentoongesteld als de „Villa Borghese” voorstellend, een werk, waarop dezelfde ruïne voorkomt. Het schilderij van Wilson stelt dus niet het park van de Villa Borghese te Rome voor, maar de sentimentele fantasie, in 1759 door Chambers te Kew gebouwd! Een ereloot voor den Engelschen bouwmeester, die zó goed de Romeinse sfeer heeft weten te treffen.

Voortreffelijk afgebeeld zijn de ornamentale details van James Stuart's kapel in het hospitaal te Greenwich. Helaas echter is een aantal afbeeldingen onvoldoende van kwaliteit c.q. van afdruk om alle in de tegenoverliggende (verklarende) tekstpagina vermelde bijzonderheden te kunnen toetsen. Dit zal bij een tweede oplage gemakkelijk kunnen worden hersteld. Als tweede desideratum zouden wij gaarne een bibliographie aan het werk zien toegevoegd, die de bruikbaarheid ongetwijfeld ten goede zal komen. Bij regelmatig gebruik blijkt het excessieve formaat van de atlas wel bezwaren op te leveren, maar daar zal waarschijnlijk niet zonder drastisch ingrijpen aan veranderd kunnen worden. Hoe het zij, deze uitgave heeft haar grote verdiensten en wij zouden een ruime verspreiding, ook buiten Engeland, van harte toejuichen: zij stimuleert in veel hoger mate de belangstelling voor de Engelse kunst, dan de verschillende populaire uitgaven van tegenwoordig dit vermogen te doen.

W. R. JUYNBOLL

Otto Norn, Mester Michiels to breve til Christian den Anden, Gyldendalske Boghandel, Kopenhagen 1948. (30 blz. m. afb.)

Twee brieven, gevonden in het Deense Rijksarchief, doen ons Meester Michiel Heynrick van

Haarlem kennen als een kunstenaar aan het hof van koning Christiaan II van Denemarken. In de eerste brief, die uit het begin van 1521 dateert, verontschuldigt hij zich over zekere wanordelikheden, die bij afwezigheid van de koning op het slot te Kopenhagen waren voorgevallen. In de tweede zegt hij de vorst te zenden „een exemplaar of een ontwoerp van een cap om te maken up die viercante Backerstoern”, de hoofd-toren van het Kopenhagense slot, waarvan Michiel al meer dan eens had gezegd dat hij hoopte hem „up te brenghen int hacht cant”.

Dit ontwerp, dat nooit werd uitgevoerd, is helaas niet teruggevonden en ook de nasporingen van de heer Norn naar de persoon van Meester Michiel leidden niet tot een resultaat. Intussen hebben wij hier thans het vroegst gesignaleerde geval van een ontwerp van een Nederlander voor een Deens bouwwerk, een ontwerp dat ongetwijfeld nog geheel gothisch zal zijn geweest.

E. H. TER KUILE

Otto Norn, Christian III's Borge, Andr. Fred. Høst & Søns Forlag, Kopenhagen 1949.

Een rijk met afbeeldingen en een afzonderlijk deel platen verzorgde uitgave van de Deense vereniging voor Monumentenbeschrijving, die reeds vele belangrijke werken het licht deed zien. Een daarvan, Christiaan IV's stedenbouw en andere stedelijke bouwwerken, door Dr. Vilh. Lorenzen, behandelt een soortgelijke stof als dit boek van Dr. Norn, daar beide schrijvers zich ook met de vestingbouwkunst bezig houden, al komt die in Lorenzen's werk meer op de voorgrond. Enkele steden slechts, Rendsborg, Krempe en Nyborg, komen bij beiden voor; tussen de door hen behandelde tijdperken ligt dan ook een halve eeuw (1560-1600), waarin de Middeleeuwse burcht haar plaats als vesting definitief afstaat aan de versterkte stad.

Aan die latere steden werkten, zoals bekend is, in Denemarken vele Nederlanders, maar toch zal een ieder, die de geschiedenis van de Nederlandse vestingbouw ter harte gaat, ook in dat vroegere tijdvak belang stellen.

Otto Norn heeft voor zijn studie daarvan, welke door een résumé in de Engelse taal uitstekend is toegelicht, talrijke bronnen en een omvangrijke literatuur geraadpleegd. Uiteraard hebben wij deze niet alle nagegaan, maar ons bepaald tot wat ons het meest aantrok, nl. de twee vestingbouwkundige problemen, door de schrijver behandeld:

1. De invloed van Albrecht Dürer's theorieën op de bouw van de burchten der Deense koningen Frederik I (1523-1533) en Christiaan III (1534-1559) en
2. De eerste toepassing van bastions bij die bouw.

Eerstgenoemd probleem wordt zeer verdienstelijk uiteengezet en met duidelijke afbeeldingen wordt de overeenkomst tussen Dürer's ontwerpen voor gekazematteerde basteien en de zware geschutturens of rondelen van de kastelen Sønderborg, Skanderborg, Nyborg, Malmöhus, Landskrona Slot, enz. aangetoond.

Het andere probleem, hoewel zeker even belangrijk, komt minder tot zijn recht: er wordt maar één afbeelding van een Deens bastion gegeven en dan nog maar een vrij slordig schetsje! Weliswaar is deze karigheid te begrijpen, want eerst in 1558 kwam de Saksische architect Hans von Dieskau, na van 1543 af bij de vestingbouw te Leipzig werkzaam te zijn geweest, naar Denemarken, maar toch hadden wij van zijn aandeel in de verbetering van de oude burcht Krogen tot het modern versterkte kasteel Kronborg gaarne iets meer afgebeeld gezien.

Na deze algemene opmerkingen zij het ons vergund er de aandacht op te vestigen, dat er voor de Nederlandse lezers iets ontbreekt in dit overigens goed geschreven boek, nl. dat de auteur te weinig mededeelt over de vestingbouwkundige werken in Noord-Nederland in het zo belangrijke tijdsgewricht van de 1ste helft der 16de eeuw. Hij legt teveel de nadruk op de Zuidelijke Nederlanden en op dat gedeelte van Gelderland, dat al lang niet meer tot de Nederlandse gewesten behoort. Nu was toentertijd het Noorden nog wel bij het Zuiden ten achter, maar de bouw van het Vredenburg te Utrecht, door Karel V in 1529, dat de schrijver in één adem noemt met de Doesburgse citadel van Karel van Gelre uit 1527, waarvan bijna niets bekend is, kan toch wel belangrijker worden geacht dan de aanleg van rondelen of primitieve bolwerken te Gelder en Stralen, waarvan de uitvoering speciaal wordt toegelicht. Wat de vestingbouw te Antwerpen betreft, had inplaats van het artikel van Torfs (*Annales de l'Academie d'Arch. de Belgique*, 1871) beter de bekende studie van *Wauwermans: Les architectes militaires flamands au XVIe siècle (Bulletin de l'Academie id. 1877)*, ook vermeld in de Dict. biogr. des sciences de Belgique, 1936, kunnen zijn aangehaald.

Juist het Vredenburg, uit welks aanleg zo goed de invloed van Albrecht Dürer blijkt (Vermeu-

len, *Gesch. Ned. bouwkunst* II, 426), had de schrijver waardevolle gegevens aan de hand kunnen doen voor Dürer's bekendheid in Denemarken, wellicht nog meer dan de Vitruvius-commentaren dit kunnen hebben gedaan. Dürer moet n.l. al tijdens zijn leven bij de Deense kunstenaars bekend zijn geweest, want Christiaan II, die ook uit persoonlijke motieven een voorliefde voor de Nederlanders koesterde, liet zich in 1520 te Brussel door Dürer schilderen en door zijn bemiddeling gingen de beste producten van Dürer's kunst naar het Noorden (Waetzoldt, *Dürer und seine Zeit*, pag. 97). Deze koning, die een zwager van Karel V was, zal dus het werk der Italiaanse vestingbouwers in Noord-Nederland wel even goed gekend hebben als die andere Christiaan, die zoals Norn beschrijft, in zijn hoofdstuk over de achtergrond van 's Konings bouwbedrijvigheid, eerst na veel strijd tegen de Keizer, tezamen met Karel van Gelre bij diens krijgstochten in Groningen en Overijssel, zijn macht als vorst kon vestigen (Gosses en Japikse, *Staatk. gesch. v. Nederland*, pag. 304/5).

Wij willen hiermede geen afbrekende kritiek leveren. Het kan echter zijn nut hebben voor een beter begrip van de genoemde belangrijke periode der Europese cultuur, er hier op te wijzen dat beide landen, toen reeds zo nauw door handelsbelangen verbonden, vermoedelijk ook tot ontwikkeling van de vestingbouw hebben samengewerkt. Zonder chauvinistisch te worden, mogen wij wel zeggen, dat Nederland bij die samenwerking is vóórgegaan. Dit kan de Denen, afgezien van hun Saksische betrekkingen, niet euvel worden geduid, want het Zuid-Nederland van Simon Stevin en diens in Italië geschoolde landgenoten lag voor ons dichterbij. Geeft echter Kronborg omstreeks 1560 voor het eerst in Denemarken de toepassing van bastions te zien, dan kunnen wij met rechtmatige trots wijzen op een aantal vroeg-Italiaanse vestingwerken, waarvan er nog in vrij goede toestand bestaan, zoals het fort Rammekens, het bastion Keizerspoort te Vlissingen en de bolwerken Zonnenburg en Manenburg te Utrecht, die alle omstreeks 1550 werden gebouwd. Als monumenten van geschiedenis en kunst hebben zij niet minder betekenis dan de door Nederlanders ontworpen en gebouwde vestingwerken van latere tijd, die in het buitenland meer bekend zijn.

Aan Dr. S. J. Gudlaugsson tenslotte mijn dank voor de hulp, mij bij het vertalen van enkele hoofdstukken welwillend verleend.

W. H. SCHUKKING

Kasteelen in Gelderland, S. Gouda Quint, D. Brouwer en Zoon, Arnhem 1948. f 4,50.

Het Bestuur van de stichting *Vrienden der Geldersche Kasteelen* heeft een boekje uitgegeven, dat aan vrienden en donateurs van de stichting is aangeboden; het is ook in de handel gekomen. Het boekje bedoelt in zekere zin rekening en verantwoording af te leggen van de activiteit der stichting. Verschillende artikelen moeten de aantrekkelijkheid van het werkje verhogen en de minnaars van onze middeleeuwse militaire bouwkunst in de verleiding brengen het te kopen.

De rij opent met een opstel van Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, waarin deze de vraag stelt: „Hebben onze Geldersche kasteelen een eigen karakter?”. Een moeilijk thema, omdat de kastelen, zoals zij tot ons gekomen zijn, de sporen van een lange ontwikkeling dragen. Te weinig kastelen nog zijn bouwkundig onderzocht, dat men zich een duidelijk beeld kan vormen van hun uiterlijk in de verschillende perioden van hun bestaan. Vele zijn ook dermate verbouwd, dat het vrijwel niet meer vast te stellen is, hoe zij er — laat ons zeggen omstreeks 1500 — hebben uitgezien. Daardoor wordt het vergelijken al zeer moeilijk.

Terecht wijst de schrijver er op, dat ook in Gelderland het aan een bepaalde tijd eigen type regel is. De voorbeelden, die hij gebruikt om dit te bewijzen, zijn wellicht niet altijd gelukkig gekozen. Zo is het voor mij de vraag, of we in Waardenburg inderdaad een château à motte te zien hebben. Bij vergelijking met Leiden of Oostvoorne is men tot twijfel geneigd. Evenmin schijnt het mij een uitgemaakte zaak, dat de Nijenbeek onder Voorst oorspronkelijk slechts uit een donjon heeft bestaan. Zo ja, dan is deze toch wel spoedig als hoektoren in een groter complex opgenomen. Het artikel van Dr. van Nispen zou aanleiding kunnen geven tot uitgebreide gedachtenwisseling. In verband met de plaatsruimte moge ik echter met deze opmerkingen volstaan.

De volgende bijdrage, van de hand van de heer J. H. van Heek, heeft de Doornenburg tot onderwerp. Een beschouwing, reeds in 1942 geschreven, gevolgd door een bespreking van de toestand en de vooruitzichten in Januari 1946. Het eerste gedeelte behandelt in het kort de geschiedenis van de Doornenburg. Schrijver kent daarbij grote betekenis toe aan de Linge. Het kon hem nog niet bekend zijn, dat een recent onderzoek door de *Stichting Bodemkartering* in verband hiermede verrassende resultaten heeft

opgeleverd. Het oostelijk gedeelte van de Linge moet namelijk eerst in de Middeleeuwen, namelijk laat, gegraven zijn. Het is daarom zeer twijfelachtig, dat de Linge en de Doornenburg iets met elkaar te maken hebben.

Of de voorburcht ouder is dan het hoofdgebouw, zou wellicht door een archaeologisch onderzoek uitgemaakt kunnen worden.

Mr. A. Staring schrijft over het Huis de Camp onder Neede. De term „kasteel” is rekbaar, zo vangt hij aan, de lezer op deze wijze midden in het probleem plaatsend, dat reeds velen, ook het stichtingsbestuur, heeft bezig gehouden. Alvoorens op het Huis de Camp te komen, wijdt Mr. Staring enige bladzijden aan de bespreking van dit thema. Op zijn uiteenzetting in te gaan, zou meer plaatsruimte vergen, dan voor een boekbespreking kan worden ingeruimd. Slechts het volgende. Het verbaast mij, dat Mr. Staring zo weinig historisch materiaal heeft verwerkt in zijn beschouwingen. Is het, omdat de middeleeuwse schrifturen op dit punt zo weinig houvast geven? Vaak toch vindt men „borg” en „huys”, waar wij ongetwijfeld van „kasteel” zouden spreken.

Belangrijk voor allen, die zich met het kasteel vanuit historisch, architectonisch of landschappelijk oogpunt bezig houden, is de lijst van kastelen, samengesteld door wijlen luitenant-kolonel der artillerie b. d. R. D. Stofm Buysing. De vrucht van onvermoeid speuren op kaart en in terrein. Wie deze beminlijke mens heeft mogen ontmoeten en een beroep heeft mogen doen op zijn rijke kennis, zal zijn heengaan diep betreuren. Ongetwijfeld is het ook een belangrijk verlies, dat het hem niet gegeven was zelf zijn verzamelde gegevens tot een zinvol geheel te verwerken. De kastelenlijst is vrijwel het enige stuk werk, dat getuigenis aflegt van zijn moeitevolle arbeid.

Deze lijst van 302 nummers zou weer aanleiding kunnen geven tot uitvoerige discussie. Er komen vele gebouwen op voor, die men, onbekend met hun historie, zeker niet tot de kastelen zou willen rekenen. De meeste van deze categorie zijn ook niet in de Voorloopige Lijst van Monumenten opgenomen. Uiteraard missen we in deze opsomming belangrijke kastelen, waarvan slechts de fundamenten onder grasmat van weiland of boomgaard verborgen, bewaard bleven en die juist de belangstelling van de onderzoeker zo kunnen prikkelen! Storm Buysing heeft genoeg aan terreinverkenning gedaan om de plaats daarvan niet te kennen. Deze objecten liggen echter buiten het eigenlijke arbeidsveld van de stichting. Zij zal de archaeoloog toch nog wel ontmoeten

op die kastelen, waar zware beschadiging een bouwkundig-archaeologisch onderzoek mogelijk, vaak ook zeer nuttig maakt. Ik denk hierbij aan die objecten waar de vraag rijst, welk gedeelte uit historisch oogpunt zeker hersteld dient te worden en wat men — niet alleen aesthetisch, maar ook historisch — zou kunnen missen.

Een artikel van de hand van de secretaris legt in grote lijnen het ontstaan van de stichting vast en gaat vervolgens na, welke kastelen in het bijzonder de aandacht van het Bestuur alzo hebben bezig gehouden. Dit relaas omvat bijna de helft van het boekje en is een weerspiegeling van het tragische conflict tussen schier onbeperkte aanspraken en zeer beperkte mogelijkheden. Of men nu leest over het kasteel te Hernen, dan wel over de Cannenburg, steeds weer moet men vaststellen, dat alle idealisme en goede wil afstuit op de botte onwil van het geld, zich dienstbaar te maken aan deze doeleinden. Slechts zelden richt zich een geldbeekje naar dit verre gewest van het grote gebied der cultuur. Echter moet ook erkend worden dat te velen, onder de indruk van de grote bedragen, de macht van het kleine vergeten. Weinigen zijn tenslotte in de gelegenheid, als Maecenas op te treden. Maar velen kunnen door een op zich zelf kleine bijdrage belangrijke hulp verlenen.

Wellicht zal de stichting op den duur ook andere middelen, om haar werk onder de aandacht van het grote publiek te brengen, niet onbeproefd mogen laten. Een geregelde wintercampagne met een reeks lezingen, een stukje voorfilm in de bioscoop, een radiopraatje, periodieke actie in de pers!

Laten wij hopen, dat de stichting er in slaagt de benodigde, aanzienlijke bedragen bijeen te brengen. De leden van de Bond zullen geen aansporing behoeven om, als het maar even kan, hun rijksdaalder voor het behoud der Gelderse kastelen te offeren.

J. G. N. RENAUD

A. Roussel, Danmarks middelalderborge, Kopenhagen 1942. Prijs ± f 3,25.

Het wetenschappelijk onderzoek naar de ontwikkeling van het kasteel in West-Europa heeft een opmerkelijke geschiedenis. De intensiteit van het onderzoek vertoont een merkwaardige curve, die sterk afwijkt van die, welke we voor de kerkelijke bouwkunde zouden kunnen vaststellen. De spreiding over West-Europa is ook al zeer ongelijk. Met name in ons land en België was tot voor kort de wetenschappelijke belangstelling vrijwel afwezig.

Hand in hand met de groeiende belangstelling voor het algemeen cultuur-historisch en het beperkter bouwkundig aspect der ontwikkeling van de kasteelbouw gaat de vraag naar literatuur.

Hieraan kan echter helaas nog maar zeer gebrekkig tegemoet worden gekomen. Naast het boekje van Van Nispen in de Heemschutserie vindt men in ons land slechts enkele beschouwingen in het handboek van Vermeulen of — en betere — in het nieuwe boek van Ter Kuile (Duizend jaar bouwen). Daar de kasteelbouw over geheel West-Europa dezelfde wezenstrekken vertoont, komt de snuffelaar spoedig op de internationale boekenmarkt terecht. Daartoe bestaat nu gelukkig weer de mogelijkheid, hoe langzaam overigens de kort vóór en tijdens de oorlog uitgegeven werken hier binnen komen.

Ik wil ditmaal de aandacht vestigen op het werkje van de Deense onderzoeker Roussel, verbonden aan het Nationale Museum te Kopenhagen.

De inleiding vermeldt uitdrukkelijk, dat de schrijver over de grenzen van zijn land heen wil zien en wel in de eerste plaats naar Frankrijk, dat hij als de voor Denemarken toonaangevende cultuurkring beschouwt.

Ook Roussel stelt vast, dat de bestudering van de kasteelbouw een zeer jonge wetenschappelijke discipline is. Van de kerkelijke architectuur weten we veel meer, zegt Roussel; misschien, omdat er veel meer kerken bewaard zijn, en omdat deze veel toegankelijker zijn dan de kasteelruïnes of de fundamenten, die eerst na kostbare opgravingen bestudeerd kunnen worden. Ook in Denemarken zijn intussen tijdens de laatste decennia belangrijke opgravingen verricht, die grotendeels door de architect C. M. Schmidt, verbonden aan het Nationale Museum te Kopenhagen, uitgevoerd werden. Naast hem mag zeker C. A. Jensen niet vergeten worden. Aldus Roussel.

Zijn motivering van het feit, dat het kasteelonderzoek verre achtergebleven is bij het kerkonderzoek, is voor de hand liggend. Tot voor kort hebben velen gemeend, dat zelfs de nog bewoonde en onderhouden kastelen door herhaaldelijke verbouwing veel minder aanleiding geven tot het trekken van verantwoorde conclusies dan de kerkgebouwen. Sedert de onderzoekingen van de laatste jaren echter weten we maar al te goed, dat we ook van een kerk soms weinig kunnen zeggen, voordat we in de gelegenheid zijn geweest binnen de muren te graven. Toegegeven moet worden, dat overigens de ontwikkeling van het bestaande kerkgebouw gemakkelijker uit aller-

lei aanwijzingen valt af te lezen dan die van een kasteel.

De schrijver stelt vast, dat er in vóór-historische tijd in Denemarken, zoals overal elders, geen versterkte woonplaatsen zijn geweest. Men leefde op de hoeve; de grote heren hadden daar een feesthal en in tijden van gevaar week men uit op een vluchtburcht. Een zodanige vluchtburcht is Morremose, vroeger gelegen in een moeras.

Uit de Vikingertijd is bewaard de merkwaardige versterking Trelleborg met zijn regelmatige aanleg van grote houten woonhuizen, elk ongeveer 30 meter lang.

Sedert het midden van de 11de eeuw begon men in Denemarken met het bouwen in natuursteen. De nieuwigheid zat hem niet zo zeer in het gebruik van dit natuurlijk bouw materiaal, dan wel in het gebruik van kalk als bindmiddel in de voegen. Vanzelfsprekend richtten de Deense bouwers zich naar de grote Europese stromingen. Toch meent schrijver, dat er op den duur specifiek regionale kenmerken zijn aan te wijzen.

Misschien wel het oudste nog boven de grond staande bouwfragment is het overblijfsel van de Bastruptoren; een toren met 20 meter middellijn en een muurdikte van 6 meter! Door deze grote muurdikte blijft er slechts een ruimte van ongeveer 8 meter over. Een oorkonde van 1107 maakt het aannemelijk, dat de toren toen reeds bestond. Er heeft nog geen onderzoek plaats gehad, zodat er van de gehele aanleg nog weinig te zeggen valt.

Belangwekkende bijzonderheden krijgen we te lezen over een reeks van 12de eeuwse burchten, die een ronde grondvorm hadden. Moeizame onderzoekingen hebben bijvoorbeeld een — zij het niet volledig — beeld gegeven van de omstreeks 1167 gestichte burcht te Kopenhagen. De in deze tijd gebouwde burchten zijn — voor zover bekend — uitsluitend stichtingen van de koning of de kerkelijke groten. In de tijd van Waldemar de Grote (tweede helft 12de eeuw) is de wereldlijke en kerkelijke macht stevig gebundeld ter beveiliging van het land. Omstreeks het midden van de 12de eeuw valt ook de bouw van de Söborg door de aartsbisschop Eskil. Hier vinden we een ronde aanleg, waarin als opmerkelijke gebouwen een palts en een ronde kapel. De palts — een gebouw met een representatief karakter — lijkt merkwaardig veel op de palts, in 1946 in Zutphen opgegraven en levert een waardevol getuigenis voor de betrekkingen met het overige Europa. We zien hier duidelijk een uiting van dezelfde

stroming, waaruit Goslar en Dankwarderode voortkwamen.

Binnen het raam van deze ontwikkeling past ook de Nyborg. De zware toren in de Oostmuur was oorspronkelijk donjon, maar werd later in een ringmuur opgenomen. Tegen de Westmuur ontstond op het midden van de 13de eeuw een palts. De grote middenruimte, 11 × 8 meter, diende tot vergaderzaal van het „Denenhof”. Sedert Christiaan III was de Nyborg zo sterk verbouwd, dat eerst recente restauraties een inzicht hebben kunnen geven in de merkwaardige bouwgeschiedenis.

Het uit Normandië gekomen donjontype heeft ook in Denemarken zijn vertegenwoordigers. De ontwikkeling is echter anders verlopen dan in Frankrijk en Engeland, waar de donjons uitgroeiden tot geweldige bouwwerken, vaak met een uitgebreide traptoren en een verdeling van de verdiepingen in twee of meer vertrekken. In Gurre vinden we een donjon, waarin de ruimte voor verdeling in aanmerking kwam, terwijl de trap in een muurtoren werd ondergebracht. Overigens komt men in Denemarken tot de voor ons land ook zo typische ontwikkeling, waarbij de donjon in de ringmuur wordt opgenomen als hoektoren of als wachter bij de poort. In dit verband wijst Roussel op Dragsholm. Hier heeft een nauwgezet onderzoek van het opgaande muurwerk bovendien in de Zuidvleugel nog een aantal — dichtgemetselde — romaanse vensters aan de dag gebracht. Details, die men in ons land niet licht in een kasteel zal aantreffen.

Op het midden van de 13de eeuw ontstaat een zware strijd tussen wereldlijke en kerkelijke machthebbers; een strijd, die eerst onder Waldemar Attertag (midden 14de eeuw) werd afgesloten. De 13de eeuw was in Denemarken daarom een gulden tijd voor de burchtenbouw. De adel schijnt uit onmacht of welbegrepen eigenbelang niet aan deze wedloop te hebben meegedaan. De bewaarde overblijfselen tenminste, schrijft Roussel voorzichtig, zijn alle resten van koninklijke of bisschoppelijke burchten. Het is natuurlijk mogelijk, dat vele nog niet onderzochte burchtemplacemeten inderdaad de fundamenten van 13de eeuwse burchten bevatten, gebouwd door een of andere machtige edelman. Overigens moet men in het oog houden, dat de ontwikkeling van de feodaliteit in Denemarken veel bescheidener is geweest dan in Frankrijk of Engeland.

Intussen zien we wel, dat naast de burchten, die landsheren en kerkvorsten zich bouwden, in de 14de eeuw ook versterkte huizen ontstonden.

Zelfs in die mate, dat het land overdekt werd door kleine privéversterkingen. Wij kennen dit beeld uit ons eigen land!

De meeste dezer woonplaatsen van de lage adel zijn verdwenen; sommige maken deel uit van de kern van grote landhuizen. Roussel legt er de nadruk op, dat het onderzoek van deze kleine versterkingen vrijwel nog niet heeft plaats gehad, zodat een overzicht van aanleg en details nog niet mogelijk is. Opvallend, dat men ook in Engeland nog niet zo ver is. In een vergadering van een oudheidkundig genootschap werd enige maanden geleden juist een lans gebroken voor het onderzoek van de kleine versterkte huizen (manor houses).

In het algemeen, aldus Roussel, zullen de versterkte huizen recht bescheiden geweest zijn. Torens en kantelingen behoeft men niet te verwachten. De voornaamste verdedigingsmiddelen zullen wel uit gracht en palissadering bestaan hebben.

De mogelijkheid tot verdergaande ontwikkeling werd sterk afgeremd door een wet op het bouwen van versterkingen, door koningin Margaretha in 1396 afgekondigd. Zij had de macht haar wil door te zetten en de ene burcht na de andere werd verwoest, terwijl er geen nieuwe ontstonden.

De uitzonderingen bevestigden de regel en juist in deze tijd liet de bisschop van Roskilde de interessante burcht Gjorslev bouwen. Deze burcht heeft een kruis als grondplan. Het vierkant waar de armen elkaar ontmoeten wordt ingenomen door een zware toren; de armen vormen vier vleugels.

Uit dezelfde tijd dateert de kern van het bekende slot Kronenburg. De restauraties van de laatste jaren hebben een buitenmuur van $2\frac{1}{4}$ - $3\frac{1}{2}$ meter dikte aan het licht gebracht. Ook hier een koninklijke palts tegen een der buitenmuren.

Tenslotte wijst de schrijver er op, dat er nog veel te onderzoeken valt. Door geheel Denemarken liggen overblijfselen van middeleeuwse gebouwen geheel of gedeeltelijk onder de grond en vaak zwijgt de historie, wanneer men haar vragen stelt over zulke plaatsen. Het zal een belangrijke opgave worden voor de Deense middeleeuwse archaeologie om deze overblijfselen te onderzoeken en meer licht te brengen in de problemen van de middeleeuwse militaire bouwkunde.

J. G. N. RENAUD

Bernard Rackham, Medieval English Pottery, Faber and Faber, London 1948. Prijs 21 s.

Mr. Bernard Rackham, eertijds hoofd van de

afdeling ceramiek van het Victoria en Albert-museum, heeft een boek over Middeleeuws Engels aardewerk doen verschijnen. Het tegenwoordige afdelingshoofd, W. B. Honey, zelf een vruchtbaar publicist, voorzag het geschrift van een voorwoord.

Mr. Rackham is in ons land geen onbekende en tevens niet onbekend met ons land. Nadat hij door vertaling van het werk van Dr. Elizabeth Neurdenburg met het onderwerp vertrouwd was geraakt, publiceerde hij in 1926 een werk over de vroege Nederlandse majolica. Ook het werk *English pottery* (1924), dat hij samen met Read schreef, is in onze museumbibliotheken vrij algemeen te vinden.

Eigenlijk heeft Rackham het zich in het te bespreken werk eens wat gemakkelijk willen maken. Het is in de eerste plaats een prentenboek, wat hij ons brengt. In honderd afbeeldingen, waaronder vier gekleurde, geeft hij ons een overzicht van de Engelse middeleeuwse ceramiek. Wat zeer te waarderen valt: de afbeeldingen nemen, op enkele uitzonderingen na, de gehele pagina in beslag.

Het zou naïef zijn te veronderstellen, dat de afgebeelde voorwerpen vrijwel alle belangrijke stukken vertegenwoordigen; zij vormen slechts een keuze uit een rijk materiaal. Hier ligt, zoals altijd in deze gevallen, het zwakke punt van het werk en we zijn dan ook zeer benieuwd naar de motieven, die de keuze van Rackham bepaald hebben. Deze houdt hij niet voor de lezer verborgen. Zijn inleiding geeft uitdrukkelijk te kennen, dat de schrijver aan typische stukken de aesthetische waarde van Engels middeleeuws aardewerk wil demonstreren met de uitgesproken bedoeling er waardering voor aan te kweken. Rackham weet zeer goed, dat de tijd nog niet gekomen is om een geschiedenis van de onderhavige materie te schrijven. Hoewel de problemen van afkomst en ontwikkelingsgang hem wel degelijk interesseren, moet hij hier kort over zijn en met zijn dateringen zeer voorzichtig blijven.

De grondslag van dit boek wordt dus voornamelijk gevormd door de aesthetische waardering. Het werk wil trachten een niet te miskennen gebrek aan belangstelling te doorbreken en de verwaarlozing van de middeleeuwse ceramiek naast architectuur, schilderkunst of beeldhouwkunst een einde te bereiden. De archaeologische belangstelling accepteert Rackham natuurlijk dankbaar, maar betreurt tevens de beperktheid daarvan.

De schrijver verzuimt niet om belangstellen-

den tot het onderwerp te brengen. Een inleiding van 29 bladzijden bevat vele historische en technische bijzonderheden.

Rackham's boek kwam op een moeilijk tijdstip. Zelf moet hij er diep van doordrongen zijn, dat de historische noten in zijn tekst wel eens snel achterhaald zouden kunnen zijn. Ook in Engeland zijn momenteel belangrijke onderzoeken gaande; Dunning en Oswald hebben reeds over de voorlopige resultaten van de ontdekkingen te Londen en Thetford geschreven. Hoe voorlopig de mededelingen ook zijn, men krijgt toch de indruk, dat het bestaande historische beeld ingrijpend gewijzigd zal worden.

Het gaat hierbij soms om vraagstukken, die niet alleen voor Engeland, maar voor geheel West-Europa van belang zijn. Daar is b.v. het probleem van de eerste toepassing der glazuurtechniek. Rackham vraagt zich voorzichtig af, of het loodglazuur hier en daar niet reeds vóór de Conquest (1066) gebruikt wordt en neemt als zeer waarschijnlijk aan, dat het na de inval der Normandiërs overal toepassing vindt. Overigens is Rackham van mening, dat het groen getinte loodglazuur eerst in de 13de eeuw voorkomt. Kortelings echter zijn bij de opgraving van Thetford geel en groen geglazuurde scherven voor den dag gekomen, die Dunning aanleiding geven het voorkomen van geglazuurd aardewerk naar de 10de eeuw te verschuiven! Dunning wijst hierbij op weinig bekende vondsten in Frankrijk, die ook reeds uit de 6de, 7de en 8ste eeuw moeten dateren. Hij acht het niet onwaarschijnlijk, dat de kunst van het glazuren Noord-West-Europa bereikte vanuit de Byzantijnse cultuurkring. Oswald meldt uit Londen eveneens de opgraving van vroeg geglazuurd goed.

Het gebruik van glazuur vereist een goede oven. De pottenbakkers van Thetford beschikten daarover, zodat aan deze technische voorwaarde voldaan kon worden. Mag dan de datering op nader bewijs wachten, voordat zij algemeen aangenomen zal worden, duidelijk is, dat geel en groen glazuur al dadelijk naast elkaar voorkomen.

Opmerkelijk is, dat ook in ons land vondsten zijn gedaan van „geïmporteerd” geglazuurd aardewerk, dat mogelijk reeds uit de 10de eeuw zou kunnen dateren. In het pottenbakkerscentrum Thetford is de geglazuurde ceramiek ongetwijfeld ter plaatse vervaardigd. Wij in Holland worstelen nog met het probleem, waar onze vroege geglazuurde stukken vandaan komen.

Een andere kwestie is de herkomst der vormen. Rackham wijst er hier en daar op, hoe echt

Engels de omtreklijn van de stukken vaak is. Wij zijn geneigd te vragen, op welk tijdstip men eigenlijk van echt Engels kan spreken, wanneer we denken aan de vele invasies, waaraan het grote eiland bloot stond. Na de inval der Normandiërs kunnen de verschillende elementen eerst langzamerhand onder voortdurende wederzijdse invloed het aanzijn gegeven hebben aan een karakteristieke cultuur. Hoe staat het echter met de wortels van deze cultuur? Aan de hand van recente vondsten maakt Dunning waarschijnlijk, dat de pottenbakkerij van Thetford grote invloed op Oost-Engeland heeft uitgeoefend. De producten van Thetford nu vertonen een zo grote verwantschap met het aardewerk uit de Rijnstroken, dat de onderzoekers sterk geneigd zijn aan een immigratie uit dit centrum te denken. Een van de pijlers der Engelse Middeleeuwse ceramiek zou dus zijn basis in de Rijnstreek hebben. Vondsten uit Londen bewijzen trouwens een vrij sterke import uit West-Europa. De bij ons zo bekende Pingsdorffwaar komt ook daar voor!

Rackham noemt de kan van het balustervormige type een echt Engelse verschijning, die men buiten Engeland tevergeefs zal zoeken. Dit is niet geheel juist. Onder de Karolingische ceramiek kan men slanke vormen opmerken, die tot diep in de Middeleeuwen vervaardigd werden. Wanneer de continentale herkomst van de pottenbakkers van Thetford vast staat, zou ook de herkomst van de balustervormige kan wel eens buiten Engeland kunnen liggen en dan krijgen we tevens een verklaring voor de soms grote overeenkomst van balustervormige kannen met producten uit de Rijnstroken. Wanneer men de afbeeldingen doorneemt, ziet men trouwens verschillende vormen, die sterk aan steenwerk doen denken. Sommige stukken vertonen dezelfde scherpe schouderribbel als de bekende Jacobakannetjes. Het zou mij niet verbazen, wanneer op den duur aangetoond zal worden, dat de invloed van het 13de en 14de eeuwse steenwerk uit de Rijnstroken ook in Engeland zeer sterk is geweest. De geweldige spreiding van het Siegburgse steenwerk tot diep in Noord- en Oost-Europa maakt het zeer waarschijnlijk, dat ook Oost-Engeland dit product heeft ingevoerd.

De datering van de stukken is natuurlijk zeer vaag. De afbeeldingen geven in de meeste gevallen oud museumbezit weer, waarvan geen vondstomstandigheden bekend zijn. In een recent artikel over de vondsten te Londen behandelt Oswald enige dateerbare stukken. Ten aanzien

van een balustervormige kan merkt hij op, dat dit soort kannen altijd veel te vroeg gedateerd werd, soms zelfs 12de of 13de eeuws. De door hem behandelde vondst — waarin kannen van het „vroege” balustertype voorkomen — kan op goede gronden in het midden der 14de eeuw gedateerd worden.

Merkwaardig is het, dat Rackham zelf een enkel stuk vragenderwijs zou willen toeschrijven aan de werkplaats van een Duitse of Hollandse immigrant. Jammer genoeg beeldt hij slechts een enkel stuk af, dat hij bovendien nog beschouwt als een schakel tussen de onverdacht Engelse stukken en de groep, die hij aan de continentale immigrant zou willen toeschrijven. Hierdoor is het mij niet mogelijk om door vergelijking met het mij bekende materiaal uit te maken, of er inderdaad sprake kan zijn van Hollandse immigratie in Londen.

De vraag moet hier aangeroerd worden, of het Engelse aardewerk in de 13de of 14de eeuw niet ten dele naar het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde geëxporteerd kan zijn. De ontdekking van een enkel stuk bewijst natuurlijk nog heel weinig. Een schipper kan heel goed enige mooie stukken meegebracht hebben. Om een geregelde export te kunnen bewijzen, moet men in elke belangrijke schervenvondst stukken van Engelse herkomst kunnen aantonen. Dit nu is slechts in zeer beperkte mate het geval. In onze musea kunnen we maar een enkel stuk aanwijzen, dat wellicht als Engelse import beschouwd zou kunnen worden (Provinciaal Museum Groningen). Overigens moet ik toegeven, dat wij nog veel te weinig 13de eeuws materiaal bezitten om het probleem zelfs maar te kunnen benaderen. Het onderzoek naar de herkomst van bepaalde stukken kan trouwens niet meer ingesteld worden zonder een uitgebreide kennis van de West-Europese ceramiek van de 13de eeuw. Ik vrees, dat zelfs het ruwe materiaal er nog niet is, waaruit deze kennis moet worden opgebouwd.

Het valt op, dat Rackham vrijwel uitsluitend kannen afbeeldt. Hij geeft als reden daarvan op, dat de overgrote meerderheid van het materiaal uit openbare en particuliere verzamelingen uit kannen en kruiken bestaat. Daartoe zal hebben meegewerkt, dat het kleine voorwerp en het drinkgerei ongetwijfeld merendeels uit gedraaid houtwerk heeft bestaan. Ook later speelt het houten vaatwerk nog een grote rol in de Engelse huishouding. Jammer genoeg heeft een en ander de schrijver geen aanleiding gegeven, om na te gaan, in hoeverre de houtvormen de vormgeving

van het aardewerk kunnen hebben beïnvloed. Dat het inderdaad gebeurd is, valt niet meer te betwijfelen. Tal van kannen met de afgeknotte kegel als grondvorm hebben deze vorm te danken aan de houten, gekuipde kannen, die ook in ons land tot diep in de 18de eeuw in gebruik zijn geweest. Andere herinneren sterk aan houten cilindervormige gedraaide of gekuipde kannen. Soms treft men enkele ribbels aan, die men als een imitatie zou kunnen beschouwen van de tenen banden, zo typerend voor een gekuipt stuk.

De ontleningen aan het bronzen vaatwerk zijn ook Rackham opgevallen. Deze nabootsing gaat zo ver, dat er verschillende exemplaren gevonden zijn van aquamaneles in de vorm van een ruiter.

Uitvoerig gaat de schrijver in op de decoratie van de kannen en kruiken en de verschillende technieken passeren de revue. Ook de kannen met plastische versiering in de vorm van het menselijk gelaat worden daarbij gereleveerd. Op de folkloristische kant van dit gebruik gaat de schrijver niet in; wellicht komt er eens een onderzoeker, die ons op dit punt inlicht.

Al met al moet het boek van Rackham als een waardevolle aanwinst beschouwd worden, al was het alleen maar, omdat we er een serie goede afbeeldingen in vinden van voorwerpen, die niet zo gemakkelijk onder ons bereik komen.

J. G. N. RENAUD

Beatrice Jansen, Laat Gotisch Borduurwerk in Nederland, proefschrift Utrecht, 's-Gravenhage (1947). Prijs f 6.90.

„In 't worstelperk der eer is ook het pogen schoon”. Deze regels kwamen mij telkens in de gedachten bij het lezen van dit boek. Want inderdaad heeft de schrijfster pionierswerk verricht. De textiel is in het algemeen in de vakliteratuur vrij stiefmoederlijk bedeed en wat er is, is meest gepubliceerd in zulke dure uitgaven, dat alleen de bibliotheken ze zich kunnen veroorloven. Een studie over Nederlandse borduursels naast het uitstekende werkje van Liselotte Reichert over het Nederrijnse¹, begroet men dan ook met enthousiasme. De catalogus, die een derde van het geschrift beslaat en een overzicht geeft van hetgeen in Nederland aanwezig is, — aan het buitenland is door de omstandigheden geen plaats ingeruimd — is dan ook van blijvende waarde, al zal men achter sommige dateringen een vraagteken plaatsen.

¹ Liselotte Reichert, *Die spätgotische Stickereien am Niederrhein*, Bonn 1938.

Anders staat het met de vier daaraan voorafgaande hoofdstukken. Wanneer men een tak van de kunstnijverheid bestudeert, wordt men door het onderwerp gedwongen het vak te kennen. Wie over ceramiek schrijft, moet eens een pot hebben gedraaid. Hij behoeft het niet door en door te kennen, maar moet toch weten hoe het gaat. Hij moet er eens bij hebben gestaan, wanneer het materiaal in de ovens wordt geschoven, hij moet mislukkingen hebben gezien en iets weten van het waarom. Wie de grafische vakken bestudeert, moet bij den graveur hebben toegekeken en het eens zelf hebben geprobeerd. Bij het borduursel is dat al heel eenvoudig. Het behoort sinds jaren tot de „vrouwelijke” vakken en het is nog niet zo heel lang geleden, dat wij het allemaal leerden. Ik geloof niet, dat er zo heel veel vrouwen zijn, die zich nooit eens aan een handwerk hebben gewaagd. Het lijkt wel, of de schrijfster tot deze uitzonderingen behoort en dat is haar studie zeker niet ten goede gekomen. In het eerste hoofdstuk, dat de techniek behandelt, worden wij vergast op een keur van Franse benamingen. Wij vragen ons met verbazing af of Nederlandse borduurwerkers hun moedertaal negeren, zo gauw zij hun borduurnaald gingen hanteren. Gelukkig bracht Larousse uitkomst, die al deze deftige woorden illustreert, waardoor wij weer tot onze kinderlijke steelsteek, flanelsteek, stik-, rijg-, kruis-, en kettingsteek werden teruggeleid. Zelfs blijkt een geleerd woord als *plumetis* in zijn variaties niet anders te betekenen, dan wat wij *dik* borduursel plegen te noemen². Ook de vulsels waren niet anders, dan wij ze hebben leren maken en nog steeds toepassen. Het meest hebben wij ons verbaasd over de benaming *broderie moyen-âge* (bl. 18). Zouden de nazaten er een techniek *tweede wereldoorlog* op nahouden? Wanneer men behoorlijk borduren kan, zijn noch de tekeningen, noch de uiteenzettingen te volgen.

Wat is borduursel? Inderdaad is het een versieren met draden van een bestaand weefsel (p. 5). De vraag is echter niet beantwoord, hoe men tot deze techniek kwam en toch is deze vraag van het grootste belang, wil men iets begrijpen van de betekenis van de borduurateliers en hun functie in het economisch bestel. Het borduursel is een goedkopere uitvoering van het gebrocheerde weefsel. Brocheren is borduren met de weefspoel. Tussen de inslagdraden knijpt men draden in, die over een willekeurig aantal draden heen

² Larousse du XXIème siècle, deel I, broderie afb. tegenover pag. 876.

liggen en zo een patroon vormen. Doordat zij door den inslag worden vastgehouden, hebben zij geen functie in de stevigheid van het weefsel, ze zijn uitsluitend versiering³. Deze techniek werd vooral bij het inweven van edelmetaaldraden toegepast, vandaar dat wij de woorden gouden zijverbrocaat het beste kennen. Zoals het kruissteekborduursel de tapisserie of het damast imiteerde en de kloskant het point de venise, dat geheel met de naald was uitgevoerd, zo imiteerde het borduursel van ouds de brochering. Merkwaardig genoeg moet men daarbij een uitzondering maken voor het *opus anglicum*⁴. De Britanniërs hebben de techniek toegepast om haarzelfs wil. Ook is er zoveel van behouden, dat dit met voorbeelden te staven is. De tapisserie van Bayeux, de linnen lap met geborduurde lijnen, die het gehele verhaal van de verovering van Engeland door Willem van Normandië in beeld brengt, vertoont een keur van verschillende steken en dat is het geval met elk uit Engeland of Normandië afkomstig borduursel; men kan ze er aan herkennen. Bij het borduursel, dat het onderwerp van dit proefschrift uitmaakt, is daar geen sprake van. Op een enkelen, de contouren aangevendend draad na, lopen de steken verticaal en volkomen gelijk, hiermede de brochering imiterende. Hierbij moet even de bewering van de schrijfster rechtgezet, als zou een borduurder ooit *in* zijn draad steken. Het gebruik van floszijde hangt nl. eveneens met deze imitatie van de brochering samen, men kan niet weven met een zwaar getwijnden draad. Wanneer men niet-getwijnde zijde op twee vrij dicht bijeenliggende punten vastknijpt, zet het midden uit en zo lijkt het, of er *in* den draad is gestoken. De schrijfster noemt dit *gespleten* steek. In werkelijkheid kennen deze borduursels twee soorten techniek, die uiterlijk hetzelfde effect maken, maar zeer verschillen in duurzaamheid. De beste is het borduursel in *steelsteek*, dat van voren en van achteren hetzelfde is en veel sterker is dan het veelvuldig toegepaste borduursel in *spansteek*, dat in zigzag in verticale richting enkele draden van het te versieren weefsel opneemt en aan de voorzijde den draad spant. Dit geeft een besparing aan materiaal, welke besparing zich echter wreekt in het gebruik. Het slijt aanmerkelijk sneller. Op de versleten delen is de techniek goed te bestuderen.

³ Dit in tegenstelling tot het damastweefsel, waar ketting en inslag samen het patroon vormen.

⁴ Schrijfster vertelt (pag. 18), dat *opus anglicum* „oorspronkelijk niet anders is dan een borduurwerk in gespleten steek met zijde”. sic!

Men ziet een smalle richel van gaatjes (zie afb. 1). Bij een niet versleten stuk loopt de borduurdraad aan de achterzijde als een stiksteek door het weefsel, gelijk aan die van een moderne naaimachine (zie afb. 2).

Dat de borduurwerker zwarte contouren op zijn grondweefsel aanbracht, is natuurlijk. Wij profiteren er nog van, omdat wij nu nog bij sterk gesleten partijen de bedoeling kunnen volgen; dat hij echter zijn toevlucht zou hebben genomen tot een soort smockpatroontjes uit een modernen handwerkwinkel is nogal onwaarschijnlijk en beneden de waardigheid van den bekwaamen vakman (p. 12 e.v.).

Wanneer het borduursel een goedkopere uitgave geweest is van een duur procédé, dan heeft men bij de afbeelding daarvan het duurste gevolgd. Als de schilders versierde koorkapen en kasuifels weergeven, laten zij de techniek er van in het midden, niet omdat zij die wegens de geringe afmetingen niet zouden hebben kunnen weergeven, maar omdat zij een suggestie van stralenden rijkdom wilden wekken. Het weefsel is veel rijker dan het borduursel, al was dan ook een geweven schild van een koorkap niet onder het financieel bereik van de bestellers. Dit zelfde valt ook op, wanneer men er boekverlichtingen op nagaat. Men laat ook hier de wijze van vervaardiging van de afgebeelde textiel in het midden en bepaalt zich uitsluitend tot de weergave van het patroon en het versierende juweel. Hoofdstuk VI, dat een lijst geeft van afbeeldingen van borduurwerken in de schilderkunst is dan ook vrij waardeloos, omdat men op een schildering de techniek niet kan controleren niet alleen, maar ook omdat ze zo is uitgevoerd, dat ze niet controleerbaar is.

Het borduursel als goedkopere uitvoering maakt ook de positie van den borduurwerker en zijn bedrijf bijzonder belangrijk. De schrijfster wijdt daaraan het gehele tweede hoofdstuk. De vraag, hoe die positie is geweest, kan evenwel alleen beantwoord worden door archiefonderzoek. Nu is dat een opgave op zichzelf, die niet iedereen ligt, maar wanneer men te Utrecht studeert, kan men toch de moeite nemen even het Gildeboek op het Gemeente-archief door te zien en daarbij te constateren, dat de borduurwerkers zich aan het eind van de 16de eeuw hebben afgescheiden en dat van het snijdersgilde, waar zij, zeer begrijpelijk, toe behoorden. De veronderstelling, dat zij bij het St. Lucasgilde zouden zijn ingeschreven geweest, is dus niet juist. Dat zij daar naar ons begrip zouden be-

horen, is evenmin juist, het St. Lucasgilde was een allegaartje, waar ook de doodgravers hun onderkomen als gildebreders vonden. Voorts zijn de rekeningen van de Buurkerk te Utrecht gepubliceerd en ook daaruit kan men op dit gebied een schat van gegevens halen. De publicatie van Piot van 1863 en een enkel artikel is daarvoor niet voldoende. Zelfs Laborde's *Les ducs de Bourgogne* blijkt schr. niet te hebben geraadpleegd⁵). Dit gebrek aan kennis van archivalische gegevens maakt, dat de schrijfster zichzelf en den lezer vragen stelt, die den laatste lichtelijk doen glimlachen. Zij concludeert najver tussen de opdrachtgevers als deze bepalen, dat het werk „alsoe goet” moet zijn als een andere genoemde bestelling. Zij weet blijkbaar niet, dat dit de gewone wijze van kwaliteitsaanduiding is. Wat zijn lijsten? vraagt zij verder. Het Middellatijnse woord *lista* betekent boord, rand en een *lista aurea* is dus hetzelfde als het door haar steeds gebruikte *aurifrisum*, dat een verhaspelde samenstelling is met het Germaanse fries⁶) (p. 23). Ook is het nog niet genoeg tot haar doorgedrongen, dat de Prediker gelijk heeft, als hij zegt, dat er niets nieuws is onder de zon. Wij in Nederland zien helaas een bitter klein beetje van de textiel, die wij uitvoeren. Wanneer er dus in de 15de en 16de eeuw borduursels zijn geëxporteerd, wil dat helemaal niet zeggen, dat dat een bewijs is van de toenmalige oververzadiging van de inlandse markt (p. 27).

Dit zijn evenwel allemaal maar kleinigheden vergeleken bij de cardinale fout, die gemaakt is bij den opzet van dit geschrift, een fout, die zijn oorsprong vindt in de onbekendheid van de schrijfster met den aard van het gegeven. Zij heeft inderdaad gelijk, wanneer zij in het begin opmerkt, dat men een voorwerp van kunstnijverheid niet los kan beschouwen zonder verband met het omringende. Men kan nooit en nimmer iets beschouwen buiten zijn verband. Iets anders is, of een versiering als een borduursel iets te maken heeft met de „stromingen van den tijd, waarin het is ontstaan”. Wanneer men bedenkt, dat de laatste vijfentwintig jaar het mannen-costuum en het vrouwen-costuum, voor zover het er zich bij aansluit, betrekkelijk weinig zijn veranderd, dat de mode in de 15de en 16de eeuw veel statischer was dan in onzen tijd, dat deze

⁵ Comte Leon de Laborde, *Les Ducs de Bourgogne, Etudes sur les Lettres et les Arts pendant le XVe Siècle*, Parijs 1852.

⁶ Zie: Franck-Van Wijck, *Etymologisch Wdb. der Ndl. Taal*.

borduursels gemaakt zijn voor kerkelijke gewaden en dat de kerk als instituut het meest statische is, dat men ter wereld kan bedenken, dan bekijkt men zo'n opzet al bij voorbaat kritisch. Hoe ontstond een ontwerp voor een uitvoering in textiel, in het bijzonder voor de tapisserie, die de kostbaarste vorm er van was? De ontwerper was een kunstenaar-ambachtsman, de uitvoerder een industrieel. Patronen moesten er zijn, wilde het bedrijf kunnen functioneren, maar zij moesten worden betaald en moesten in den smaak vallen bij de clientèle. Bij zeer bijzondere opdrachten als de „Tocht naar Tunis” voor Karel V of de „Genealogie van den stam Nassau” werd het patroon den besteller in rekening gebracht. Zelfs de „Jachten van Maximiliaan” zijn door den uitvoerder, door de weverij, betaald en dan ook eindeloos herhaald, generaties lang, in allerlei kwaliteit en afmeting. Deze patronen bestonden uit verticale repen van ongeveer 70 cm. breed, waarvan men dus ook gedeelten kon gebruiken. Zij waren vervaardigd in olieverf, werden gecopieerd en weer verhandeld, zodat hetzelfde patroon of een gedeelte er van bij verschillende ateliers voor geheel verschillende bestellingen dienst deed. Een goed voorbeeld hiervan is het wel sterk gerestaureerde, maar toch zeer merkwaardige kazuifel in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, dat niet door Mej. Jansen beschreven is. Het is een samenraapsel van allerlei patronen, die samen de werken van barmhartigheid voorstellen. Eén er van is te herkennen als te behoren bij het verhaal van de „Communie van Herkenbald”, waarvan tapijten zijn in het Museum ter Vijftigste Verjaring te Brussel. In dat museum is een „Dooop van Christus in den Jordaan”, een van de allermooiste doeken, die parallel is aan die van de pluviale met die voorstelling in hetzelfde Bisschoppelijke Museum met weer parallellen in variaties te Wenen, terwijl het gaffelkruis met een voorstelling van den heiligen Laurentius in deze schikking voorkomt op een smalle strook Vlaamse tapisserie in het Germaanse Museum te Neurenberg. Dit nu is door schrijfster niet onderkend. Het had haar anders op het goede spoor kunnen brengen. Wel heeft ze even in deze richting gekeken. Op p. 74 zoekt zij verwantschap van een „Aanbidding van de Koningen” met een patroon van Barent van Orley. Hiervan uitgaande had zij kunnen constateren, dat Annunciaties met precies dezelfde

schikking als die, welke zij nu toewijst als gecopieerd naar of geïnspireerd door Jacob Cornelisz. van Amsterdam gezegd van Oostzanen (p. 35), voorkomen op tapijten, die veel ouder zijn, b.v. op dat van 1486 uit Wenen en dat de Christusgestalte na de Opstanding, gehuld in het gewaad met vele plooien, (p. 72) al voorkomt op de grote geweven Kruisgingen van de musea te Angers, Brussel en Zaragossa uit het midden en het eind van de 15de eeuw⁷. Het is haar gebrek aan de elementairste technische kennis, die haar voorbeelden voor borduursels doet zoeken op houtsneden. Het is waarschijnlijk andersom geweest. Zowel de plaatsnijder als de borduurwerker brachten de voorstellingen van de tapijtkunst in beeld, een kunst, die toen veel meer de aandacht van de bestellers had dan de schilderkunst. Bij een tapijt en zeker bij een serie tapijten vergeleken, was een schilderij belachelijk goedkoop. Dat onze waardering anders ligt, doet hier niet ter zake. Ook dezelfde wijze van voorstellen als wij kennen van Cornelis Engelbrechtsen, vindt men op de tapijten van dertig jaar aan hem voorafgaande en nog vroeger terug.

Dit zelfde geldt van de baldakijnen, waaraan een geheel hoofdstuk is gewijd. Men vindt ze op alle tapisserie terug in alle variaties, die Mej. Jansen heeft afgebeeld en nog vele daarenboven. Deze baldakijntjes werden apart vervaardigd en in den handel gebracht en al of niet-precies passend geappliqueerd. Vandaar, dat er bij de niet al te kostbare exemplaren soms wonderlijk met de beschikbare ruimte is omgesprongen en het borduursel aan het omringende is aangepast door de applicaties eenvoudig over elkaar heen te laten vallen. Soms ook heeft men oude exemplaren, die al eens dienst hadden gedaan, gebruikt.

Laat ons niet verder zout op slakken leggen en maar zwijgen over een fout in de literatuuropgave⁸, over het feit, dat schrijfster niet schijnt te weten dat canvas een weefsel is en geen materiaal voor een weefsel (p. 8). Het is al verdrietig genoeg het te moeten neerschrijven: deze studie is mislukt en waardeloos.

G. T. VAN YSSELSTEYN

⁷ H. Göbel, *Wandteppische*, 3 dln., Berlijn 1923, platen bij deel I no. 390.

⁸ Het artikel van K. O. Meinsma staat in deel 1901 van *Oud-Holland*.

LAAT GOTHISCH BORDUURWERK

Abb. 1. Fragment van een 16de eeus kasuifel, geborduurd in spansteek, midden-
gedeelte sterk gesleten. Men ziet duidelijk de moeten van het opnemen van
twee draden, waarmede de spansteek gelegd was.

LAAT GOTHISCH BORDUURWERK

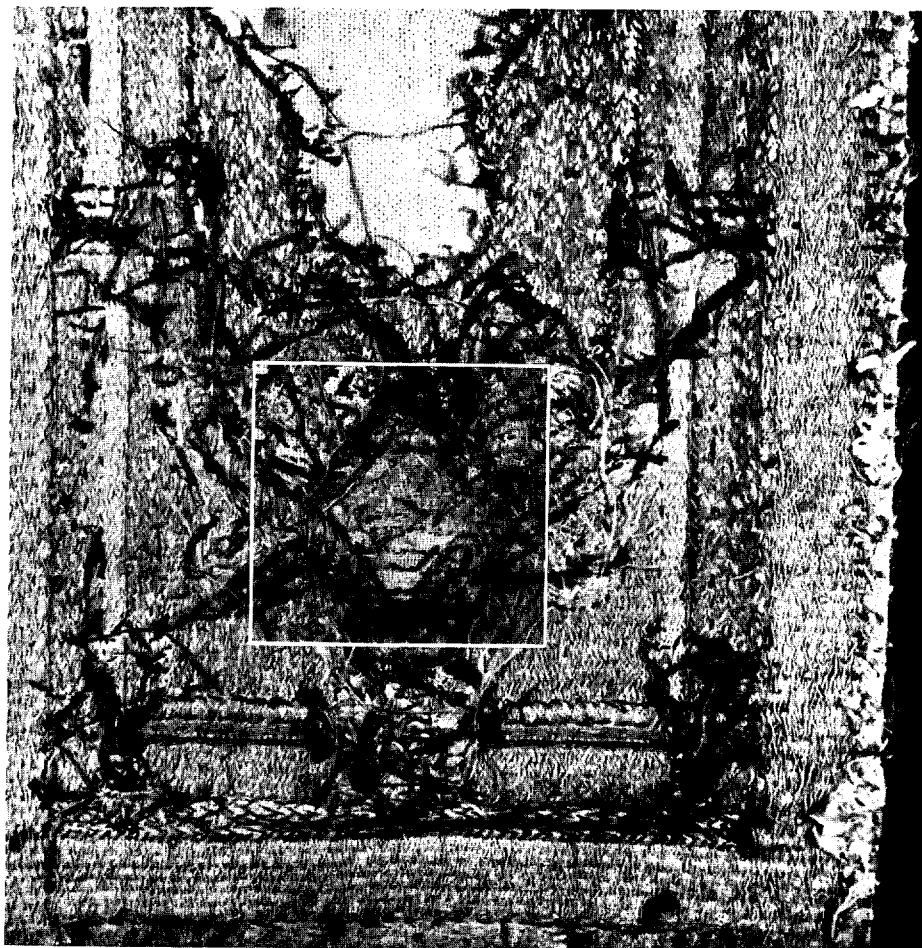

Abb. 2. Achterzijde. De middenpartij vertoont de eigenaardige stiksteken; er boven de flanelsteken, waarmede de gouddraadpartijen zijn vastgezet.

Het kasuifel behoort aan het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, voor- en achterzijde behoren wel tot hetzelfde fragment, maar zijn niet precies elkaars tegengestelde. Uit den aard der zaak moest een duidelijke plek gezocht op een klein oppervlak. Ware grootte.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Oppericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam

Jaartijksse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam
Prof. Dr. S. Hafstra

De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450
G. J. J. Pot

Het schippers-antependium in het bezit van het Gemeentemuseum te Nijmegen
Dr. G. T. van Ysselsteyn

De herbouw van de toren der Gemeente Burgh (Z.)
B. V. van den Bergh

De restauratie van de Martinitoren te Groningen
Dr. Ir G. W. van Henkelom

Nederlandse tegeltableaux te New-York
Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda :

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Enkele resultaten van het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied, met name in de Noordoostpolder	79
<i>G. D. van der Heide</i>	
Vollenhove	95
<i>G. D. van der Heide</i>	
De gevel van het Olde Vleishuus, Oudestraat 119, te Kampen	100
<i>A. A. Kok</i>	
Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de Commissie tot toetsing van de Grondbeginselen en Voorschriften van 1917	105

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDAGEN	PAG.
Enkele resultaten van het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied, met name in de Noordoostpolder	79
<i>G. D. van der Heide</i>	
Vollenhove	95
<i>G. D. van der Heide</i>	
De gevel van het Olde Vleishuus, Oudestraat 119 te Kampen	100
<i>A. A. Kok</i>	
Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de Commissie tot toetsing van de Grondbeginselen en Voorschriften van 1917	105

NIEUWS-BULLETIN

Réstaurationieuws	KOL.
Mededeling Rijksdienst voor de Monumentenzorg	97
De Museumdag	99
Berichten	101
Tentoonstellingsagenda	103

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Pieterskerkhof 13, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; W. Moerdijk, adj.-secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Lutervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheutleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”

Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina

ENKELE RESULTATEN VAN HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK IN HET ZUIDERZEEGEBIED, MET NAME IN DE NOORDOOSTPOLDER

DOOR

G. D. v. D. HEIDE

Archaeologische inleiding

Het kleine, vriendelijke kerkgebouw van het voormalige Ens te Middelbuurt op Schokland is tot museum ingericht. Hier worden de oudheidkundige vondsten samengebracht, welke tijdens het uitvoeren van de cultuur-technische werken en bij oudheidkundig bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied worden gedaan. Deze verzameling beoogt, naast het gebruik als studie-collectie bij de bestudering van de prae- en proto-historie van het Zuiderzeegebied, de bezoekers een beeld te geven van de historische ontwikkeling in dit gebied. Tevens is de collectie een afspiegeling van de stand van het oudheidkundig onderzoek, dat in het Zuiderzeegebied wordt uitgevoerd, dank zij de samenwerking tussen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken), waarbij stellig ook de Dienst der Zuiderzeewerken genoemd moet worden.

Van geologische betekenis is de tamelijk uitgebreide verzameling zwerfstenen uit het keileem van Urk en De Voorst. Het keileem, dat vooral bekendheid verworven heeft in ons land door de uitstekende bruikbaarheid als materiaal voor dijkbouw, komt plaatselijk in de Zuiderzeebodem en langs de rand van de voormalige Zuiderzee aan de oppervlakte. Zo bijvoorbeeld op Texel, Wieringen, in Gaasterland, langs de Zuid-Friese kust, in De Voorst nabij Vollenhove, op Urk en nog op een aantal minder belangrijke plaatsen, waaronder ook een klein gedeelte van Schokland genoemd kan worden. Dit keileem nu, een leemachtige grond dikwijls met talrijke zwerfstenen, is te beschouwen als de grondmorene van het landijs, dat bij de derde uitbreiding — het Riss-glaciaal — van het Noorden uit, Zuidwaarts stroomde en daarbij ook ons land ten dele bedekte in de Diluviale tijd. Het is dus materiaal, dat van het Noorden uit en wel het meest van Zuid-Zweden en Zuidwest-Finland hier is aangevoerd en met verschillende zanden tot de diluviale gronden gerekend wordt, waaruit het voetstuk van de Noordoost-

polder is opgebouwd, maar waarvan de samenstellende elementen dus aanzienlijk ouder kunnen zijn dan het Diluvium.

De keileemgebieden hebben een eigen landschappelijk karakter; zij kunnen dan ook ten aanzien van de landschappelijke ontwikkeling van het omgevende gebied van veel betekenis zijn. Dit komt in het Zuiderzeegebied duidelijk tot uitdrukking. Het is gebleken dat bestudering van de zwerfsteenassociaties door het voorkomen van bepaalde gidsgesteenten in het keileem herkomstbepaling mogelijk maakt. Het zijn overwegend typisch noordelijke zwerfstenen als granieten, gneiss, porfieren en vele andere. Vrij talrijk zijn de stenen, waarop gletscherkrassen duidelijk de schurende kracht van het ijs over het gesteente in lang vervlogen tijd, demonstreren. Behalve in het keileemreservaat in de Noordoostpolder nabij Urk en in dat van het Oude Mirdumer Klif in Gaasterland, hetwelk door de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in stand wordt gehouden, biedt de collectie op Schokland een gunstige gelegenheid de keileemzwerfstenen te leren kennen.

Naast deze verzameling kristallijne erratica is ook een collectie aangelegd van Silurische kalkstenen met daarin voorkomende fossielen, eveneens bijeengebracht van de keileemvelden bij Urk en De Voorst. Het meest opvallend zijn hierbij wel de soorten versteende echinodermen of stekelhuidigen, zeeëgels en zeelelies, die vrij veel in de gesteenten op de genoemde vindplaatsen worden aangetroffen. Voorts zijn er ook de stenen met talrijke armpotigen of brachiopoden, met de mosdiertjes- of bryozoën-kolonies, die duidelijk de versteende zeebodem demonstreren, resten van uitgestorven inktvissoorten: belemnieten en ammonieten. Deze zeedieren behoren dus in dit geval niet tot de oorspronkelijke fauna van het gebied, waar zij thans fossiel worden aangetroffen, daar de gesteenten hierheen werden verplaatst door het ijs.

Enkele resten van de oorspronkelijke fauna, welke bij het baggeren „in het natte” tevoorschijn zijn gekomen, mogen hier, ook al zijn ze niet alle in de collectie op Schokland aanwezig, genoemd worden: het zijn een schedel, een schedelfragment en enkele beenderen van wolharige neushoorns, en beenderresten van mammoet, bison en reuzenhert en van een klein ponnieachtig paard. Deze dieren behoren naar alle waarschijnlijkheid tot de fauna van het Würm-glaciaal. Dat deze vondsten voor onze kennis van het landschap van betekenis zijn, evenals hetgeen het onderzoek van het veen door middel van pollenanalyses aan het licht brengt, spreekt voor zichzelf. Bij het onderzoek wordt er naar gestreefd datgene te verzamelen, dat verband houdt met de landschappelijke opbouw van de nauw daarmee samenhangende bewoning door mens en dier, daar de archaeologische studie onafscheidelijk verbonden moet zijn met de bestudering van de levensge-

meenschappen. Biologisch-archaeologisch onderzoek is derhalve, zeker in dit gebied, de enige weg om tot enigszins bevredigende resultaten te kunnen geraken.

Het onderzoek in het veld wordt verricht door opgravingen, waarbij vrijwel steeds toepassing plaats vindt van de kwadranten-methode. Hierdoor toch is het mogelijk niet alleen het object, maar ook de situatie daarvan in het grondprofiel te bestuderen, hetgeen de mogelijkheid opent voor datering der grondlagen aan de hand van dateerbare vondsten. Tevens kan men daardoor grondsporen, vergravingen en — bij scheepswrakken — verstoringen in normaal afgezette grondlagen, tengevolge van het verzinken van deze wrakken, op hun oorspronkelijk niveau van waaruit zij aangebracht, ondernomen of ontwikkeld zijn, herleiden. Het bij dit onderzoek gevonden, in correlatie met dateringen elders dateerbare materiaal biedt dan de mogelijkheid tot gebruik voor dateringen in het grondprofiel.

De vroegste werktuigen, welke thans bekend zijn uit het tot nu toe onderzochte gebied van de Zuiderzee (Wieringermeer en Noordoostpolder) voeren terug tot de Middensteentijd (Mesolithicum) maar deze vondsten zijn zo sporadisch, dat zij nog geen aanduiding omtrent bewoning kunnen geven. Uit de jonge steentijd (Neolithicum) — meer speciaal de tijd van de bekerculturen, toen naast de stenen gebruiksvoorwerpen als messen en bijlen, soms ook fraai gevormde en versierde klok- en touwbekers voorkwamen — kennen wij thans vier stenen bijlen uit de Wieringermeerpolder en één vrijwel gave touwbeker. De touwbeker bevindt zich in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afgietsels van de genoemde bijlen zijn in de collectie op Schokland. Onder eerstgenoemde bevinden zich twee kleine vuurstenen bijltjes van verbasterd West-Europees type, een grote werkbijl van kristallijn gesteente met een brede, rechthoekige top en een fragment van een hamerbijl met cilindrisch steelgat. In de Noordoostpolder werd een fragment van een hamerbijl van kristallijn gesteente gevonden nabij Urk, voorts een bijzonder fraaie, gave hamerbijl bij De Voorst (afb. 1), een zwart-bruine vuurstenen bijl van West-Europees type ten Noordwesten van Schokkerhaven, terwijl een bijzonder fraai vuurstenen mes werd aangetroffen in het Zuidelijk gedeelte van sectie M.¹ Op dezelfde vindplaats nabij Schokkerhaven werden enige stukken zwarte vuursteen gevonden die duidelijke sporen van afslag vertonen; waarschijnlijk zijn deze ter plaatse gemaakt of gebruikt (afb. 2). Deze vondsten staan niet op zichzelf, maar sluiten aan bij hetgeen het archaeologische onderzoek in het randgebied reeds eerder aan het licht bracht. De gegevens zijn echter geheel nieuw, daar pas na de droogmaking van de genoemde Zuiderzeepolders de ge-

¹ Zie voor alle plaatsaanduidingen in dit artikel de benamingenkaart van de Noordoostpolder bij pag. 94.

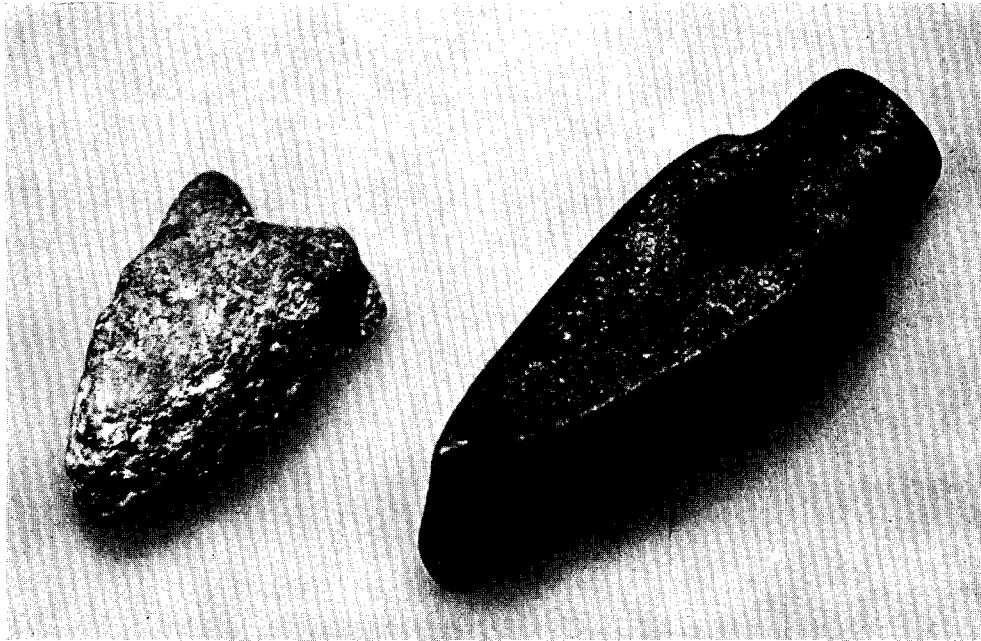
legenheid voor veldonderzoek mogelijk werd, terwijl men zich voordien tevreden moest stellen met de kennis, welke men uit oude kronieken en geschriften kon putten, die dus niet tot de praehistorie teruggaan en waarop bovendien geen contrôle door veldonderzoek mogelijk was. Van het voormalige eiland Wieringen is intussen ook een aantal kleine stenen werktuigen bekend geworden die ten minste op neolithische bewoning duiden.

De Bronstijd, die zich geleidelijk uit de steentijd ontwikkelt, is in de vondsten slecht vertegenwoordigd, terwijl wij bovendien tot nu toe uit onderzoekingen bijna geen gegevens over deze tijd hebben kunnen verkrijgen. Slechts één fragment van een aeneolithische klokbeker (uit de overgang steen-bronstijd), met verbasterde wikkeldraadversiering is ons uit dit gebied bekend. Deze werd gevonden in de Cardiumklei, een zoutwaterafzetting, welke daardoor voor ons gebied voorlopig gedateerd kan worden nà 1800, wellicht omstreeks 1600 v. Chr. en vóór de Middeleeuwse bewoning. Voorts werd een mooie bronzen speerpunt opgebaggerd uit het nog niet drooggemaakte gebied, op 12 km ten Oosten van het eiland Marken. Naar de vorm te oordelen zullen wij deze vondst op ongeveer 800 tot 500 v. Chr. moeten dateren, hoewel dergelijke dateringen uiteraard, vooral wanneer de juiste vondstomstandigheden niet door bodemonderzoek kunnen worden vastgesteld, steeds een zeer betrekkelijke waarde hebben. De Wieringermeer bracht een bronzen bijl aan het licht en van Wieringen kennen wij thans een fragment van een stenen sikkel zoals zij in de omgeving van Grotebroek en Venhuizen mede door de opgravingen van Van Giffen vrij algemeen bekend zijn.

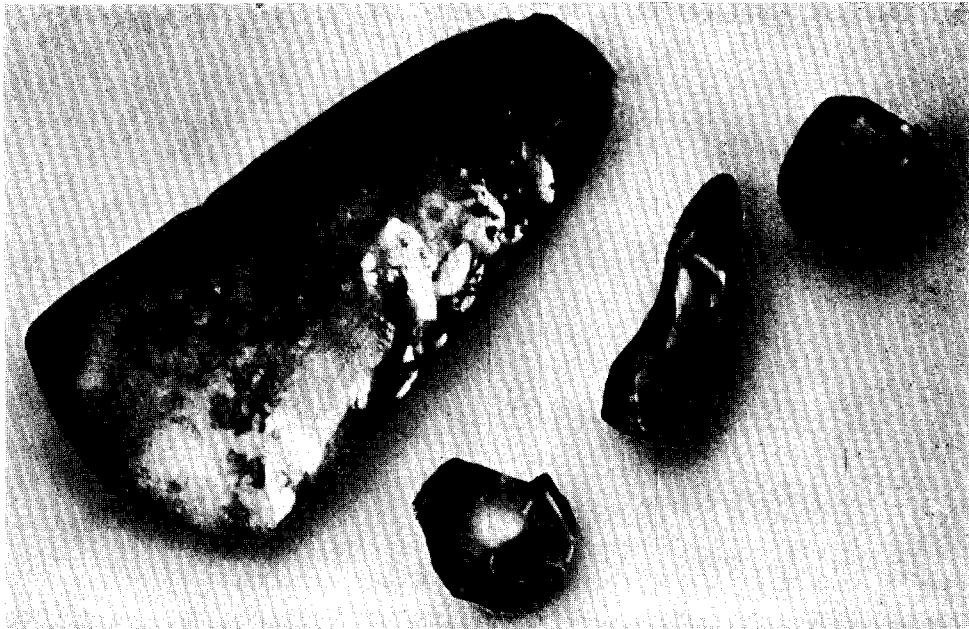
Tot nu toe ontbreken alle aanwijzingen, dat de Romeinse invloed zich hier zou hebben doen gelden; er zijn geen vondsten van stellige Romeinse herkomst. Ook hebben wij tot nu toe geen zekerheid of een gedeelte van het gebied, dat thans Noordoostpolder is, eertijds deel uitgemaakt kan hebben van het door de Romeinse geschiedschrijvers genoemde Flevomeer, waarvan de juiste ligging en uitbreiding nog geenszins voldoende bekend zijn. Enige resten van terpenaardewerk getuigen van bewoning — zij het vermoedelijk sporadisch — in de tijd vóór de Saksische immigratie (vóór de 5de eeuw na Chr.). Deze scherven werden gevonden in Sectie G, bij het oude Schokland en een vroeg terpenpotje werd vrijwel geheel gaaf aangetroffen in sectie K in het Noorden van de Polder. Maar van nà de 5de en vóór de 11de eeuw zijn noch bewoningssporen, noch vondsten bekend. Dit kan erop wijzen dat in de Merovingisch-Frankische tijd bewoning van dit lage, stellig grotendeels venige landschap, onmogelijk geweest kan zijn.

Aan de hand van de gevonden scherven is het duidelijk geworden dat een meer intensieve occupatie van het landschap — want dan moet een niet onbelangrijk

BODEMONDERZOEK NOORDOOSTPOLDER

Afb. 1. Fragment van een stenen hamerbijl met cilindrisch steelgat, gevonden te Urk en een gaaf exemplaar, gevonden in het gebied van De Voorst in de Noordoostpolder.

Afb. 2. Bijl en kernsteentjes met afslag, gevonden nabij de Schokkerhaven in de Noordoostpolder.

BODEMONDERZOEK NOORDOOSTPOLDER

Afb. 3. Kogelpotten uit de Noordoostpolder, gevonden in de nabijheid van Kuinre, bij Schokland en enige andere vindplaatsen.

Afb. 4. Drinkkannen van vroeg-Duits steengoed uit de Noordoostpolder, bekend van onderscheiden vindplaatsen.

gedeelte van dit gebied, dat later door het water overspoeld wordt, bewoonbaar geweest zijn — eerst omstreeks 1000 plaats vindt. Dit komt tot uitdrukking in de scherven en fragmenten van vroege kogelpotten (afb. 3) en van Pingsdorfer aardewerk, waarvan de verzameling voorbeelden laat zien. Dit materiaal is op verschillende plaatsen in de Noordoostpolder gevonden, niet alleen nabij het oude land, nabij Kuinre en Schokland, maar ook elders, dikwijls op verre afstand van het tegenwoordige randgebied. De scherven- en huisdierbeendervondsten worden zoveel mogelijk nauwkeurig gekarteerd waardoor de vindplaatsen kunnen worden vastgelegd, welke echter niet steeds geografisch dezelfde ligging behoeven te hebben als de oorspronkelijke bewoningsplaatsen. Voor enkele van deze bewoningsplaatsen is het reeds gelukt door kartering van vondsten en grondlagenonderzoek in nauwe samenwerking met de bodemkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken), tot juistere localisering te komen.

De burcht van Kuinre

De meer intensieve middeleeuwse occupatie van ons territoir hangt vermoedelijk samen met belangrijke economische en sociale structuurveranderingen in die tijd. Een nederzetting, die later de naam Kuinre zou dragen, werd vóór 1165 gesticht door de Friezen van Lammerbroek, want in dit jaar wordt door de Heren van Kuinre een burcht gebouwd en dan bestaat reeds een vermoedelijk kleine nederzetting. Dit komt ook overeen met de vondsten. De oudste funderingsresten van deze, blijkens het archaeologische onderzoek, ronde burcht van Kuinre zijn in de Noordoostpolder op kavel M 131 teruggevonden, evenals de grachten. Van deze vindplaats nabij Kuinre is het oudste aardewerk stellig niet ouder dan de 11de of de 12de eeuw. Dit oudste materiaal wordt gevormd door het Pingsdorfer aardewerk van reeds hard — dus al laat — baksel. Bij het ontginningswerk in 1943 werden voor het eerst de resten van deze burcht, waarnaar al geruime tijd gezocht was, gevonden en door Modderman opgegraven. Daarbij bleek, dat er niet zo heel veel meer over was van de oude sterkte, die gesticht was met het doel de bisschoppelijke bezittingen in het Oversticht tegen de Friezen te beschermen en wellicht zelfs van hier uit Friesland onder het gezag van de Utrechtse bisschop te brengen. De gehele paalfundering, waarop spaarbogen gerust moeten hebben, werden aangetroffen en wel vijftien, liggende in een open cirkel met een doorsnede van ongeveer 30 meter. Slechts één van deze funderingen was met kloosterstenen bedekt, maar onderspoeld met een schelpenbed (afb. 11), dus niet meer in situ. Als tegenhanger van de Kuinder burcht liet graaf Willem een sterkte te Oosterzee bouwen, van waaruit in 1196 Kuinre werd aangevallen en verwoest.

Bij het uitgraven van de gracht werden in de gracht-modder takkenbossen en stukken hout met brandsporen teruggevonden (afb. 5). Het terrein binnen de paalfunderingen moet opgehoogd geweest zijn, wellicht ook heeft de burcht destijds op een hoogte gestaan. In 1331 spreekt men van de „alde bergh”, en tegen het einde van de 16de eeuw weet men de plaats aan te wijzen waar „die bulte” had gelegen, die eens het slot gedragen heeft. Nadien, in de eerste helft van de 17de eeuw, vindt nog landafslag plaats en dan wordt daarmee ook deze plek verder onbereikbaar. Het in de 15de eeuw gebouwde nieuwe huis van Kuinre werd niet op de plaats van de burcht opgericht, maar ten Oosten daarvan, op de andere oever van de Kuinder. Sporen van dit laatste huis zijn niet gevonden.

Naast het Pingsdorfer aardewerk komen in de 12de eeuw ook de kannen met geribbelde rand en met één oor in gebruik waarvan enkele exemplaren — gerestaureerd — in de verzameling zijn, evenals een aantal geribbelde randscherven. Daarnaast staat het zogenaamde vroeg-Duitse steengoed, het in de 13de eeuw algemeen geïmporteerde, hard gebakken vaatwerk uit de Duitse Rijnstreek (afb. 4). Een aantal één-orige kruikjes en drinkkroesjes, alsmede een grote, misgebakken kan, vertegenwoordigen dit 13de eeuwse steengoed. En uit dezelfde tijd of iets vroeger dateert een sarcophaag, vervaardigd uit rode Bremer zandsteen, welke gevonden werd bij het baggerwerk voor een tocht in sectie M. Van dergelijke Middeleeuwse stenen doorkisten zijn ook uit de Wieringermeer enige voorbeelden bekend. Zij werden gevonden ter plaatse van het omstreeks het midden van de 13de eeuw verloren gegane dorpje Gawijzend. Bijna al deze kisten zijn van buiten vrij ruw, maar van binnen met fijnslag bekapt en versierd met kromstaven en kruisen. Deze kisten werden ook uit de Duitse Rijnstreek — misschien uit de omgeving van Keulen — geïmporteed. Door de vondsten in het gebied van sectie M is het mogelijk geworden, dat deze sarcophaag afkomstig is van een begraving in deze omgeving. De nederzettingsresten, welke wij teruggevonden hebben in de vorm van aardewerkfragmenten en beenderen van huisdieren wijzen erop dat dit dorpje vóór 1375 verloren gegaan moet zijn; in 1331 wordt nog Vene of Veenhuizen genoemd, waarover de Heren van Kuinre de rechtspraak uitoefenden. Een kaart van latere tijd (1553) rechtvaardigt de gedachte dat het teruggevonden materiaal inderdaad van dit dorp afkomstig moet zijn. Op deze kaart, gemaakt ten behoeve van het uitzoeken van een visserijgeschil voor het hof te Brussel staat een toren afgebeeld in zee ongeveer op de plaats, waar thans de resten van deze Middeleeuwse nederzetting zijn gevonden. Toen was stellig nog slechts de herinnering aan deze plaats bekend of de plek is op de kaart aangegeven als gevaarlijke plaats voor de visserij in verband met misschien toen nog aanwezige muurresten. De bedoelde kaart vermeldt bij deze toren de naam „Veen-

huijzen". De bewoners van dit, het oorspronkelijke dorp omgevende landschap waren boeren, die in ieder geval veeteelt bedreven. De vele resten van beenderen van huisdieren, die tezamen met Middeleeuwse scherven werden aangetroffen en daardoor dateerbaar zijn, leggen hiervan getuigenis af. Skeletresten van paard, koe, schaap, varken en geit vinden wij hiertussen. Niet zeldzaam zijn ook skeletresten van honden van verschillende rassen. Deze beenderen worden verzameld en onderzocht om daaruit een beeld te kunnen verkrijgen van de rassen, welke vroeger gekweekt werden en de veranderingen in de rassen, die in de loop van de eeuwen door het veredelen tot stand zijn gebracht.

Getuige de tot nu toe verzamelde aardewerkresten eindigt voor verschillende plaatsen in de Noordoostpolder de bewoning ten tijde van het gebruik van het vroeg-Duitse steengoed, dat als 13de eeuws wordt beschouwd naar analogie van onderzoek in de gebieden, waar deze industrie gevestigd was en elders. Er moeten dus in die tijd grote veranderingen hebben plaats gevonden. Deze tijd is gekenmerkt — de historische bronnen hebben hierover ook verschillende gegevens nagelaten — door stormvloeden, die de toen reeds bestaande dijken en bekadingen, die geenszins voldoende blijken, dikwijls vernield zullen hebben. Daardoor moet in betrekkelijk korte tijd een belangrijk deel van het veenlandschap weggeslagen zijn. Het is een proces, dat voor ons gebied waarschijnlijk omstreeks de dertiende eeuw voor een belangrijk deel zijn beslag krijgt, hoewel het reeds veel eerder is begonnen. De Romeinse geschriften geven n.l. aanwijzing dat de opruiming van het veenlandschap om het Flevomeer kort na het begin van onze jaartelling al aan de gang is, aangezien zij spreken van moeilijkheden die de Romeinse schepen ondervinden van drijvende eilanden met bomen erop.

De landverliezen in de 12de en 13de eeuw zijn waarschijnlijk als een voortzetting van dit proces te beschouwen, zij het dan misschien na een tijdelijke onderbreking in een vroeg-historische regressiefase. De afslag heeft zich nog sterker doen gelden toen de grote opruiming in het Vlie, waar vermoedelijk een aanvankelijk zeer groot eiland heeft gelegen, dat omstreeks 1290 geheel was verdwenen en dat bij de Romeinse schrijvers onder de naam Flevo genoemd wordt, grotendeels haar beslag heeft gekregen. Het kleine vogeleiland Griend tussen Harlingen en Vlieland gelegen in de Waddenzee, houdt nog vaag de herinnering levend aan het Middeleeuwse Griin, dat als identiek met het eiland Flevo wordt beschouwd, hoewel dit kleine eilandje mogelijk door de aanzienlijke veranderingen geen deel meer uitmaakt van het oorspronkelijke eiland. Men stelle zich niet voor, dat door het wegslaan van het landschap in ons gebied, hetgeen toch nog betrekkelijk geleidelijk gegaan moet zijn, de nieuwe bocht absoluut deel werd van de Zuiderzee. Het Flevomeer is een zoetwatermeer geweest en ook wanneer in de Middel-

eeuwen de naam veranderd is in Almere (= groot meer), is het nog een zoetwaterbekken, zeker althans in het Zuidelijke gedeelte.

Wanneer nu het landschap verslagen wordt, ontstaat ter plaatse ook weer een milieu, waarin een zoetwaterfauna voorkomt: met snoeken, weekdieren van het zoete water als de schilders- en zwanenmossels (*Unio* en *Anodonta*), *Valvata*, *Pisidium*, *Sphaerium* en zoetwater-Ostracoden om van deze fauna enkele typische voorbeelden te noemen.

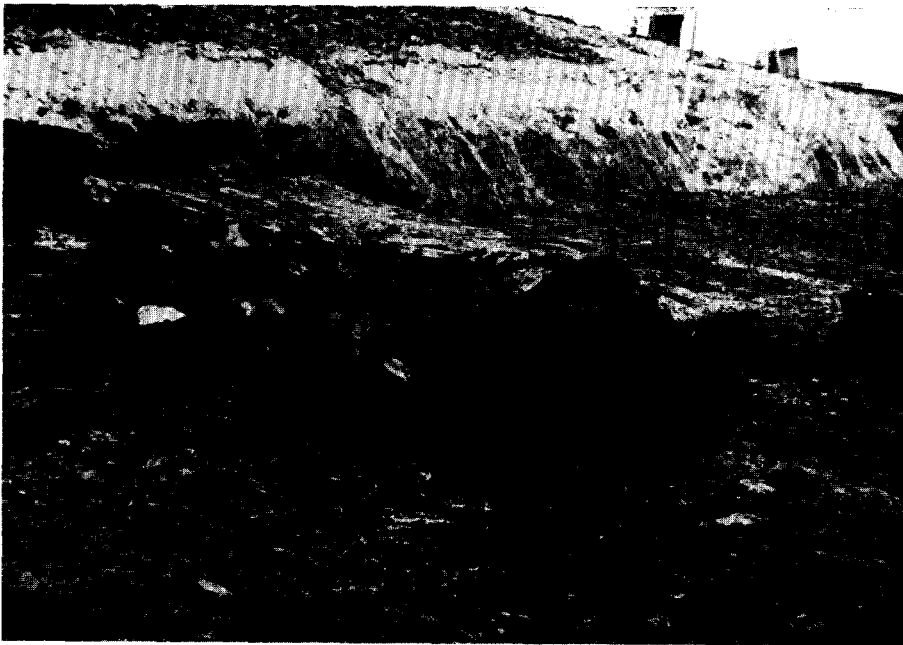
Naar de in dit zoete milieu afgezette grondlagen (afb. 6) draagt deze fase in de ontwikkelingsgeschiedenis de naam sloeffase², welke voor een groot deel van ons territoir ongeveer in de 13de eeuw begint en die men beschouwt als samenhangend met de krachtige aanvoer van IJsselwater. De naamsverandering, die het Almere in de late Middeleeuwen ondergaat — de naam Zuiderzee komt het eerst voor in een stuk van Jan van Holstein van 1240, toen de handelsbetrekkingen tussen het Oostzeegebied en de steden om de Zuiderzee reeds van belang waren — houdt geen verband met morfologische of fysiologische veranderingen in ons gebied.

Nu heeft het onderzoek aangetoond dat in de 13de eeuw, ondanks de belangrijke opruiming van het landschap, nog niet de uiteindelijke, ons bekende, vorm was bereikt. Ook nadien zijn gedeelten van het dan nog gespaard gebleven veenlandschap verdwenen. De kust van het „oude land” werd steeds meer afgeslagen, zowel bij Kuinre als om Schokland.

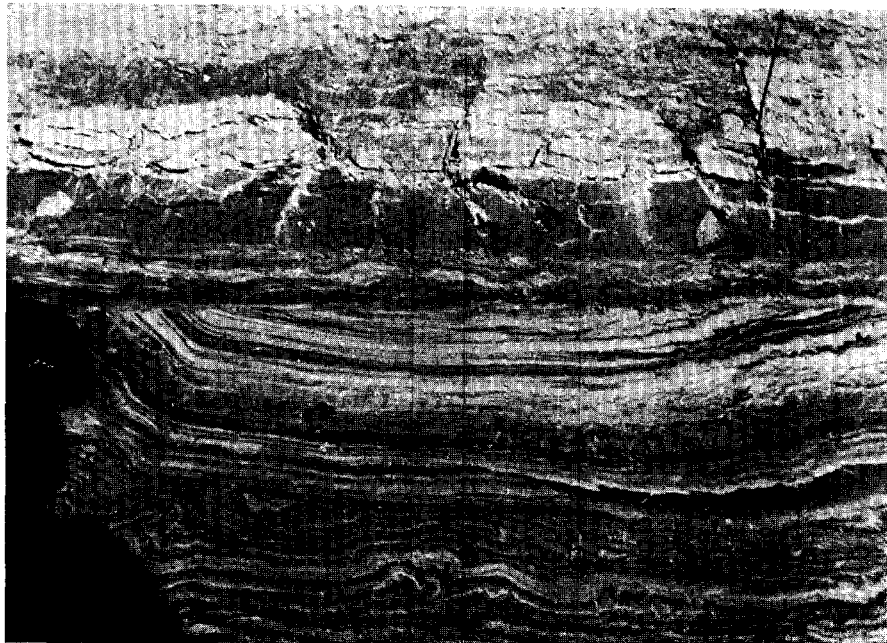
Het Siegburg steengoed is ook in de Noordoostpolder de belangrijkste tegenwoordiger van het 14de en 15de eeuwse gebruiksaardewerk, dat overal in ons land in die tijd zeer veel werd geïmporteerd. Het glad-wandige, lichtgrijze steengoed, op de draaischijf vervaardigd in het pottenbakkerscentrum Siegburg in de Duitse Rijnstreek, is met een betrekkelijke rijkdom aan vormen van zeer kleine tot vrij grote kruiken, heel karakteristiek. Dit vaatwerk speelt ook een rol bij de datering van de veranderingen in het Zuidelijk deel van Schokland. Het eiland is aanvankelijk veel groter geweest; het heeft zich verder naar het Westen uitgestrekt. Met het wegslaan van het landschap ten Westen van de tegenwoordige Zuidpunt van het eiland, is ook de nederzetting Ens ten dele verloren gegaan. De vondsten in de kavels E 174 tot E 169 tonen dit aan. Deze nederzetting moet gelegen hebben op een hoge zandrug, welke zich hier bevindt en die zich Oostwaarts ook onder de tegenwoordige Zuidpunt voortzet. Dat blijkt uit de ligging

² De naam „sloef” is door de bodemkundigen van de Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken), gegeven aan de afzettingen, die in een zoetwatermilieu sedimenteerden en daarom biologisch gekarakteriseerd worden door het voorkomen van overwegend zoetwater-organismen. Bodemformaties van hetzelfde type zijn verder in ons land niet bekend en de naam „sloef” komt dus voorlopig alleen voor in het Zuiderzeegebied.

BODEMONDERZOEK NOORDOOSTPOLDER

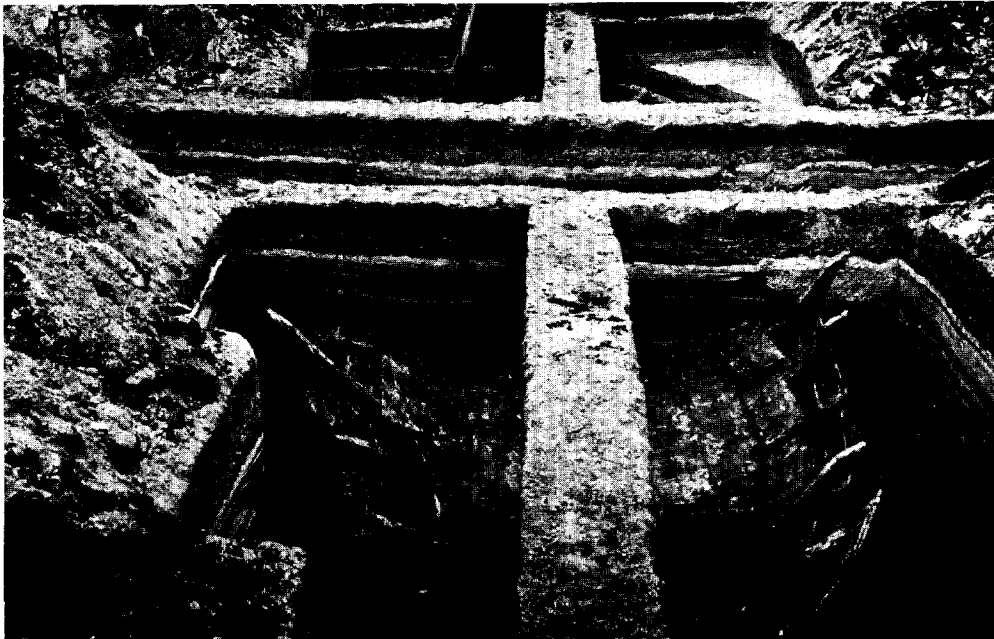

Afb. 5. De gracht van de Ronde Burcht van Kuinre, M 131 (Noordoostpolder). Bij het uitgraven van de grachtmodder werden resten van takkenbossen aangetroffen.

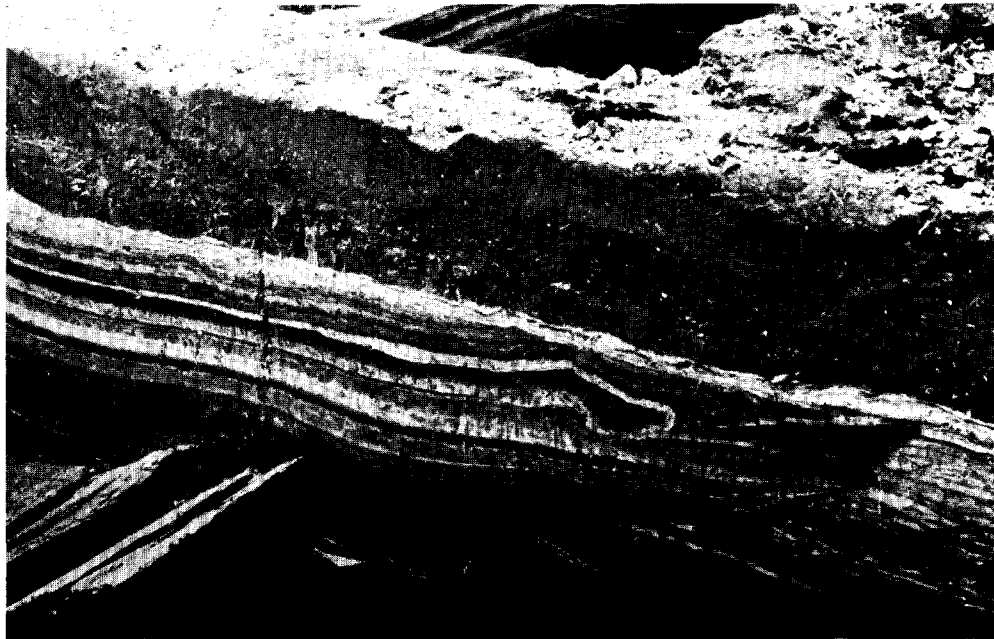

Afb. 6. Sloefprofiel in het Oostelijk deel van de Noordoostpolder, sectie M. Het sterk gelaagde pakket is de in een zoetwatermilieu afgezette sloefgrond, daarboven afzettingen uit het zoute water, waarin het donkere pakket gevormd is door de kleiafzettingen van de Zu II-formatie. De deklaag wordt gevormd door de Zu I. De laag tussen de sloef en de Zu II behoort tot de Zu IV-sedimenten; de Zu III ontbreekt ter plaatse evenals de tussen sloef- en Zu IV in een ideaal profiel voorkomende brakwater-afzettingen uit het begin van de 17de eeuw, de Zus. De Zu IV-fase is eveneens dateerbaar in de 17de eeuw.

BODEMONDERZOEK NOORDOOSTPOLDER

Afb. 7. Opgraving van een scheepswrak M 93 in de Noordoostpolder volgens de kwadrantenmethode. De sterk „gestreepte” grond wordt gevormd door afzettingen uit de sloeffase.

Afb. 8. Beeld van de „verspoeling” tengevolge van het nazinken van een scheepswrak door de sloefafzettingen. De donkere deklaag, bestaande uit Zu II- en Zu I-sedimenten, wordt gevormd door afzettingen in een zout milieu. Het schip is vergaan op het einde van de sloeffase; de schelpenrijke Zu III-formatie loopt onverstoord over het wrak en de verspoelde grond.

van de Middeleeuwse scherven in een zandlaag in de sloef. Het verloren gaan van de buurtschap vond dus plaats tijdens de sloeffase. Er werden voorts resten gevonden, welke er op wijzen dat er vermoedelijk ter hoogte van kavel E 171 een kerkje gestaan zal hebben.

Het kerkje te Ens

In de veertiende eeuw wordt een kerkje gebouwd van kloostermoppen op het hoger gelegen gedeelte van Schokland, dat tot het laatste toe bewaard is gebleven. De bouw van deze periode van dit parochie-kerkje van Ens wijst op de waarschijnlijkheid dat het bouwmateriaal eerder gebruikt is geweest en van elders werd aangebracht. Het bouwen moet overhaast hebben plaats gevonden. Het is zeer aannemelijk dat het bedreigde kerkje ten Westen van deze plaats is afgebroken en overgebracht naar de veiliger plek ten Oosten van de oorspronkelijke nederzetting. De gehele opgraving en het onderzoek van de kerkbouw op de Zuidpunt, dat door Modderman werd uitgevoerd, wijst op drie bouwperiodes, waarvan de laatste tot stand kwam in de 15de eeuw. De eerste bouwperiode is in drie bouwfases te onderscheiden. Voor de eerste bouwfase³ heeft men funderings-sleuven gegraven tot op het hier vrij hoog liggende laagterraszand. Uit het voorkomen van een „insteek” in het grondprofiel aan de buitenzijde van de muren en het ontbreken daarvan aan de binnenzijde kan worden afgeleid dat het muurwerk tegen de binnenwand van de funderings-sleuf werd opgemetseld. De fundamenteën duiden op een kerkgebouw met een $\frac{3}{8}$ gesloten koor van drie traveeën. Op de hoeken en tussen de traveeën komen steunberen voor, die later aan de Noordzijde zijn weggebroken. Aan de Westelijke einden van de muur ontbraken de beren geheel. In de tweede bouwfase van de eerste periode, waarschijnlijk vrij kort na het gereedkomen van de bouw van het koor, heeft men één travee, minder breed gefundeerd, aangebouwd en de Westelijke afsluitingsmuur van het kleine zaal-kerkje gemetseld. Het metselwerk is niet gelijk en van mindere kwaliteit dan van de eerste bouwfase; er is o.a. gebruik gemaakt van enige brokken tufsteen en van veldkeien. Merkwaardig in deze fase is vooral het voorkomen van een aan de Oostzijde koud tegen de koormuur gemetselde spaarboog, die echter aan de Westkant wel ondersteund is. De Westmuur zelf ontbreekt daarbij, waarschijnlijk door latere verbouwing. Tegen de Noordmuur bij het koor werd een niet nader te definiëren bouwfragment aangetroffen en van de fundering voor het altaar werden drie lagen waargenomen, een laag tufsteen tussen twee lagen baksteen.

In de derde bouwfase — nog steeds van bouwperiode I — werden funderingen gelegd voor een zware vierkante toren, die wellicht niet geheel afgebouwd is en

³ Zie afbeelding bouwfases op pag. 94.

geheel is afgebroken toen men de kerk heeft moeten vergroten. Alleen de Westelijke torenmuur kwam bij de opgraving ten dele tevoorschijn en tevens de onderste lagen van de Noordelijke en Zuidelijke torenmuur. De dikte van de muren van de toren kan ongeveer 1,40 m hebben bedragen. Modderman neemt aan dat de toren nooit geheel afgebouwd is geweest.

In de periode II, toont de vierde bouwfase dat de voor de toren — voor zover toen althans aanwezig — bestemde ruimte, wordt toegevoegd aan het bestaande schip, dat daarmee anderhalf maal verlengd wordt. Het nieuwe muurwerk sluit nu aan bij de Noord- en Zuidmuur van bouwfase 2. Aan de Westgevel worden enige steunbeertjes geplaatst, zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde (afb. 12).

De daaropvolgende, de vijfde bouwfase, laat zien dat aan de vergrote kerk een toren werd gebouwd met een natuurstenen dorpel aan de Westkant en twee stenen banken in de Noord- en Zuidmuur. Hiermede is de tweede bouwfase ten einde. Een derde periode begint met de zesde bouwfase, waarin toegegeven wordt aan de behoefte de kerk opnieuw te vergroten. Hiertoe is om het oude heen, een nieuw, $\frac{5}{12}$ gesloten koor gebouwd, breder nu. De situatie van de Diluviale rug, waarop de kerk gebouwd is, bepaalde de ligging van de nieuwe kerk, waarvan de Noordmuur dicht tegen de Noordmuur van de oude kerk moest worden gebouwd, de vergroting aan de Zuidzijde echter ruimer genomen kon worden. In de laatste, de zevende bouwfase wordt de nieuwe kerk voltooid door tussen het nieuwe koor en de toren van bouwfase 5 een schip te bouwen.

Tot 1717 werd de kerk nog als godshuis gebruikt. Dan wordt een nieuw kerkgebouw op de Molenbuurt — Middelbuurt — in gebruik genomen, dat in 1834 wordt vervangen door het thans nog bestaande kerkje. De Enser kerk moet omstreeks 1821 afgebroken zijn. Tot dan deed de „Kerkbuurt” als begraafplaats dienst.

De funderingsresten van dit drie perioden-kerkje werden door de Dienst van Zuiderzeewerken met advies van het Rijksbureau voor Monumentenzorg op initiatief van het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen gerestaureerd en door de Dienst van het Staatsbosbeheer van een passende beplanting voorzien, waardoor een klein, instructief monument van de geschiedenis van Ens in het bijzonder en van de gehele ontwikkeling der gebeurtenissen in dit gedeelte van de Zuiderzee in het algemeen, tot stand kon komen. De toren van het Enser kerkje was in vroeger eeuwen een belangrijk baken voor visserij en scheepvaart.

Gevonden scheepsurakken

Ook in het Noorden van Schokland hebben lang na de 13de eeuw nog belang-

rijke vormveranderingen plaatsgevonden. In de 17de tot de 19de eeuw volgde nog een reeks van grondverliezen, tot uiteindelijk in de 19de eeuw met veel moeite en zorg de kustlijn gehandhaafd kon worden. Er zijn slechts enkele kaarten, maar bodemonderzoek en kartering van vondsten kunnen deze oudere veranderingen wel aan het licht brengen. Dit is dan ook voor een deel reeds geschied, hoewel het onderzoek ook hier nog niet geheel afgesloten is.

Juist door het wegslaan van het landschap in de late Middeleeuwen en de ontwikkeling nadien, wordt het gebied mede betrokken in het belangrijke scheepvaartverkeer, samenhangend met de ontwikkeling van de economische structuur van het randgebied, waar Kampen, Zwolle en Deventer zich reeds tot uitermate belangrijke Hanze-handelsteden hadden ontwikkeld, die een intensief verkeer op de Oostzeesteden en -landen onderhielden.

De scheepvaarthistorie en de historische scheepsbouwkunde liggen nog ten dele begraven in de Zuiderzeebodem en worden gediend door het ontgraven, tekenen en bestuderen van de talrijke scheepswrakken, die over het gehele poldergebied zijn en worden teruggevonden. Tot nu toe is het aantal geregistreerde scheepswrakken reeds tot over de honderd gestegen, waaronder schepen voorkomen van allerlei datering.

De vondsten van gebruiksvoorwerpen, welke deze schepen opleveren geven door de systematische opgraving — volgens de kwadrantenmethode (afb. 7) — van de scheepsresten, naast datering voor scheepsbouwkundige ontwikkeling, de mogelijkheid de opeenvolging van de sedimentatie te dateren (afb. 8 en 13). Zo werd het oudste schip, dat vergaan moet zijn omstreeks het einde van de 14de eeuw, teruggevonden, geheel weggezonken in de sloefafzettingen (afb. 9). Enkele andere scheepsopgravingen leerden dat het middengedeelte van ons gebied nog tot in het prille begin van de 17de eeuw een zoetwatermilieu was, dat nadien echter snel — vermoedelijk mede in verband met de verminderde watertoevoer van de IJssel, in samenhang met de ontwikkeling in de benedenrivieren, verziltte.

Wij zien dan een brakwatermilieu ontstaan, waarin typische brakwatervormen onder de weekdieren voorkomen. En ook nog in de 17de eeuw wordt dit gebied pas deel van de zoute Zuiderzee met een typisch mariene fauna.⁴ Dan zijn het o.a. slijkgapers, *Mya arenaria*, *Scrobicularia plana* op een ander substraat, de hartschelp *Cardium edule*, het nonnetje *Macoma baltica*, die deel uitmaken van de mariene fauna. In de Wieringermeer blijken de schalen van deze dieren veel forser te zijn en bovendien is de fauna in het Noord-Westen soortenrijker krach-

⁴ De verschillende bodemformaties uit de sedimentatiefasen van brak- en zoutwater worden voorlopig met de formules Zus (brak) en Zu I tot Zu IV benoemd.

tens een hoger zoutgehalte en daarmee samenhangend een gunstiger levensmilieu. Blijkbaar kwam nog zoveel zoetwater in dit gebied in het Oosten, dat de zoutwater-organismen nog niet het goede milieu voor optimale ontwikkeling vonden, zoals in de bocht van de latere Wieringermeerpolder.

Dan ook begint de beruchte, vermoedelijk onopzettelijk met schepen en buitenlands hout geïmporteerde paalworm (*Toredo navalis*) zich hier thuis te gevoelen, die de paalweringen voor de kustverdediging aantast en zo zeer ernstige schade veroorzaakt. De zeehond komt er voor en de walvisachtigen, de bruinvis en de tuimelaar leven hier tot de verzoeting na de afsluiting. Resten van grotere walvisachtige dieren zijn gevonden in de Wieringermeer en in de Noordoostpolder (ten Noorden van Schokland). Uit het eerstgenoemde gebied zijn thans twee vondsten bekend van de uiterst zeldzame grijze walvis, die hier mogelijk in de bronstijd geleefd kan hebben (*Eschrichtius Gibbosus* Erxl.).

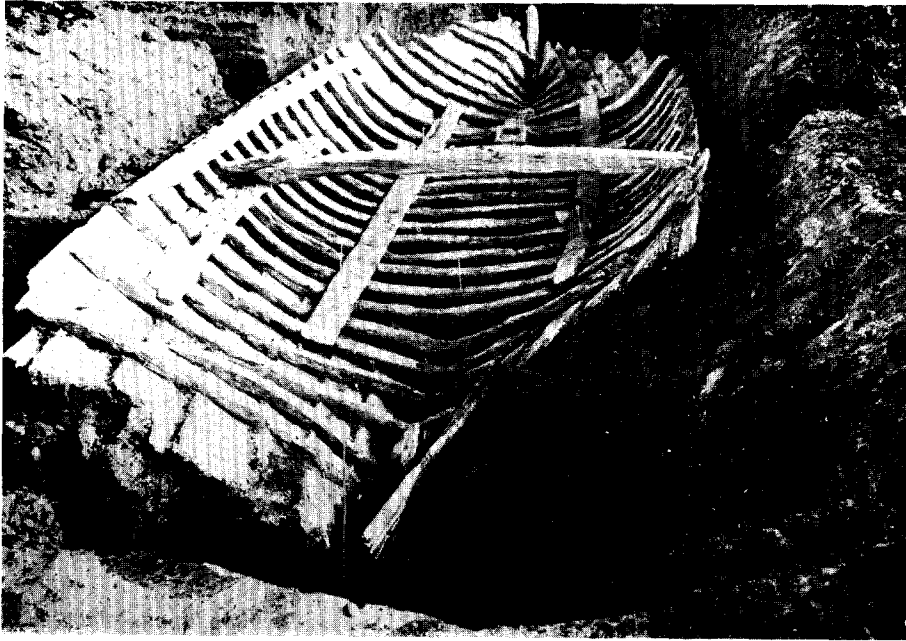
In de verzameling zijn deze verschillende levensvormen in het chronologische verband van de cultuurontwikkeling in ons gebied, opgenomen.

Jonger aardewerk is ten dele afkomstig van de ontgraven scheepswrakken uit de 17de en 18de eeuw. Daarnaast is een belangrijk deel gevonden in de laatst afgeslagen kustgedeelten. Zo bijvoorbeeld in de polder, dicht onder de jongste kust van Kuinre, waar nog in de 17de eeuw kustafslag plaats vond blijkens teruggevonden afvalputten en palenrijen van oude zeeeringen (afb. 14). Hier moeten toen ook gedeelten van een Gothisch kerkje en een kerkhof een prooi van de opdringende zee geworden zijn.

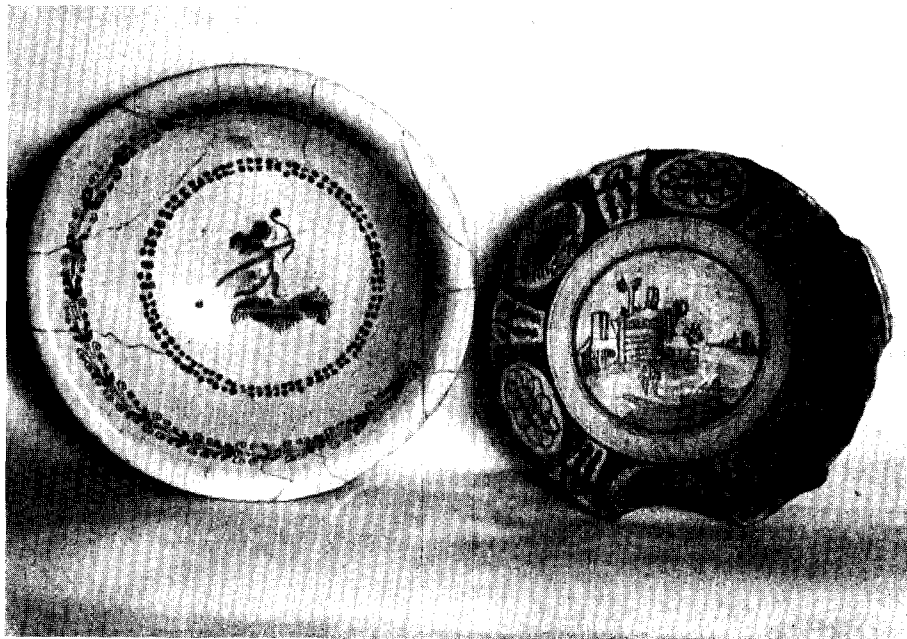
Rood gebakken, inheems, geheel of ten dele geglazuurd aardewerk, is van dit verdwenen deel van Kuinre afkomstig. Dit pottenbakkersgoed heeft zich ontwikkeld uit het aanvankelijk ongeglazuurde 14de tot 15de eeuwse kookpotje op drie voetjes, dat in vele opzichten nog sterk doet denken aan de kogelpot, maar de draaischijfringen en versieringen vertoont van het Siegburg steengoed. Ook een belangrijk deel van het handbeschilderde geglazuurde Delftse- of Noord-Nederlandse aardewerk is van deze vindplaats. Hierbij bevinden zich — zij het geres-taureerd — enkele fraaie, vroeg 17de eeuwse stukken, welke ook wel van import afkomstig kunnen zijn. Een vroege majolica albarello is gevonden bij Schokland en mag waarschijnlijk gedateerd worden in de tweede helft van de 16de eeuw. Een diepe majolica schaal met een Chinees aandoend middenmotief demonstreert de invloed, die het Chinese porcelein dan al op de zich sterk ontwikkelde aardewerkfabricage uitoefent; vermoedelijk eerste kwart van de 17de eeuw (afb. 10).

Deze industrie heeft zich van het Zuiden van West-Europa uit via de Zuidelijke Nederlanden, vooral na de val van Antwerpen, in de Noordelijke Nederlanden gevestigd. Verschillende fraaie producten hiervan werden bij Kuinre in de

BODEMONDERZOEK NOORDOOSTPOLDER

Afb. 9. Opgraving van een Middeleeuws schip op kavel M 107 in de Noordoostpolder. Het schip is blijkens de vondsten vergaan tegen het einde van de 14de eeuw.

Afb. 10. Vroeg 17de eeuwse aardewerk uit een verdwenen gedeelte van Kuinre, tevoorschijn gekomen bij opgravingen in de Noordoostpolder ten Zuiden van het tegenwoordige dorp, op kavel L 76.

Afb. 11. Opgraving van de burcht van Kuinre op kavel M 131 in de Noordoostpolder. In het uitgegraven kwadrant zijn twee funderingstypen te zien, waarvan die op de voorgrond gedekt is met een enkele laag kloosterstenen in een ondergespoeld schelpenbed.

Afb. 12. Zuidmuur van de oudste bouwperiodes van het Enskerke op de Zuidpunt van Schokland, gezien uit het Zuid-Westen. Van achter naar voren: bouwfase 2, waarvan een beertje en een stuk muur te zien zijn; de zware uitspringende fundering van fase 3 en fase 4 is daarop gemetseld.

Noordoostpolder teruggevonden. Al is dit soort aardewerk door verschillende grote collecties in ons land wel bekend, het vormt voor ons gebied toch belangrijk afsluitend materiaal, dat onze kennis van de wordingsgeschiedenis van de Zuiderzee voltooit.

Na de 17de eeuw houden Schokland en Urk en de dijken van het „oude land”, zoals wij deze tot aan de droogmaking kenden, stand, ook al hebben nadien nog dijkbreuken ernstige calamiteiten tengevolge gehad. De vele wielen of kolk-gaten tussen Baarlo en Blankenham en de geschiedenis van het Waterschap Vollenhove verhalen o.a. van de storm- en de zeeaanvallen van 1825 en de zogenaamde hoogwaterkanonnen, die bij Blankenham op de dijk stonden, herinneren hier ook nog aan. Eén van die kanonnen en verschillende andere voorwerpen, welke dank zij de welwillendheid van het Waterschap Vollenhove ter beschikking van het museum gesteld werden, is thans op Schokland te zien. Deze kanonnen kwamen bij dreigend gevaar voor de dijken in wilde stormdagen en -nachten in werking om met hun bulderend lawaai de bevolking van de lage polderlanden te waarschuwen voor het gevaar dat hen bedreigde als de dijk het zou begeven. Dan trokken de mannen naar de gevaarlijke plaatsen om met zeilen en zware stenen en wat niet al, het gevaar te bezweren. In het donker liep men met pekkransendragers met brandende pekkransen over de dijk.

Ook bij Schokland dreigde dikwijls gevaar. Enkele kaarten verduidelijken de stadige achteruitgang van het eiland, dat steeds meer van zijn gebied aan de zee moest prijsgeven, ondanks de maatregelen, welke men met dikwijls hoge kosten nam om de schamele resten te behouden. Daarvan getuigen de zware paalschoeiingen, die langs de gehele eilandkust werden aangebracht en de enorme hoeveelheid puin, die de dijkes en kaden moesten versterken, tenslotte ook de vele puinschepen, die in de omgeving van Schokland vergaan zijn. Niettemin werd het gebied steeds verder ingekrompen, totdat tenslotte slechts drie kleine woonterpjes de nog tamelijk talrijke bevolking van vissers en boeren bijeen in hun kleine huizen, moesten herbergen. Het waren drie buurtjes: de Buurt Emmeloord in het Noorden, de Middelbuurt of Molenbuurt in het midden en de Zuiderbuurt of Zuidert tussen de Middelbuurt en de Zuidpunt in. Op de Zuidpunt stond het vuurbaken, later de vuurtoren en de laatste resten van het vermoedelijk reeds in de eerste helft van de 18de eeuw onbruikbare kerkgebouw van Ens. In 1717 werd op de Middelbuurt een kerkje gebouwd op dezelfde plaats waar thans het museum is. In 1834 werd op de oude fundering een nieuwe kerk gebouwd. Het heeft maar kort dienst gedaan voor de godsdienstoefeningen van de Gereformeerde gemeente op het eiland, want op last van de regering werd Schokland in 1859 ontruimd, omdat men meende, dat verdere bewoning van het eiland niet meer verantwoord was.

De toenmalige burgemeester werd eervol ontslag verleend. De protesterende bevolking werd naar het oude land overgebracht, naar Vollenhove en Kampen vooral, waar een afzonderlijk gedeelte van de IJsselstad, Brunnepe, hun tot woonplaats werd aangewezen. Tot 1948 bestond er de Schokkerbuurt, grotendeels opgebouwd uit het afbraakmateriaal van de buurtjes op Schokland.

Het kerkje en de pastorie, een paar huisjes op de Noordpunt bij de haven, welke als vlucht- en vissershaven tot de afsluiting in gebruik bleef en een paar schuurtjes, overleefden de evacuatie. Ook een havenmeester, een vuurtorenwachter en een opzichter voor het dijkonderhoud hielden met hun gezinnen stand tot de Noordoostpolder droog viel en daarmee hun taak eindigde. Toen kon het kerkje van de Middelbuurt na verschillende wederwaardigheden tenslotte, na enige restauratie, in 1947 als museum voor oudheidkundige vondsten uit het Zuiderzeegebied worden ingericht, om er de geschiedenis levend te houden op dit historisch plekje onder de oude, ruisende iepen, die geplant werden na de evacuatie, toen een groot deel van de huisjes al was afgebroken.

In de muur van de kerk en pastorie zijn een paar peilstenen ingemetseld, waarvan één aanwijst hoe hoog het water in die stormnacht van 14 Januari 1916 heeft gestaan. Toen stonden dus deze laatste huizen in zee. Zo zal het vaker geweest zijn, soms zullen de hoge woonterpen als eenzame eilanden in de bruisende Zuiderzee gelegen hebben. Nog krijgt de zomerse bezoeker een vaag beeld van de worsteling, die de armoedige vissersbevolking van Schokland tot het jaar van hun vertrek gevoerd moet hebben om zichzelf en het eiland te verdedigen tegen de storm en het ruwe geweld van de Zuiderzee, die aanstormde op dit nauwelijks een paar honderd meter brede en vier en een halve km lange strookje veengrond, dat met palen bij elkaar gehouden en vastgepend, met een kleilaag afgedekt was. Hier woonden en leefden zij, de vissers, bij wie de verhalen over verzonken steden en dorpen nog verteld werden van vader op zoon, de mannen, die meenden en zelfs zeker wisten dat ze hun netten stuktrokken op de op de zeebodem nog overeind staande muren van een verzonken stad Nagele, waarvan in stormachtige nachten de verzonken kerkklokken luidden, geheimzinnig, angstaanjagend, weinig goeds voorspellend.

En zo is dit oude Schokland nog een monument van de geschiedenis van de Zuiderzee in een jong, nieuw land, zich nog juist iets verheffend boven de omringende zeebodem, waarop een volk bouwt aan zijn toekomst en het verleden niet vergeten heeft.

LITERATUUR *

- Niels Åberg, *Die Steinzeit in den Niederlanden*, Uppsala (1916).
- Niels Åberg, *Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit*, Uppsala-Leipzig (1918).
- W. C. Braat, „De Archaeologie van de Wieringermeer. Een bijdrage tot de geschiedenis van het ontstaan van de Zuiderzee”, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden, Nieuwe Reeks XIII*, 1932.
- Buitenrust-Hettema, „Friese plaatsnamen”, *Nom. Geogr. Neerl.* Dl. IV, 1899.
- F. C. Bursch, „Die vorneolithische Kulturen in den Niederlanden”, *Geologie en Mijnbouw*, Jrg. II, 1939.
- W. J. Formsa, *Verslagen en mededelingen Overijssels Regt en Geschiedenis*, XLIX 1932 en L, 1934.
- A. E. van Giffen, „Opgravingen in Drente”, *Drente* 12, 1944 pag. 449.
- A. E. van Giffen, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 59ste jaar, 1941.
- A. E. van Giffen, „Grafheuvels te Zwaagdijk (Gem. Wervershoof (NH))”, *West-Friesland's Oud en Nieuw XVII*, 1944.
- I. H. Gosses, „De Organisatie van Bestuur en Rechtspraak in de Landschap Drenthe tot den tijd der Republiek”, Groningen 1941.
- D. P. M. Graswinckel, „De erfenis van Aartsbisschop Schenck van Toutenburg”, *Verslagen en Mededeelingen Overijs. Regt en Geschiedenis* Dl. XXXIX (1922).
- H. C. Hazewinkel, „Eenige mededeelingen over de goederen van Claholte in Overijssel”, *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* Dl. XLII (1925).
- H. Hettema, Jr., *Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd*, 's-Gravenhage 1938.
- G. J. ter Kuile, „De havezathen van Overijssel”, *Overijssel*, Deventer 1931.
- P. Mela, *De chorographia*, Dl. III, pag. 24.
- P. J. R. Modderman, *Over de wording en beteekenis van het Zuiderzeegebied*, Groningen 1945.
- H. J. Moerman, „Noordwest-Overijssel”, *Overijssel*, Deventer 1931.
- H. J. Moerman en A. J. Reyers, „Schokland”, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2de Serie, Dl. XLIII, 1925.
- H. J. Moerman, „De geschiedenis van de Zuiderzee”. *Haagsch Maandblad*, 1925, pag. 147.
- W. Nagge, *Historie van Overijssel*. Uitgegeven door Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Zwolle 1915.
- Plinius, *Naturalis Historia*, XVI, 2.
- R. Schuiling, „Aardrijkskundige Gesteldheid”, *Overijssel*, Deventer 1931.
- G. Schwantes, *Die Vorgeschichte Schleswig-Holsteins*, II. Neumünster 1939.
- Sloet, *Historisch Overzicht van de Stad Vollenhove*. (Niet in druk verschenen).
- I. M. van der Vlerk, „Quartaire Bovidae van Nederland. De schedels en hoornpitten, welke zich bevinden in het Rijksmuseum van Geologie te Leiden”, *Leidsche Geologische Mededeelingen*, deel XIII (1942) Afl. 1.
- D. de Waard, „Glacigeen Pleistoceen, een geologisch detailonderzoek in Urkerland”, *Verhandelingen van het Nederlandsch Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap. Geologische Serie* Dl. XV, 1949.
- F. A. Ebbinge Wubben, „Beschrijving van de havezathen in Overijssel”, *Overijsselsche Almanak voer Oudheid en Letteren. IXde-XIVde jaargang* (1844-1849).
- Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel VII, Provincie Overijssel, 's-Gravenhage 1923.

* Deze opgave behoort zowel bij het artikel over het bodemonderzoek in de N.-Oostpolder als bij dat over Vollenhove (pag. 95).

SOME RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE TERRITORY OF THE ZUYDERZEE,
IN PARTICULAR IN THE NORTH-EASTPOLDER

BY G. D. VAN DER HEIDE

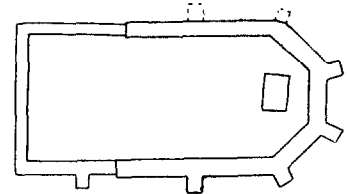
The former church of Middelbuurt on Schokland has been transformed into a museum, in which are shown the archaeological finds made during the reclaiming of the Zuyderzee. A collection of cristalline erratica, mostly granite, gneiss, porphyry etc., and fossils, formed in Silurian limestone, both show their Northern origin. From mesolithicum and neolithicum, finds have been too sporadic to draw any conclusions, and by the lacking of finds of Roman origin, it is probable that these regions have been populated on a more extensive scale only from about the year 1000 on.

Of a castle, build in Kuinre in 1165, the foundations have been excavated. Only 13th century sherds of Pingsdorf and other German ware have been found and it is probable that from then on the Zuyderzee, by a slow progress of winning more and more land, came finally in the beginning of the last century to the shape it had until the reclaiming started. Due to the river IJssel, the southern part must have been for a long time a fresh water lake.

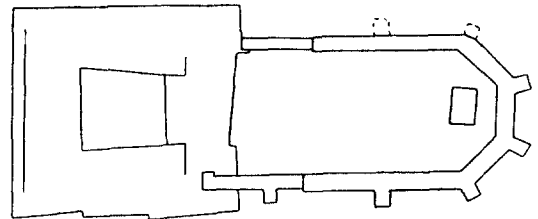
In Ens on the island of Schokland, the foundations of a 14th century church with later additions have been excavated. Many ship wrecks have been found, the oldest from the 14th century.

The island of Schokland, after having been constantly reduced in size, was evacuated in 1859, though the church from 1834 and a few houses survived, until the whole island has been surrounded by the fields of the newly regained land.

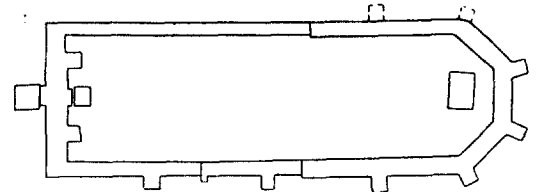
Bouwfasen van het kerkje te Ens

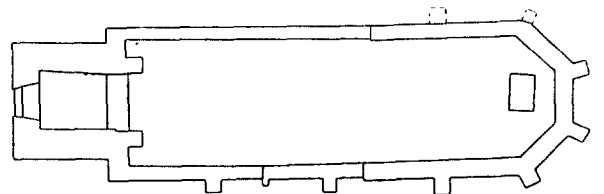
Bouwfase 1 en 2

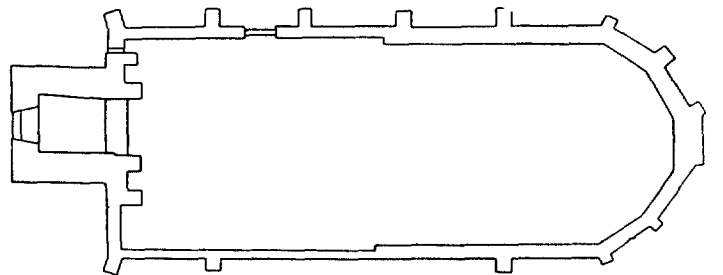
Bouwfase 3

Bouwfase 4

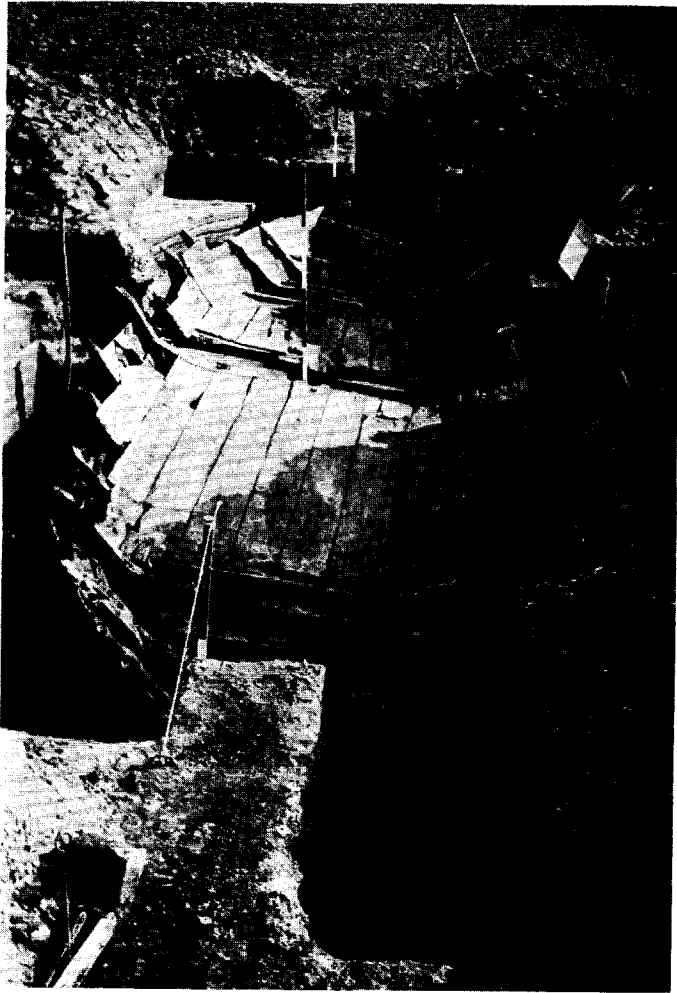

Bouwfase 5

Bouwfase 6 en 7

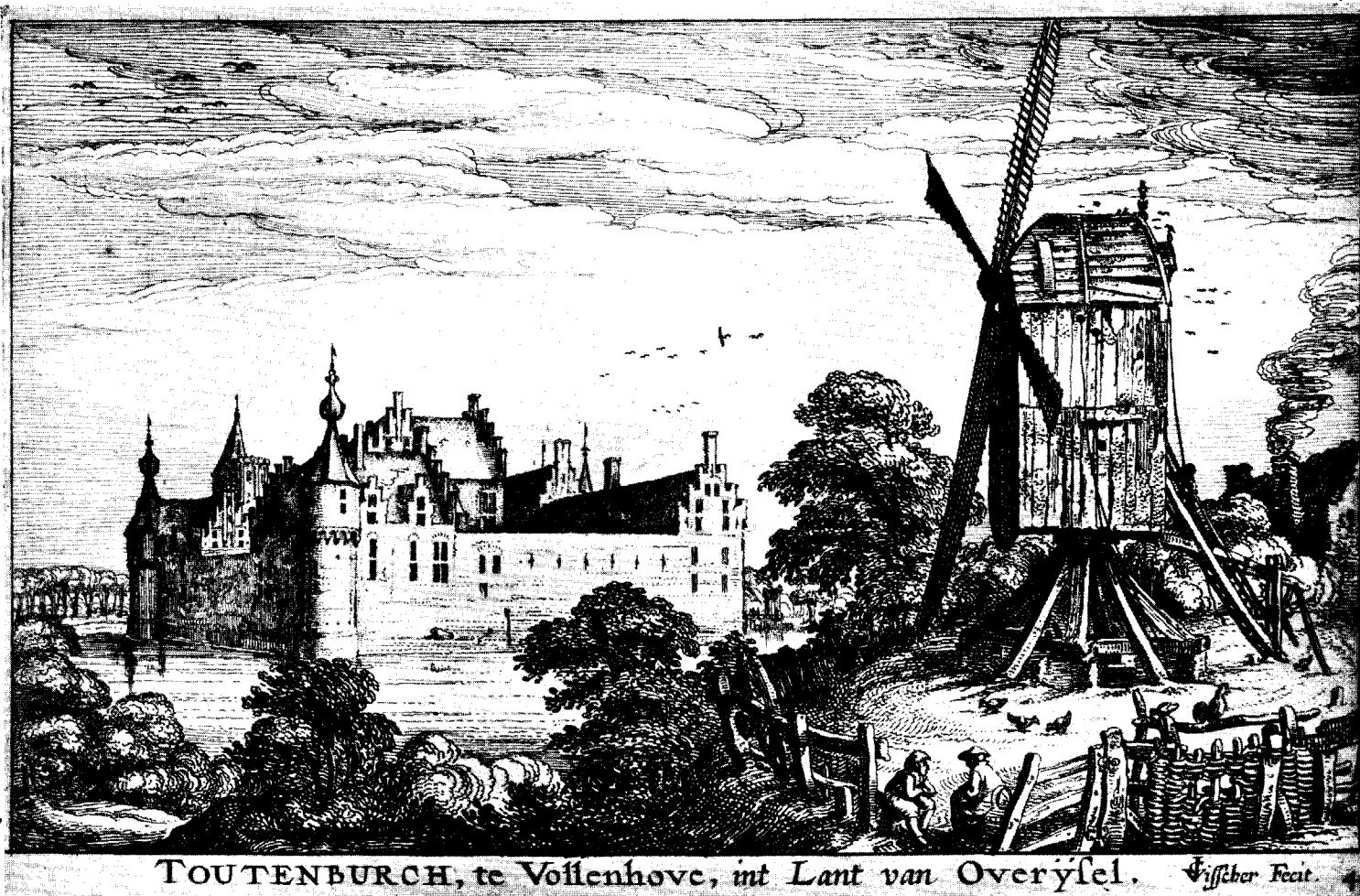
De afbeeldingen op deze pagina zijn overgenomen uit de reeds aangebaalde dissertatie van Dr. P. J. R. Modderman.

Afb. 13. Scheepsopgraving M 95 in de Noordoostpolder, nadat de profielen verwijderd zijn. Het scheepje is vergaan in het laatst van de 16de eeuw.

Afb. 14. Proefgraving bij een paalschoeiing in de Noordoostpolder in kavel M 133, ten Zuiden van het dorp Kuinre. Deze ingeheide wering van palen behoort tot een gedeelte land, dat in de 17de eeuw door de zee werd weggeslagen.

TOUTENBURCH, te Vollenhove, int Lant van Overysel. *Visscher fecit.*

Afb. 1. Kasteel Toutenburg. Prent door Claes Jansz. Visscher.

VOLLENHOVE

DOOR

G. D. v. D. HEIDE

Vorming van de grond

Vollenhove is ontstaan in het grensgebied van de diluviale gronden van De Voorst en het typisch alluviale landschap van de verdere „kop” van Noordwest-Overijssel. Het ene terrein is, als grondmorene van het landijs, dat tijdens de Riss-ijstijd een gedeelte van ons land bedekte, wat heuvelachtig met zacht vloeïende lijnen, zoals dat ook te vinden is in Gaasterland en op het voormalige eiland Wieringen, het andere is een vlak, laag en moerassig landschap met plas-sen en rietpoelen. In de nabijheid van het oude plaatsje, dat eeuwenlang een Zuiderzeestadje was, ontmoeten de beide landschapsvormen elkander en vloeien daar zacht ineen. Zo is het rondom: in het Noorden, in het Zuiden en in het Oosten, maar in het Westen breekt het scherp, waar het begrensd wordt door de strakke lijn van de in cultuur gebrachte voormalige Zuiderzeebodem met rechte wegen en een nog maar nauwelijks aangeslagen beplanting, van slechts weinige jaren oud. Alleen het keileem zet zich naar het Westen voort, zij het dat de oppervlakte hiervan, waarschijnlijk tengevolge van erosie, aanzienlijk lager ligt dan de hoge klifrand van De Voorst.

Er zijn enige vondsten bekend, die erop duiden dat het landschap nabij Vollenhove reeds tamelijk vroeg menselijke bewoning heeft gehad. Zo zijn er van het keileem een vrij groot aantal brokken vuursteen bekend die Bursch als Oud-Palaeolithische artefacten heeft beschreven. Sommigen menen deze echter slechts te mogen beschouwen als zogenaamde pseudo-artefacten, welke niet door mense-lijke opzet hun vormen zouden hebben verkregen, maar door natuurlijke oor-zaken.

Laten wij nu deze vondsten buiten beschouwing, dan zijn er nog de enkele typisch neolithische werktuigen als een zeer fraaie hamerbijl, een beitel en een schrabber, gevonden op het terrein van de Westelijke voortzetting van het kei-leemlandschap van De Voorst, die erop duiden dat zich toch reeds vrij vroeg mensen in deze omgeving hebben opgehouden. Voorwerpen uit de Bronstijd of uit de vroege IJzertijd zijn, voor zover mij bekend, hier tot nu toe niet aange-troffen, wel vermeldt de „Voorlopige Lijst der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst” onder Vollenhove, dat er enige Frankische gebruiksvoor-

werpen tevoorschijn zijn gekomen, die zich in de verzameling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevinden.

Historische ontwikkeling en monumenten

In de geschiedkundige bronnen komt de naam „Fulnaho”, welke men met het latere Vollenhove vereenzelvigd, in 944 voor het eerst voor. Een oorkonde uit dat jaar vermeldt, dat Koning Otto I aan bisschop Balderik van Utrecht een banrecht voor de jacht verleent, waarbij genoemd worden herten, beren, wilde geiten en varkens, en dieren, die worden aangeduid met de namen „elo” en „scelo”, en waarbij de Koning beveelt het aan de Utrechtse kerk verleende „ius forestense” te eerbiedigen. Van de destijds grote wildrijksdom van deze streek is wellicht slechts het ree een nu ook al niet meer vaak voorkomende gast, terwijl de eland reeds sedert eeuwen teruggedrongen is naar veel verder afgelegen en veel dunner bevolkte streken van Noord- en Noordoost-Europa. In de omschrijving van het jachtgebied in de betreffende oorkonde heet de wildban gegeven te zijn „in pago forestensi, quod est in comitatu Everhardi ... ac in silva que nuncupatur Fulnaho”. Gosses denkt bij dit woud aan een landschap van lage veenachtige bosgrond, een broekland met elzen, wilgen en ander laag struikgewas en lichte houtgroei, een landschapstype, waarin de eland zich wel thuis zal kunnen voelen. Gosses meent verder dat aan deze beschrijving de aanduiding van Vollenhove als een „locus maritimus”, voorkomende in twee oorkonden van 1134, betreffende de schenking van aldaar gelegen goederen aan het Premonstratenser klooster Claholte in Westfalen, beantwoordt. Of wij nu bij dit woord „maritimus” beslist aan een zee met zout water moeten denken, valt te betwijfelen, veeleer zou ik denken aan een streek, aan een plas gelegen. Dit laatste is ook meer in overeenstemming met de gegevens, die door het oudheidkundig bodemonderzoek in de Noordoostpolder zijn verkregen. Daar toch zien wij dat tussen Schokland en de latere kust bij Vollenhove wat oudere zoetwater-afzettingen voorkomen, dan die welke in het Westen van de Noordoostpolder de resten van verslagen 10de tot 13de eeuwse nederzettingen afdekken. Er moet dus al vóór de 13de eeuw een plas geweest zijn — wanneer wij ter wille van de betrekkelijk geringe diepte het woord „meer” vermijden, zoals dit in hydro-biologische zin bedoeld wordt — die wellicht in verbinding stond met het Middeleeuwse „Almere”.

Ter Kuile deelt mede dat — in aansluiting aan de verkregen jachtrechten in het land van Vollenhove — waarschijnlijk sinds ongeveer 950 te Vollenhove een jachtslot van de Bisschop van Utrecht stond, dat in het midden van de 12de eeuw tot een hoge Middeleeuwse stenen burcht is omgebouwd. Deze burcht verkreeg de naam „Het Olde Huys”. Hier resideerde de bisschop regelmatig. Het bouwen

van dit huis lag geheel in de lijn van de ontwikkeling, daar de Utrechtse bisschoppen er in geslaagd waren door aankopen, schenkingen, oorlogjes en op nog andere wijzen de landsheerlijkheid te verkrijgen over een uitgestrekt gebied, dat reikte van de IJssel tot aan Groningerland. Het heeft hun heel wat moeite gekost dit grote bezit te verdedigen. Daarbij hebben de ongeveer gelijktijdig gestichte burchten van Kuinre — aanvankelijk in het bezit van de Heren van Kuinre, die later bisschoppelijk ministeriaal werden — en Vollenhove een belangrijke rol gespeeld, vooral waar het de aanvallen van de Friezen (de Stellingwerwers) betrof. Blijkens het onderzoek in de Noordoostpolder was de burcht van Kuinre een ronde burcht, een zogenaamde *château à motte*, van welk burchttype er meer in ons land en ook in het buitenland bekend zijn. Waarschijnlijk is het Olde Huys te Vollenhove een dergelijk bouwwerk geweest. Het moet gestaan hebben op de plaats, die nu bekend is als het Rondeel, een schier-eilandje in de oude haven van het stadje. Er staan nu enkele vervallen stenen huizen op de smalle strook grond, die steil oprijst uit het drabbige, ondiepe water, waar nog slechts enkele minuscule visserscheepjes en roeivletten rusten. Voor zover bekend is nog nooit een poging gedaan om door middel van een proefgraving wat meer inzicht te verkrijgen in de bouwgeschiedenis van dit Middeleeuwse slot. Vooral zou het interessant zijn te weten of het door Ter Kuile genoemde jachtslot van het midden van de 10de eeuw inderdaad ook op dezelfde plaats gestaan kan hebben. Overigens is thans weinig meer te zien aan dit haventje met het Rondeel.

Vollenhove, dat in 1354 door bisschop Jan van Arkel met stadsrecht werd bevestigd, heeft eertijds heel wat min of meer belangrijke stenen gebouwen gekend. Het belangrijkste was wel het kasteel de Toutenburg (afb. 1), gesticht door een Duits legeraanvoerder van Karel V Georg Schenck in 1534 en uitgebouwd tot 1552 toe. Deze Schenck van Toutenburg was tevens drost van Vollenhove. Na de dood van Schenck verviel het kasteel aan zijn zoon Frederik, aartsbisschop van Utrecht. Toen deze echter in 1580 zonder testament overleed, was er alle aanleiding om over het bezit van het kasteel te procederen. Nadat dit proces, waarin de belanghebbende partijen elkaar van moord en valsheid in geschrifte betichtten, bijna een eeuw lang had geduurd, bleef het kasteel tenslotte in het bezit van leden van het geslacht Van Boetzelaer, achterneven van de bisschop, zoals Sloet meedeelt. Later kwam het aan het geslacht Van Haersolte en omstreeks 1700 werd het bezit van de familie Sloet. In het laatst van de 18de eeuw werd het slot afgebroken en het jachtslot Oldruitenborgh werd met het afbraakmateriaal vergroot. Dit voormalige jachtslot is thans sinds kort als gemeentehuis ingericht, nu de vroede vaderen van Vollenhove het 17de eeuwse raadhuis bij de

haven (vlak bij de Nicolaas-kerk) hebben verlaten. De ruïne van het eens zo machtige slot van Schenck van Toutenburg is nog steeds de trots van de bevolking van het oude stadje. Prachtige, statige bomen begroeien het kleine eiland, dat door de brede vierhoekige gracht is omgeven. Van het kasteel bestaan nog twee gedeelten van ronde bakstenen torens, met daaronder kleine keldergewelven. Maar elk jaar wordt de ruïne kleiner en als er niet iets aan gedaan wordt om deze laatste resten te behouden zal spoedig dit bijzonder fraaie hoekje, dat een belangrijke episode uit de geschiedenis van Overijssel en in het bijzonder van Vollenhove vertegenwoordigt, nog slechts bestaan uit de oude gracht om een klein boomrijk eilandje. Wellicht is er niet zo heel veel nodig om de rest van de Toutenburg een kans op behoud te geven: er moeten enkele bomen, die op en tussen het muurwerk hun wortels dringen, gekapt worden en een gedeelte althans van de nog bestaande muren zou moeten worden gerestaureerd.

Had aanvankelijk de Utrechtse bisschop dit gebied bestuurd, in 1528 kwam het onder het landsheerlijk gezag van Karel V. Van vroeg reeds af was het gewest de samenvoeging van Salland, Twente en Vollenhove, een landstreek met een armelijke bevolking, waarin de rijke Hanzesteden Kampen, Deventer en Zwolle zeker de belangrijkste punten waren, die zich door de overzeese handel al vroeg tot machtige koopsteden hadden kunnen ontwikkelen. Op het platteland, dat slecht ontsloten was, verrezen de havezathen, bewoond door edele geslachten, die aan het bezit daarvan hun toelating tot de ridderschap van het gewest ontleenden. De stad Vollenhove heeft er zo vijftien geteld. Veel is daarvan verdwenen, maar nog enkele gevelstenen en fragmenten van gebouwen herinneren eraan; van vele is alleen nog maar de plaats aan te wijzen, waar de havezathe eertijds heeft gestaan. Tegenover de weg naar Blokzijl stond voor ruim een halve eeuw de havezathe Tweenijhuizen. De Rollecate lag tot het begin van de vorige eeuw even buiten de stad, links van de weg. Het was het huis van de familie Van Isselmuiden, later van het geslacht Van Dedem, uit welk geslacht de stichter van de Dedemsvaart is voortgekomen. Het huis, waar thans het waterschap Vollenhove is gevestigd, dat gemakkelijk te herkennen is aan het waterschapswapen boven de deur, was de havezathe Plattenburg van de familie Sloet van Plattenburg. De Haar, tegenover de openbare lagere school, werd later eveneens door een lid van de familie Sloet bewoond. Het gemeentelijke doktershuis was eertijds de havezathe Lindenhorst. Het steegje tegenover dit huis komt uit op de havezathe Oldruitenborgh en aan dit steegje lagen respectievelijk links en rechts de havezathen Cannevelt en Marxveld en dicht hierbij lag het huis Nijerwal, dat het oude geslacht De Vos van Steenwijk toebehoorde. Verder waren er dan nog Benthuis, Haagendorp, Westerholt, aan welk laatste huis de

Afb. 2. De in 1919 verbouwde voormalige Latijnse school aan het Kerkplein te Vollenhove.

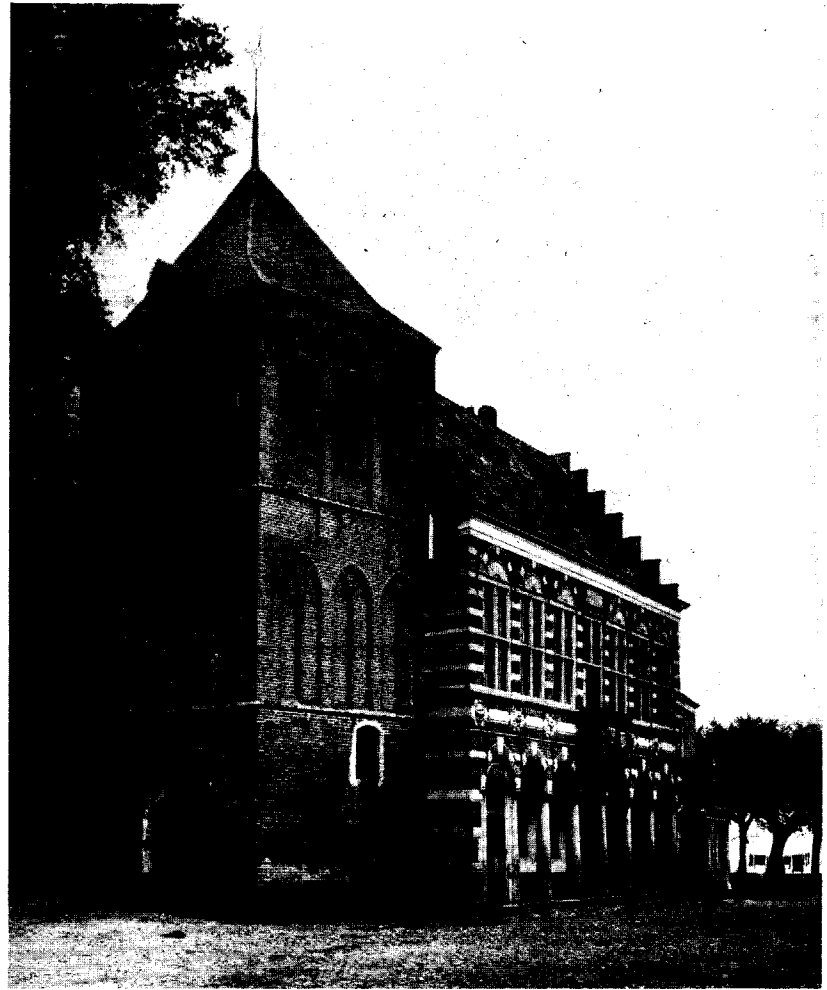

Photo Rijksdienst Monumentenzorg
Afb. 3. Laat-15de eeuwse, vierkante klokkentoren aan het Kerkplein te Vollenhove met het raadhuis.

VOLLENHOVE

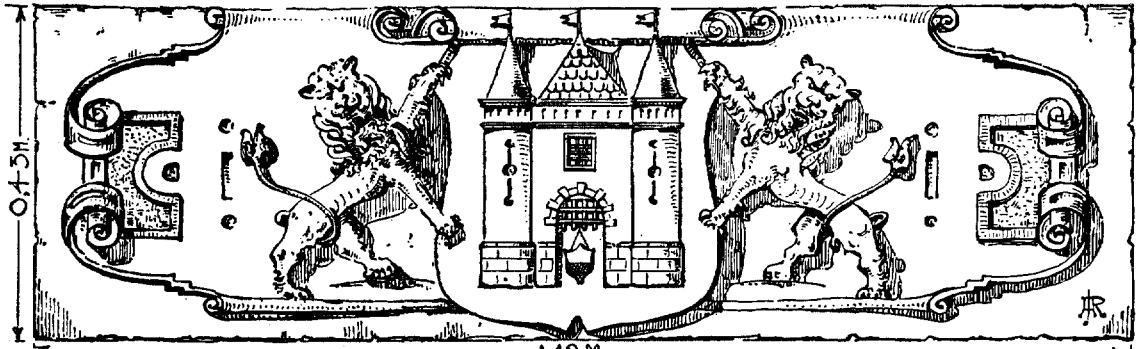
Photo Rijksdienst Monumentenzorg

Afb. 4. De middenpartij van de zijgevel van het raadhuis te Vollenhove.

geschiedenis van de geslachten Van Boetselaer, Van Isselmuiden, Van Voorst en Sloet verbonden is. In de Bisschopsstraat stond aan de linkerkant het Oldhuys op de plaats waar thans het huis staat met de muurankers, die de naam Oldhuis vormen. In de Kerkstraat stond vroeger Rhemenshuizen, dat sinds 1438 bezit was van de familie Van Rhemen. Buiten de stad Vollenhoven waren er in het Land van Vollenhove of in de directe nabijheid hiervan nog de havezathen Bonkenhaven, Eeze, Paaslo in de gemeente Oldemarkt, Slootenhagen (waarvan de plaats blijkbaar niet meer bekend is) en Zwollingerkamp.

Het Kerkplein van het stadje, dicht bij de haven, vertoont nog het rechthoekige, bakstenen voormalige raadhuis, rijk versierd met bergsteen, dat in 1621 werd opgetrokken en dat met de Zuidelijke gevel aansluit tegen de Noordkant van een vierkante, zware klokkentoren, volgens de Voorlopige Lijst waarschijnlijk een overblijfsel van de vroegere kerk (afb. 3 en 4). De toren bestaat uit drie geledingen met spitsbogige nissen, die onderling gescheiden zijn door zandstenen waterlijsten. Hij is gebouwd in het laatst van de 15de eeuw. Het voormalige Raadhuis zelf heeft een merkwaardig voorkomen met de portiek uit een rondboogstelling, rustend op Toscaanse zuilen. Minder mooi is het uitwendig voorkomen van de Hervormde kerk, de oude St. Nicolaas-, Grote- of Bovenkerk, een geheel met cement bepleisterde twee-beukige hallenkerk uit de 15de eeuw, waarvan iedere beuk een $\frac{5}{8}$ gesloten koor heeft. Slanke zuilen met lijstkapitelen dragen de scheibogen tussen de beide beuken met hun eigenaardige houten netgewelven. Voor het profiel van de stad is de Kleine Kerk van betekenis, die in het midden van de 15de eeuw werd gebouwd, een éénbeukige kerk waarvan de toren door toevoeging van een houten kop in 1823 een zeer steeds aanzien heeft gekregen.

Aan de andere zijde van het plein staat de „Latijnse school”, welke in 1919 verbouwd is (afb. 2). Op het gebouw komt het jaartal 1627 voor en de gebeeldhouwde palen ter weerszijden van de stoep dragen het jaar 1628. Voordien behoorde dit huis aan het Tertiariësen-vrouwenklooster Clarenberch, gelegen ten oosten van de stad en waarvan de stichting vermoedelijk samenhangt met de vestiging in 1389 van de Broeders des Gemeenen Levens op de St. Janskamp bij Vollenhove, waar hun convent in 1409 overging tot de Franciscaner Derde Orde. Verder is er nog een aantal aardige gevels en gevelstenen in de Kerkstraat, meest uit de 17de eeuw, die tezamen meewerken om de sfeer van het oude stadje nog even te bewaren. Nog even, want reeds verandert het snel, nu het niet meer een echt Zuiderzeestadje is, nu de oude vissersgeneratie langzamerhand zal uitsterven en de jongeren zich noodgedwongen instellen op de veranderende omstandigheden.

DE GEVEL VAN HET OLDE VLEISHUUS, OUDESTRAAT 119 TE KAMPEN

DOOR

A. A. KOK

In het jaar 1938 werd mijn raad ingewonnen betreffende een oude gevel aan de Oudestraat te Kampen. Deze bleek schoon gelegen aan een ruim marktplein en recht op de zon. Boven een lelijke winkelpui van ongeveer 1890 was een verdieping van geveerde steen met grote kozijnen; dit gedeelte was fijn van detailering, zoiets als het Keizer Karelhuis te Zwolle, maar nog fijner. Zonderling was, dat de pilasters niet op basementen rustten maar op maskers en de korte pilasters en het venster dat door de lijst heen ging. En dan de top, welk een vreemd silhouet en hoe eigenaardig die korte pilasters zonder basement met daarop de ondergedeelten van pilasters met basement.

Er moest met die gevel iets gebeurd zijn! Wat, zou later blijken.

Het begon met een begroting, een slag in de lucht; ook de financiering leverde veel moeilijkheden op in verband met de smalle beurs van de eigenaar.

Omdat de gevel geheel van blokken natuursteen was, met slechts geringe bemetseling van baksteen aan de achterzijde en daarbij ferm ontwricht, werd besloten te beginnen deze gevel af te breken en uit te leggen op een daarvoor geschikte plek in de omgeving: een omsloten vishal welke niet gebruikt werd.

De winkel (een handel in ijzerwaren) en de woning daarboven moesten in gebruik blijven. Voor de winkel was dat eenvoudig: de pui kon voorlopig blijven staan. Ten behoeve van de woning werd een meter achter de gevel een houten schot gezet met daarin de ramen van de gevel. Toen kon de gevel afgebroken worden, een steiger ervoor, en van boven naar onder werd blok voor blok losge-

nomen, genummerd en horizontaal neergelegd. Omdat de lijststukken dikker waren dan de vlakke gedeelten, staken die er boven uit en doordat de middenblokken van de pilasters aan de achterzijde een zwaluwstaartvormige verlenging hadden (als verankering in het metselwerk) staken die er nog meer boven uit. Vóórdat de gevel werd afgebroken was een scherpe foto gemaakt en een opmetingstekening. Toen de gevel was uitgelegd werden ook daarvan foto's gemaakt.

Het eerste werk was de korst verf van de steenstukken te verwijderen. Daarbij kwamen fijne profileringen, kraaltjes met astragaaltjes voor de dag. De friesstukken boven de vroegere kozijnen van de verdieping vertoonden rollen met als merkwaardigheid, dat bij het middelste en rechtse friesstuk deze rollen recht boven elkaar stonden, maar aan het linkse stuk waren ze schuin boven elkaar. Omdat die friesstukken één blok waren, moest dat altijd zo geweest zijn. Tussen die rollen waren sporen van letters, grauw, iets dat zich verzet had tegen het afbijten van olieverf, dus een ander materiaal waarop sporen van goud waren. Het zal iets dergelijks geweest zijn als nu nog toegepast wordt: mixtion als onderlaag voor het vergulden. Deze „moeten” waren, nat gemaakt, leesbaar. Er stond in sierlijke schrijffletters op:

*GELOEFT IN [GOTT] ENDE [VER]TROVT
HOLT WELL SYN GHEBOTT
GHEEN STERCKER HUYS MEN EN BOWT*

Dit was een aanwijzing dat de gevel in oorsprong niet geverfd was geweest. De steen bleek Bentheimer zandsteen te zijn, niet verweerd of door water afgesleten, hetgeen mede te danken zal zijn geweest aan de verflaag welke er, gezien de dikte, wel enige eeuwen op geweest moet zijn. Op twee blokken bovenin werden eveneens „moeten” aangetroffen van opgeschilderde cijfers, het ene blok met ANO — 15, het andere, een klein en aan beide zijden afgekloofd blok met 6 of 9, al naar het werd neergelegd.

Toen kwam er een verrassing, een versierd steenstuk dat van de gevel afkomstig zou zijn, daaruit overgebleven toen de pui gemaakt werd, en dat bewaard was gebleven in het bovenvertrek van een der stadspoorten¹. Het was een versierd stuk, van dezelfde steensoort als de gevel: een schild met een burcht met twee schildhoudende leeuwen tussen gerold ornament, geheel in de geest van het ornament van de gevel. Verder viel het op dat de vlakke strook naast de pilasters aan de linkerzijde smal was met omlopende profielen aan de lijsten en rechts

¹ Afb. pag. 100.

breder met haaks afgehakte banden. Was het de linker helft van een vroeger bredere gevel of van een tweelinggevel?

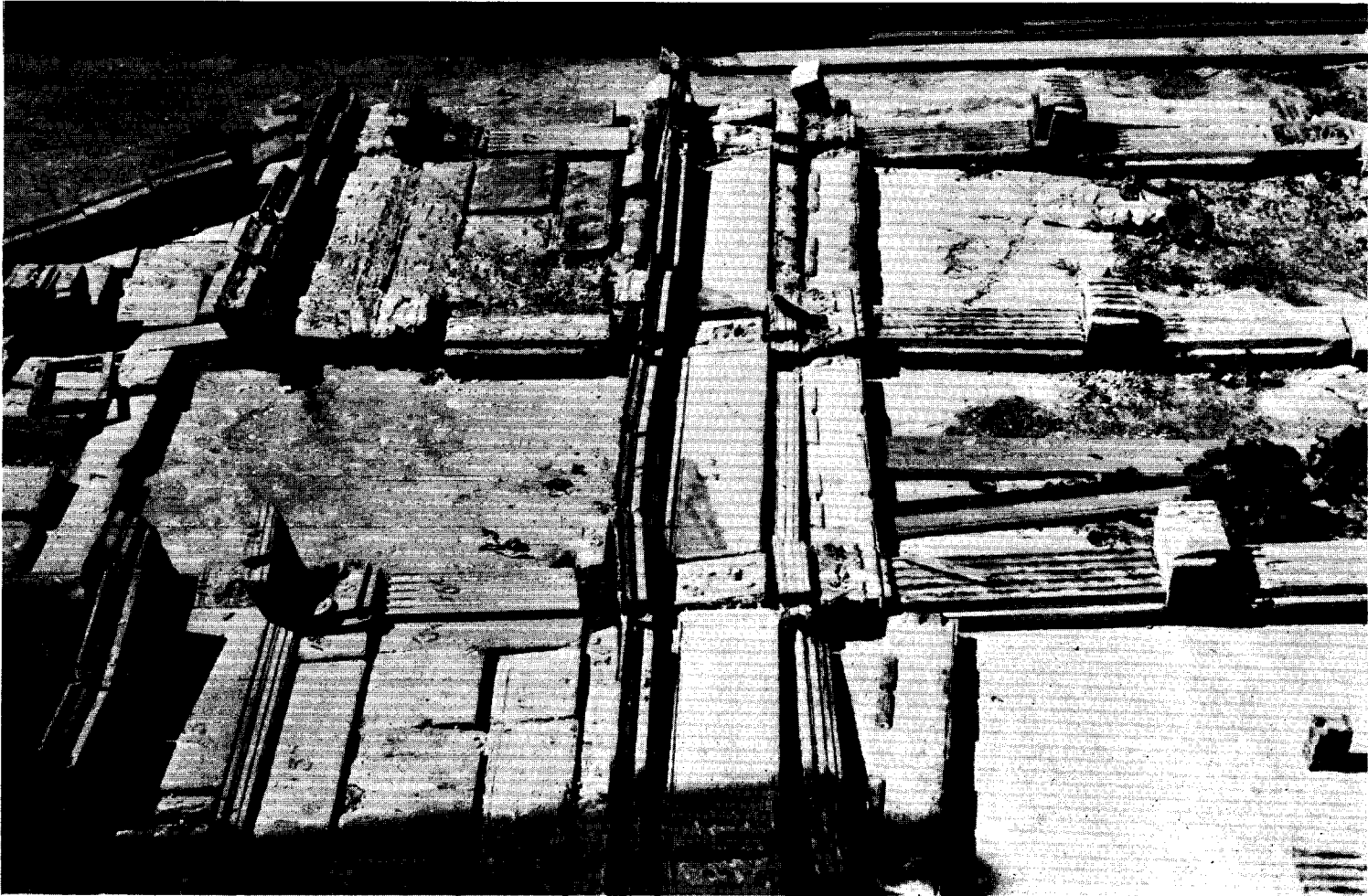
Al turende op de vergrote foto van de gevel en de uitgelegde schoongemaakte blokken bleek wat er gebeurd was. Het bovengedeelte van de gevel was al eens eer uit elkaar geweest en toen op andere wijze weer opgebouwd. Boven de pui was een fries geweest en de friesstukken met maskers (twee saters en twee vrouwekoppen) waren onder de pilasters gezet. Het werd een puzzle!

De pilasters van de verdieping waren compleet, het bovengedeelte met cannelures, het ondergedeelte met contracannelures of bol gevulde cannelures. Van de pilasters van de zolderverdieping waren alleen de gecanneleerde bovengedeelten aanwezig. De pilasters van verdieping en zolder waren even breed. Uit de verhouding van de hoogteverdeling der onderste pilasters kon de totale hoogte der bovenste berekend worden. Dit bleek te passen op de voegverdeling der vlakke stukken in de zijvelden. De oude ankers, vastgemaakt aan de oude gordingen kwamen toen vanzelf op hun plaats in die velden. Op overeenkomstige wijze werden de pilasters in de top gereconstrueerd.

De siervazen werden naar oude leerboeken geconstrueerd. Bij de kruisvensters van de verdieping werden de hoogtematen en profielen vastgesteld naar aanwezige stukjes of moeten. Het kruisvenster van de zolder ontstond door verdeling in de hoogte, recht-evenredig met het venster daaronder.

Naar de opmetingstekening op grote schaal, vervaardigd voordat de gevel werd afgebroken, en waarop de nummers der steenstukken waren aangegeven, werd een tekening gemaakt, waarop de steenstukken getekend werden op de plaats welke ze oorspronkelijk gehad moesten hebben. Tal van bewijzen kwamen naar voren, zoals op elkaar passende doorgaten e.d. Zo ontstond een tekening van de gevel zoals deze geweest was, echter met hier en daar een gat van een ontbrekend stuk en zonder de contour van de beëindiging. Wat links en rechts van de bovenste pilasterorde was geweest en wat daarop gestaan had ontbrak. Wat daarvan te maken? Weglaten? Of een toevoeging van onze tijd?

Toen geschiedde het wonder dat het gehele restauratievraagstuk op zijn kop zette. De architect H. van Heeswijk (toen verbonden aan de Rijksgebouwendienst, tevens lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, enkele jaren geleden helaas overleden) kwam met een schetstekening voor de top, in de trant van Vredeman de Vries. Dat vervulde mij met vreugde, om twee redenen, in de eerste plaats wegens de eerbied welke ik sedert vele jaren had voor hem die in mijn ogen de knapste restaurateur was van Nederland en die de ontwikkeling van het gehele restauratievraagstuk had medegemaakt en verder omdat het grote probleem van het restaureren nu een keer nam. Want hoe was het gegaan?

Afb. 1. De gevel van het perceel Oudestraat 119 te Kampen horizontaal gelegd.

Afb. 2. Voor de restauratie 1938.

Afb. 3. Na de restauratie 1939.

Afb. 4. De gevel in wintertooi (Februari 1940).

De gevel van het perceel Oudestraat 119 te Kampen.

Het systeem dat we noemen „Cuypers-Viollet le Duc” was wegens de vele teleurstellingen van de baan. Toen kwam de werkwijze die we noemen „Gouda-Schoonhoven”, welke nog groter teleurstelling gaf. En daar kwam nu het eerste systeem terug, maar toegerust met de inmiddels ontwikkelde techniek van restaureren en dit ondanks de conventie van Hoorn met als devies „Geen gefantaseerd namaak oud”!

Toen werd de gevel nog eens minutieus getekend, met een nieuwe pui, aangepast aan de bestemming. Zo ontstond een gevel met stenen kruisvensters met glas in lood en luikjes, toepassing van wat aanwezig was. Wat ontbrak werd erbij gemaakt en de top werd uitgevoerd in de trant van Vredeman de Vries. Die onbekende bouwmeester en steenhouwer zal in zijn „kantoortje” in de werkplaats ook wel voorbeeldenboeken van Vredeman de Vries gehad hebben! Daarom zullen die boeken nu zo zeldzaam zijn; ze zijn in de werkplaatsen versleten. Voor geen enkel onderdeel werd „ontworpen”, zelfs de sluitingen der luikjes werden gemaakt naar echte oude voorbeelden. Dat kon, doordat ik jaar en dag van elk restauratiewerk van elk onderdeel één echt voorbeeld bewaard had, van de versleten vergaarbak tot het trotseerloodje. Tot slot werd op een tekening van de gevel elk nieuw gemaakt stuk steen met een kleurtje aangegeven om als revisie-tekening en archiefstuk te dienen.

De gevel staat nu 10 jaren op de regen en op de zon, zodat de natuur haar werk kon doen. Alles wat in materiaal en kleur niet goed is gaat daarbij ten onder en alles wat goed is, wordt in tooi gezet en voltooid. Dan maakt de natuur tevens de revisietekening want elke steenlevering gedraagt zich iets anders.

Nog iets over de puibalk welke bij de afbraak voorlopig op de lelijke winkel-pui was blijven liggen. Deze balk was totaal verrot en toch had de gevel erop gestaan. Uit de archiefdoos Kampen kwam een rekensom voor de nieuwe puibalk. De nieuw te maken gevel woog 32988 kg. De minimum maat van de balk werd uitgerekend en vervolgens tweemaal zo breed uitgevoerd, dus met het dubbele draagvermogen, want eikenhout is eikenhout en dat rot weg met het geduld der eeuwen. Die balk werd hoog 35 cm (de juiste maat) en breed 50 cm (de dubbele maat). Terwijl wij tastten, tekenden en rekenden, kwamen de historische gegevens aanrollen. Want naar mijn inzicht moet een architect niet archivaris spelen; hij loopt dan kans flaters te slaan (voorbeelden zie voorbericht deel I in de Heemschutserie). De belangstellende Kampense architect A. J. Reijers publiceerde in de Kamper Courant van 7 November 1939 gegevens, verkregen van de vroegere archivaris Mr. J. Nanninga Uitterdijk. Het hoekhuis, rechts naast 119 heette „De Klok”, ons huis 119 „Vleishuus”. Het was dus geen woonhuis maar een vleeshuis geweest. Dat kwam overeen met het interieur dat op de begane grond een diep

perceel was met een doorlopende balklaag erboven zonder stookplaatsen. Ook de bedoeling van de versierde steen die bewaard bleef en juist paste in de plek welke hem toebedacht werd, werd nu duidelijk: het wapen van Kampen met twee schildhoudende leeuwen; het was een stadsgebouw geweest.

Nog iets over de datering bovenin de gevel. De moet „15” op een blok liet niets aan duidelijkheid te wensen over. Maar dat blokje met een 6 of een 9. Dat werd (uitgelegd in de vleeshal) dan door deze, dan door die andersom gelegd en heen en weer geschoven, net zo lang tot er zich teveel mensen mede bemoeiden en in de top kwam te staan: ANNO 1596. Maar tot troost diene, dat het maar olieverf is op een blok zandsteen dat afgebeten was en daarom nog wel wat chemicalie bevatte. Het zal belangwekkend zijn te zien wat de natuur daar in tien jaren aan corrigeerde. Als het nog eens overgeschilderd moet worden raad ik erop te zetten: ANNO 1565; dan zal het niet meer dan 5 jaar mis zijn. In een tweede publicatie in de Kamper Courant (3 Januari 1940) deelde A. J. Reijers mede, dat in 1593 de stad het Olde Vleishuus verkocht aan een particulier wegens het grotere nieuwe Vleishuus.

Dan nog het vermaledijde geld. De begroting, gelijk gezegd een slag in de lucht, was *f* 5000.—. De kosten beliepen *f* 4623.13, voor die tijd een geweldig bedrag. Het archief van de boekhouding van de architect geeft voor de gevel Oudestraat 119 te Kampen na aftrek van de loonposten voor werktekeningen en uitvoering, een batig saldo van *f* 53.08, gezwegen van de hoofdzorg.

Het kopvignet van dit artikel (pag. 100) geeft de friessteen weer die in een bovenvertrek van een der stadspoorten bewaard bleef en weer aangebracht werd.

THE FACADE OF THE OLD MEAT-HALL, OUDESTRAAT 119 AT KAMPEN

BY A. A. KOK

The architect, who was in charge of the restoration of this house, gives a detailed account of the difficulties of this special case. Only the middle part of the delicately sculptured sandstone facade was left and the problem was how to make a suitable gable.

A. van Heeswijk, an architect attached to Monumentenzorg (the official body for the care of ancient monuments), made a design after the manner of Vredeman de Vries, to the delight of the author, who after the disagreeable results of restorations from the school of Viollet le Duc, did not agree with the following fashion of modernistic restoration either. Here he goes back to the first method, though combined with the since then better developed technique of restoring.

As date for this house the author suggests the year 1565 as approximately nearest to the year of its construction.

ONTWERP-FORMULERING VAN BEGINSELEN INZAKE HET RESTAUREREN VAN HISTORISCHE MONUMENTEN, OPGESTELD DOOR DE COMMISSIE TOT TOETSING VAN DE GRONDBEGINSELEN EN VOORSCHRIFTEN VAN 1917

A. INLEIDING

Onder „historische monumenten” of kortweg „monumenten” worden hier verstaan door mensenhand tot stand gekomen onroerende zaken of complexen, welke betekenis hebben als getuigen of toonbeelden van historische gebeurtenissen, toestanden, kunst, techniek, zeden of gewoonten.

De toestand, waarin een groot deel van onze monumentenschat verkeert, maakt dat bijzondere voorzieningen nodig zijn om hun voortbestaan te verzekeren, of hun betekenis als monument recht te laten wedervaren, maatregelen, welke gewoon onderhoudswerk te boven gaan. Zodanige maatregelen kunnen van zeer uiteenlopende aard zijn. Zij kunnen louter technische consolidatie bedoelen, maar ook uit kunsthistorische, louter aesthetische of practische overwegingen verandering van de bestaande vorm nastreven. Alle werken, die aldus gewoon onderhoud te boven gaan zullen hier restauratiewerken worden genoemd, waarbij uitdrukkelijk geldt, dat daarbij „restaureren” geenszins terugbrengen in een oorspronkelijke of als oorspronkelijk beschouwde toestand behoeft te betekenen.

De grond, waarom men tot restauratie van een monument overgaat is, dat het monument een bijzondere waarde of verschillende bijzondere waarden vertegenwoordigt. De aard van de waarden bepaalt het doel en de opzet van het restauratieplan. Voor het opstellen van een plan is het derhalve noodzakelijk zich helder rekenschap te geven van de waarde of de verschillende waarden welke het monument eigen zijn, en van de eisen die door elk van de waarden worden gesteld. De verschillende waarden, welke een monument kunnen kenmerken, zullen niet steeds hetzelfde, maar herhaaldelijk tegenstrijdigheden vergen. In zulk een geval dient men de verschillende belangen, die in het spel zijn, nauwkeurig tegen elkander af te wegen om uit te maken, in hoeverre de ene waarde met zijn eisen de voorrang heeft boven de andere.

B. DE WAARDEN EN HUN EISEN

I. *De historische reliek*

a. Een monument is als een tastbare herinnering aan het verleden altijd een reliek. De waarde van het reliek-zijn is bij uitstek een sentimentswaarde, die onder-

hevig is aan zeer uiteenlopende appreciatie. Deze waarde is des te groter, naarmate het historisch geval, dat het monument in letterlijke zin vertegenwoordigt, belangrijker wordt, naarmate het monument eerbiedwekkend wordt door hoge ouderdom en naarmate het zeldzamer is. Er zijn monumenten die geen andere waarde hebben dan dat zij een relik zijn.

Een relik moet ontwijfelbaar echt zijn. Elke aanvulling of vernieuwing om aesthetische of andere redenen schendt de relik als zodanig.

b. De historische relik verlangt volledig en onaangetast te worden gehandhaafd. Is het technisch nodig terwille van de instandhouding iets toe te voegen, een afdekking, een schoorconstructie of wat ook, dan is het geboden deze toevoegsels te kenmerken en onderscheidbaar te maken. Verwarring met het echte werk dient voorkomen te worden.

Het is duidelijk dat men niet steeds volledig kan voldoen aan de eisen die het relik-zijn stelt. Men hoede zich ervoor deze sentimentswaarde al te gering te schatten, te meer, omdat vernietiging van relikwaarde steeds onherstelbaar is.

II. *Het kunsthistorisch document*

a. De kunstgeschiedenis waardeert het monument als document van oude stijl, kunstvorm, kunsttype, kunstvaardigheid, kunstopvatting, als staal van persoonlijke of collectieve kunst, als stuk historische techniek. Een monument kan een eenheid zijn maar ook een samenstel, waaraan verschillende generaties van hun schepingsvermogen doen blijken. In beginsel dienen dan de sporen van heel de historische ontwikkeling te worden gerespecteerd. Niet alleen heeft in beginsel elke kunsthistorische periode recht op erkenning, ook de historische ontwikkelingsgang is kunsthistorisch belangrijk. Die ontwikkelingsgang dient men in het monument zo volledig mogelijk gedocumenteerd te vinden door handhaving en zichtbaar maken van restanten van vroegere toestanden en gedaanten.

De waarde van het kunsthistorische document wordt als die van elk document bepaald door zijn betrouwbaarheid. Het beste document is altijd het originele, en een verweerd stuk echt werk heeft meer waarde dan een perfecte copie.

b. Indien handhaving van het originele werk niet mogelijk is door verregaande verwerking of anderszins, is het kunsthistorisch belang gebaat door copieren. De copie kan kunsthistorische betekenis hebben, ook al mist zij alle waarde als relik.

Wanneer de oorspronkelijke vormen nog voldoende nauwkeurig kunnen worden vastgesteld, verlangt de kunsthistorische waarde derhalve vernieuwing van werk, dat anders binnen afzienbare tijd onherkenbaar zou zijn geworden. Dit

geldt evenwel niet ten opzichte van figuraal beeldhouw- en schilderwerk en van zeer individueel decoratief werk. Is beeldhouwwerk wegens verregaande staat van verwerking niet meer op zijn plaats aan het gebouw te handhaven, dan verdient het aanbeveling het in een museum op te bergen. Oordeelt men vervanging op de leeggekomen plaatsen gewenst, dan zij het door vrije scheppingen van een kunstenaar. Beschadigde figurale wand- of gewelfschilderingen behoort men òf in de gevonden toestand te conserveren, desnoods met neutrale en herkenbare aanvulling op ondergeschikte plaatsen, òf men verwijdere ze na volledige documentatie indien zij ontoonbaar zijn geworden.

c. De grote moeilijkheden komen aan de orde, wanneer een restauratie niet meer beperkt kan blijven tot louter conserveringsmaatregelen of tot herstelling van bestaand werk in de bestaande gedaante. Dit is het geval wanneer oude vormen onherkenbaar verloren zijn gegaan, wanneer hele onderdelen zijn verdwenen, bij verminkte en gedeeltelijk verwoeste monumenten. In zulke omstandigheden staat de kunsthistorie op het standpunt van:

1. Verwerping van fantasieën in historische vormtaal.
2. Voorkeur voor vrije, niet historisch-gebonden vormen, waar het gaat om aanvulling met nieuw werk.
3. Aanvaarding van nieuw werk in historische vormtaal indien het gaat om betrouwbare reconstructies en indien met vrije vormen geen bevredigend resultaat is te bereiken.

Intussen heeft de ervaring geleerd, dat er nu eenmaal architectonische elementen zijn, die men zich niet anders dan in historische vormen kan denken, en waarvoor men met vrije vormen zelden een aannemelijke oplossing vindt. Als voorbeelden mogen gelden de vensterharnassen en de pinakels van de Gotiek. Men zal er geen bezwaar tegen kunnen maken dat deze, ook wanneer de oorspronkelijke gedaante niet of niet precies is bekend, in historische vormtaal worden ontworpen. Het begrip „betrouwbare reconstructie” mag dan ruim worden geïnterpreteerd.

d. Wanneer men werk in historisch-gebonden vormen uitvoert is het zaak niet alleen op de vormen te letten maar ook de historische materialen te verwerken volgens de historische techniek. Historische vormen in een onhistorische techniek is een zinloosheid. In historische techniek werken wil zeggen dat men het werk aflevert zoals het volgens die techniek nieuw behoort te worden afgeleverd, en dus in beginsel niet quasi-verweerd of schijnbaar door de tijd aangetast. Alleen waar zulks aesthetisch volstrekt onverdraaglijk zou zijn is het geoorloofd aan te

passen bij omringend verweerd werk, maar dan toch steeds met terughoudendheid. Wie aan een monument werkt, werkt voor een lange toekomst, waarin de tijd meer dan genoeg gelegenheid zal kunnen vinden zich te laten gelden. Men bedenke, dat elk monument ontworpen is om in nieuwe toestand te voldoen. Wie het in gloednieuwe toestand niet zou kunnen waarden, heeft geen begrip voor de intrinsieke betekenis van het monument.

De werkwijze: historische vormen in historische techniek en historisch materiaal zal er na verloop van tijd toe leiden, dat nieuw en oud vrijwel niet meer te onderscheiden zijn. Dit betekent een aanslag op het monument als reliek en document, maar het is een onmiddellijke gevolgtrekking van het aanvaarden van werken in historische stijl, een consequentie die er toe maant dit dan ook tot het uiterste te beperken.

Dat men niet steeds in historische vormentaal werkend precies hetzelfde materiaal kan kiezen als oorspronkelijk werd gebruikt, dient intussen erkend. De natuursteen kan ondeugdelijk zijn gebleken door onderhevig te zijn aan spoedige verwerking, of onvoldoende vastheid tegen druk blijken te bezitten, het hout kan in de oude soort of afmetingen niet meer te krijgen zijn. Voor overwegende moeilijkheden zal men dienen te zwichten, maar het vervangingsmateriaal zal in karakter overeenstemmend moeten zijn met het oude.

e. Consolidering van monumenten met behulp van constructiemethoden en materialen, die onhistorisch zijn gelijk gewapend beton, is uit een kunsthistorisch oogpunt gezien niet zonder bedenking. Men beperke dit zoveel mogelijk om aantasting van het wezen van het monument te voorkomen.

III. *De zuivere schoonheidswaarde*

a. Dit is een waarde die nu eenmaal niet uitsluitend karakteristiek is voor historische monumenten, en die sommige monumenten zelfs te enen male missen. De schoonheid van een monument kan van drieërlei aard zijn:

1. De door de ontwerper bedoelde schoonheid, gelegen in de verdiensten van een zelfstandige schepping.
2. De onbedoelde, min of meer toevallige schoonheid, waarvan men zich steeds afvraagt, of zij alreeds of nog niet tot het terrein van de kunst behoort. Tot deze laatste categorie schoonheid kan die worden gerekend, welke vooral eigen is aan landelijke bouwkunst van de meest simpele soort en voorbeeldig van zuiverheid.
3. De schoonheid die berust op de natuurlijke ligging en de band die hoe dan ook met de natuur bestaat, kortweg de schilderachtige schoonheid.

b. De bedoelde schoonheid, die gelegen is in de kunstzinnigheid van een ontwerp, vergt dat de hoedanigheden van dit ontwerp zo goed en zo volledig mogelijk tot hun recht komen. Op grond hiervan is het denkbaar, dat latere toevoegingen of veranderingen, ook wanneer deze opzichzelf niet zonder kunsthistorische waarde zijn, als verminkingen worden gevoeld, die men ongedaan zou willen maken. Een zodanige zienswijze, meestal gekoppeld aan het ideaal van stijlpurisme, heeft in het verleden tot hoogst betreuenswaardige gevolgen geleid, maar ook wel tot restauraties, die men onomwonden kan toejuichen.

In beginsel moet de architect, die restaureert de bevoegdheid worden toegekend een oorspronkelijk ontwerp tot zijn recht te doen komen ten koste van latere toevoegingen of wijzigingen, ook al hebben deze op zichzelf beschouwd historische of kunsthistorische waarde. Gebruikmaking van deze bevoegdheid, uiteraard na zorgvuldige afweging der waarden die in het geding zijn, behoort als uitzondering te worden beschouwd.

De „bedoelde schoonheid” kan ook vergen dat een onvoltooid gebleven monument alsnog wordt afgemaakt. Gaat het om middeleeuwse monumenten, dan zal het in het algemeen zaak zijn alleen in hoofdtrekken de gewenste voltooiing te bewerkstelligen en zich in de detailvormen van historische vormentaal te bevrijden. De meestal vrij dwingende architectuur, welke sinds de Renaissance ingang vond, zal veelal een repeteren van reeds gegeven motieven verlangen.

c. Wat de onder 2 genoemde categorie schoonheid aangaat, deze eist conservering en waar nodig herstelling op de meest natuurlijke wijze, die men oudtijds ook zou hebben gevolgd. Deze schoonheid verzet zich ten sterkste tegen het gebruik van afwijkende materialen, technieken en constructies, ook als louter hulpmiddelen tot instandhouding. De bekoring ligt in de zuivere samenstelling van het geval en het zuivere gebruik van het materiaal. In dit essentiële opzicht mag niets veranderen, ook al betekent zulks meer vernieuwing dan met heterogene hulpconstructies het geval zou zijn.

d. De schilderachtige schoonheid verlangt in het algemeen zo weinig mogelijk ingrijpen. Deze schoonheid doet zich het meest voor wanneer de natuur het werk van mensenhand overwoekert. Bouwvallen van kastelen en begroeide vestingwallen zijn de meest sprekende voorbeelden. Deze soort schoonheid kan men gemeenlijk slechts handhaven door in het geheel niet of met de grootste terughouding handelend op te treden. Op den duur kan dat algehele ondergang tengevolge hebben. Door vergelijking van de waarden die in het spel zijn moet men uitmaken of er overwegende bezwaren zijn om het monument in schoonheid te laten sterven.

e. Indien de bestemming van een monument uitbreiding of vergroting vergt, stelt de schoonheidswaarde de eis, dat dit geschiedt in goede samenhang met het oude zonder dat historische vormen worden geïmiteerd.

IV. *De gebruikswaarde*

a. Een monument is in het algemeen voor een nuttige bestemming gesticht, en vele monumenten hebben nog hun oorspronkelijke bestemming. Het is zeer gewenst dat zulk een toestand kan voortduren. Een voornaam landhuis of kasteel komt veel beter tot zijn recht indien bewoond door een particulier dan als jeugdherberg of administratiegebouw, het is van het grootste belang dat een kerk voor de eredienst in gebruik blijft, en er zijn stads- en dorpswijken, die alleen dan hun oude karakter goed kunnen handhaven, wanneer zij door een bepaalde categorie worden bewoond. Het handhaven van de oorspronkelijke of in ieder geval van een goed passende bestemming, en het vinden van een geschikt nieuw doel voor een monument dat het oude heeft verloren, is van allesbeheersende betekenis, omdat het monument daardoor een functie blijft vervullen in de Maatschappij en levend wordt gehouden.

De bestemming zal in de tegenwoordige tijd veelal praktische eisen van bruikbaarheid stellen, die in min of meer ernstig conflict komen met de documentaire en aesthetische belangen. Nauwkeurig afwegen van waarden en belangen zal moeten uitmaken in hoeverre men aan de moderne praktische eisen zal behoren te voldoen.

b. De waardigheid van een bepaalde bestemming kan verlangen, dat het monument een zekere verzorgdheid en gaafheid vertoont en dat het geen vervallen indruk maakt. Op grond van deze overweging zal het soms wenselijk zijn meer te vernieuwen dan technisch bepaald noodzakelijk is en voor een document toelaatbaar schijnt.

c. Een monument kan niet alleen in positieve maar ook in negatieve zin praktische waarde hebben: het kan een hinderpaal zijn in het verkeer, een goede afwatering belemmeren, zijn instandhouding kan onduldbare financiële lasten met zich meebrengen. Door afwegen van ideële tegen praktische belangen zal men tot een besluit moeten komen in hoeverre handhaving aanvaardbaar is. Soms kan verplaatsing uitkomst geven, maar alleen dan, wanneer het monument als zodanig daarbij niet in hoofdzaak zijn betekenis inboet. Verplaatsing is in het algemeen slechts te aanvaarden, wanneer het monument in zijn hele opstand kan worden losgemaakt van zijn grondslagen en overgebracht, of wanneer het in zijn belangrijkste delen op zodanige wijze uit hout of grote stukken steen is samengesteld, dat demonteren en herbouwen zonder veel verlies aan oorspronkelijk werk mogelijk is.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Plüym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam
Prof. Dr. S. Hofstra

De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450
G. J. J. Pot

Het schippers-antependium in het bezit van het Gemeentemuseum te Nijmegen
Dr. G. T. van Ysselsteyn

De restauratie van de Martinoren te Groningen
Dr. Ir. G. W. van Heukelom

Nederlandse tegeltableaux te New-York
Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda :

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De restauratie van de Martini-toren te Groningen 111

Dr. Ir. G. W. van Heukelom

ZESDE SERIE

E. J. BRILL-LEIDEN

BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG 3, AFL 4 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 8) LEIDEN, 15 AUG. 1950

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Pieterskerkhof 13, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; W. Moerdijk, adj.-secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad:
Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amérsfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”
Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina

INHOUD

BIJDRAGEN

	PAG.
De restauratie van de Martini-toren te Groningen	111
<i>Dr. Ir. G. W. van Heukelom</i>	

NIEUWS-BULLETIN

	KOL.
Restauratienieuws	
Mededeling Rijksdienst voor de Monumentenzorg	137
Bondsnieuws	139
Berichten	157
Tentoonstellings-agenda	161

DE RESTAURATIE VAN DE MARTINITOREN TE GRONINGEN

DOOR

DR. IR. G. W. VAN HEUKELOM

Alvorens tot beschrijving van de restauratie van bovengenoemde toren over te gaan, zij omtrent zijne geschiedenis het volgende medegedeeld.

Een Martinikerk — in Romaanse stijl gebouwd — wordt reeds vermeld in 1215; zij dateert dus in elk geval van aanvang 13de eeuw. De bijbehorende toren bezweek in 1408; de kerk onderging wijzigingen in de jaren 1450 tot 1500; de verbouwing, waarbij het huidige hoge koor tot stand kwam, geschiedde tussen 1450 en 1460. In een tijdsverloop van vier jaren (1452-1456) werd een toren voltooid, die, in 1464 door bliksem getroffen en ernstig beschadigd, in 1468 instortte.

In 1469 werd reeds de bouw van een nieuwe toren aangevangen — volgens de kroniek van Sicke Benninge „met een fundament eenige treden verder nae het westen, daarmede de kerk wiert vergrotet” — „ende is beneden in 't fundament XXIII stene dick gelick hoich der eerden.”

Veelal wordt aangenomen, hoewel daaromtrent twijfel gerechtvaardigd is, dat de gemetselde bouw — in de taal der Gothiek — dus eerste en tweede vierkant en achtkant — in 1482 gereed zou zijn gekomen, de torenspits daarentegen eerst in 1554.

Een bouwtijd van 13 jaar (1469-1482) voor een monument als de Martinitoren is moeilijk aanvaardbaar: de stad Groningen had in die tijd een gering aantal inwoners (Dr. H. P. Coster, de stadsarchivaris, schat: 10.000-15.000 zielen) en aan het einde der 15de eeuw, begin 16de eeuw, was het leven der Groningse burgers allerminst rustig. (Herhaalde belegering van de stad en tussen 1506 en 1550 viermaal wisseling van „Heer”).

Een kroniek van Abel Eppens tho Equart vermeldt, dat in 1553 door Johan Rengers van ten Post aan de toren nog getimmerd werd. De spits had een kort bestaan. Vreugdevuren, op 15 Maart 1577 ontstoken op de toren bij het vertrek van het Waalse garnizoen, verwekten een brand, waarbij de spits verloren ging. Herstelling bleef lang achterwege; in 1619 werden Kerkvoogden door het stedelijk Bestuur gemachtigd tot het houden ener Collecte; eerst in 1627 kwam gereed — in het karakter der renaissance — de bekroning, die thans de toren siert; de kosten bedroegen f 10.000.

Sinds de 17de eeuw — tot aan de laatste restauratie — onderging de toren in zijne algemene samenstelling geen wijziging. Hij bestaat uit drie hoofdgedelingen, opgetrokken uit een kern van baksteen, met natuursteen bekleed: een eerste vierkant met trans op ongeveer 39.50 m. boven straatpeil, daarna een tweede vierkant met trans op ongeveer 56 m. + P en vervolgens een achtkant met trans op ongeveer 68.50 m. + P. De transen zijn omgeven door balustraden, waarvan vooral die der beide vierkanten een rijk en speels ornament bezitten en getooid zijn met slanke pinakels¹.

Boven het stenen achtkant rijst de spits in twee geledingen, beide achtkant, daarboven een hals, waaruit zich ontwikkelt een forse achtkantige pijnappel, bekroond door de windwijzer met paard. De spits is samengesteld uit een houtconstructie, aanvangende binnen, aan de voet van het stenen achtkant. Het houtwerk is, voor zover blootgesteld aan weer en wind, voorzien van koperen, deels loden, bekledingen; op een tweetal transen zijn houten balustraden geplaatst.

Aan de voet van het eerste vierkant rust de toren op een viertal pijlers, elk ter doorsnede van ongeveer 25 m²., van vierkante vorm met een uitsparing aan de binnenhoek. Aan de bovenzijde worden de pijlers gekoppeld door spitsbogen; een eenvoudige band op ongeveer 16 m + P. sluit het onderblok af. Daarboven rijst het bovendeel van het eerste vierkant; dit deel is weelderig geprofileerd, elke torenwand is door hoekpilasters en een tweetal middenpilasters gedeeld in drie, diep terugwijkende velden, gesierd met traceringen; in het middenveld bevindt zich een hoge opening, waarin galmborden ten dienste der achtergelegen beierij. Aan de voet der velden een basement — een borstwering — met poortjes, leidende naar een in die borstwering gespaarde gang.

De genoemde pilasters verruimen zich aan de bovenzijde tot velden, die een drietal spitsbogen omvatten en hun afsluiting vinden in de balustrade, die het eerste vierkant bekroont. De hoekpilasters van dit torendeel zijn getooid met uitkragend ornament, met draagkorven en baldakijnen, welke zouden kunnen ver raden, dat de bouwmeester zijn schepping bijzondere rijkdom wilde verlenen. Voor het uitwendige beeld van het tweede vierkant zou de beschrijving van het eerste vierkant kunnen dienen; de schaal is verminderd, de opvatting en deling gebleven.

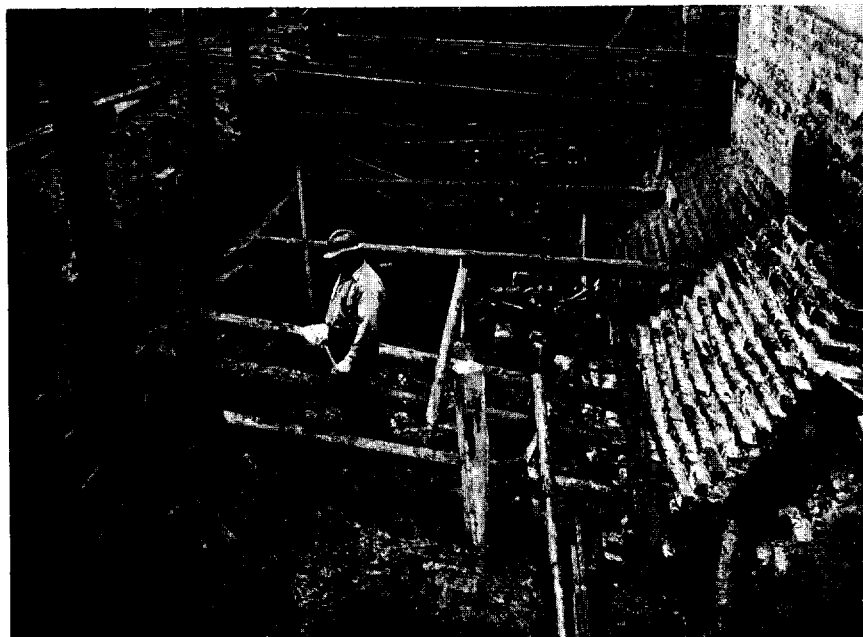
De samenstelling der beide vierkanten spreekt uit de horizontale doorsnede-tekeningen; voornamelijk bestaat zij uit 4 hoofdpijlers, onderling in betrekkelijk

¹ De ornamentale samenstelling van de balustrade boven het tweede vierkant vinden wij terug op een omgang van de linkertoren van de Cathedraal van Chartres (12de eeuw). In 1890 werden bij de toenmalige restauratie pinakels geplaatst op de balustrade van de eerste trans; de pinakels van de overige balustraden ontbraken destijds en bleven achterwege.

RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

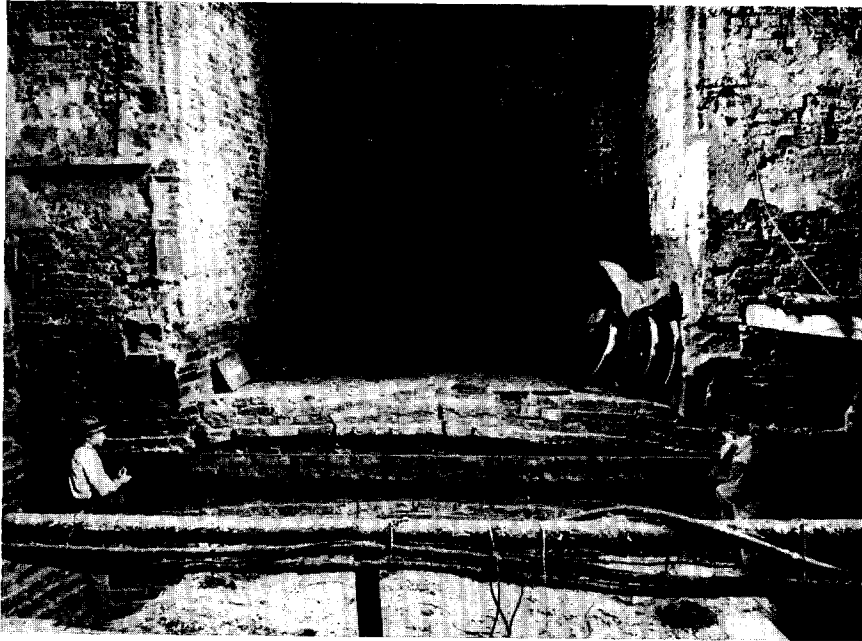

Afb. 1. De onderlagen worden uit de fundamenteen door overbelasting en grondbeweging weggeperst.

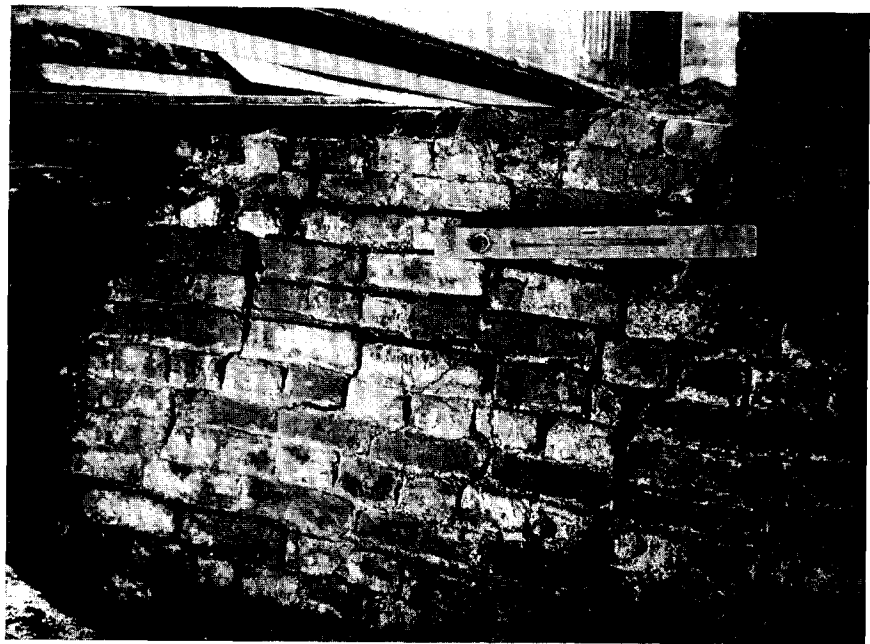

Afb. 2. Inheien der betonpaaltjes — losgebroke delen der fundamenteen worden gestempeld.

RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

Afb. 3. De fundamentblokken onder de hoekpijlers zijn verzakt, zodat de onbelaste delen der fundamenteën een opgebogen vorm vertonen.

Afb. 4. Afscheuring van een fundamentblok onder een hoekpijler van het onbelaste deel der fundamenteën.

geringe mate gekoppeld (zie verticale doorsnede afb. 19). Op verschillende hoogte zijn eiken koppelbalken, met en zonder bevoering, aangebracht. Aan de bovenzijde van de hoekpijlers van het tweede vierkant geven binnenwaarts gemetselde uitkragingen een gedeeltelijke ondersteuning aan pijlers en onderborstwering van het achtkant; buitenwaartse verbreding van die borstwering zoekt steun op de hoeken van het tweede vierkant. Deze laatstgenoemde verbreding wordt bekroond door een sprekend ornament — een pyloon, die — als men de toren overhoeks beziet — de sterke overgang van vierkant op achtkant breekt.

Uit de tekeningen moge blijken welke trapopgangen aanwezig zijn. Bij de laatste restauratie heeft alleen de opgang in de N.O.-pijler, nabij de begane grond, enige wijziging ondergaan.

Uit de tekening (afb. 16), waarop verschillende pijlerdoorsneden, op elkander geprojecteerd, zijn aangegeven, moge de algemene opbouw van het monument duidelijk blijken.

De belegering van Groningen, door de Bisschop van Münster en Keurvorst van Keulen, berokkent toren en kerk aanzienlijke schade. Herstellingen vorderen in de jaren 1673, 1675, 1676 en 1677 hoge bedragen; in 1677 zelfs ruim *f* 4500.—. Een storm in 1686 teistert de toren en in 1687 wordt de „pijnappel”, die „af” was, herplaatst.

De toestand, waarin de toren verkeert, eist in de 18de eeuw (1745) voorlichting van een bouwmeester uit Amsterdam en als uitgaven zijn geboekt voor „reparatie, wederopbouw en timmeragie” een som van *f* 7956.—, die vermeerderd met bedragen op andere hoofden van rekening gesteld, de totale kosten op *f* 10.656.— brengen.

Het klokkenspel wordt in de jaren 1786-1788 hersteld. De klokken worden aan „koper” (koperen staven) gehangen, een werk, dat ongeveer *f* 7000.— kost. Een belangrijke reparatie in 1807 vordert de aanstelling van een opzichter op een salaris van 18 stuivers daags.

Een rekening uit 1823 betreft een in 1822 uitgevoerd werk ten bedrage van ruim *f* 7000.— wegens schade door blikseminslag.

In het tweede kwartaal der 19de eeuw besteedt Groningen geringe bedragen aan het onderhoud harer torens; in de „zestiger” jaren zijn de uitgaven van enige betekenis, en later onderzoek wettigt de veronderstelling, dat in die jaren aan de dag getreden scheuren, in het opgaand werk, door voormetselingen aan het oog onttrokken zijn. Burgemeester en wethouders, die zich in 1876 verbazen over het luttele bedrag ten laste gebracht aan het onderhoud van de toren, ontvangen van

de bouwmeester Van Beusekom de mededeling, dat steenhouw- en metselwerken, nog hersteld in 1872, in voldoende staat verkeren.

Op 10 Augustus 1884 vallen stukken steen naar beneden. B. en W. dragen aan een commissie, bestaande uit de architecten Dr. P. J. H. Cuypers, J. C. A. Hezemans uit 's-Hertogenbosch, en de Directeur van Gemeentewerken Schram de Jong een onderzoek op; haar rapport dateert van 9 December 1884.

Het oordeel omtrent de toestand van het bouwwerk luidt geruststellend, omdat de afmetingen der samenstellende delen gunstig zijn en het gebezigde materiaal goed is, de constructie van muren en bogen deugdelijk is en zich op gene verdieping scheuren aan de binnenzijde vertonen, die van enig belang zijn. De gebrekkige toestand betreft dus hoofdzakelijk de buitenzijde van het bouwwerk: de bekleding in bergsteen. Advies: ter voorkoming van ongevallen een steiger op te stellen en de klokken van hun gebrekkig gestel af te nemen.

Een steiger, reikende tot een hoogte van ongeveer 45 m. boven straatpeil, wordt geplaatst aan de Westzijde over de volle breedte van de toren en omvat ook de Zuid- en Noordzijde over een derde deel van het bouwwerk. De Commissie raadt in haar rapport d.d. 30 Juni 1886 tot herstelling van de torenbekleding van Westzijde en westelijke delen van Zuid- en Noordzijde van het eerste torenblok, met vernieuwing van de eerste trans. Begroting *f* 100.280 (*f* 15.000.— minder, als een vijfde deel van de af te nemen steen weer kan worden gebruikt). Het College van B. en W. vraagt een Rijkssubsidie in de restauratiekosten; de Minister van Binnenlandse Zaken stelt d.d. 26 Januari 1887 onder bepaalde voorwaarden een bijdrage van *f* 25.000.— in uitzicht en verenigt zich met het plan der Commissie.

B. en W. wensen te weten of „met grond mag worden aangenomen, dat, na de uitvoering der commissie-plannen de toren in geheel voldoende staat zal verkeren en deze boven de eerste trans geen voorzieningen vereischt”.

De Commissie verklaart d.d. 5 Februari 1887: „na uitvoering der door hen voorgestelde herstellingswerken en waarop de door hen ingediende raming van kosten betrekking had, zal de toren in voldoende staat verkeeren”. Een opzichter treedt op 1 Mei 1887 in dienst voor het verrichten van opmetingen.

B. en W. dringen bij de Minister van Binnenlandsche Zaken en in een request gericht tot de Staten-Generaal aan op een beslissing ter zake van het aangevraagde subsidie. Einde 1887 verneemt het College van B. en W., dat de Tweede Kamer der Staten-Generaal, op voorstel van een Commissie van Rapporteurs, een uitgave ten behoeve van de herstelling van de Martinitoren, op de concept-begroting voor 1888, heeft afgewezen. B. en W., zeer teleurgesteld, aarzelen, doch op 12 Juli 1888 delen zij den Directeur van Gemeentewerken mede, dat zij zullen moeten afzien van een even gekoesterd voornemen „om den toren te laten in den toestand waarin

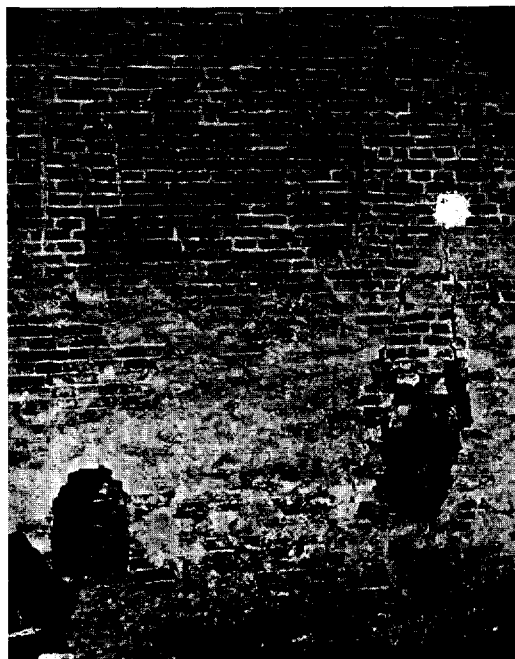
RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

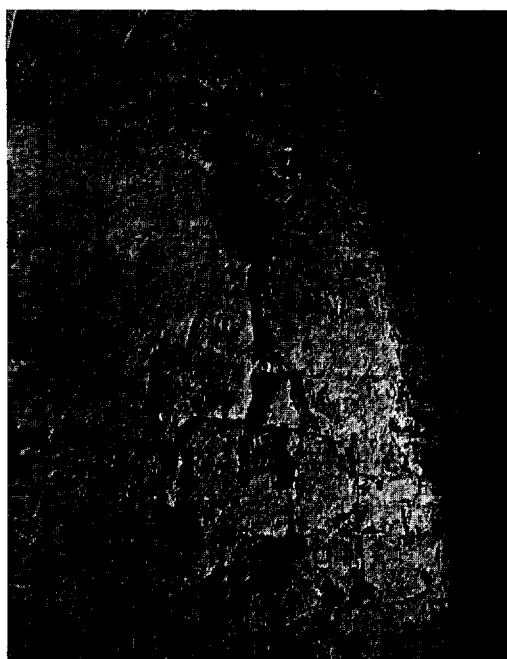
Afb. 5. Scheuren onder het stergewelf op 50 m⁺.

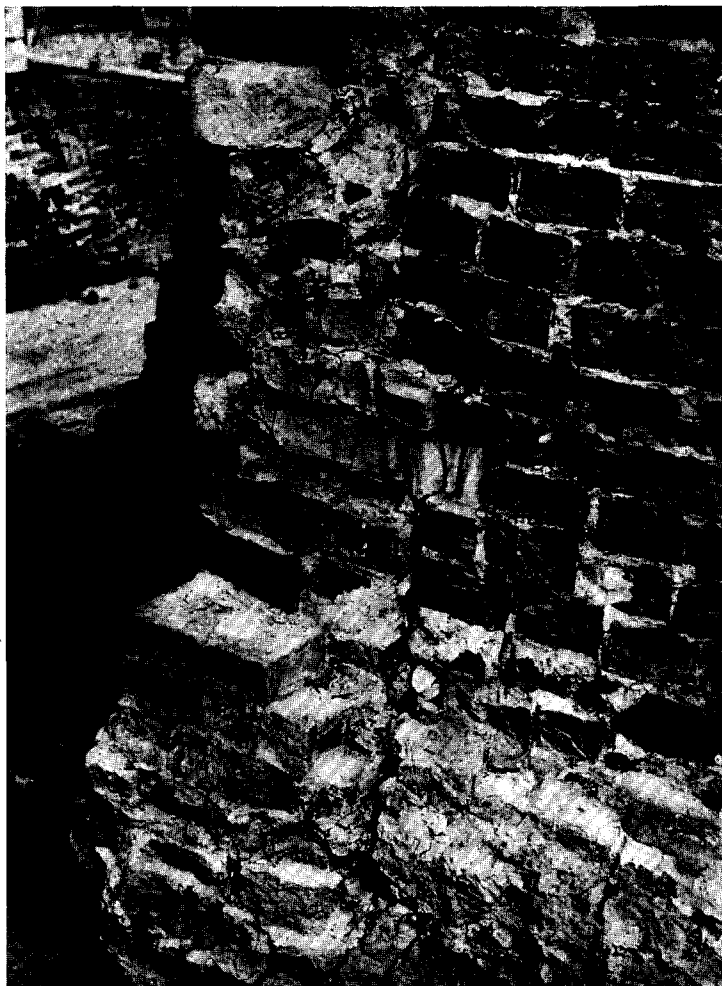
Afb. 6. Scheuren onder het stergewelf op 50 m⁺.

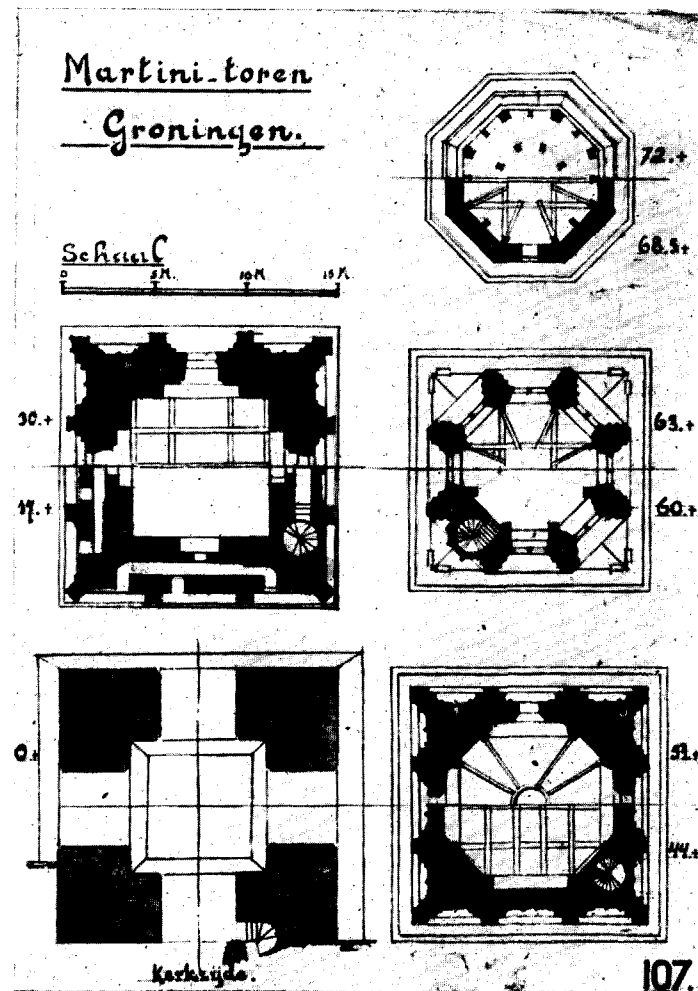
Afb. 7. Aan de dag tredende scheuren na verwijdering van voormetselingen.

Afb. 8. Verbrijzeling van consolevormige uitmetingen aan de top van het 2de vierkant, bestemd tot dracht van de pijlers van het achtkant.

Afb. 9. Door randspanningen losgebroke wandelen van de hoofdpijlers even boven straathoogte.

Afb. 10. Horizontale doorsneden.

hij is". Zij beproeven nog een beperking der kosten door mogelijke vervanging van natuursteen, deels door baksteen, al of niet bepleisterd; dergelijke oplossingen blijken niet aanvaardbaar.

Midden 1889 vangen de herstellingswerken volgens de plannen der commissie aan; de doorgang onder de toren wordt aan het openbare verkeer onttrokken; op het Martinikerkhof is door kerkvoogden der Ned. Herv. Gem. ruimte ter beschikking gesteld voor werkterrein en plaatsing van loodsen.

Op voorstel der restauratie-commissie wordt in 1893, nadat reeds in de westgevel van de toren, boven de goot van de belendende woning van de torenwachter, een in laat-Gothische stijl ontworpen glas-in-lood raam was aangebracht, besloten tot het maken van een overwelling aan de onderkant van de eerste torenvloer. Ten slotte worden, na herstelling en versterking van de houten klokkenstoel, de drie zware luidklokken herplaatst.

Jaren verlopen. Zeer duidelijk blijkt, dat, behoudens de laatste restauratie, de vroegere herstellingen en in het bijzonder de pogingen om door kramming en ombeugeling met ijzer, natuursteenbekledingen te behouden, het verval van het bouwwerk zeer bevorderd hebben. Ook aan de voet van de toren toont de in een vorige eeuw aangebrachte bepleistering, die de gedachte aan een basement moest wekken, verschijnselen van vervorming en scheuring.

In 1929 geeft de Directeur van Gemeentewerken in overweging in beginsel tot een herstelling te besluiten en stappen te doen tot verkrijging van een Rijkssubsidie.

Onderhandelingen met de Regering (Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) volgen. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg wordt in de zaak betrokken; resultaat: een voorlopig onderzoek einde 1930. Onderhoudswerk wordt uitgesteld. Van eerste tot derde trans wordt om een deel van de omtrek van de toren een onderzoeksteiger gesteld; nu bestaat gelegenheid tot beoordeling van de algemene toestand; deze blijkt verontrustend te zijn.

Talrijke foto's (genomen in 1932) bieden beelden omtrent vergevorderde verwoesting (hoofdzakelijk door ondeskundig aangebrachte ijzeren verankeringen) van natuursteen in het achtkant; gevaar voor afstorting van blokken is te duchten.

In 1933 geschiedt namens de Rijksmonumentencommissie andermaal een onderzoek, door architect Oger. Deze kan tevens beschikken over de resultaten van aflodingen, van Gemeentewege verricht. De toren helt in sterke mate naar N.W.; het eerste vierkant meer dan het tweede en de Westelijke torenpijlers meer dan de Oostelijke, de Z.W. hoekpijler van het tweede vierkant helt Zuidwaarts, die van het eerste vierkant Noordwaarts. De opgaande torenpijlers moeten dus onderling verband verloren hebben. Verondersteld kan worden, dat bij de oorspronkelijke

bouw verzakking van het eerste vierkant in Westelijke richting reeds is opgemerkt en bij het optrekken van het tweede vierkant opnieuw een verticale stand is beoogd. Scheuringen in het eerste vierkant hebben later hun invloed doen gelden op vervorming van het tweede vierkant.

Architect Oger treft dan ook tal van scheuren aan, die verband moeten houden met de uitkomsten der aflodingen. Hij acht nodig: fundering-onderzoek, versteviging van het torenlichaam, uitwendige herstelling, ringverankeringen van gewapend beton ter hoogte van elke trans. Hij wijst op de mogelijkheid van instorting van het bouwwerk (rapport 23 Juni 1934). Gipspleisters op scheuren aangebracht in 1933 en 1934 verraden nog beweging.

B. en W. trachten met de Regering en Gedeputeerde Staten tot een geldelijke regeling te komen ter financiering der herstellingskosten, die naar globale schatting tonnen zullen eisen. In Januari 1935 nodigt de Commissaris der Koningin, na overleg met de Burgemeester, schrijver dezer woorden uit, een oordeel omtrent de toestand van de toren te geven. Dit luidt in algemene zin overeenkomstig het rapport van architect Oger; berekeningen en vergelijking van de samenstelling van de Domtoren te Utrecht en van de Martinitoren kunnen slechts aansporen tot onverwijld uitvoering van versterking van laatstgenoemde.

Regelingen van financiële aard vorderen vaak veel tijd, doch omtrent de noodzakelijkheid ener ingrijpende torenrestauratie bestaat geen verschil. De uitvoering zal worden toevertrouwd aan de zorgen ener Commissie, bestaande uit Prof. Ir. J. A. G. van der Steur, voorzitter van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en H. P. J. Schut, Directeur van Gemeentewerken als leden en Dr. Ir. G. W. van Heukelom, voorzitter en tevens leider van het werk.

Het jaar 1936 brengt de oplossing der geldelijke moeilijkheden; het werkfonds zal de nodige middelen voorschieten. In een eerste crediet, ten bedrage van f 300.000.—, verstrekt het werkfonds namens het Rijk een som van f 100.000.— à fonds perdu; de overige f 200.000.— waarin de Provincie voor f 50.000.— en de Gemeente voor f 150.000.— deelnemen, zal bij wijze van een voorschot in de vorm van een 40-jarige 4 % annuïteitslening beschikbaar worden gesteld.

De restauratie-commissie wordt op 15 September 1936 door de Burgemeester geïnstalleerd en de werkzaamheden vangen aan.

Allereerst ontgraving der fundamenteen. Aan de Noordzijde blijken zij te reiken tot 2.75 m. onder straatpeil, aan de Zuidzijde slechts tot 2.40 m.; wegens de aanwezigheid van een belendend gebouw blijft aan de Westzijde ontgraving achterwege. Een aan de N.W.-hoek van de toren aangebouwd gebouwtje met toilet-inrichtingen wordt afgebroken. Ook onder de toren, binnen de vier pijlers, worden

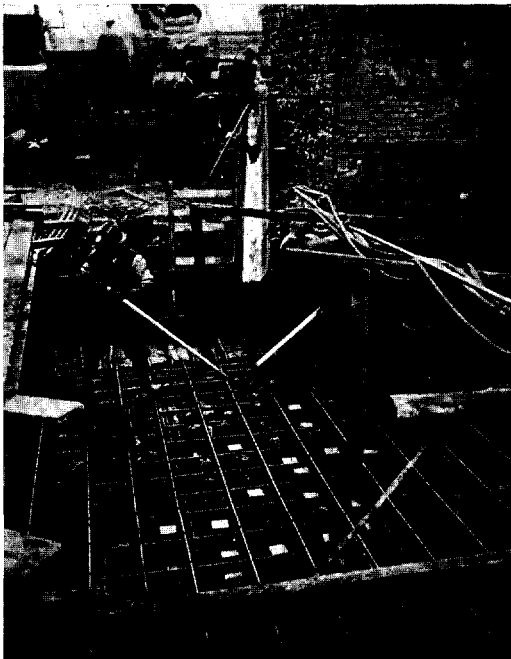
RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

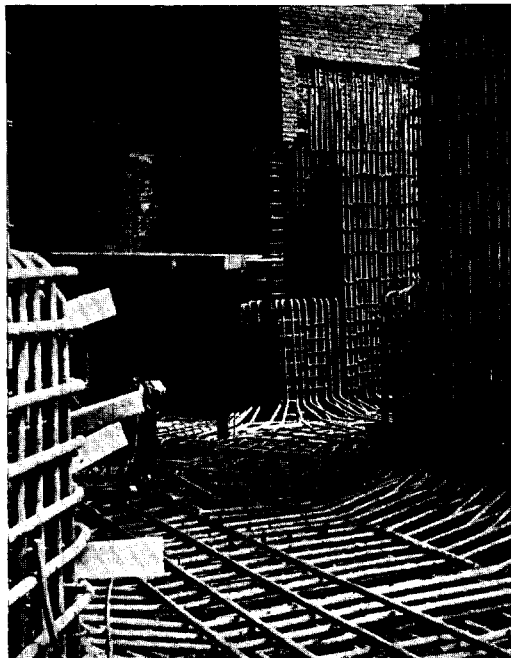
Afb. 11. Eiken kapstijlen en schoren.

Afb. 12. Balklaag in de spits.

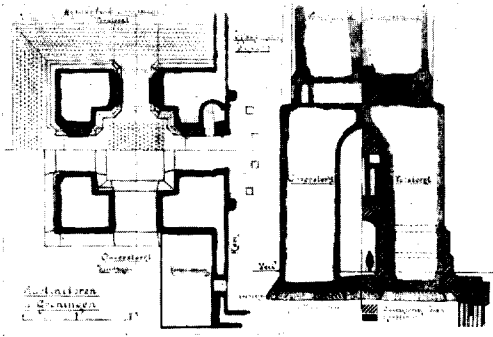

Afb. 13. Eerste net boven de paalkoppen.

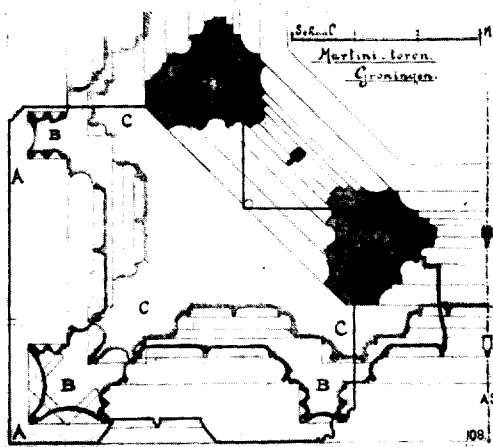

Afb. 14. De wapening van de nieuwe bevoering en om de ondereinden der pijlers.

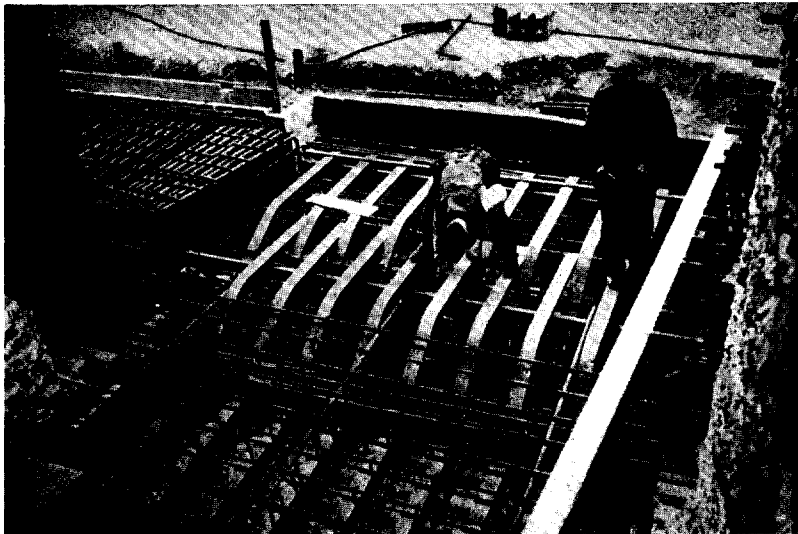
RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

Afb. 15. Versterking der torenpijlers; horizontale en verticale doorsneden.

Afb. 16. Doorsneden van de toren, op verschillende hoogte, op elkander geprojecteerd.

Afb. 17. De wapening, met oude spoorstaven, van de kruisliggers tussen de hoekpijlers.

de fundamenten blootgelegd. De pijlers zijn opgetrokken op de hoeken van een vierkante ring en aan de westzijde zoveel gezakt, dat de onbelaste delen van de ring, tussen de pijlers, van de hoekfondamenten zijn afgescheurd en een neergebogen vorm vertonen ter plaatse der scheuren; de onderste lagen der fundamenten bevatten weinig hele bakstenen; uit de voegen van de vier onderste lagen der Noordelijke fundamenten stroomt water; op een enkele plaats is de zandlaag en de tweede laag onder het fundament weggedrukt (zie afb. 1).

De ondergrond bestaat uit fijn leemhoudend zand; op ongelijke diepte wordt leem aangeboord, aan de Zuidzijde van de toren reeds op ruim 1.5 m. onder het fundament, aan de Noordzijde op 3.5 m en bovendien blijkt zich op die diepte een keilaag(je) te bevinden. Verder onderzoek in het vrij pappige zand wordt, na kennisneming van de toestand der fundamenten, veiligheidshalve, nagelaten. Aan de aangetroffen grondslag mag slechts een gering draagvermogen worden toegekend. Toch is gebleken, dat, in verband met de aanwezige scheuren in de fundatering, slechts de hoekblokken de torenpijlers torsen. Een globale becijfering duidt aan, dat, bij storm, wegens het ontbreken van enigerlei betrouwbaar verband tussen de vier torenpijlers, langs de buitenranden van het N.W.-blok een druk van meer dan 20 kg. per cm². op de ondergrond moet voorkomen. Elk werk aan — of nabij — de fundamenten moet onder de gegeven omstandigheden vermeden worden, zolang geen verbetering is gebracht in de samenstelling van het opgaande werk, en voordat allereerst de gescheiden hoofddelen, hetzij in tijdelijke vorm of definitief, weer verenigd zijn. Op een hoogte van ongeveer 16 m. boven de begane grond bevindt zich een bevoering; in de omsluitende wand zijn een viertal openingen: een ervan leidt naar de trap; de andere leiden naar gangen in de wand gespaard; de gangen geven door de reeds vermelde lage poortjes toegang tot een flauw hellend bordes aan de buitenzijde van de toren.

Rijks-Bouwmeester C. H. Peters meende indertijd, dat de „vermetelete” bouwmeester van de toren zich de bedenkelijke muurverzwakking — nog wel boven de reeds zeer onvoldoende bovenkoppeling der vier draagpijlers — veroorloofd had om aan torenbezoekers, staande op het hellende bordes, gelegenheid te bieden het levendige marktgewoel gade te slaan. Aangezien levensgevaarlijke pogingen van die aard zelden zouden voorkomen, in elk geval geen steun behoeven, kan zonder bezwaar van de aangetroffen gangen gebruik worden gemaakt om door een vulling met gewapend beton (gewapend met oude spoorstaven) en metselwerk een krachtig horizontaal verband in het bouwwerk te verkrijgen. De eikenbinten onder de bevoering ter plaatse blijken aan de einden vergaan; een samenstelling van gewapend beton met randbalken, kruislings elkander snijdende balken en beperkte bevoeringen, met een sparing voor een hijsgat, brengt een nieuwe en sterke koppe-

ling der wanden en een draagconstructie voor een nieuwe eiken vloer. Dit alles kan definitief werk zijn. Doch elders in de toren moeten tijdelijke voorzieningen getroffen worden.

Op enige hoogte boven de eerste trans wordt een tweetal raamwerken van getrokken ijzeren balken, breedflenzen profiel 32 gelegd; zij worden door eiken zadels en wiggen sterk knellend aangedreven. Boven de tweede trans wordt een dergelijke enkelvoudige band geplaatst.

Binnen de toren worden metselingen, niet stammende uit de oorspronkelijke bouw, welke als latere herstellingen te beschouwen zijn, op systematische wijze uitgebroken; grote verrassingen doen zich daarbij voor (afb. 7).

Soms zijn de gevonden scheuren zo ruim, dat van binnen uit de toren, een aangrenzend gebouw (bureau van politie) zichtbaar wordt. Ook zijn veelal de vlakken der scheuren door de bewegingen der uiteengereten muurdelen glad geschuurd. Tenslotte was hun onderlinge afstand zo groot geworden, dat zelfs bij aanzienlijke krachtwerkingen op de toren, onderlinge aanraking der gescheiden blokken niet meer plaats vond.

De onderzoekingen bevestigen volkomen de indrukken verkregen in de jaren 1933, '34 en '35; alle n is de toestand nog ongunstiger dan toen kon blijken. Scheuren van ernstige aard worden ook gevonden in de top van het tweede vierkant (in het ster-gewelf ter plaatse, waarvan menige rib is gebroken, en in het achterliggende opgaande werk). Penanten en borstweringen van het achtkant worden — als reeds beschreven — deels ondersteund door uitkragingen in de bovenhoeken van de hoofdpijlers van het tweede vierkant. Deze uitkragingen, in consôle-vorm opgetrokken, vertonen ook hier en daar verbrijzeling en scheuren, (zie afb. 8).

Intussen is ook de buitenbekleding van natuursteen in oenschouw genomen. Waar aan de binnenzijde van de toren scheuren zich tekenen, wordt ook hun bestaan aan de buitenwanden verraden: blokken zijn uiteengetrokken, brede voegen zijn hier en daar ontstaan; verwerking verwoestte veel materiaal, zowel in traceringen, in profielen als in vlakwerk.

De balustrade boven het eerste vierkant was bij de restauratie 1889-1893 vernieuwd; de toestand van de natuursteen van de balustraden boven het tweede vierkant en het achtkant blijkt zeer slecht. Het materiaal is uitgeleefd; vooral dat der balustrade boven het achtkant; wijziging en inkorting van onderdelen, door ondoelmatige kramming reeds gescheurd en verbrokkeld, hadden deze bekroning verminkt. Zij was tenslotte een gevaar voor de omgeving geworden.

Ook het houtwerk binnen de toren verkeert in slechte staat; ingemetselde einden van koppelbalken en draagbinten zijn verstikt. De spits wordt ondersteund door

dakstoelen, waarvan het onderste gebint rust op sloven even boven de afdekking van het tweede vierkant. Deze sloven blijken losgewerkt aan de einden en groten-deels vergaan, bezitten geen voldoende draagvermogen en enkele stijlen van het voormelde gebint bereiken niet meer de draagsloof; zijn zelfs enkele centimeters daarvan verwijderd. Een als dragende constructie bedoeld samenstel is een aan de spits hangende belasting geworden! De spits steunt bij nader onderzoek voor een deel op „oren”, n.l. einden van een vloerconstructie ter hoogte van de borstwering van de derde trans. Als de spitssamenstelling op 25 m. beneden de „pijnappel” met een moker wordt aangeslagen — toont deze bekroning enige beweging!

De wrakheid van het monument noopt tot de grootst mogelijke voorzichtigheid bij de uitvoering der herstellingswerken. Nu een koppeling — deels tijdelijk — van de hoofddelen van de toren is bereikt, kan medio 1937 met de versterking der fundering worden aangevangen. Opstelling van een buitensteiger, voor nader onderzoek van de torenwanden gewenst, wordt voorlopig, zolang de algemene samenstelling niet verbeterd is, met het oog op te duchten windvang achterwege gelaten.

Bij de ontgraving der fundamenteen blijkt, dat de N.W.-pijler het meest is verzakt en ook in zijn fundament meer verwoesting vertoont dan de Z.W.-pijler. De oostelijke pijlers schijnen in de bodem meer weerstand te hebben gevonden — wellicht, omdat deze de belasting van een vorige toren had gedragen en de aansluitende kerkbouw met zijne fundamenteen grondbeweging had tegengegaan. Opsluiting en verhoging van het draagvermogen van de grond aan Noord-, West- en Zuidzijde van de toren is een allereerste eis, alsmede versterking der pijlers en vergroting van hun fundament. Delen van de buitenwanden der pijlers zijn door te hoge randspanningen verbrijzeld.

Een definitief versterkingsplan kan nu worden uitgewerkt. Verhoging van het draagvermogen van de bodem ter plaatse kan worden bereikt door verdichting van de grond binnen en buiten de gebroken vierkante funderingsring, met behulp van een groot aantal, op geringe onderlinge afstand, in rijen en verspringend, in te heien betonpaaltjes, 15 cm. vierkant, ter lengte wisselend tussen 1.5 m. en 3.5 m. Tussen deze paaltjes, in te drijven met de hand, betonproppen, eveneens 15 cm. vierkant, ter lengte van 35 cm.

De betonpaaltjes ondervinden bij het inheien vrij grote weerstand, die sterk vermeerdert naarmate de bestaande fundering wordt genaderd, soms zelfs in die mate, dat een enkel paaltje hoger moet blijven staan, dan voorgeschreven. Voortdurend wordt gecontroleerd of in het fundament generlei trilling of beweging ontstaat; plotseling treedt aan de dag dat een deel van de buitenversnijding van

de N.W.-pijler zich opwaarts verplaatst, geheel los is van de kern van het fundament. Door middel van stutten, gesteld tegen de putwand, wordt verdere beweging voorkomen (afb. 2).

Ook midden onder de toren, tussen de pijlers, heeft het inheien van een tweehonderd paaltjes ter plaatse een groot draagvermogen verzekerd. In totaal zijn, behalve de proppen, ruim 1500 paaltjes ingedreven (afb. 13).

De paalkoppen worden enigermate ontgraven, de proppen ingedreven, daarboven gesteld een wapeningsnet van betonijzer en een laag beton gestort, daarboven gelegd een kruis-wapening van oude spoorstaven om de op het nieuwe fundament aan te brengen belasting zoveel mogelijk gelijkmatig over het onderwerk te verdelen.

Door de poort-openingen tussen de pijlers worden kruisliggers gebouwd, uitgevoerd in beton met spoorstaven gewapend; deze liggers rusten aan de uiteinden op de buitenring van het nieuwe fundament, in het midden op de nieuwe funderingsplaat binnen de ring van het oude fundament. Op deze kruisliggers en op de nieuwe funderingsplaat buiten de drie zijden van de toren worden nu gemaakt:

- a. om de westelijke en tegen de oostelijke pijlers „manchetten” van gewapend beton, die de pijlervoeten omsluiten, en
- b. in de poortopeningen tussen de pijlers: in gewapend beton uitgevoerde raamwerken, met boven- en ondergewelf, dit laatste rustende op de kruisligger ter plaatse;
- c. ongeveer halverwege deze raamwerken tussen de opgaande zijstijlen, een stempeling met ellipsvormige onderboog.

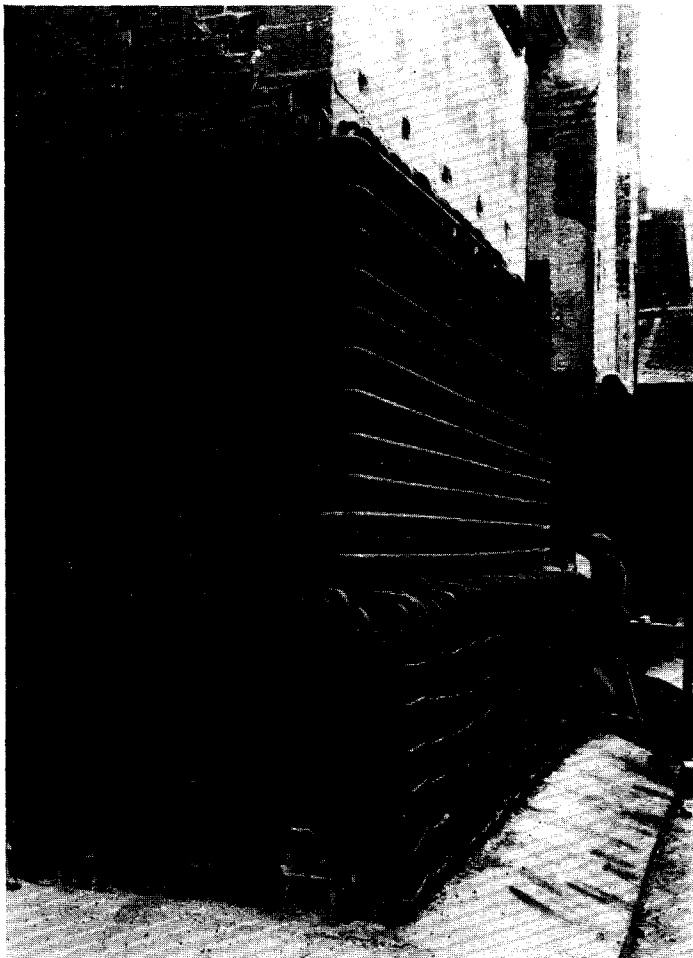
De constructies, vermeld sub a, b, en c worden bij de architectonische verzorging der torenversterking bekleed, deels met natuursteen, deels met baksteen.

De ruimten tussen de stempelingen en top der raamwerken worden in drie openingen gedeeld door een tweetal stijlen, (penanten) in metselwerk opgetrokken op het bovenvlak der stempels.

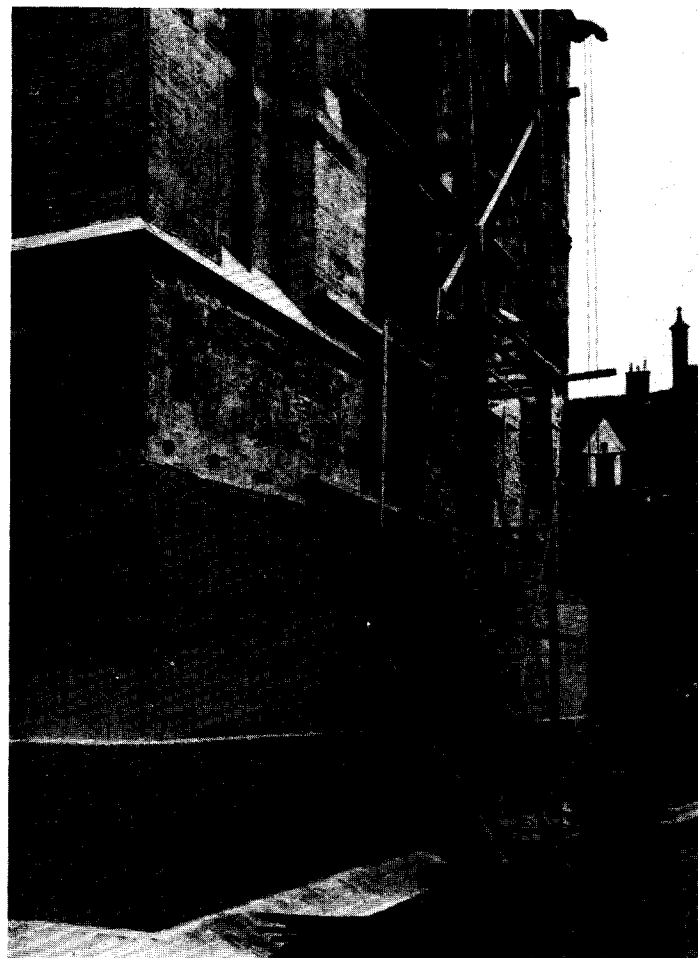
Met deze oplossingen wordt bereikt een volkomen verstijving en koppeling der pijlers, wier afmetingen en samenstelling onvoldoende waren gebleken.

In de zomer van 1938 is het betonwerk aan de torenvoet en aan de pijlers voltooid. Thans kan worden overgegaan tot de versterking van het torenlichaam boven de pijlers.

Van een hoogte van ongeveer 17 m. + P. tot de bovenkant van de tweede trans bestaat de torenbouw in hoofdzaak uit hoekpijlers, aan de voet gekoppeld door een basement of borstwering, die aanvankelijk door gespaarde gangen verzwakt, in de aanvang van het werk door gewapend beton en metselwerkvulling aanzien-

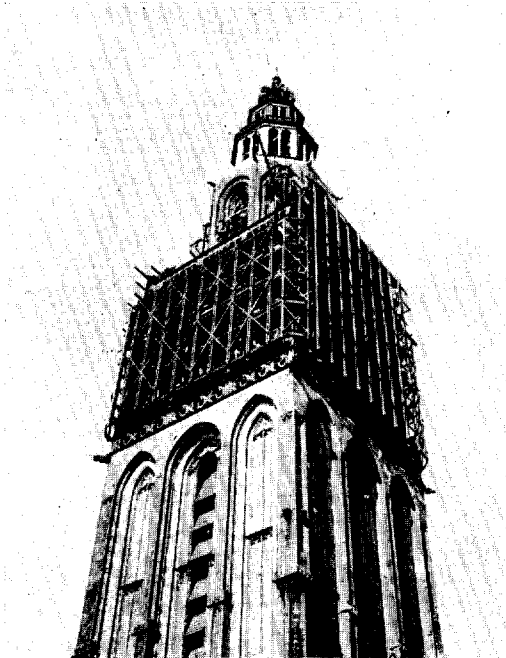

Afb. 18. Wapening voor de voet van een pijler.

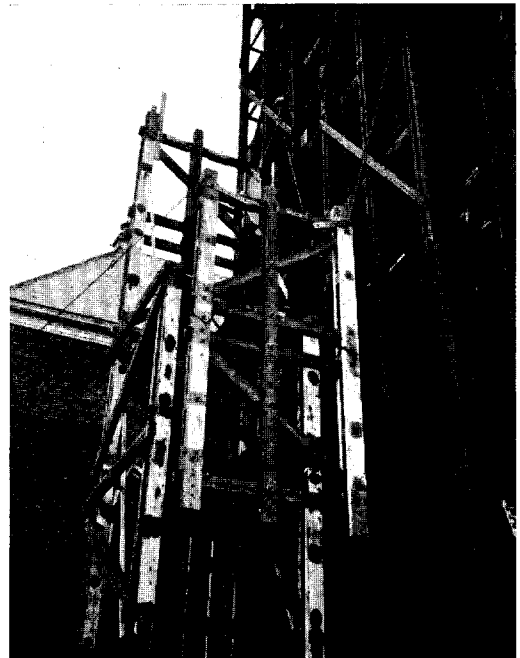

Afb. 19. De beton van de voetomsluiting van de pijler is gestort.

RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

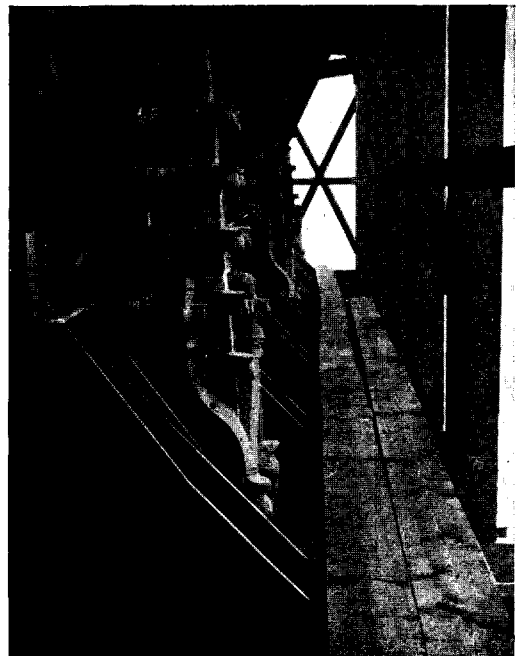
Afb. 20. Steiger om 2de vierkant.

Afb. 21. Monteren van de liftstelling.

Afb. 22. IJzeren jukken die de steiger dragen.

Afb. 23. Montage van de steiger boven de jukken.

lijk versterkt werd. Overigens werd een verband tussen de hoekpijlers beoogd door de spitsbogen, bevloeringen en borstweringen ter hoogte van de eerste en tweede trans, doch onderzoek had aangetoond, dat door de pijlervzakkingen en stormen de onderlinge verbindingen van de hoofddelen (hoekpijlers) van het bouwwerk gebroken waren, hetgeen een volkomen scheiding dier hoofddelen had veroorzaakt. Hereniging dier elementen is een allereerste eis; ook versterking van het torenlichaam ter plaatse van de overgang van het tweede vierkant naar het achtkant.

Ontworpen wordt een skelet van gewapend beton. In de neggen der nissen tussen de hoekpijlers kunnen kozijnen worden geplaatst met spitsvormige bovenbeëindiging tot ondersteuning van de metselwerken van bovenkant tweede vierkant en borstwering en pijlers van het achtkant. Onderlinge verbinding der vier kozijnen kan worden bereikt door koppeling der kozijnstijlen, hetgeen kan geschieden door horizontale raamwerken, op onderlinge afstand van ongeveer 5.50 m. Deze raamwerken zullen ter plaatse van aanwezige vloeren bestaan uit rondgaande strijkbinten en elkander loodrecht kruisende binten, die een hijsgat vrijlaten en elders zijn van achtkante vorm. De kozijnstijlen zullen aan de onderzijde worden verenigd door middel van kolommen met de reeds beschreven vloerconstructie van gewapend beton ter hoogte van 17 m. + P.

De uitvoering van dit skelet is niet eenvoudig, door de aanwezigheid van de oorspronkelijke eiken koppelbalken en eikenhouten klokkestoel; het is de bedoeling deze delen te behouden, alleen elke opsluiting van binten in de muren te doen vervallen en de binten vrij op te leggen op blokken van natuursteen of op de ringbalken van gewapend beton.

Eind Januari 1939 komt het skelet gereed en ondertussen kunnen de aange troffen scheuren in de opgaande muren worden opengehakt, volgegoten en volgemetseld, terwijl ook de torenwanden in hun geheel, wat betreft voegwerken en vroegere onoordeelkundige herstellingen, aan een algemene herziening worden onderworpen.

Op de hoogte van de eerste trans kan nu worden ingebracht, ingelaten onder de bevloering en in de buitenzijde van de torenwanden, een zware band van gewapend beton, die de voet van het metselwerk van het tweede vierkant omknelt. De uitvoering geschiedt in gedeelten: de ijzeren staven worden bij hun aansluitingen gelast. Einde Maart 1939 is de betonring gereed. De torenversterking is aanzienlijk gevorderd; thans kan aan de orde komen de eigenlijke restauratie van de buitenzijde van het bouwwerk: daarvoor is besteigering van het monument onmisbaar en geoorloofd, omdat de toren in de samenstelling der beide vierkanten weder hecht is geworden.

Op de eerste trans wordt een der twee uit ijzeren binten vervaardigde raamwerken gesloopt, de vier binten ter ondersteuning van een steiger op de transbevloering gelegd en vervolgens daarop gesteld ijzeren jukken, aan de achterzijde bevestigd aan het nog ter plaatse aanwezige ijzeren raamwerk. Op deze jukken worden de steigerstijlen geplaatst; de steiger is in hoofdzaak samengesteld uit raamwerken van bezaagd hout, op stelbanken met grote nauwkeurigheid volkomen gelijk van afmetingen gemaakt. Het is de bedoeling achtereenvolgens het tweede vierkant en achtkant te voorzien van een steiger, toegankelijk door een lift, te plaatsen aan de Noordzijde van de toren. Na voltooiing van de restauratie van de toren boven het eerste vierkant, kan afbraak van de steiger geschieden en plaatsing daarvan om het eerste vierkant. De steiger veroorlooft een grondig onderzoek naar de toestand van de natuursteen van bekledingen en ornament. Ernstige verwerking wordt vastgesteld.

Veel zandsteen is onbruikbaar geworden en dient te worden vervangen, de Bentheimersteen in de eerste plaats; de Oberkirchner toont minder verwoesting. De balustrade van de tweede trans dient geheel te worden vernieuwd. Grote hoeveelheden natuursteen worden in de komende maanden aangevoerd.

Op het gewapend beton, dat het nieuwe basement van de toren vormt, wordt de zandstenen bekleding aangebracht. Een tweede betonring wordt ter hoogte van ongeveer 60 m. + P., na het maken van inkassingen, om de voet van het achtkant en onder de bevoering van de tweede trans gelegd.

In 1939 en in de eerste maanden van 1940 komt de nieuwe onderbouw van de toren geheel gereed. De restauratie van de natuursteen aan de bovenzijde van het tweede vierkant is in volle gang; ongeveer 40 man zijn aan de arbeid.

10 Mei 1940. Het werk wordt voortgezet.

Het Bestuur van het Martinitorenfonds² heeft behoefte door een bijzondere bijdrage blijkt te geven van zijn belangstelling voor de restauratie van het in Groningen geliefde — men kan zeggen vereerde — monument.

Aan de Westzijde van de toren zijn de bij de aanvang der restauratie aanwezige gebouwen afgebroken en het is dus mogelijk de torendoorgang aan die zijde weder als hoofdingang tot de kerk in dienst te stellen.

Het torenfront aan de Westzijde, van oorsprong in natuursteen opgetrokken en rijk gesierd, zeer afwijkend van de sobere behandeling van de Zuid- en Noord-

² Deze stichting heeft tot doel: het helpen instandhouden van de Martinitoren te Groningen en het bevorderen van restauratie-werkzaamheden of vernieuwingen aan die toren en al datgene te doen, wat daarmee in de ruimste zin in verband staat, met uitzondering evenwel van het bijdragen tot het gewone onderhoud van die toren en (in bijzondere gevallen) ook het bevorderen van restauratie van andere historisch merkwaardige bouwwerken in de Provincie Groningen.

gevel, biedt de gelegenheid in zijn nieuwe gestalte een modern ornament te aanvaarden.

Genoemd Bestuur besluit, in overleg met de restauratie-commissie, aan de beeldhouwer Willem Valk op te dragen een drietal beelden te hakken in reeds tot dat doel ingemetselde blokken boven de lichtopeningen in de west-gevel. De drie beelden zullen voorstellen: de blinde zanger Bernlef, St. Maarten, Agricola (afb. 25). Deze beelden zijn eind Juni 1940 gereed.

Het metselwerk van het tweede vierkant eist ingrijpende herstelling; tal van scheuren, vooral aan de bovenzijde van dit torenblok in bogen en uitkragingen, moeten diep uitgebroken en op grondige wijze gedicht worden. Het stergewelf, aan de top van het tweede vierkant, verkeert in zeer slechte staat; vele ribben missen delen, andere zijn gebroken. Boven het gewelf wordt een brandvloer van gewapend beton gestort: een zware plaat, door kruislings ontworpen balken ondersteund. Deze samenstelling zal de scheiding vormen tussen de onderblokken van de toren en het brandbare torendeel, de houten spitsconstructie, waarvan de draagstoelen dalen tot binnen het stenen achtkant en zullen rusten op onderslagen van gewapend beton, even boven de brandvloer.

Na herstelling der muren aan de bovenzijde van het tweede vierkant volgt afbraak van het stergewelf en volkomen vernieuwing daarvan in alle delen.

Intussen zijn de werkzaamheden aan het achtkant en de spits aangevangen. Het metselwerk van de pijlers en van de borstweringen — boven en onder — blijkt zeer slecht. Opgaand werk der pijlers is van de kern afgescheurd; bij de koppelbogen hetzelfde euvel. Van de balustrade op de derde trans verkeren alle delen in verregaande staat van verwerking en zijn door kramming zodanig verwoest, dat algehele slooping niet te vermijden is. De bevloering van de derde trans is slecht en heeft een diepe inwatering veroorzaakt, zodat het metselwerk ter plaatse geheel dient te worden afgebroken en vervangen. Evenals onder de bevloeringen van de eerste en tweede trans wordt ook aan de voet van de achtkante boven-borstwering een band van gewapend beton gelegd, afgedekt door de vloerzerken en opgaande natuursteenbekleding. De borstwering onder de spits moet grotendeels worden afgebroken en nieuw opgetrokken.

Het houtwerk van de spits is slecht; tal van eiken delen, hoofdbalken en stijlen zullen vervangen dienen te worden; koper- en loodbekledingen worden verwijderd en tal van ernstige gebreken treden aan de dag; door verstikking, inwatering en inrotting zijn balklagen, ringbalken, windverband, schoren en beschietingen vergaan.

In de loodsen vordert de bewerking van de natuursteen, een twaalfstal steenhouwers en een beeldhouwer zijn aan de arbeid. Metselaars verzorgen de her-

stelling van het binnenwerk der beide torenblokken. Op de steigers vervangen stenhouwers en metselaars het wrakke werk der lantaarnpijlers.

Om de bovenzijde van de spits, boven de omsteigering, is een schotwerk aangebracht ter beschutting van hen, die aan de spits arbeiden; het lijkt een grote lampekap, die een deugdelijke samenstelling vereist, om de hevige rukwinden te kunnen weerstaan.

Ondanks moeilijkheden schiet het werk op: de getroffen arbeidsregeling voldoet. In 1941 komt de restauratie van alle pijlers van het achtkant, met inbegrip van stijlen en traceringen der open velden en van de trapopgang gereed. De vervanging van het houtwerk der spits vordert; veel zorg eist het losnemen van vitale delen der constructie, tijdelijke vervanging daarvan en plaatsing van zware, lange, nieuwe stukken. Balken van grote afmetingen zijn tot in de kern verrot, hele balklagen dienen vernieuwd te worden.

Dan komt de fatale datum van 1 Juli 1942:

het verbod om te bouwen!

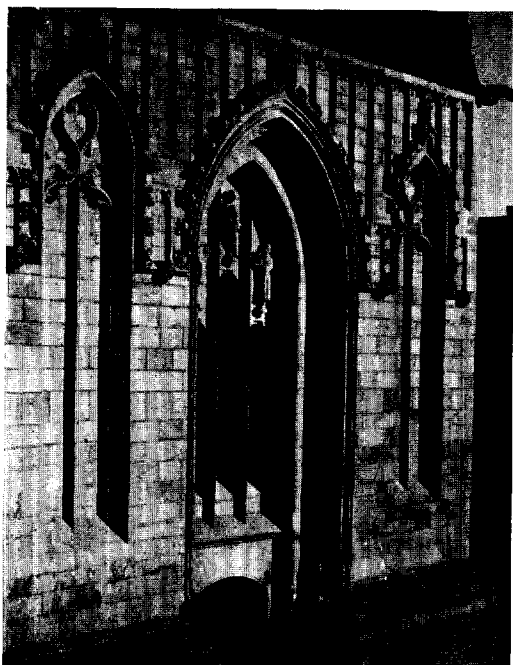
Dr. Ir. J. A. Ringers, Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw, is geheel bereid het werk voortgang te verlenen, doch de Duitse autoriteiten denken anders daarover. De leiding der restauratie acht vooral met het oog op de toestand van de spits, waarvan de vervanging van reeds losgenomen onderdelen geen uitstel gedooft, voortzetting van de restauratie noodzakelijk. Een opwindend onderhoud in den Haag. Van Duitse zijde onverwijld stopzetting bevolen: enkele arbeiders mogen nog met „opruimingsarbeid” worden belast. Dr. Ringers weet de gemeederen te bedaren en in overleg met hem zal voorlopig rustig doorgewerkt worden; het aantal werklieden wordt niet verminderd, totdat begin September '42 de mededeling komt, dat gedurende drie tot vier maanden nog met 15 man gewerkt mag worden om aan spits en achtkant, alsmede aan muur- en beeldhouw- werk, zodanige voorzieningen uit te voeren, dat einde 1942 verdere restauratie kan worden afgewacht. Kort daarop volgt de arrestatie van de Algemeen Gemachtigde; daarmee gaat een krachtige steun verloren en inderdaad wordt nu het aantal werklieden tot 15 man teruggebracht.

Maanden verlopen. Het werk aan de houten spits vordert goed, want het aantal timmerlieden is niet verminderd. Het stenhouw- en metselwerk wordt zeer beperkt.

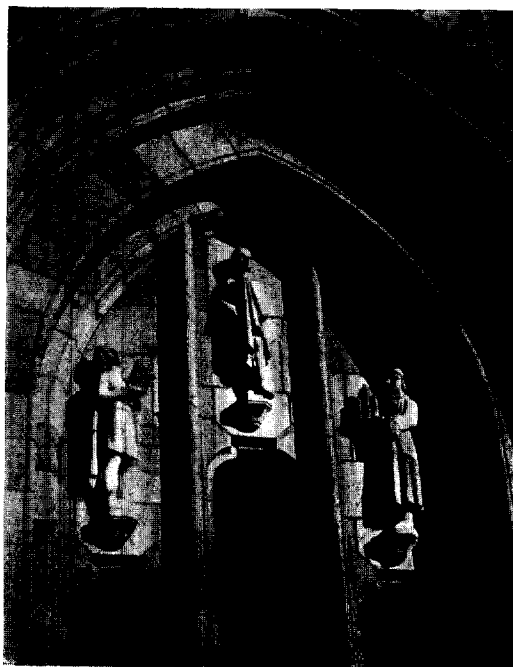
De „lampekap” is verdwenen: de steiger gaat zakken. De bekroning van de spits, de „pijnappel”, blijkt zeer slecht. Het hout is vergaan, het ijzer verroest en het geheel onbetrouwbaar. Afbraak volgt. Een totale vernieuwing is niet te vermijden; hetzelfde geldt voor de balklagen op 82 m en 85 m + P.

De bovenvermelde termijn van 3-4 maanden, gedurende welke de restauratie

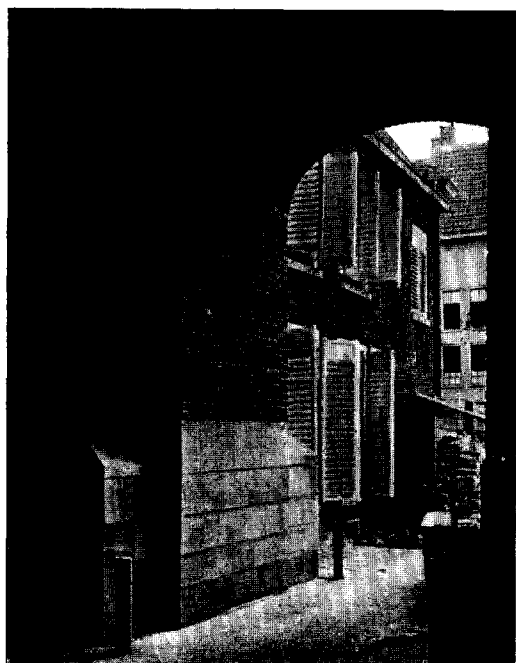
RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

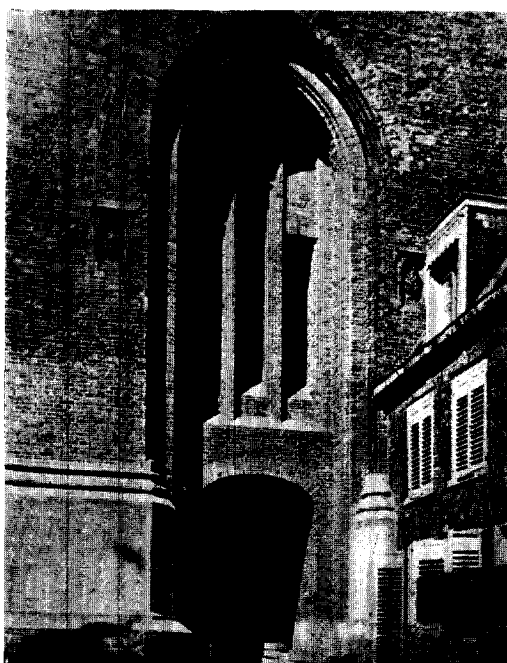
Afb. 24. Torenfront Westzijde voltooid.

Afb. 25. Details beelden van Willem Valk.

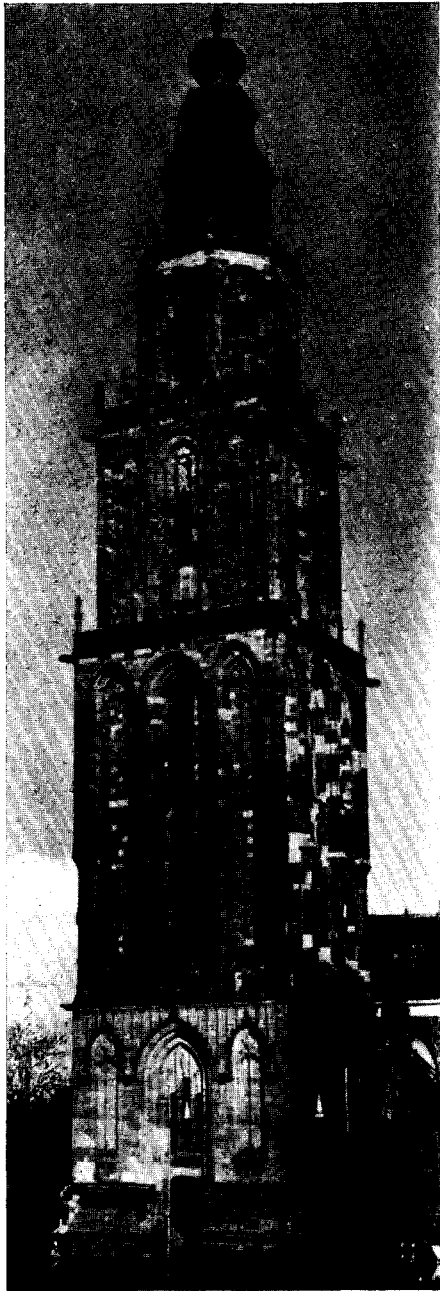

Afb. 26. Onder de toren met vernieuwde pijlers.
Blik naar het Zuiden.

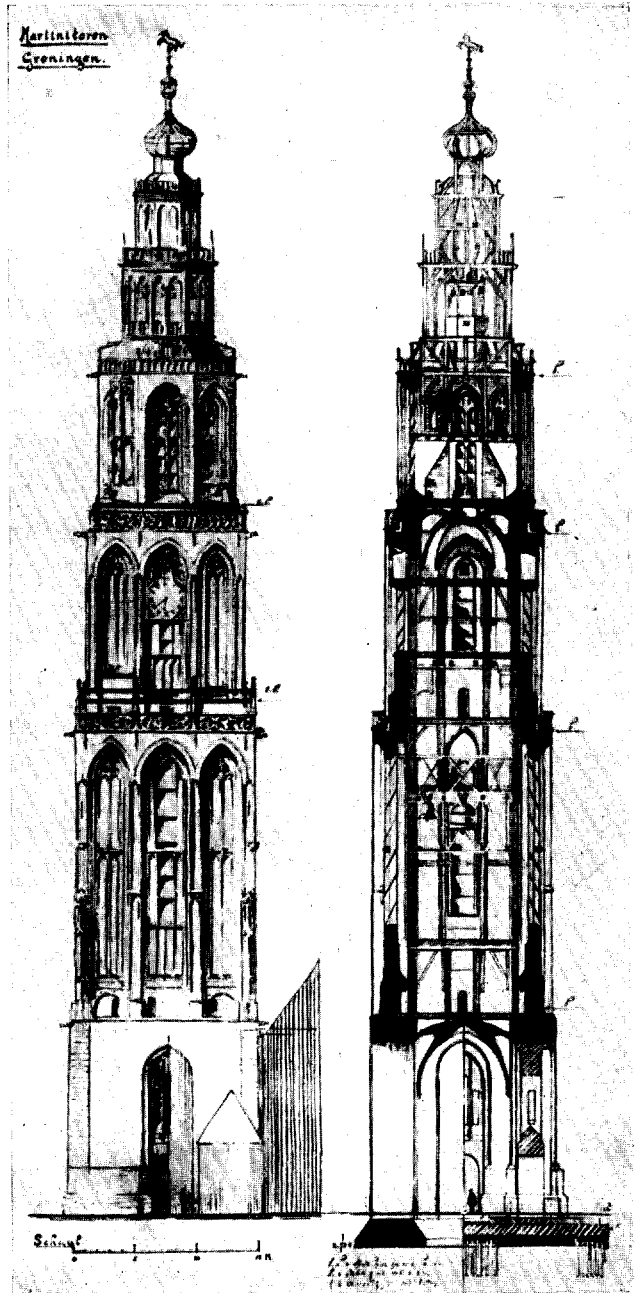

Afb. 27. Torenfront Zuidzijde voltooid.

RESTAURATIE MARTINITOREN GRONINGEN

Afb. 28. Toren in geresatureerde toestand
1948.

Afb. 29. Aanzicht en vertikale doorsnede van de toren.

nog voortgezet mocht worden, is overschreden. De ontvangen mededeling komt in het vergeetboek.

De herstelling van de torenwanden geschiedt op regelmatige wijze, veel steen dient te worden vervangen, een deel kan worden gebezigd door inkorting of hoogtevermindering. In traceer- en profielwerk is veel verweerd en vernieuwing, hoezeer betreurd, kan niet achterwege blijven.

De steiger om het achtkant is verdwenen. De nieuwe balustrade, waaraan pinakels, in vrije opvatting, zijn toegevoegd, verrijkt het bovendee van de toren.

Op straathoogte verrijst nu een steiger, samengesteld uit de vrijgekomen delen van de bovensteiger. De „hals” onder de pijnappel, in zijn onderdelen vernieuwd, komt gereed en wordt evenals de hoofdstijlen van de achtkanten der spits voorlopig met asfaltpapier afgedekt. Ook nieuwe houten balustraden worden geplaatst.

Intussen is aan het carrillon, aan het automatische speelwerk en een nieuw uurwerk belangrijk werk verricht, hetwelk begin 1944 gereedgekomen is. De firma B. Eysbouts te Asten (N.B.) heeft de klokken van het carillon gehangen aan houten balken, gesteld op ijzeren stoel, rustende op de vloer van het eerste achtkant der spits.

Kort na de bezetting laten de Duitsers in de toren op een hoogte van ongeveer 55 m. + P. een barak inrichten voor bewaking, o.a. tegen luchtgevaar, en op de steiger worden voor waarnemingen enige luister-apparaten geplaatst.

De aanwezigheid dezer militairen vereist wel enige voorzorgen bij het vervoer van de materialen, benodigd voor bezwaarlijk uit te stellen bekledingen in lood en koper, aan te brengen in de spits.

Voorts blijkt, dat zich in de barak benzine en springstof bevindt. Eiken balklagen en andere houtwerken nabij de barak worden zoveel mogelijk verwijderd en op een lager gelegen vloer wordt een laag van 30 cm. zand gestort, afgedekt met ijzeren rijplaten.

De steiger reikt nu tot bovenzijde eerste vierkant; ter plaatse der vermelde waarnemingsapparaten zijn op de steiger houten stellages opgericht. Het werk gaat in langzaam tempo voort. Nog steeds zijn ongeveer 15 man aanwezig.

Vrijdag 13 April 1945.

De Canadezen zijn de stad genaderd; openen het vuur.

Drie dagen van strijd en ook van grote beschadiging der vele historische bouwwerken. Terwijl nabij de Martinitoren de Oostelijke en Noordelijke markt wanden grotendeels slachtoffer worden van gestichte branden, blijft Groningen's schoonste monument gespaard, ondanks een brandbare steiger en ondanks de felle beschieting met granaat- en geweervuur.

Dr. W. K. J. J. van Ommen Kloeke geeft in zijn belangwekkende beschrijving van „De Bevrijding van Groningen” een spannend relaas (blz. 139-140) van de gevaren die de Martini bedreigden en van de wonderbaarlijke redding van „het belangrijkste cultuur-historische bouwwerk van de gehele stad”. Uit de woorden van genoemde schrijver blijkt tevens — voor zover niet reeds bekend — op welke wijze de hoofd-opzichter W. van Zwieteren (gedurende de dagen van strijd) door onverpoosd doortastend optreden en takt, in hoge mate heeft bijgedragen tot het behoud van de toren.

Temidden van zwaar geteisterde gebouwen, waarvan om veiligheidsredenen volkomen afbraak moest geschieden, in deels verdwenen stadswijk, staat de Martini nog fier omhoog. Aan de voet evenwel en vooral aan de nieuwe bekledingen der westzijde zijn vele wonden, tengevolge van granaatvuur, ook hogerop in balustraden en wanden. Forse stijlen en schoren van de spits zijn uitgerukt en de resten dezer delen in flarden versplinterd. De gerestaureerde spits blijkt tegen geweld bestand. Herstelling der oorlogsbeschadigingen kon tijdens de verdere uitvoering der restauratiewerken plaats vinden.

Trappen en binnenmuren in de toren waren in de loop der jaren onderhanden genomen; met zorg werd gepoogd het schone karakter van het oude werk te behouden of te herwinnen. Aan bevloeringen en deuren, aan balklagen en schoorwerken viel veel arbeid te verrichten, nadat passend materiaal verkregen was.

Op de vernieuwde balustrade van de tweede trans worden pinakels geplaatst. Deze ontbraken, doch de voetblokken waren aanwezig.

De eerste trans was omsloten door een balustrade afkomstig van de restauratie 1888-1893. De bijbehorende pinakels eisten vervanging.

In 1946, 1947 en in de eerste helft van 1948 kan zonder stoornis worden voortgewerkt. Tijdige bestelling en levering van benodigde materialen, natuursteen, hout en ijzer hebben een regelmatige uitvoering der restauratie verzekerd; oorlogsomstandigheden hebben betrekkelijk weinig belemmeringen gewekt. Alleen de loodgieterswerkzaamheden, de uitvoering der voornaamste bekledingen in lood en koper, de vernieuwing van de uit koperen delen samengestelde zonnwijzer, moesten wachten en werden aan het slot der restauratie voltooid.

De omvang van het werk moge enigermate blijken uit enkele cijfers:

De totale kosten bedroegen ongeveer f 900.000.—.

Aan beton-ijzer, voornamelijk staven 38 mm, rond, werd verwerkt: 568.500 kg., aan oude spoorstaven 160.500 kg.

Aan zandsteen 385 m³, waarvan ruim 82 m³ uit Gildehausen en na sluiting der groeven aldaar (einde 1939) ruim 300 m³ Oberkirchner, een materiaal, dat duur-

der is in aankoop en bewerking dan Gildehauser-steen en een langere levensduur bezit. Beide soorten steen waren in vroeger eeuwen aan de toren gebezigd. De aanvoer van de Oberkirchner zandsteen geschiedde in 1940, '41 en '42.

Ongeveer 135.000 oude en nieuwe bakstenen werden gekocht. Het aantal werklieden was in de jaren 1937-1939 ongeveer 15 tot 30 man; later steeg dit aantal tot ruim 40 man, totdat na September 1942 met zeer beperkte krachten moest worden gearbeid (15 man). Na de bevrijding kon dit getal vermeerderd worden.

Het werk werd in eigen beheer uitgevoerd. De dagelijkse leiding berustte bij de hoofd-opzichter W. van Zwieteren, die vaak gesteld voor moeilijke problemen, door juist inzicht, grote vakkennis en ervaring en gedragen door toewijding en liefde voor zijn taak, bezwaren wist te overwinnen.

De geldelijke en technische administratie werd verzorgd door de Dienst van Gemeentewerken.

Als bijzondere medewerkers mogen worden vermeld de beeldhouwers N. J. van der Schaft, verbonden aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage, Willem Valk te Eelderwolde en de jeugdige R. Meyer te Groningen. Beide eerstgenoemden hebben door knappe ontwerpen voor pinakels, spuwvers, draagkorven, pylonen e.d. zeer gewaardeerde diensten bewezen.

Midden 1948 mocht het werk voltooid genoemd worden. Onder de toren was een bevoering in natuur- en baksteen aangebracht, die aansloot aan een nieuwe oplossing voor het straatwerk om het bouwwerk. Loodsen, schuttingen en keten op het Martinikerkhof werden verwijderd.

Groningen kreeg een herboren Martini te aanschouwen.

Op 17 September 1948 waren tal van genodigden samengekomen in het koor van de Martinikerk.

Vertegenwoordigers van Rijk, Provincie en Gemeente en anderen getuigden van hun dankbaarheid voor de herstelling en het behoud van het vereerde Monument, het symbool, dat sinds eeuwen opwaarts wijst.

THE RESTORATION OF THE MARTINI-TOWER IN GRONINGEN

BY DR. IR. G. W. VAN HEUKELOM

The tower of the Martini church in Groningen has been built in 1469-1482. A Gothic spire was added in the middle of the 16th century which was destroyed by fire in 1577 and replaced by a Renaissance spire in 1627.

A partial restoration took place in 1889-1894, which chiefly consisted of the restoration of the Westside up to a height of \pm 40 m due of the balustrade on the first storey. About 40 years later the tower showed serious signs of decay and even the danger of collapse was not imaginary. After long preparations, a thorough restoration was started in 1936. The rather superficially constructed

foundations appeared to be broken and the bottom layer of muddy sand was highly overloaded; the situation was so serious that first of all, the corner piers, of which the mutual connection had been lost, had to be linked together in a temporary manner. On the first storey a strong double frame of steel was put around the tower, a single frame of the same kind around the second storey.

Then the soil was reinforced with small concrete piles on which sleepers and floors of reinforced concrete were put as a foundation of constructions of the same material, which surround the vases of the corner piers and connect them with each other. A concrete skeleton was then constructed inside of the tower up to a height of ± 55 m. A scaffolding was set up around the second storey and the octagon in order to restore these parts. The woodwork of the spire had to be renewed nearly completely. After the German occupation the continuation of the restoration is only possible with a very limited staff. During the liberation in 1945, the surrounding houses were destroyed by fire, but the tower miraculously escaped, though slightly damaged. During the next years the restoration is completed and in September 1948 the completion of the restoration is gratefully celebrated by a Solemn Service in the church.

The illustrations give the following details:

- 1 Overloading and movements of the soil squeeze the underlayers from the foundations.
- 2 Concrete piles are driven in; loose parts of the foundations are shored.
- 3 The foundation blocks of the corner piers subsided, and those parts of the foundation that do not carry a load, are pushed up.
- 4 A foundation block under a corner pier has been torn off the not loaded part.
- 5 & 6 Fissures under the star-ribbed vault at ± 50 m.
- 7 Fissures which became apparent after the removal of projecting masonry.
- 8 Smashed brackets of masonry, destined to carry the piers of the octagon in the top of the second storey.
- 9 Parts of the corner piers, detached by tensions of the edge, just above street level.
- 10 Horizontal sections.
- 11 Oak posts and supports.
- 12 Course of beams in the spire.
- 13 First net work above the pole heads.
- 14 The reinforcement of the new floor.
- 15 Consolidation of the piers; horizontal and vertical sections.
- 16 Sections of the tower, projected on each other on different heights.
- 17 The reinforcement of the sleepers between the corner piers with used rails.
- 18 Reinforcement around the vase of a pier.
- 19 The concrete, surrounding the vase of a pier, has been poured out.
- 20 Scaffolding around the second storey.
- 21 Setting up of the elevator.
- 22 Iron beams carrying the scaffolding.
- 23 Setting up of the scaffolding on top of the iron beams.
- 24 West facade of the tower after restoration.
- 25 Details of the sculptures by Willem Valk.
- 26 View to the South from underneath the tower, with the renovated piers.
- 27 South facade of the tower, after restoration.
- 28 Tower after restoration 1948.
- 29 Aspect and vertical section of the tower.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam
Prof. Dr. S. Hofstra

De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450
G. J. J. Pot

Het schippers-antependium in het bezit van het Gemeentemuseum te Nijmegen
Dr. G. T. van Ysselsteyn

Nederlandse tegeltableaux te New-York
Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

- De bouwrekening van het Goudse Stadhuis
van 1450 129
G. J. J. Pot
- Nederlandse tegeltableaux te New-York. . 146
Dr. R. van Luttervelt
- Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te
Rotterdam 149
Prof. Dr. S. Hofstra en Ir. A. van der Steur
- Een belangrijke verbouwing te Maastricht . 156

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHELDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN		PAG.
De bouwrekening van het Goudse Stadhuis van 1450	G. J. J. Pot	129
Nederlandse tegeltableaux te New-York	Dr. R. van Luttervelt	146
Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam	Prof. Dr. S. Hofstra en Ir. A. van der Steur	149
Een belangrijke verbouwing te Maastricht		156
BOEKBESPREKINGEN		
E. Michel, Musées et Conservateurs	D. F. Lunsingh Scheurleer	158
Annuaire des Musées de France 1950		159
C. A. Crommelin, The clocks of Christiaan Huygens		159
C. A. Hartmans, De Wapensmedenfamilie van Solingen		159
Molens en klederdrachten in Nederland	J. van Kuyk en H. E. van Gelder, De penningen en het geld van den tachtigjarigen oorlog	160
Kastelenboek, Provincie Utrecht		160

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws		KOL.
Mededelingen Rijksdienst voor de Monumentenzorg		201
Mededelingen		
's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst in 1948		203
The Fulbright Art Act		205
Beknopte opleidingen voor het beheer van archieven en bibliotheken		205
Museumcursus		207
Tentoonstellings-agenda		207
Tweede Museumdag van 1950.		207

Hoofdreducteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijks-universiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Pieterskerkhof 13, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; W. Moerdijk, adj.-secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema *Monumentenzorg:* Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburgh 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

DE BOUWREKENING VAN HET GOUDSE STADHUIS VAN 1450

DOOR

G. J. J. POT

Op het aloude Goudse marktveld, dat op 1 Juli 1395 bij overeenkomst met den toenmaligen Heer der stad, Guy van Chastillon, Graaf van Blois, Heer van Avesnes, Beaumont, Schoonhoven en „van der Goude” in eigendom aan de stad overging voor een koopprijs van „drie hondert oude Vrancruxe Vrancken” (1 vranck = 44 grooten Vlaams of f.1.10) verrees, ongeveer 50 jaren later, het Goudse stadhuis, in al zijn luister van de Gothische bouwkunst dier tijden.

De koopovereenkomst bepaalde, dat „onse goede luden van onser stede van der Goude”, die reeds geruimen tijd herhaaldelijk daarom hadden verzocht „voir groter oirbaer ende pourfijt”, zowel voor den Graaf als voor henzelve, op dit marktveld „een halle, wanthuis, raethuis ende vleischhuus” mochten stichten „also groot, als hem oirbaer ende nut diend tot der stede behoef”.

Slechts één voorwaarde werd aan deze koop verbonden, nl. dat het marktveld verder onbebouwd moest blijven ¹.

Deze voorwaarde werd bij handvest van Hertog Albrecht van Beijeren van 3 October 1398 nader bevestigd en gepreciseerd: het marktveld mocht „nerghens meer betijmert noch beheynt worden, dan daer up ghetijmert staet, mar sal bliven ligghen tot ons ende onser stede oirbaer ende nutschap sonder wederseggen”, m.a.w. verdere bebouwing, dan destijds bestond — en dit was de randbebouwing in dezelfde omvang als wij die nu nog kennen — werd verboden. Ter bevestiging van deze uitdrukkelijke voorwaarde was de stad telken jare op Allerheiligendag (1 November) 40 schellingen Hollands aan de grafelijkheid verschuldigd ².

Omstandigheden van allerlei aard beletten den bouw. In de eerste plaats was het midden van het marktveld niet anders dan een moerassig weilandje, dat allereerst bouwrijp moest worden gemaakt en in de tweede plaats was de toenemende onrust in de Nederlandse gewesten, de oorlog met de Friezen, later de Hoekse en Kabeljauwse tweespalt aanleiding, de bouw uit te stellen.

Maar niettemin werden voorbereidingen getroffen. Uit het enige door den brand van 1438 gespaarde register, het z.g. 1ste Verhuurboek, blijkt dat in 1413

¹ Gouds Oud-Archief, Secrete Kast, Lade C, no. 25.

² Secrete Kast, Lade C, no. 23.

de ophoging van het marktvelde de aandacht van het stadsbestuur had. In dit register is een keur opgenomen van 30 Januari 1413, waarbij verboden werd slik en vuilnis in de stadswateren te werpen. Een ieder moest dit voor zijn erf verzamelen en binnen acht dagen wegvoeren. Deed men dit niet binnen deze termijn „dan sal die stede dit doen karren int marcktveldt, zonder daeraen te misdoen”³.

In 1437 wordt, zoals uit de stadsrekening blijkt, overtollige grond afkomstig van ter hand genomen sluiswerken in de stad in het marktvelde gebracht en in 1438 wordt 7 dagen lang puin voor demping aangevoerd, afkomstig van woningen, vernield door de grote stadsbrand, welke ook de oude St. Janskerk in de as legde.

Langzamerhand komt het terrein in een dusdanige staat dat bebouwing mogelijk wordt. Uit rekeningposten van 1444 en 1445 blijkt dat de drainering ter hand genomen is en de grond wordt geëffend.

In 1447 worden voor het eerst de namen van de „timmermeesters” genoemd, die den bouw zullen leiden, terwijl ook belangrijke hoeveelheden zand worden aangevoerd.

In 1448 worden de eerste aankopen gedaan voor de fundering. In dat jaar kopen de timmermeesters „vier balken”, die de grote rechthoek zullen vormen waarop de steenfundering zal komen te rusten⁴. Deze funderingsvorm wordt ook bij de geschiedschrijvers Walvis en De Lange van Wijngaerden vermeld. Zij is ook toegepast bij de bouw van het Waaggebouw in 1668⁵. Het zijn deze balken die de aannemer van de tegenwoordige restauratie-werken, bij het aanbrengen van de nieuwe fundering nog heel wat hoofdbrekens en moeite hebben bezorgd, daar zij nog steeds een hecht massief in de bodem vormen, dat bij het aanbrengen van de moderne funderingspalen (funderings-versterking met betondrukpalen) moest worden doorbroken. Deze vier lange, zware balken, die zeker een halve meter in het vierkant waren, zoals mij bij bezichtiging is gebleken, werden te Dordrecht

³ Gouds Oud-Archief, III-A-no. 42. Deze keur komt ook voor in de *Rechtsbronnen der stad Gouda*, uitgegeven door L. M. Rollin Couquerque en A. Meerkamp van Embden, 's-Gravenhage 1917.

⁴ Zie voor de uitgaven gedaan tot voorbereiding van den bouw de stadsrekeningen (Gouds Oud-Archief, Doos I, III-F-no. 1): 1437 Particulen, fol. 23v, derde post; 1438 Particulen, fol. 21v, eerste post; 1444 Particulen, fol. 23v, eerste post; 1445 Particulen, fol. 26, derde post; 1447 Particulen, fol. 20v, 22v, 24v en 25; 1448 Particulen, fol. 21v, 22v en 25.

⁵ Voor Goudse geschiedschrijvers betreffende de funderingsconstructies: C. J. de Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en Beschrijving der Stad van der Goude*, IIIe deel, Gouda 1879, blz. 3 en J. W. [I. Walvis], *Beschrijving der Stad Gouda*, Gouda 1713.

Wat de fundering van de Waag betreft: zie het 9de Verhuurboek, Gouds Oud-Archief, III-E-no. 8, 1622-1679, fol. 197, waarin is opgenomen, het „Bestek ende Conditieën, waarnaar de heeren Fabrieksmeesteren der stad Gouda van meeninge zijn te besteden het graven van vier greppelen om det vlot te leggen van de nieuw te maken Waag”.

gekocht voor een bedrag van 51 Rijnse guldens (1 Rijnse gulden = ongeveer f 1,20). Zij verkeren thans nog in een uitstekende conditie. Na de aankoop werden zij naar het marktveld gesleept en daar op „somers” (draagbalken) gelegd, zoals de rekening aangeeft.

Bovendien werden in 1448 te Dordrecht nog 22 beuken balken aangekocht, vermoedelijk ook voor de fundatie bestemd, tot bedragen van $17\frac{1}{2}$ postulaetsgulden (1 postulaetsgulden = 28 groten Vlaams = f 0,75), terwijl tevens verscheidene ladingen hout, zowel van overzee, als van de grote stapelplaatsen Dordrecht, Deventer en Haarlem werden aangevoerd en op de markt, o.a. voor de school (ter plaatse van het tegenwoordige gebouw Arti Legi) werden opgeslagen.

In dit jaar (1448) koopt de stad ook nog een „out huus, staende opt marctvelt” met bestemming van steenhouwerswerkplaats bij den bouw van het raadhuis. De koopprijs is 10 schilden (1 Hollands schild = 38 à 39 groten Vlaams = ongeveer f 1,00).

In het jaar 1450 vangt dan de feitelijke bouw van het stadhuis aan. De tijdsomstandigheden zijn gunstig. De regering van Philips de Goede heeft rust en veiligheid verzekerd, de stad heeft zich hersteld van de grote brand van 1438, de financiën zijn gunstiger dan ooit te voren. In 1437 bedroegen de inkomsten 8.370 ponden (de accijnsen alleen reeds 7.620 ponden), in 1449 waren zij gestegen tot 12.260 ponden (de accijnsen tot 11.170 ponden)⁶. Wij kunnen niet nagaan of dit verband houdt met een verhoging van het tarief, dan wel of de koopkracht der bevolking was vermeerderd. Wel pleit voor het laatste dat verschillende belastingen, die na den brand waren verhoogd of nieuw ingevoerd, in den loop der jaren weder waren verlaagd of ingetrokken. Directe belastingen, in den zin zoals wij deze nu kennen, werden destijds niet geheven.

Daargelaten de hiervoor vermelde aankopen, die slechts een gering deel van de totale bouwkosten uitmaakten, zijn de uitgaven voor den stadhuisbouw in een afzonderlijke — hierbij gevoegde — rekening opgenomen, die gelukkig in goeden staat bewaard is gebleven. Zij is ingedeeld in twee hoofddelen, n.l. de ontvangsten waaruit de bouw is gefinancierd en de uitgaven. Dit laatste onderdeel is wederom ingedeeld in verschillende afdelingen, n.l. hout-, ijzer-, lood-, steen-, lei- en kalkaankopen, de kosten van timmer-, metsel- en steenhouwerswerk, diverse andere werkzaamheden en onkosten op den bouw betrekking hebbende⁷.

⁶ Voor de accijns-inkomsten der stad in 1437 en 1449: J. Heinsius, „De financiën van de stad Gouda in de 15de eeuw”, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4de reeks, deel III (1903) bl. 362 en 366.

⁷ De bouwrekening van 1450 berust in het Goudse Oud-Archief, Stadsrekeningen, Doos I, III-F- no. 1.

Het zou mij te ver voeren deze bouwrekening op den voet te volgen en ik zal mij dan ook beperken tot een globale beschouwing daarvan, aan de hand van de hiervoren vermelde indeling.

Slechts de algemene omschrijving, waarmede deze rekening zich aandient, meen ik in extenso te moeten mededelen. Zij luidt: „Dit is rekeninge ontfanck ende uitgeven der tymmermeesteren der Stede van der Goude. Alse (= namelijk) Heynric Aelbrechtsz., Laurijns Garbrantsz. ende Claes Hugensz. Roerende van der tymmeraedze van den raethuyse. Alse van den jaire 1400 ende vyftich actum. Ende gerekent is in dese hoire rekeningh in ontfang ende uitgeven vijftien niwe placken voir elc pondt, gerekent een niwe plack voir twe grooten en scellingen ende penningen dair na.”

Een plack was dus, naar onze toenmalige muntwaarde f 0,05, een pond — hier wordt het Hollandse pond bedoeld — f 0,75. Hiermede dient de lezer rekening te houden. Wordt een andere pondwaarde bedoeld dan zal ik hierop wijzen en eventueel nadere toelichtingen geven.

De timmermeesters waren geen ambtenaren in bezoldigde dienst, het waren leden van het stadsbestuur die deze taak vrijwillig op zich namen. Zij genoten daarvoor evenals alle stedelijke functionarissen van de regering geen enkele vergoeding, uitgezonderd het z.g. tabbaart-laken, een tegemoetkoming in de kleding; overigens kregen zij slechts gemaakte onkosten vergoed⁸.

De rekening sluit in ontvangst met een totaal van 8.321 pond 6 schellingen en in uitgaaf met 8.324 pond, 5 schellingen en 1 penning. Er was dus een tekort van 2 ponden, 19 schellingen en 1 penning. Een pond telde 20 schellingen; een schelling 12 penningen. In onze tegenwoordige, nominale, muntwaarde omgezet bedroegen de bouwkosten dus rond f 6250.—

Alvorens de uitgaven te bezien nog een enkele opmerking over de dekking van de bouwkosten.

In hoofdzaak zijn deze gevonden uit de opbrengst van de „coornexsijs”, de belasting geheven van het gebruik van granen, in hoofdzaak van die bestemd voor de brouwering, de bier-fabricage. Niet minder dan een bedrag van rond 4.300 ponden werd hieruit verkregen en uit de opbrengst van de belasting op de wijnen 300 ponden. De zeemwerkers (de bereiders van zeemleer) droegen in den bouw bij tot een bedrag van 600 ponden. Op dit bedrijf werd destijds nog geen belasting geheven; voor het eerst komt deze voor in 1482. Blijkbaar was dit evenwel een zeer renderende nering en hadden de zeemwerkers zoveel goede burgerzin,

⁸ Het kledinggeld van den stadsmetselaar Wouter Vroesen wordt o.m. vermeld in: J. Heinsius, „De oudst bewaarde stadsrekening van Gouda (1437)”, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XXV* (1904) blz. 259-321.

dat zij, ook onverplicht, bijdroegen in de kosten van de raadhuisbouw. Ook komt voor een bijdrage van Adriaen Gerytsz. van Lis (in 1449/1450 baljuw der stad d.w.z. de hoogste rechterlijke ambtenaar in de stad als vertegenwoordiger van de landsheer) en Phillips Willemsz., tot een bedrag van ruim 388 ponden, van Adriaen Heynricxs. „mit sinen medegesellen” (200 ponden) en van Dirc Dirckz. en Goeswijn Bruynsz. (300 ponden). In welke kwaliteit of van welke organisatie afkomstig wordt bij deze bedragen niet vermeld. Het resterende bedrag werd door de thesauriers der stad uit de gewone middelen beschikbaar gesteld. Een lening voor de bouw, in welke vorm ook, werd niet aangegaan.

Uit een en ander blijkt, dat de financiën van Gouda zich in deze tijdsperiode in een uitstekende gezondheid mochten verheugen. Het was geen kleinigheid een zo belangrijke uitgave, die toch meer dan 50% van het gewone budget eiste, op deze wijze te financieren.

Een nauwkeurige aanwijzing omtrent de duur van de bouw ontbreekt. Wel komt in de rekening een post voor wegens toezicht op het werk. Hiermede was belast meester Wouter. Het komt mij waarschijnlijk voor dat hiermede bedoeld wordt Wouter Vroesen de stadsmetselaar. Deze genoot een vaste vergoeding van 6 pond per jaar voor kleding. Boven en behalve deze vergoeding ontving hij voor zijn werkzaamheden een dagloon en in dit verband vermeldt de bouwrekening een betaling aan hem „wegens dachuyren reysen ende toesien” tot een bedrag van 9 ponden, 18 schellingen en 6 penningen groot (een Vlaams pond telde 240 groot of, naar onze muntwaarde f 6.—), terwijl uit een andere post blijkt, dat zijn loon per dag ongeveer 6 groten Vlaams heeft bedragen (= 15 cent). Voor 297½ dag ontvangt hij 6 ponden, 14 schellingen en 2 penningen Vlaams. Rekening houdende met een deel van de eerst vermelde post is, onder enig voorbehoud, de duur van den bouw te calculeren op één tot anderhalf jaar.

Bij den bouw waren werkzaam meer dan 100 werklieden (nagenoeg alle met naam en toenaam in de rekening vermeld), waarvan ongeveer 20 timmerlieden, 70 steenhouwers en metselaars, 5 smeden, 2 leidekkers en verder glazenmakers, schilders, grondwerkers e.d.. Bij den aanvoer van materialen waren meerdere karrevoerders en schippers betrokken.

Het genoemde aantal is uiteraard het totaal van de werkzaam geweest zijnde arbeidskrachten, voor een langere of kortere tijdsduur.

Het totaal aan man-dagen van de timmerlieden bedroeg ruim 1000; dat van steenhouwers en metselaars 5300. Het verdiende loon der timmerlieden 350 ponden, dat van de steenhouwers en metselaars 1800 ponden. De daglonen bedroegen dus gemiddeld 10 groten Vlaams (= f 0.25).

Diverse soorten hout werden gebruikt. Vermeld worden: balken van onderschei-

den afmetingen, planken (o.a. in één koop 2300 voet), *corbelen* (houten balksteunen), *taelge* (verbindingsbalk, Lat. *talea*), *muylreborden* (benaming van een bepaald soort plank; de oorsprong van het eerste deel der benaming is niet bekend), *keperhouten* (daksparren, ook balken van een bepaalde vorm), *wezelse balken*, *sparren*, *wagenschot* (eikenhout uit het hart van den stam gezaagd in dunne planken of platen) *middelhout*, *kanthout*, *knaerhout* (kleine stukken gekloofd eikenhout of planken), *bulstenge* (bulstrengen, dwarshouten die de vloeren van een steiger ondersteunen, opgelegd enerzijds op de steigerpalen, anderzijds in de muren), *blockerboerden* (kleine vierkante stukken hout, die in de muren werden gemetseld om daaraan of daarin ijzerwerk, enz. te bevestigen, steekbalken), *masten*, *pruyssche delen*, *sprieten*, enz.

Het hout werd ter plaatse verwerkt door de in dagloon werkzame timmerlieden, slechts enkele grote onderdelen, zoals de grote gebinten, deuren en kruiskozijnen, werden tegen vaste prijzen door de timmerlieden geleverd.

Het is mij onmogelijk, een opgave te verstrekken van de totaal verbruikte hoeveelheden hout in kubieke meters, zoals dat thans gebruikelijk is; de rekening geeft slechts in enkele gevallen controleerbare quanta aan, maar noemt verder slechts aantal, scheepsvrachten en dergelijke vage aanduidingen. In totaal beliepen de houtaankopen een bedrag van rond 1600 ponden.

Naast hout was bak- en natuursteen het materiaal, dat in grote hoeveelheden werd gebruikt, zoals het bouwwerk ook nu nog aantoont.

In het werk werden dan ook gebezigd rond 300.000 bakstenen benevens kleine hoeveelheden witte steen, vlaessteen (= vliessteen, vier- of vuursteen; dit kunnen zijn z.g. koperstenen, maar waarschijnlijk worden hier bedoeld „vuurvaste” stenen, voor den bouw van stookplaatsen) enz. Het Minderbroederklooster te Gouda, dat een steenbakkerij bezat, leverde 22.000 bakstenen. De totaal kosten van aankoop bedroegen rond 200 ponden.

Naast baksteen werd hoofdzakelijk natuursteen gebruikt, die uit België werd aangevoerd, met name uit de groeven te Afflichem bij Aalst in Oost-Vlaanderen en uit de Ardennen. Of hieronder ook ledesteen, grès ledien of Baelegemsteen uit de omgeving van Aalst was, blijkt niet. Volgens mij verstrekte inlichtingen komt deze steensoort wel in de gevel voor, hoewel de rekening deze steensoorten niet vermeldt.

Ook wat deze materialen betreft is het mij niet mogelijk een hoeveelheidsopgave te geven. In de rekening wordt gerekend met voeten, roeden, lasten of karrevrachten en meermalen wordt slechts de soort der steen vermeld, zonder dat enige maat wordt aangegeven. De maten in de rekening zijn dan ook waarschijnlijk z.g. rekening-voeten, naar de maat geldende ter plaatse van de groeve. Te

BOUWREKENING STADHUIS GOUDA

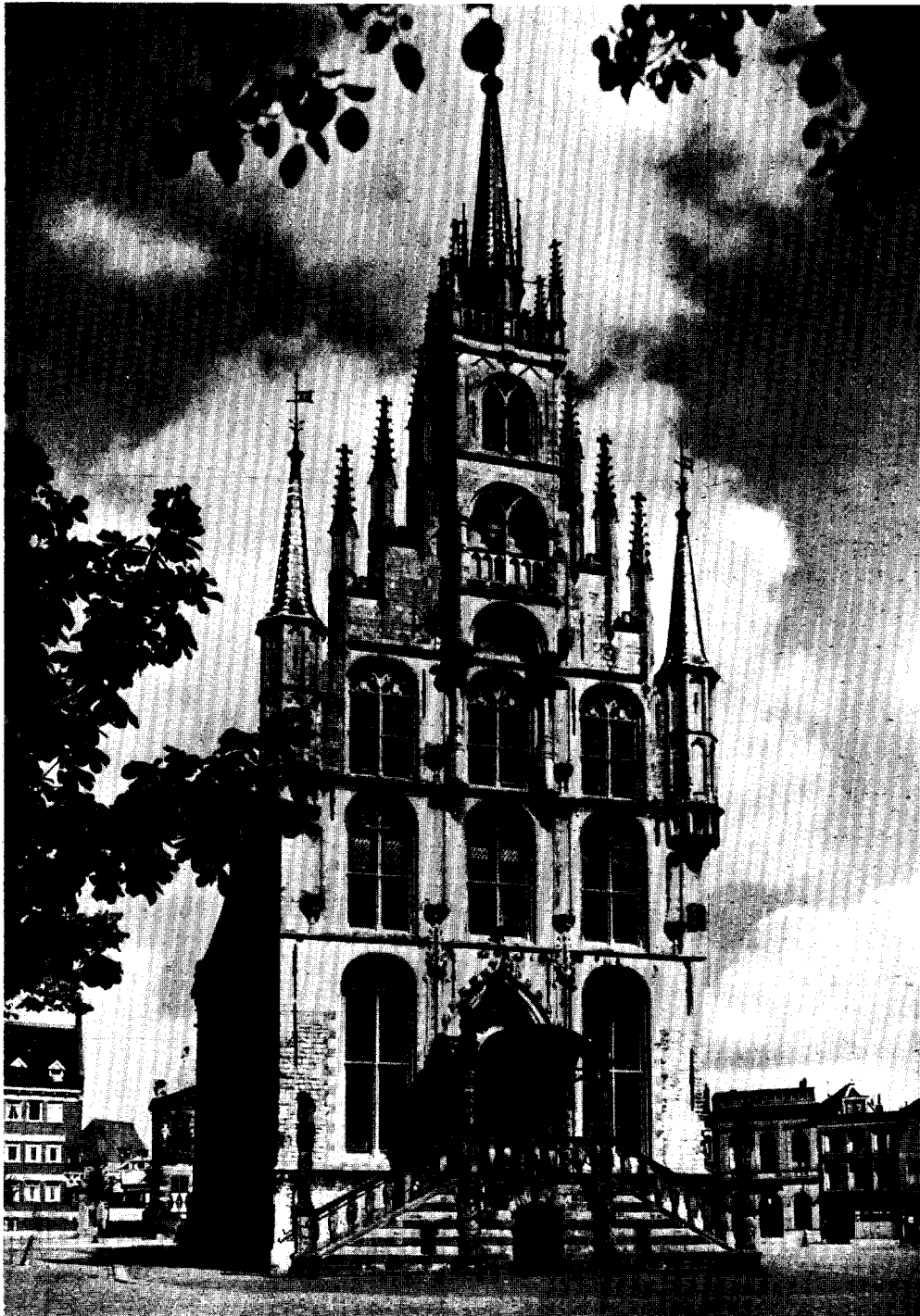

Foto Studio Gouda

Afb. 1. De voorgevel van het stadhuis te Gouda na de restauratie van 1874-1888.

Afb. 2. De achtergevel van het stadhuis te Gouda. Op de voorgrond de Waag.

Foto Lichtbeeldeninstituut

Gouda werd gewoonlijk de Rijnlandse voet (0.313947 m) gebruikt. Onmogelijk is het evenwel niet dat, bij steenleveranties de Zuid-Nederlandse voetmaten, de Brugse, Gentse of de Franse toepassing vonden. Bij houtleveringen is waarschijnlijk de Amsterdamse of nog meer de Deventervoet als de meest gebruikelijke houtmaat aangehouden. De rekening geeft evenwel geen voldoende aanwijzingen om dit nog in het bouwwerk te controleren.

Ook reeds bewerkte steen, in de groeven reeds op maat en in de gewenste vorm gehouwen, wordt geleverd, zoals: ecsteen, voetsteen, brikken, plavuysen, rabatten, daklijsten (400 voet), kozijnen, kapement (= profielsteen), schoorstenen (schouwen) enz.

Buyt van 2005 vorder hoelschiers etc vorder 20000 plaatsen
 ge noch 200 vorder hoelschiers etc vorder 20000 plaatsen
 ge noch 200 vorder hoelschiers etc vorder 20000 plaatsen
 Ende van desen vomp steen te tollen te slijpen te vragt
 en op te doen 2006 25 2 1/2 fard e hoo 16 2/3

Afb. 3. Blad 9 2de post, waarin driemaal het raadselachtige woord „hoelschier” voorkomt.

De steensoorten die gebruikt werden waren o.m.: hardsteen (waarschijnlijk Naamse steen), roodsteen, arduin en ook wordt genoemd hoelschier⁹.

Ook werden geleverd vier „beeldsteden”, vermoedelijk de nissen in de voor-

⁹ In verband met de plaats van de desbetreffende posten in de bouwrekening is de veronderstelling gewettigd, dat ook deze steen uit het Belgische land is aangevoerd. Ook de benaming geeft hiertoe grond, omdat „hoelschier”, waarschijnlijk is afgeleid van een werkwoord „houchieren”, dat evenwel in het middelnederlands nog niet bekend schijnt te zijn. Afleiding van het Franse „houchier, housser = overtrekken, ligt voor de hand. Wij hebben hier dan ook te doen met een witte (kalk-)steen, waarmede de buitenmuren werden bekleed. De witte steen, die ook thans daarvoor wordt gebruikt, wordt ook uit België aangevoerd en heet „Gobertanger” in de omgeving van Jodoinge.

In de bouwrekeningen van de Utrechtse Domkerk uit de 15de eeuw uitgeg. door N. B. Tenhaeff (Rijks-Geschiedkundige Publicatiën deel 88) wordt geen hoelschier vermeld, wel: Guedelschier-goelschier-golscher-golschier en godelaerssteen. (Zie II, 1, Index van zaken, blz. 690, 2de kol.)

Volgens de bewerkte rekeningen is de steen aangeduid als „goelschier” een steensoort uit de Rijnstreek. De inleiding tot deel 88 der genoemde publicaties vermeldt n.l. op blz. XXXVI, dat „Goedelscher”, aangevoerd werd van *de Ryn* (venientibus de Reno). Zij werd verkocht „per voeder”, een inhoudsmaat, hetgeen ook het geval is met de in de Goudse bouwrekening vermelde „hoelschier”. Ook bij de bouw van de Buurkerk te Utrecht werd, volgens mij zeer welwillend verstrekte inlichtingen van het Hoofd van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, „godersceyer steen” gebruikt. Deze steen, die ook per „voeder” werd aangekocht, kwam ook uit de Rijnstreek, waarschijnlijk uit de omgeving van de Drachenfels. Zij komt ook voor onder de naam van gadelstein, gailstein en Gael-

gevel in twee waarvan later de beelden van Karel de Stoute en zijn gemalin (waarschijnlijk zijn tweede vrouw, Margaretha van York), werden geplaatst.

In totaal kostte de voor den bouw gebruikte bak- en natuursteen, inclusief plavuizen en tegels voor vloer- en wandbekleding, vracht, tollèn, lossen en andere onkosten, eveneens rond 1600 ponden.

Een ander, in grote hoeveelheden gebruikt materiaal was lood. Niet minder dan 8550 pond (een pond gewicht was in de 15de eeuw gelijk aan ongeveer 494 gram van thans), tot een bedrag van 340 ponden.

Het gewicht van het gebruikte ijzerwerk wordt niet opgegeven; slechts worden vermeld de declaraties van de 5 smeden, in totaal een bedrag van 1078 ponden uitmakende.

De dakbedekking vroeg een hoeveelheid van ruim 33.000 leien; kostprijs rond 200 ponden, vracht e.d. inbegrepen.

Voor metselspecie werd gebruikt 250 hoet kalk (een „hoet” kalk is ongeveer 10 hl), tot een bedrag van rond 130 ponden (inclusief vracht, lossen en malen); verder noemt de rekening nog 25 schuiten zand en enkele vrachten klei.

De rekening vermeldt 124 dagen voor zaagwerk; de zagers verdienden 7 placken per dag (= f 0,35). Dit zal zeker per ploeg zagers zijn betaald; voor het dagloon van één werkmán is dit, vergeleken bij de andere lonen, te hoog.

De overige uitgaven betreffen verschillende leveranties, werken van minder belang en betalingen van algemene aard op de bouw betrekking hebbend.

Onder deze laatste zijn er evenwel die niet onvermeld mogen blijven.

Zo ontvangt meester Pieter, de chirurgijn, een bedrag van 12 schellingen Vlaams (f 3,60) voor het „meesteren” (= geneeskundige hulp verlenen) aan „Degenaers kint”. Waarschijnlijk heeft dit kind bij den bouw een ongeval gehad, waarvoor de verantwoordelijkheid bij het stadsbestuur lag.

Uit de rekening blijkt ook, dat op het raadhuis acht weerhanen waren geplaatst en vóór het stede-huis twee pilaren, waarop leeuwen stonden. Ook de tekenkamer-behoefte zijn niet vergeten, want voor het maken van tekenborden, waterpassen, winkelhaken en rijen werden 11 schellingen en 6 penningen Vlaams (f 3,45) uitgegeven.

Verder geeft de rekening een uitgave voor het aanschaffen of plaatsen van „gulden letteren”. Ik vraag mij af of de Latijnse spreuk boven de hoofdingang *Audi et alteram partem* toen reeds werd aangebracht.

schedersteen. Ook komt de naam godelscer en goelscer voor. Maar ook blijkt (zie: „Regesten van de archieven der Stad Utrecht” No 496), dat in 1394 voor de torenbouw een steensoort werd geleverd genaamd: hodilsceidesteen”; de overgang van *bodel* naar *hoel*, is volgens deze informatie te vergelijken met die van godelscer naar goelscer.

De twee kleine torentjes waren met leien gedekt; de grote toren was „verguld” (de rekening geeft hiervoor een uitgave van ruim 71 ponden) en werd bekroond met „een vaan”.

Reiskosten, in verband met de bouw gemaakt, vroegen een uitgave van 9 ponden, 1 schelling en 4 penningen en de administratie van de bouw 5 ponden.

En ten slotte vermeldt de rekening nog een uitgave van 21 groten voor de aankoop van 14 paar handschoenen. Dit kunnen handschoenen, handbeschermers, door steenhouwers en metselaars in het werk gebruikt, geweest zijn. Maar ook kunnen zij gegeven zijn in verband met een ander doel. Timmerlieden, steenhouwers en metselaars ontvingen in de middeleeuwen en ook nog geruime tijd daarna, van hun werkgevers dikwijls handschoenen ten geschenke. Deze geschenken hadden een symbolische betekenis. Zij verbonden werknemer en werkgever en waren een openlijke erkenning daarvan. Dit gebruik treft men ook aan in het leenstelsel; daar wordt met het geven van handschoenen de leenplichtigheid bevestigd.

Na de voltooiing van de bouw — vermoedelijk in de loop van het jaar 1451 — werd evenwel nog regelmatig met de afbouw, vooral van het interieur, verder gegaan.

De rekening van 1453 vermeldt als *totale* bouwkosten een bedrag van 9.488 ponden, 15 schellingen en 10 penningen tegenover een ontvangst van 9.482 ponden en 15 schellingen; een nadelig saldo alzo van 6 ponden en 10 penningen. Blijkbaar was dus in de tussenliggende periode wederom ruim 1.100 pond voor de bouw uitgegeven. In ditzelfde jaar wordt voor het raadhuis gestraat.

In 1458 worden de kelders met klei opgehoogd en worden schrijf- en raadkamer ingericht.

De rekening van 1459 bevat een afzonderlijke rekening van werkzaamheden aan de stadhuistoren. Vermoedelijk toonde deze gebreken, die in dat jaar grondig werden hersteld. O.a. werd veel metselwerk verricht en de toren gedekt; „vergulden” wordt niet meer vermeld. De kosten bedroegen ruim 200 ponden.

Zo treft men ook in de stadsrekeningen der volgende jaren nog telkens meer of minder belangrijke posten aan, welke op de inrichting van het raadhuis betrekking hebben (plaatsing van vier inplaats van twee leeuwen voor de ingang, trappen, balie, luifels, inrichting van de gijzelkamer), totdat in 1517 een aanvang wordt gemaakt met den bouw van de vleeshal, later boterhal, onder het stadhuis, wederom een kunststuk van architectuur.

Het zou mij te ver voeren, hierop uitvoerig in te gaan en ik volsta met te ver-

wijzen naar reeds door mij gedane publicaties¹⁰.

Slechts een in 1600 voorgenomen — niet uitgevoerde — bijbouw tegen den achtergevel van het raadhuis vraagt nog onze aandacht¹¹.

Nadat in 1603 de Goudse beeldhouwer Gregorio Cool zijn prachtig bordes aan de ingang had toegevoegd, ving een periode aan, waarin veel schoons van dit bouwwerk werd teniet gedaan. De restauratie van 1874-1888 bracht, wat de voorgevel betreft, het dringend nodige herstel; de restauratie van thans zal hopelijk het gehele gebouw zijn ouden luister hergeven.

Eén open vraag blijft er nog. Wie is de ontwerper van dit bouwwerk geweest? Waren onder de „timmermeesters” één of meer deskundigen op architectonisch gebied, of was de stadsmetselaar Wouter Vroesen een vakman van zo grote kennis en kunstzin, dat hij dit schone geheel kon scheppen? Was het ontwerp van een ons onbekende bouwmeester, misschien wel annex met de herbouw van de St. Jan, die in 1438 een prooi der vlammen geworden was? Wij weten het niet: De stadsrekeningen geven hieromtrent geen enkele aanwijzing.

¹⁰ *Korte beschrijving van het Stadhuis te Gouda*, Gouda 1925.

Mededelingen betreffende o.m. de klok in de Stadhuisstoren te Gouda Avondblad *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 27 April 1925 en *Goudsche Courant* 28 April 1925.

„De verbouwing van de ruimten onder het Stadhuis te Gouda tot Vleeschhal in de jaren 1517-1518”, *Goudsche Courant* 26 September 1936.

„Oude klokken te Gouda” (een z.g. elevatie-klokje, gegoten in 1550, waarschijnlijk afkomstig uit de St. Janskerk, in gebruik als stadhuisbel) *Goudsche Courant* 1 October 1938.

Kroniek der Stad Gouda [door G. J. J. Pot, uitg. door de Stichting „De Archivaris”, 's-Gravenhage 1938], bl. 20 e.v.

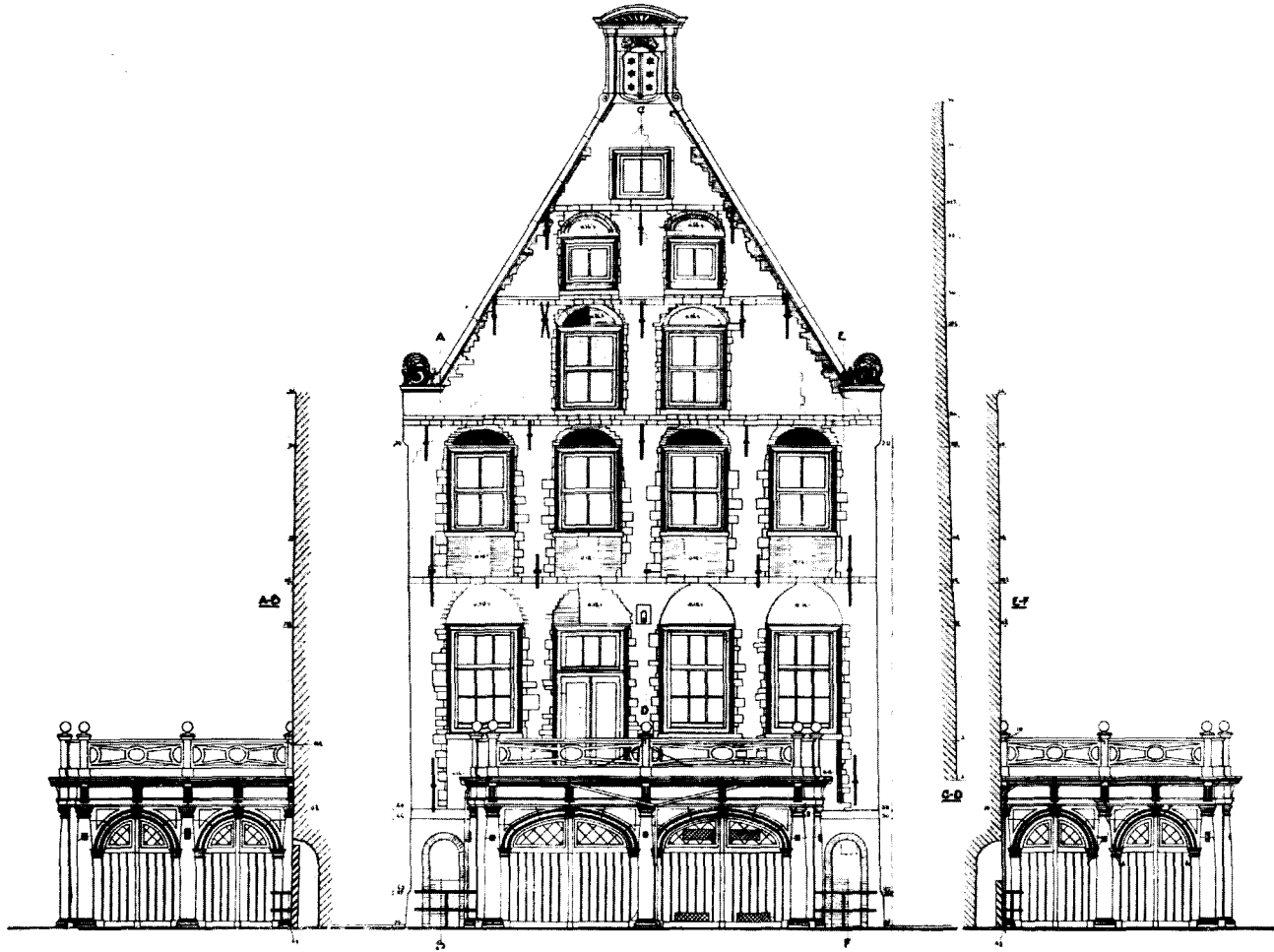
„Die Stedehuys clocke”, *Goudse Courant* 16 en 19 Maart 1948.

(Deze publicaties zijn aanwezig in de Goudse Librye en in de bibliotheek van het Oud-Archief der gemeente Gouda.)

¹¹ In het eerste Stadsregister (G. A. III-C-no. 25, fol. 102v) is een besluit van Burgemeesteren van 17 Maart 1600 opgenomen met een desbetreffend ontwerp, welk besluit als volgt luidt:

Secretarie. Naer dat Gerrit Kegelingh ende Dirck Schaep, jegenwoordige fabrijcksmeesteren mijn heeren de Burgemeesteren deser stede van der Goude hadden gecommuniceert tgene tanderen tijden goedtgevonden was om de secretarie mit een uytsteck te vergrooten, overmits de discommoditeyt derselver, midsgaders de vordere wercken dyemen verstaen soude de nootelickste acceleratie tot dienste vande stadt te requireren, Ende dat gesyen sijnde tpatroon van't voors. uytsteck opt behagen gemaect, Soe hebben mijn heeren de Burgermeesteren daer inne geaccordeert, dat achtervolgende ende in conformite vant voors. patroon tvoirs. uytsteck bij de handt genomen ende gemaect sal worden, met dye inventie datmen mit eenen verhogen ende daer inne trecken sal de Tresorie boven de secretarie comende ende dit al te samen mit hartsteen om d'eenparicheyt vant dstadthuys nyet te ontciere, Ende gelijk bij de stadt soe veel hartsteen nyet en soude connen worden gevonden, Soe is verstaen datmen mit kennisse vande kerckmeesteren afbrecken ende ten fijne voors. employeren sal de steen die comen sal vande Capelle staende besijden de kerck omtrent den booch, Dat men oick van teerste sal maecken de muyr dye aen de vesten tusschen Cleywechspoort ende Potterspoort noch is ontbreckende. Actum ter Camer den XVII^{en} Marty anno duysent ende ses hondert. Bijde vyer Burgemeesteren.

Hoewel dit besluit in meer dan een opzicht aanleiding zou kunnen geven tot verder commentaar, zal ik in dit verband met de vermelding volstaan.

A/b. 4. Tekening van de achterzijde van het stadhuis te Gouda (opmeting).

Abb. 5. Stadhuis te Gouda in de 16de eeuw, naar een tekening van Roeland Roghman in 's Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

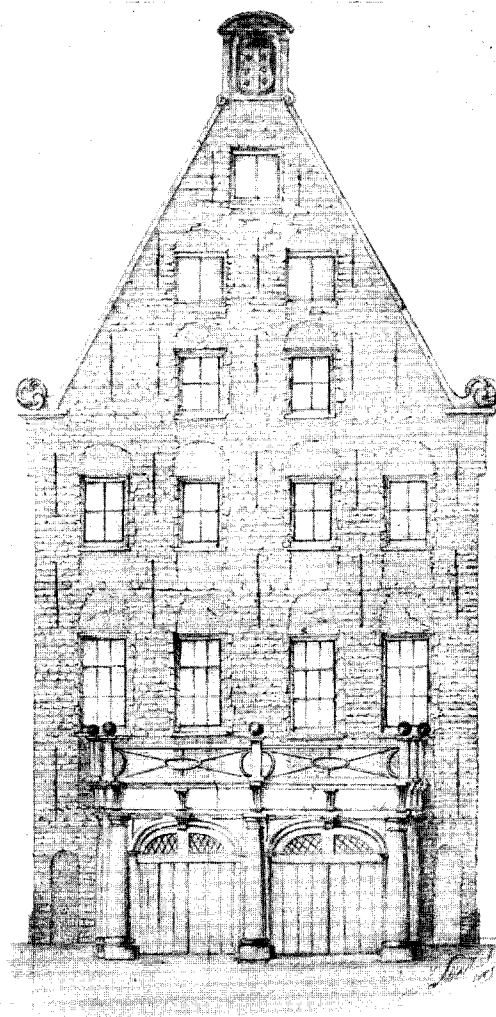

Abb. 6. Achtergevel naar een tekening van J. Lugthart (1883) in het Sted. Mus. te Gouda. Zie verder aantekening op blz. 139.

Toelichting op de bouwrekening

De rekening (Gemeente-archief Gouda, Stadsrekeningen, Doos I, III-F-1), ingenaaid in een perkamenten omslag, waarop het jaar 1450 is vermeld, is geschreven op papier (305 bij 220 mm.). Dit papier is voorzien van de volgende watermerken: op het 1ste blad de bekende gothische p, bekroond met een kruis, op de overige dezelfde letter, bekroond met een kort zwaard.

Dit papier, vermoedelijk vervaardigd in Brabant (in de noordelijke Nederlanden waren destijds nog geen papiermolens), komt in dezen tijd in nagenoeg alle rekeningboeken der Hollandse steden voor. (De letter p duidt wellicht op de beginletter van de naam van de landsheer, Hertog Philips van Bourgondië¹²).

In totaal telt de rekening 14 bladen, met potlood gefolieerd van 1 tot en met 14; de bladzijden 1, 4 (recto en verso) en 14 verso zijn blanco (behalve dat op blz. 1 met een latere hand de overigens foutieve aanduiding is geschreven „Stadsrekening 1450“).

Het geheel is volkomen gaaf; de bladen zijn, behoudens een kleine marge, over de volle breedte beschreven.

De rekening is verdeeld in twee hoofddelen, n.l. ontvangsten en uitgaven; de uitgaven zijn weder onderverdeeld. Twee dier onderdelen zijn voorzien van een speciale aanduiding, n.l. 1) uitgaven van metselen en steenhouwen en 2) daghuren.

De hoofddelen en onderverdelingen zijn afgesloten met totaaltellingen; de rekening zelve is aan het slot voorzien van een eenvoudige balans.

De rekening is gesteld, zoals de inleiding daarvan ook aangeeft, in ponden van vijftien „niwe

placken“, de nieuwe plak gerekend voor twee groten.

In de rekening komen betalingen voor in andere muntwaarden, n.l. Rijnse guldens, [Arnoldus-]guldens, schilden, Vlaamse ponden, schellingen, groten en deniers, Philipspenningen en duiten.

De timmermeesters hebben deze muntwaarden in 15 plakken-ponden omgerekend, zonder evenwel de koers die daarbij is aangehouden te vermelden. Deze koersen waren in verband met de voortdurende devaluatie van de munt in de 15de eeuw zeer variërend, met als gevolg dat, in dit bestek, inlichtingen omtrent deze koerswaarden niet zijn op te nemen.

De eindtelling van de uitgaven-rekening wijkt, naar mij gebleken is, enigszins af van het in de balans vermelde eind-bedrag, n.l. in plaats van 8324 pond 5 schellingen en 1 penningen

8374 „ 4 „ en 9 „

De oplossing hiervoor is waarschijnlijk slechts te vinden door een algehele omrekening van de in de rekening opgenomen vreemde muntwaarden, tenzij men hier met een foutieve overschrijving te doen heeft.

Ten slotte merk ik nog op, dat de rekening niet „afgehoord“ is, d.w.z. niet door de stedelijke autoriteiten is vastgesteld, althans blijkt dit niet uit dit manuscript. Wellicht bedoelt de vermelding van het totaal der bouwkosten in de rekening van 1453 hierin achteraf te voorzien.

De afkortingen in de rekening heb ik in hoofdzaken opgelost. Ook heb ik, om het lezen te vergemakkelijken, in afwijking van het hs., leestekens en hoofdletters geplaatst en de Romeinse cijfers door Arabische vervangen.

¹² Zie: J. Koning, *Verhandeling over den oorsprong ... der boekdrukkunst*, Haarlem 1816, blz. 72 e.v.; S. L. Sotheby, *Principia Typographica*, Londen 1858, III blz. 5, 75 e.v.; C. M. Briquet *Les filigranes*, Paris 1907, III blz. 454-455.

[Blad 2.] Dit is rekeninge ontfanck ende uitgeven der tymmermeesteren der stede van der Goude. Also Heynric Aelbrechtsz., Laurys Garbrantsz. ende Claes Hugensz. Roerende van der tymmeraedze van den Raethuyse. Also van den jaire 1400 ende vijftich actum.

Ende gerekent is in dese hoire rekeningh in ontfang ende uitgeven vijftien nuwe placken voir elc pondt, gerekent een nuwe plack voir twee grooten ende scellingen ende penningen dair na.

In den eersten

Ontfangen van Geryt die Bruyn also van den coornexsijns 1018 p. 12 sc. — d.

Ontfen van den tresoriers also Jan Woutersz. mit sinen medegesellen 1093 17 4

Ontfen van Gorys Dircxz. van den wijnexsijns 312 — —

Somma 2424 9 4

[Blad 2v] Ontfangen van den tresoriers also Geen Allaertsz., Florys Gaergoet ende hoeren medegesellen 328 6 —

Ontfen van Willem Pieter Bertsz. ende Adriaen Tybus van den coornexsijns 1113 5 —

Ontfen van Claes Willemsz. van Duynkercken ende van Cornelis Jansz. van den coornexsijns van den derden quartael jairs 524 — —

Ontfen van Claes Willemsz. ende van Cornelis Jans voirn. van den coornexsijns van den vierden quartael jairs a^o [14]50 391 5 —

Ontfen van Adriaen Allaertsz. 17 wilhelmus scilden. facit 22 13 4

Ontfen van Michiel Symonsz. ende van Dirc Pieter Martijnsz. van coornexsijns van den eersten quartael jairs anno [14]51 650 — —

Somma 3029 9 4

[Blad 3.] Ontfen van Jan Jacobsz. ende van Geryt Hagensz. van den coornexsijns van den anderden quartael jairs 681 2 —

Ontfen van Jan Pietersz. die zeemwercker mit sinen medegesellen 584 10 —

Ontfen van Adriaen Gerytsz. van Lis ende van Phillips Willemsz. 388 9 8

Ontfen van Adriaen Heynricxz. mit sinen medegesellen 200 — —

Ontfen van den tresoriers also Jan Woutersz. mit sinen medegesellen 72 — —

Ontfen van den tresoriers also Sanders Gerytsz. mit sinen medegesellen 367 18 —

Ontfen van Dirc Dircxz. ende van Goesswijjn Bruynsz. 300 — —
Somma 2593 19 8

[Blad 3v] Ontfangen van den tresoriers also Jan Woutersz., Wouter Gerytsz. ende hoeren medegesellen 261 6 8

Ontfen noch van bloken ende van corthout 12 pondt. facit 12 — —

Somma 273 6 8

Somma Sommarum van alle den ontfanck voirs. tsamen facit 8321 6 —

[Blad 4 en 4v] Blanco.

[Blad 5] Dit is dat uitgeven der tymmermeesteren voirs. van den stedewegen voirs. van alrehande particulen ende in paymente voirs.

Eerst

Gegen van twee scep houts die van Haerlem quamen 151½ rijnsche gulden ende 1½ placke. It. van drie corbelen te vracht 11½ plack. It. van vracht ende andere onkosten van den twee scep houts mitten hoelstier * 23 aernoldus gulden. It. van twee balken die tot Utrecht gecoft worden costen 28 scilden ende dair off gegen van vracht ende van tollen 39 placken. It. noch van twee scep houts die Dirc Gerytsz. brochte costen 100 ende 50 scilden. It. van dese twee scep houts te vracht 17½ rijnsche gulden ende van up doen 8 sc. ende 2 d. groot. It. van 200 muylreborden * 26 rijnsche gulden van vracht 13 placke ende van tsceep te dragen 7½ groot. It. Willem Jan van masten 7 sc. groot. It. van 100 muylreborden 13 rijnsche gulden ende 13½ placken mit ter vracht ende scep te dragen. It. gegen om willigen mede te stellen 7 sc. 10 d. groot. It. van 30 keperhouten * geg^{en} 45 groot.

facit 461 3 8

Somma 461 3 8

[Blad 5v] Gegen van hondert ende een balken die Tordrecht ghecoft woeren voir elke balke 45 groot. It. van elke balke tsceep te doen 3 groot. It. van elke balke te vracht 2 phs. penningen. It. van dese balken up te doen ende te slepen tsamen 15 sc. groot.

facit 178 16 10

Gegen Tordrecht voir drie weselse balken 25 rijnsche gulden. It. van dese balken tescepen ende te kanten 18 placken ende van elke balke te vracht 6 placken. It. noch gegen voir 17 bal-

* Zie voor verklaring blz. 134/5.

ken ende een halve taelge * voir elke balck 3 sc. groot. It. van scepenen [sic, lees scepen = inladen] 19 plc. van vracht 18 placken ende van up doen ende van slepen 20 plc. It. van een halff hondert sparren * 8 gulden. It. van Andries Jacobsz. vanden Heede 8 balken voir 2 pondt ende 2 sc. vls. groot. facit 81 — —

Gegen van 450 wagenscots * mit cost ende oncost tsamen voir 62 rijnsche gulden. It. noch 500 wagenscots elc hondert voir 16 rijnsche gulden ende 1 quart van ene gulden ende van vracht 7 sc. groot. It. Geryt Heye van hout ende van steen 5 sc. 9 d. groot. It. noch van balken ende van plancken te voeren 8 gulden. It. van 13 middelhouten 13 placken. It. van 75 balken elc stick 16 plc. van scepen 6 sc. groot van vracht 8 gulden ende 2 groot ende van up doen ende van slepen 9 sc. 4 d. groot. It. van canthout ende wagenscot dat an die toornen gesicht is 4 pondt 11 sc. 6 d. groot.

facit	370	8	8
Somma	630	5	6

[Blad 6.] Gegeven voir 2300 voet plancken van elke hondert voet voir 43 groot ende van dese plancken te scepen 18 groot. It. Geryt Heye gegen van hout 12 sc. 8 d. It. Adriaen Allaertsz. gegen van hout 14 pondt ende 2 grooten vls. It. gegen Jan Gerytsz. ende Dirc Gerytz. van 300 wagenscots elc hondert voir 15 rijnsche gulden ende van canthout 24 sc. 3 d. groot. It. van een halff hondert knaerhouts * 13½ rijnsche gulden ende van vracht 12 groot.

facit	234	18	—
-------	-----	----	---

Gegen van een hondert bulstenge * 5 sc. groot. It. van 36 houten van 30 voeten van tstic 5 groot. It. van een hondert blockerboerde 26 rijnsche gulden van tsceep te doen van vracht ende van up te doen 29 groot. It. Stempel Jansz. van hout 28½ plc. It. van een mast 7 plc. van een scuyte cleys 7½ plc. It. van 14 pruyssche delen tstuc voir 2 sc. groot. It. van 10 sprieten elc stuc 11 plc. It. Jan Deyn van hout 5 sc. 4 d. groot. It. 8 balken elc stuc 35 groot. It. een mast 7 placken. It. Wilhelme gegeven van alrehande hout 6 pondt 11 sc. 9 d. groot.

facit	119	18	8
Somma	354	16	8

[Blad 6v] Gegeven Heyntgen die smit van alrehande ijserwerck dat an der stedehuus gesicht is 367 pondt 6 sc.

facit	367	6	—
-------	-----	---	---

Gegen Wouter Spronck van alrehande ijserwerck. facit 52 13 4

Gegen Symon Tymansz. van alrehande werck. facit 38 4 —

Gegen Ermbout Gerytsz. van ijser. facit 202 10 8

Gegen Claes die smit van alrehande yserwerck 412 16 —

Gegen coman Roel van wegen 5 — —

Somma	1078	10	
-------	------	----	--

[Blad 7.] Gegen van elff rollen loods wegende tsamen 1579 pondt elc hondert voir 7 sc. ende 8 d. groot vls. facit mit tscepe te doen ende van costen van halen tsamen 49 2 4

Gegen van 498 pondt loodts elc hondert 7 sc. 10 d. groot ende noch 400 pondt loodts elc hondert 7 sc. 8 d. comt mit vracht tsamen

28	6	—
----	---	---

Gegen Heynric Boure [of: bonre?] van 49 pondt loodts. facit — 32 8

Gegen coman Mathijs van 58 pondt loodts elc pondt 1 groot. facit — 38 8

Gegen van 7 rollen loodts 4 pondt groot. facit 32 — —

Gegen van 1000 pondt blocloots ende 17 pondt loodts elc hondert voir 6 sc. groot comt 3 pondt enen scelling groot.

facit	24	8	—
-------	----	---	---

It. van desen blocloode van tollen ende van Tutrecht te voeren 17 groot.

facit	—	11	4
-------	---	----	---

Gegen van 9 rollen loodts wegende 1280 pondt elc hondert voir 7 sc. 6 d. van scepen ende wegen 8 groot van vracht ende van up doen 18 groot ende van Wouter Vroedenz. costen 10 groot ende noch 4 rollen loodts wegende 542 pondt elc 100 7 sc. 6 d. groot ende van vracht van teren ende wegen 15 groot.

facit	57	7	4
-------	----	---	---

Somma	195	6	4
-------	-----	---	---

[Blad 7v] Gegen van 1200 pondt blocloots ende 2 pondt loots elc hondert voir 5 sc. groot ende van vracht ende andere oncosten 4 sc. groot.

facit tsamen	25	12	9
--------------	----	----	---

Gegen noch van 1000 pondt loots 2 pondt 14 sc. 7 d. groot van vracht ende van andere oncosten 32 groot.

facit tsamen	22	18	—
--------------	----	----	---

Gegen noch van loot dat an die cleyen toornen ende hanggoten is 11 pondt 7 sc. 6 d. groot ende van goude 17 sc. 6 d. groot.

facit	98	—	—
-------	----	---	---

Gegen van leynagelen ende alrehande reysen van oncost ende van vracht tsamen 4 pondt 7 sc. 10 d. groot. facit 35 2 8

Gegen van twee roeden hart steens elke roede voir 31 sc. 4 d. groot ende van scepen van tolleren ende van geley 4 sc. 3 d. groot. It. van drie paer posten van scoerstenen mit hairen toebehoeren 13 sc. 4 d. groot ende van costen ende van vracht 14 groot. facit 32 11 4

Gegen van 43 voeder ende 3 quart van een voeder hoelschier¹⁰ voir elc voeder 4 sc. 10 d. groot. facit 84 11 8

Somma 298 16 5

[Blad 8.] Gegen Steven van Affligem van een last steens (van een last steens [doorgehaald] van veynsterieren ende posten tot twee veynsteren ende mit vracht ende alle oncost ter Goude toe 11 pondt 11 sc. 8 d. groot. It. van een scoersteen 20 sc. groot. It. van ecsteen ende van tegelen 19 groot ende van een scoersteen 16 pl. facit 102 7 4

Gegen van 22 voeder holschiers voir elc voeder 4 sc. 8 d. groot ende van vracht tolleren ende updoen 1 pondt groot. facit 49 1 4

Gegen Ghijsbrecht Jacobsz. van vijff reysen steen uut Brabant te brengen 2 pondt 8 sc. groot. It. Jan Goesswijnsz. van 4 reysen steens 25 sc. groot. It. gegen Geryt die Bruyn van briken 3 sc. groot. It. van 7000 briken gegen voir elc dusent 3 sc. 10 d. groot. facit 41 2 8

Gegeven van orduyn, van rootsteen, van waterlijsten, van rabatten, van ecsteen, ende van steen, van loet ende van kapement 29 pondt 16 sc. 10½ d. groot. It. van 4 beelsteden ende rabatten 1 pondt 17 sc. 10 d. ende van steen te voeren ende up te doen 8 sc. groot. facit 257 1 8

Somma 449 13

[Blad 8v] Gegeven Steven van Affligem van rabatten lijst ende veynsterieren van drie cosinen ende kapement comt tsamen mit vracht ende oncosten 20 pondt 10 sc. groot. facit 164 — —

Gegen van 200 voet dacklijsten elken voet 6 groot ende van dese lijsten ende van een half last raeu steens te vracht te slepen ende up te doen 23 sc. 10 d. groot. It. noch 200 voet dacklijsten elken voet 6 groot ende van een half last steen van Affligem mitten oncost comt 2 pondt 12 sc. 9½ d. groot. facit 110 13 —

Gegen coman Louwe van alrehande steen ende van tegelen 13 pondt 13 sc. groot ende coman Mathijs van vierstenen 17 sc. 6 d. groot. facit tsamen 116 4 —

Gegen van roden steen van orduyn van ecsteen ende van rabatten tsamen mitten oncost 22 pondt 1 sc. 9 d. groot. facit 176 14 —

Gegen Allaert Matheeusz. voir 16000 leynen van elc dusent 15 sc. 9 d. groot. It. Jacob Straet gegen van 15000 leynen van elc duysent 15 sc. 9 d. groot ende noch van 2000 ende 200 cleyn leynen elc duysent 9 sc. groot. Ende van vracht van oncost ende van teren tsamen 24 sc. groot. facit 212 16 4

Somma 780 7 4

[Blad 9.] Gegen Pieter Pietersz. van een scip steens 15 pondt groot. It. gegen van tien voeder hoelschiers van elc voeder 31 placken ende noch seven voeder ende 1 quart holschiers elck voeder 32 placken ende van desen voirs. steen te wijncoop, te tolleren, te scepen ende andere oncosten 15 sc. 6 d. groot. facit 166 6 8

Gegen van 20½ voeder hoelschiers elc voeder 32 placken. It. noch 20 voeder hoelschiers elc voeder 33 placken. It. noch 42 voeder hoelschiers elc voeder 26 placken. Ende van desen voirs. steen te tolleren, te scepen, te vracht ende up te doen 25 sc. ½ d. groot. facit 170 11 —

Gegen van voetsteen veynsterier ende orduyn 26 pondt 16 sc. 2 d. groot. It. gegen van een last steens van Affligem 4½ pondt groot. It. gegen van dit last steens tot Andwerpen over te scepen 4 sc. groot van tolleren ende van geley 40 groot ende van vracht 8 sc. groot. facit 256 12 —

Gegen van drie stucken steens 8 gulden ende 100 ende 4 voet ecsteens voir elken voet 3 groot ende van vracht 42 groot. It. noch van ecsteen ende ander steen 18 sc. groot. It. van wat steens te Rotterdam 4 gulden. It. van 100 ende 20 brixsis voetsteen 4 sc. 9 d. groot. It. van Jacob Reynersz. een steen voir 25 placken. facit 30 11 4

Somma 624 1

[Blad 9v] Gegen van plaveysen 7½ gulden ende van dragen 6½ groot. It. Willem Coman Claesz. Gegen van wit bacsteen 12 sc. groot. It. Jan Jacobsz. van wit steen 4 gulden. It. Ghijsbrecht Willemsz. van wit steen 29 groot. It. van

4300 vlaes steens 11 sc. groot. It. gegen den minrebroederen voir 22000 steens 20 gulden. It. van steen te voeren 22 placken.

facit 32 9 —

Gegen van 100000 ende 40000 steens elc duysent voir 17 groot. It. noch 26000 steens elc duysent 18 groot. It. noch 28000 steens elc duysent 20 groot. It. noch 22000 steens elc duysent 21 groot. Ende noch 4000 steens elc duysent 18 groot.

facit 131 8 —

Gegen van elc duysent van den voirs. steen te vracht $2\frac{1}{2}$ groot. It. van 100000 ende 31000 steens te dragen van elc duysent 9 doys ende noch van 89000 steens te dragen van elc duysent $2\frac{1}{2}$ groot.

facit 35 11 6
Somma 199 8 6

[Blad 10.] Gegen van $131\frac{1}{2}$ hoet calcx voir elc hoet 15 groot. It. noch $113\frac{1}{2}$ hoet calcx voir elc hoet 16 groot ende noch seven hoet calcx ende een tonne ongelescht calcx costen tsamen 14 sc. groot.

facit 131 17 8

Gegen van meten van den voirs. calcx 5 pondt 3 sc. 4 d. It. van elken hoede te vracht $2\frac{1}{2}$ groot. Ende van den voirs. calcx up te dragen 20 pondt.

facit 25 11 8

Gegen van 25 scuyten sants 2 pondt 4 sc. 4 d. groot.

facit 17 14 8
Somma 175 4

[Blad 10v] Gegen Dirc Heyn van 3 gebinden te maken 9 scilden. It. Hüge Jansz. mit sinen knecht gegen van tymmeren van $69\frac{1}{2}$ dagen tsdages 14 groot. It. Geryt Luytgensz. gegen van $66\frac{1}{2}$ dagen tymmerens tsdages 8 groot. It. Geryt Luytgensz. noch van wercken 34 sc. 5 d. groot. It. Pieter Jansz. gegen van 46 dagen wercken $7\frac{1}{2}$ groot tsdages. It. Symon Jacobs sinen knecht $46\frac{1}{2}$ dagen gewrocht tsdages 14 groot. Ende denselven an die vordoir van den raethuyse ende van 8 cruyscosinen te stoppen 22 gulden.

facit 120 2 4

Gegen Ghijsbrecht Wynantz. van 15 cosinen ende van twee grote gebinden te maken 6 pondt 15 sc. $7\frac{1}{2}$ d. groot. It. Ghijsbrecht noch gegen van wagenscot te reden 17 gulden. It. Mercelis gegen van wagenscot te reden 5 gulden. It. Claes scrienwercker $32\frac{1}{2}$ dage gewrocht tsdages 10 groot. It. Gijsbrecht Maertijnsz. gegen van wercken 34 sc. 5 d. groot. facit 93 10 4

Gegen Dirc Gerytsz. mit vier knechten van 11 dagen tymmerens 2 pondt 2 sc. 6 d. groot. It. Dirc noch gegen mit drie knechten van 24 dage tymmerens 3 pondt 2 sc. groot. It. noch van 10

dage tymmerens mit twee knechten 20 sc. groot. It. noch Dirc Gerytsz. ende Jan Gerytsz. mit vier knechten van 65 dagen elkes dages him gegen 42 groot. It. die selve noch gegen van 67 dagen tymmerens tsdages 30 groot. It. die selve noch gegen van $60\frac{1}{2}$ dage tsdages 39 groot. It. noch die selve gegen van 72 dagen tsdages 40 groot.

facit 382 9 —
Somma 596 1 8

[Blad 11.] Gegen noch die selve Dirc Gerytsz. ende Jan Gerytsz. van wagenscot van muylre borden van kanthout ende van dachhueren.

facit tsamen 84 — —

Gegen 124 dachueren van zagen tsdages 7 placken. It. noch van 652 wagenscoten te zagen ende voirt van balken ende anderen houte te zagen.

facit tsamen 117 13 4
Somma 201 13 4

Uutgeven van metselen ende van steenhouwen. [Blad 11v] Eerst gegeven Jan Stevensz. van 91 dagen tsdages 10 groot. It. Mathijs van Wege van 29 dagen tsdages 10 groot. It. Willem Pietersz. van 142 dagen. It. Jan Kelderman van $296\frac{1}{2}$ dagen. It. Heynric Heynricxz. 100 dage. It. Jan van Henegouwen van 117 dagen. It. Melis Jansz. 37 dagen. It. Heynric Aerntsz. $60\frac{1}{2}$ dach. It. Jan Heynricxz. 66 dage. It. Willem Pietersz. 24 dagen. It. Heynric Aerntsz. 8 dage. It. Jan Heynricxz. steenhouwer 22 dage. It. Antonis Heynricxz. $84\frac{1}{2}$ dagen. It. Lambert Claesz. $19\frac{1}{2}$ dage elcx dages elck 10 groot.

facit 339 — —

Gegen meester Harman van wercken 24 pondt 9 sc. groot. It. andere steenhouwers gegen van 86 dagen wercken tsdages 10 groot. It. Mathijs die steenhouwer van 20 dage werckens tsdages 10 groot. It. Harman Creyt van de $64\frac{1}{2}$ dage werckens tsdages 10 groot. It. Coppen Goethals $21\frac{1}{2}$ dage werckens tsdages 10 groot.

facit 260 — —

Gegen Hans van 121 dage werckens tsdages 10 groot. It. Pieter Strobbe gegen mit sinen zoon van 91 dagen tsdages 14 groot. It. Pieter Kers gegen van 49 dagen tsdages 15 groot ende van $17\frac{1}{2}$ dach tsdages 11 groot. It. Geryt Sijmonsz. 94 dage tsdages 10 groot. It. Willem Jansz. 74 dagen tsdages 11 groot. It. Willem Luytgensz. $136\frac{1}{2}$ dagen tsdages 10 groot. It. Heyn Coorn 76 dage tsdages 10 groot.

facit 227 11 —
Somma 826 11

[Blad 12.] Gegen Loydewijck Willemsz. van 284 dage wercken. It. Jacob Nellenz. van 26 dagen. It. Heerbrant van 83 dagen. It. Jan Coelman van 36 dagen. It. Jan Neels van 26½ dagen. It. Evert van der Eyck van 66 dagen. It. Govairt Mininc van 59 dagen. It. Jan Mininc van 61½ dagen. It. Evert van der Eyck van 135 dagen. It. Willem Pietersz. van 108 dagen. It. Govairt Myninc van 102 dagen. It. Jan Myninc van 120 dagen. It. Jan Neels 63½ dagen. It. Melis steenhouwer van 101 dagen. It. Heynric Heynricxz. 69½ dagen. It. Faes van den Steen 44 dagen. Ende Gillis Frans 43 dagen elcx dages elken gegeven voir hoir loon 10 groot. Comt tsamen 1428 dagen. facit 476 — —

Gegen Lodewijck Willemsz. noch van 141 dagen werckens tsdages 6 groot. It. Pieter van Raenborch van 33 dage tsdages 11 groot. It. Dirc Jansz. 72 dage tsdages 15 groot. It. Cornelisz. Meeusz. 101 dagen tsdages 14 groot ende noch 71 dagen tsdages 16 groot. It. Geryt Sijmonsxz. 71 dagen tsdages 11 groot. It. Jacob van Moort mit sinen knecht van metselen 46 sc. groot. It. Dirc Jansz. 17½ dagen tsdages 11 groot. It. Aernt Dircxz. 8½ dagen tsdages 11 groot. It. Cornelis Meeusz. noch 29½ dagen tsdages 12 groot.

comt tsamen	227	4	—
Somma	703	4	

Noch van dachueren.

[Blad 12v] Gegen Lodewijck Wolbosch van 93½ dagen werckens tsdages 10 groot. It. Heyn Soon 8½ dagen tsdages 10 groot. It. Jan de Witte 12 dagen tsdages 8 groot. It. Jorys Traps 30 dage tsdages 8 groot. It. Jonge Kelreman van 168 dagen tsdages 2½ groot.

facit	49	4	—
-------	----	---	---

Gegen Aernt Pietersz. van 4 dagen. It. Huge Boudewijnsz. van 75 dagen. It. Mijn Ridder 41 dagen. It. Cornelis Pietersz. van 105 dagen. It. Jan Baertsz. van 147 dagen. It. Claes Willemsz. 9½ dach. It. Pieter Jansz. 92½ dagen. It. Dirc Gerytsz. 19½ dagen. It. Coppijn 70 dagen. It. Heynric van Maestrich 91 dagen. It. Jacob Vopenz. 10 dagen. It. Meeus van Ludick 32 dage. It. die Keyser 45 dage. It. Jan Willemsz. 200 dage. It. meester Wouter 90 dagen elcx tsdages 6 groot.

facit	207	2	—
-------	-----	---	---

Gegen Geryt Ude van decken 5 pondt groot. It. Mychiel Symonsz. gegen van decken 2 pondt groot. It. Geryt Ude noch gegen van dat hij

mede tot Dordrecht was 20 placken. It. meester Pieter gegen van Degenaers kint te meesteren 12 sc. groot. It. Jacob die Kockelaer gegen van glasen 4 pondt 9 sc. groot. It. Cornelis die glaesmaker gegen van glasen 3 pondt 1 sc. 4 d. groot. It. Ijsbrant die glaesmaker gegen van glasen 4 pondt 6 sc. 8 d. groot. It. gegen van die leeuwen te verwen 27 sc. groot. It. van 8 wederhanen 9 sc. 5 d. groot. facit 171 10 —

Somma	427	16
-------	-----	----

[Blad 13.] Gegen meester Wouter van dachueren van reysen ende van toesien tsamen 9 pondt 18 sc. 6 d. groot ende noch van 200 ende 97½ dachueren 5 pondt 14 sc. 2 d. groot. It. Dirc Jacobsz. van 9 dachueren tsdages 6 groot. It. Andries van 12 dachhueren 8 sc. groot. It. Ghijsbrecht Claesz. gegen van 32 dachueren 10 sc. 8 d. groot. It. Heijnric Jansz. van 45 dachhueren 18 sc. 9 d. groot ende noch eenen man ghegeven van 4 dachueren 2 sc. 4 d. groot. It. van 33000 leyen te dragen 5 sc. 6 d. groot. It. van lijsten te maken van enen houtwagen ende van wegen tsamen 19 sc. 8 d. groot. It. van twee pylaernen te verwen 7 sc. groot. It. van doren ende veynsteren te snijden 2 sc. 2 d. groot.

facit	100	10	—
-------	-----	----	---

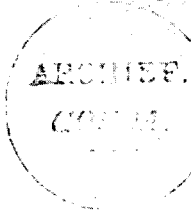
Gegen Ghijsbrecht Jacobsz. van 8 reysen steen te voeren 3 pondt 4 sc. 4 d. groot. It. Geen die cupert van steen te voeren 10 sc. 10 d. groot. It. Jan Piersz. van steen te voeren 8 sc. 4 d. groot ende van geley 18 groot. It. noch van steen te voeren 14½ gulden. It. van hout steen plancken ende balken gegen van voeren, slepen, mennen, carren up ende in te doen tsamen 8 pondt 3 sc. 10½ d. groot vls. It. Geryt van der Stege gegen van steen aerde ende sant te carren 17 sc. 4 d. groot. It. Andries die operman van 9 dachhueren 6 sc. groot. It. Jan van Maerssen gegen van hout wagenscot ende steen te voeren ende te slepen ende van een scuyte cleys tsamen 18 sc. 5 d. groot. It. Dirc Robaert gegen van 33000 steens van santaerde ende hartsteen te karren 38 sc. 8 d. groot. It. van 1 mande 5 groot.

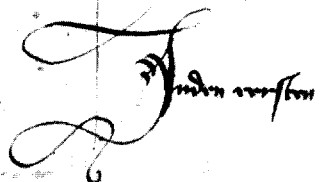
facit	133	19	—
-------	-----	----	---

Somma	234	9
-------	-----	---

[Blad 13v] Gegen Jan Ghijsbrechtsz. van 23 dachhueren 11 sc. 6 d. It. Willem Hugenz. van 4 dachhueren 20 groot. It. Jan Jacobsz. ende Geryt van der Stege gegen van karren 5 sc. 8 d. groot. It. Ijsbrant Gerytsz. van hout ende steen te mennen ende te slepen 3 sc. 6 d. groot. It.

 Die se rekeninge ontfaect in alleghen der bymermeester der
 stad vanden goudt also bymermeester albrechts of laurya ghenbrade
 in clare huygen of vander vander bymermeester vanden
 waerhuyse also vanden jame d'uyt in vuyfich aen Ende
 ghebricht ja in dese hanc rekeninge in ontfang in alleghen
 vuyfien mille plaeten van de pondt ghebricht een mille
 plaet van een g' in scellingen in penningen dan na (r

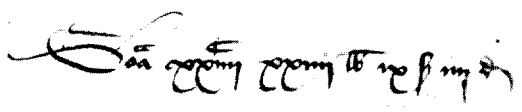

 In den vesten

Ontfangen van goudt die bruyen also vanden coorn
 vuyfich x lxxij lb xviij s

Onfse vanden trofarsens also van coorn vuyfich
 medegesellen x lxxij lb xviij s

Onfse van goudt die vanden coorn vuyfich
x lxxij lb

 Van coorn vuyfich x lxxij lb xviij s

Afb. 7. Reproductie van blad 2 der bouwrekening.

Afb. 8. Voorgenomen (niet uitgevoerde) aanbouw van het jaar 1600.

Afb. 9. Stadhuis te Gouda voor de restauratie van 1874.

Claes scrienmaker van borden van waterpassen van winckelmaten ende van rijen te maken 2 sc. 6 d. groot. It. Geryt Claesz. van emmers te maken $7\frac{1}{2}$ groot. It. Willem Reynersz. van nagelen 13 groot. It. van tobbens te bynden 16 placken. It. van wegen 28 groot. It. van hondert hoet calcx te beslaen 8 sc. 4 d. groot. It. van 2 emmers 5 groot. It. van 14 paer hantscoen 21 groot. It. Zeger gegen van dat hij Tandwerpen reysde 32 groot. It. ghegen van reepen, van bast, van winderepen, van roscl, van smout ende van ander dingen tsamen 30 sc. groot. It. gegen van 7 copepen weerhanen 7 sc. 6 d. groot. It. van vijff weerhanen te verwen 4 sc. 6 d. groot. It. van gulden letteren 2 sc. groot. It. van metalen sciven 3 sc. 9 d. groot ende van die sciven in te laten 18 groot. It. Ijsbrant die slotemaker van sloten, scoten, ringen ende hangelessen 33 sc. 4 d. groot. facit 50 18 4

Gegen van twe cleyn toortgens te decken ende van ses pipen loods 16 rijsche gulden. It. van lootnagelen 4 sc. 11 d. groot. It. van den toorn te decken 27 sc. 7 d. groot ende van die vaen upten toorn 2 sc. 10 d. groot. It. van goude

den toorn mede te verwen 41 sc. $8\frac{1}{2}$ d. groot ende van den toorn te verwen 2 pondt 12 sc. groot. facit 71 17 8

Somma 122 16

[Blad 14.] Gegen Dirc Gerytsz. van dat hij twewerff te Dordrecht geweest heeft 29 groot. It. coman Louwe een reyse tot Andwerpen ende was uut 12 dagen tsdages 10 groot ende een reyse Tordrecht van 28 groot. It. Heynric Aelbrechtsz. van een reyse Tordrecht 25 groot. It. Claes Hugenz., coman Louwe ende Dirc Gerytsz. een reyse Tordrecht dair up verreyt ende verteert 6 sc. 10 d. groot. facit 9 1 4

Gegen van dese rekenboeken te scriven ende te maken 5 pondt. facit 5 — —

Somma 14 1 4

Somma sommarum van alle desen uitgeven voirs. beloopt tsamen 8324 5 1

Ende dat ontfanck beloopt 8321 5 —

Aldus die een somme tegens die ander geffent so beloopt dat uitgeven meer dan dat ontfanck voirs. 2 19 11

RECORDS OF THE TOWNHALL AT GOUDA

BY G. J. J. POT

In 1395 a plot was sold by the squire of Gouda, Guy de Chatillon-Blois as a buildingsite for a townhall and other municipal dependencies to the town-government on condition that no other buildings should be erected on the market place.

Only in 1450 the building of the townhall is started. The complete accounts, gathered in a small manuscript of 14 folios, are divided into two parts: the takings and the expenses. The takings mainly came from the taxes on corn destined for the breweries. It seems that more than a hundred workmen were occupied with the building. The purchase of all materials is of course scrupulously entered in the accounts. It is impossible to fix the exact dates of the duration of the construction, and unfortunately there are no indications about the identity of the architect.

NEDERLANDSE TEGELTABLEAUX TE NEW-YORK

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Het Museum for the arts of decoration of Cooper Union Museum te New York bezit een belangwekkend Nederlands kunstwerk, n.l. een in 1934 verworven serie van vijf grote, violet gekleurde tegeltableaux, die tezamen de bekleding gevormd hebben van een vertrek. In twee van deze tableaux zijn deuren uitgespaard, in een derde een haardopening, terwijl het vierde en het daarbij behorende vijfde tafereel uit kleinere rechthoeken bestaan (afb. 1 en 2). In de „Chronicle” van het museum (Vol. I, no. 2, April 1936), werden de stukken als volgt beschreven: „Portions of a tile room from Delft, The Netherlands, composed of two thousand three hundred seventy-four tiles disposed in friezes of two designs, five wall panels and two pictorial panels, executed from designs of Johannes Lingelbach, 1625-1687. From Joel Koopman collection. Given by William Randolph Hearst.” Archivalisch is de geschiedenis van deze fraaie tegeltableaux helaas niet na te gaan. Een opdracht of rekening voor de vervaardiging is niet bekend. Naar de maker en de besteller kan daarom slechts gegist worden. Hoe de stukken in het bezit van de heer Koopman kwamen, is evenmin na te gaan.

Doch de tegels zelf bevatten voldoende aanknopingspunten, om er iets meer van te zeggen dan de korte beschrijving in de geciteerde „Chronicle”. In de eerste plaats de stijl van het werk. Deze is die van Daniël Marot. Men vergelijk de tegels b.v. met de laatste prenten in de (ongedateerde) „Werken van Daniël Marot” (tweede deel), waarin projecten voor galakoetsen, een draagstoel, enz. voorkomen, die een versiering in de trant van die der New-Yorkse tableaux laten zien.

Een ander aanknopingspunt vormen de twee monogrammen die op de tegels voorkomen. Het ene (afb. 3) is aangebracht in een cartouche, die wordt vastgehouden door twee putti, omringd door ranken- en bladwerk. Boven de letters prijkt een kroon met vijf fleurons. Een ander, eenvoudiger monogram treft men elders op de tableaux aan. Naar aanleiding hiervan rijst de vraag: voor welke maecenas kan dit kostbare en kostelijke werkstuk gemaakt zijn? Het meest waarschijnlijk lijkt de volgende oplossing. Het kleine monogram leze men als: L A T = Lubbert Adolf Torck. Het grote bevat de voorletters van de naam van diens echtgenote: P W T v H = Petronella Wilhelmina Torck-van Hoorn (afb. 4).

Lubbert Adolf Torck werd in 1688 geboren en overleed in 1758. In 1722 erfde

hij, als achterneef van de in dat jaar kinderloos gestorven Johan van Arnhem, het kasteel Rozendaal bij Arnhem. In dit slot waren in het laatst van de 17de eeuw door heer Johan modernisingen aangebracht, waarvoor de eigenaar, die tot de vriendenkring van Willem III behoorde, ontwerpen had laten maken door de stadhoudelijke hof-architect Daniël Marot¹. Het verfraaiingswerk werd door Torck na 1722 voortgezet en hij belastte dezelfde kunstenaar als zijn voorganger met de opdracht. Welke arbeid Marot in deze jaren precies op of voor Rozendaal heeft verricht, is slechts gedeeltelijk met zekerheid bekend. De gesigioneerde ontwerpschetsen voor de nog bestaande tuinkoepel, die in het archief van het huis berusten, bewijzen, dat althans dit gebouwtje volgens plannen van de meester is opgetrokken. De hierboven gesignaleerde sterke overeenkomst tussen zijn decoratie-prenten en de tegeltableaux te New-York, geeft, nadat de initialen verklaard zijn, reden om aan te nemen, dat ook het ontwerpen van de wanddecoratie ten behoeve van de kasteelheer van Rozendaal in deze jaren door Marot is geschied.

En de twee panelen met figuren, die in het Chronicle van de Cooper-Union (blijkbaar op stilistische gronden) aan Lingelbach worden toegeschreven? Het lijkt twijfelachtig, of deze stukken, die, blijkens de initialen der Torcks, op zijn vroegst in 1722 kunnen zijn geschilderd — een datering waartegen de luchtige stijl van de versiering zich geenszins verzet — zouden zijn ontstaan naar voorbeelden van de reeds in 1687 overleden Amsterdammer Lingelbach. Weliswaar vertonen de taferelen met de talrijke kleine figuren een oppervlakkige gelijkenis met het werk van deze meester, maar er zijn toch ook verschillen met diens stijl aan te wijzen. Lingelbach vulde zijn stukken op de voorgrond gewoonlijk compacter met stoffering van mensen en dieren op. Grote figuren, zoals de kameel op het tweede plan van het tegeltableau, en vooral hoge bomen zoals degene, die een der stukken in de Cooper-Union aan de zijkant afsluiten, zijn niet bepaald typerend voor zijn manier van werken.

Zouden wij ook deze scènes niet aan Daniël Marot mogen toeschrijven? Deze heeft in veel decoratieve tekeningen en prenten getoond, behalve decorateur ook een meester van het tafereel met figuren te zijn geweest. In zijn ontwerp voor een trappenhuis in het paleis Het Loo legde Marot bovendien, evenzeer als Lingelbach gedaan had, belangstelling voor Levantijnse personages aan de dag. Op de achtergrond van deze trapversiering ziet men juist dezelfde hoge, enigszins dunne bomen, als op de tegeltableaux. De echt-Hollandse, wel-gevulde bloemvaas, geflankeerd door twee vrouwen, en omringd door ornamentaal werk, is eveneens moeilijk op naam van Lingelbach te plaatsen, zoals de schrijver in het Chronicle

¹ M. D. Ozinga, *Daniël Marot*, Amsterdam 1936, blz. 42 en 201.

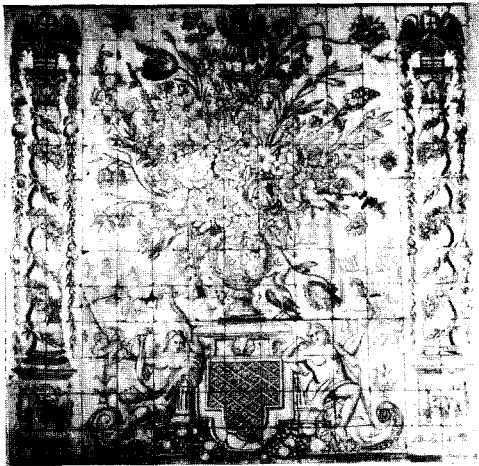
doet. Ook achter dit stuk, waarin ondanks eclectisme van motieven een geheel in de compositie werd bereikt, kan men de hand van Marot zoeken. Dat de kwaliteit der tegels niet precies zo is uitgevallen, als wij van Marot gewend zijn, mag de meester waarschijnlijk niet verweten worden. De tegelschilder of -schilders hebben de hem (hen) voorgelegde patronen grof nagetekend. De fijnheid van de tegels uit een paleis van Willem III (thans eigendom van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam), die op prenten van Marot teruggaan² mist men hier te enen male. De laatstgenoemde zijn kennelijk door een zeer capabele kracht uitgevoerd. Van de Rozendaalse kan dat niet gezegd worden. Zij moeten uit een andere werkplaats afkomstig zijn. Was dit atelier in Delft gevestigd, zoals het Chronicle, zonder opgave van redenen, ons wil doen geloven? Delft had, gelijk bekend, in het begin van de 18de eeuw allerminst het monopolie van de Nederlandse tegel-fabricage. Uit de nabij Rozendaal gelegen fabriek van Arnhem kunnen de tableaux niet stammen, want die werd pas in 1755 gesticht³. Maar de mogelijkheid, dat de tegels in Rotterdam gemaakt zijn, moet ernstig onder het oog gezien worden. De Rotterdamse werkplaats was in het begin van de 18de eeuw tot hoge bloei gekomen onder leiding van Cornelis Bouwmeester⁴. Juist op de vervaardiging van grote tegeltableaux heeft men zich daar in die jaren toegelegd. Tot de meest geliefde onderwerpen die men er schilderde, behoorden havengezichten, ook Levantijnse, met op de voorgrond aan weerskanten hoge, dunne bomen en in het midden grote, een beetje zwaar getekende, schepen, die niet vooraan, doch op het tweede plan liggen, precies zoals het schip en de kameel op het tafereel te New-York. Alles tezamen is er daarom reden, aan te nemen dat de tegeltableaux te Rotterdam vervaardigd zijn, naar schetsen van Marot en in opdracht van Lubbert Adolf Torck van Rozendaal.

² Idem, plaat 18.

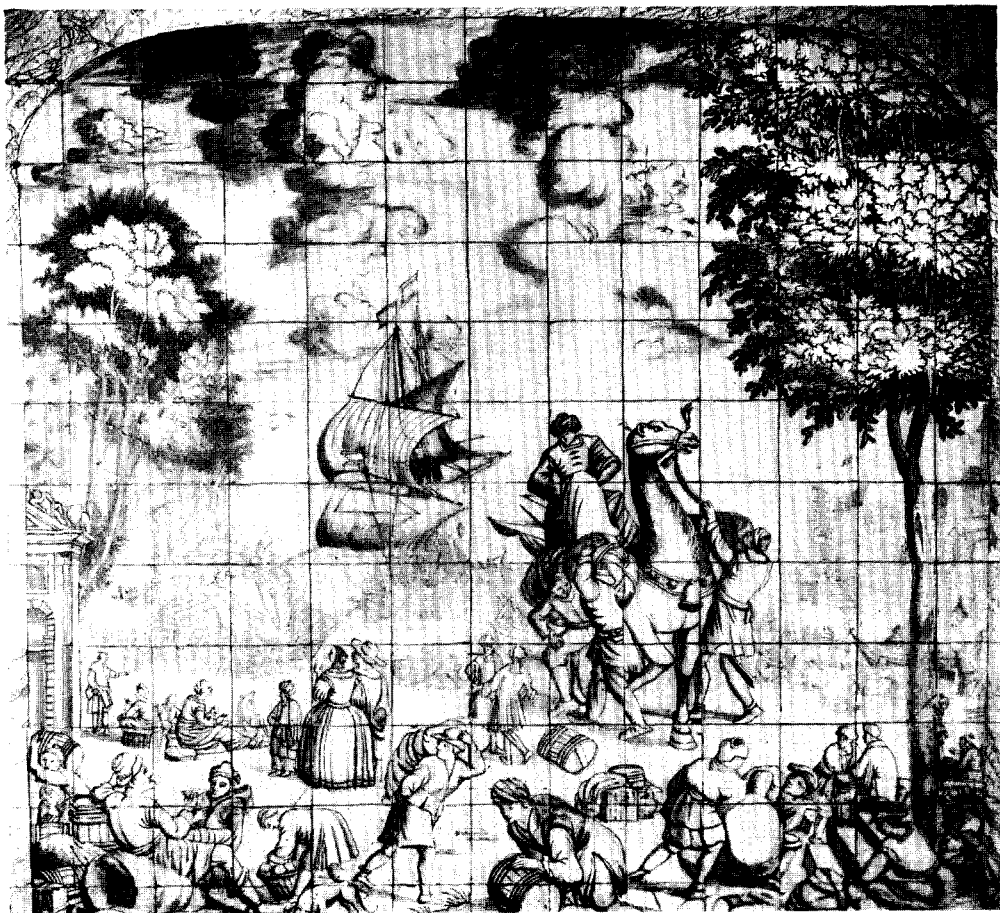
³ F. W. Hudig, *Delfter Fayence*, Berlijn 1929, blz. 65.

⁴ A. Hoyneck van Papendrecht, *De Rotterdamsche plateel- en tegelbakkers en hun product*, 1590-1851. *Bijdrage tot de geschiedenis der oud Noord-Nederlandsche Majolika*. Rotterdam 1920, blz. 99 vlg.

TEGELTABLEAUX TE NEW-YORK

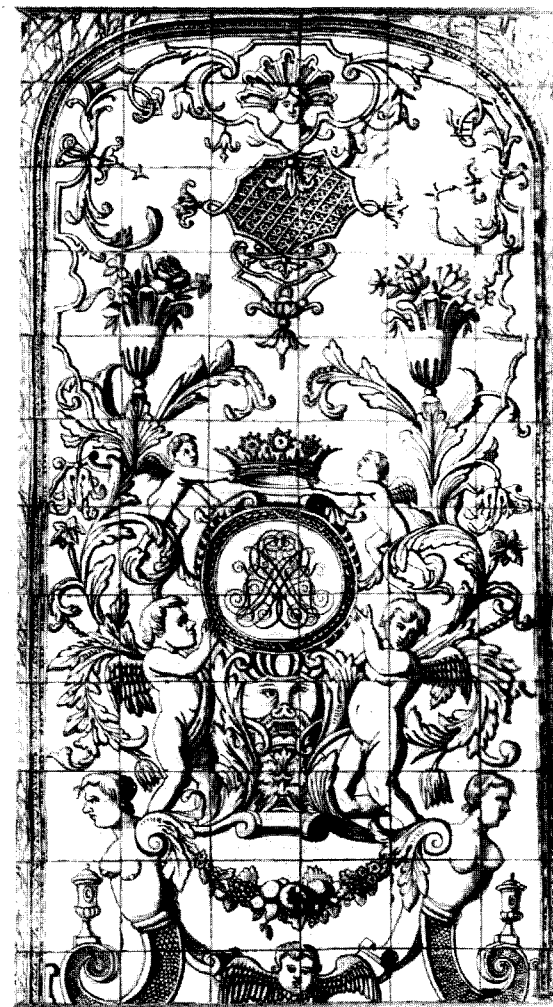
Afb. 1. Tegeltabelau met bloemvaas.

Afb. 2. Tegeltabelau met Levantiijnse haven.

Afb. 3. Tegeltabelau met monogram van L. A. Torck.

Afb. 4. Tegeltabelau met monogram van P. W. Torck-
Van Hoorn.

HET MARITIEM MUSEUM „PRINS HENDRIK” TE ROTTERDAM

DOOR

PROF. DR. S. HOFSTRA EN IR. A. VAN DER STEUR

Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” verkeert in de gelukkige omstandigheid, dat zijn verzamelingen bij de ramp van Mei 1940 gespaard zijn gebleven. Nu dit museum een nieuw gebouw heeft gekregen, is het vanzelfsprekend van onschatbare waarde, dat niets daarvan verloren is geraakt. Het zou zo goed als onmogelijk zijn geweest de historische documenten, waaruit de verzameling bestaat, opnieuw bijeen te krijgen.

Alvorens iets over het nieuwe museumgebouw mede te delen, is het misschien nuttig zeer in het kort aan de geschiedenis en aan de aard van het maritiem museum te herinneren.

Het gebouw aan de Willemskade, waarin het museum tot dusver gehuisvest was, is eertijds clubgebouw geweest van de in 1846 opgerichte Kon. Ned. Yachtclub. In 1852 hield deze vereniging een eerste tentoonstelling in Nederland op scheepvaartgebied en in 1873 stichtte zij in het tegenwoordige gebouw een maritiem museum, waartoe vooral Prins Hendrik, erevoorzitter van de Yachtclub, talrijke scheepsmodellen afstond. In 1883 vestigde de Gemeente Rotterdam in hetzelfde gebouw een ethnografisch museum, terwijl in 1885 de Gemeente tevens eigenaresse werd van het maritiem museum, dat hierdoor met het ethnografisch museum tot één instelling verenigd werd.

Beide musea zijn langzamerhand sterk gegroeid, zodat het probleem der plaatsruimte in de laatste jaren nijpend is geworden. De verzamelingen van het maritiem museum tellen ruim 650 scheepsmodellen (te beginnen met de 15e eeuw) en halfmodellen, ruim 2000 bouw- en tuigtekeningen van vroegere schepen, vele globes, atlanten en verdere belangrijke documenten op het gebied van de geschiedenis der scheepvaart. Het is derhalve een gelukkige oplossing, dat het maritiem museum thans de beschikking krijgt over een betere en ruimere expositieruimte, waar de zeer waardevolle en nog te weinig bij het publiek bekende verzamelingen beter tot haar recht zullen komen.

In 1941 is de eerste steen van het nieuwe museumgebouw gelegd, dat deel vormt van een complex, bestaande uit de museum- en werkruimten van het Nationaal Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart, de expositie- en werkruimten van het

maritiem museum en een gehoorzaal voor gemeenschappelijk gebruik. Het geheel is in een rechthoekige z-vorm gebouwd, waarvan het middenstuk de leeszaal van het Instituut met daarboven de gemeenschappelijke gehoorzaal vormt. De beide armen vormen aan de noordkant het Instituut en aan de zuidzijde het maritiem museum.

Daar het Instituut in Mei 1940 werd vernield, werd aan de afbouw en inrichting van deze instelling het eerst aandacht geschonken, zodat zij eind 1942, zij het ook onofficieel, in gebruik kon worden genomen. De voltooiing van het maritiem museum kon eerst na de bevrijding, zij het ook met veel vertraging, ter hand worden genomen.

Beide instellingen zijn geheel onafhankelijk van elkaar. Het maritiem museum is, zoals zoëven werd aangeduid, een gemeentelijke, het Instituut een particuliere instelling met gemeentelijke subsidie. Dat beide musea onder één dak zijn gebracht, betekent een groot voordeel, daar zij beide betrekking hebben op de scheepvaart, de één op de moderne en technische zijde daarvan, de ander op de historische kant, en elkaar op deze wijze aanvullen.

De expositieruimte in het nieuwe maritiem museum, dat uit 3 verdiepingen bestaat, beslaat omstreeks 1220 M² (tegen \pm 900 M² voor volkenkundige en maritieme verzamelingen in het oude gebouw). De kelderruimte is gereserveerd voor depôt, waar de voorwerpen echter zodanig overzichtelijk zijn opgesteld en geordend, dat het depôt tevens voor studieruimte dient. In de kelderruimte zijn ook ondergebracht een archiefkamer voor het opbergen van de scheepsbouwkundige tekeningen, prenten en atlanten, een donkere kamer en een werkplaats voor grove reparatiewerkzaamheden en timmermanswerk.

Op de begane grond begint de expositieruimte. Hier bevinden zich ook de bibliotheek en twee kamers voor het wetenschappelijk personeel.

De ingang voor het publiek is aan de linkerkant van het gebouw. De bezoekers komen eerst in de hal, vanwaar zij door een zestal zalen gaan, waarvan er drie op het zuiden, en drie op het noorden gelegen zijn. Teruggekomen in deze hal vinden zij aan het einde daarvan een trappenhuis, dat hen naar de eerste verdieping brengt. Deze verdieping, die zeven zalen omvat, geeft aan de rechterzijde, waar de twee instellingen aan elkaar grenzen, toegang tot de voor gemeenschappelijk gebruik bestemde gehoorzaal. Ook hier bevinden zich weer twee maal drie zalen, die onderling door openingen zicht op elkaar hebben en die aan het einde door een grote zaal worden besloten, waar zich de toegang tot de gehoorzaal bevindt.

De tweede verdieping vormt één grote zaal. Op deze wijze is de nodige afwisseling gebracht in de verschillende verdiepingen en ook in de vorm en afmetingen

der expositieruimten, zodat het geheel een gedifferentieerd en aantrekkelijk karakter zal dragen, waarin de voor het publiek zo nodige levendigheid is gevonden. Zelfs de verschillen in vloerbedekking — betontegels op de begane grond en op de tweede verdieping, parket op de eerste verdieping — zullen ertoe bijdragen om de monotonie, die te vaak het bezoek aan musea tot een vermoeiende gebeurtenis maakt, te vermijden.

Als bijzonderheid moge ik noemen de twee werkplaatsen, die op de tweede verdieping zijn aangebracht en die aanvankelijk niet in het plan waren geprojecteerd. Deze werkplaatsen, waarvan de een bestemd is voor de scheepsmodelrestaurateurs en de ander voor de prentenrestaurateur en boekbinder, moesten aan verschillende eisen van licht voldoen, die in de werkplaats in het souterrain voor het fijne reparatiewerk onvoldoende waren. Van de grote zaal op de tweede verdieping is daartoe aan het einde een stuk afgeschoten, waarvan het atelier voor de prenten noordzijde, het atelier voor de modelreparatie de zuidzijde vormt, door een muur van elkaar gescheiden.

Het atelier voor de modelrestauratie, dat zij-daglicht heeft, biedt plaats aan drie modelmakers. Er zijn drie grote werktafels, waarboven kwikdamplampen zijn aangebracht, die zowel in horizontale als in verticale richting bewogen kunnen worden. De restauratiewerkplaats voor prenten heeft zij- en bovenlicht (door middel van een glazen kap) en is voorzien, behalve van werktafel e.d., van een breed granito aanrecht met spoelbak. Hierboven zijn buislampen aangebracht. Beide ruimten hebben tezamen een oppervlak van 87 M². Deze ateliers zijn wat de inrichting betreft momenteel de meest moderne in Nederland en hier waarschijnlijk enig in hun soort.

In alle expositiezalen bestaat de verlichting uit zijlicht, wat betreft het daglicht. Van een indirecte wijze van verlichting is hierbij geen gebruik gemaakt. Over de kunstverlichting kan hier nog niets worden gezegd, evenmin als van de inrichting zelve, omdat deze nog in het voorbereidende stadium verkeert¹. Wel kan reeds worden gezegd, dat in het algemeen het streven wat betreft de opstelling gericht is naar ruimte en licht. Van deze principes uitgaande hebben bijv. het scheepvaartkundig museum en het nationaal museum te Stockholm prachtig werk verricht. Ruimte brengt evenwicht en rust in de opstelling, evenals een goede belichting. Een voorbeeld van een harmonische opstelling kan men ook hier bestuderen bij de tentoonstelling van Boeddhistische Kunst in het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam. Van groot belang ook is de toepassing van kleuren voor achtergronden, sokkels, e.d. Ook hiervan geven de Zweedse musea

¹ Nadat dit artikel werd geschreven is het museum met een tentoonstelling „50 Jaar Rotterdamse Zeescheepvaart” voor het publiek opengesteld.

goede en leerrijke voorbeelden. Veel van de Zweedse principes hopen wij bij de inrichting van het nieuwe maritieme museum te kunnen toepassen.

De opstelling der voorwerpen zal grotendeels chronologisch zijn, al zal ook vaak de systematische wijze moeten worden toegepast. Doch in de systematische opstelling zal zoveel mogelijk aan de chronologie de hand worden gehouden.

Uiteraard kan men bij het inrichten te voren niet veel zeggen over belichting, opstelling, e.d. Al heeft men natuurlijk algemene richtlijnen hiervoor, veel zal toch door het experiment moeten worden beslist. Dat het inrichten van musea een langdurige zaak moet zijn, wil men een verantwoorde, leerrijke en evenwichtige opstelling aan het publiek tonen, blijkt eens te meer uit de inrichting van het scheepvaartkundig museum te Stockholm, dat twee jaren aan het experimenteren is geweest, voor de zalen konden worden geopend. Het resultaat is dan ook zeer goed, al blijft men daar steeds nieuwe verlangens en andere wensen koesteren. Doch zo blijft een museum levend.

Van de architect ontving de redactie de volgende toelichting inzake de architectuur en de materiaalkeuze.

De Architectuur

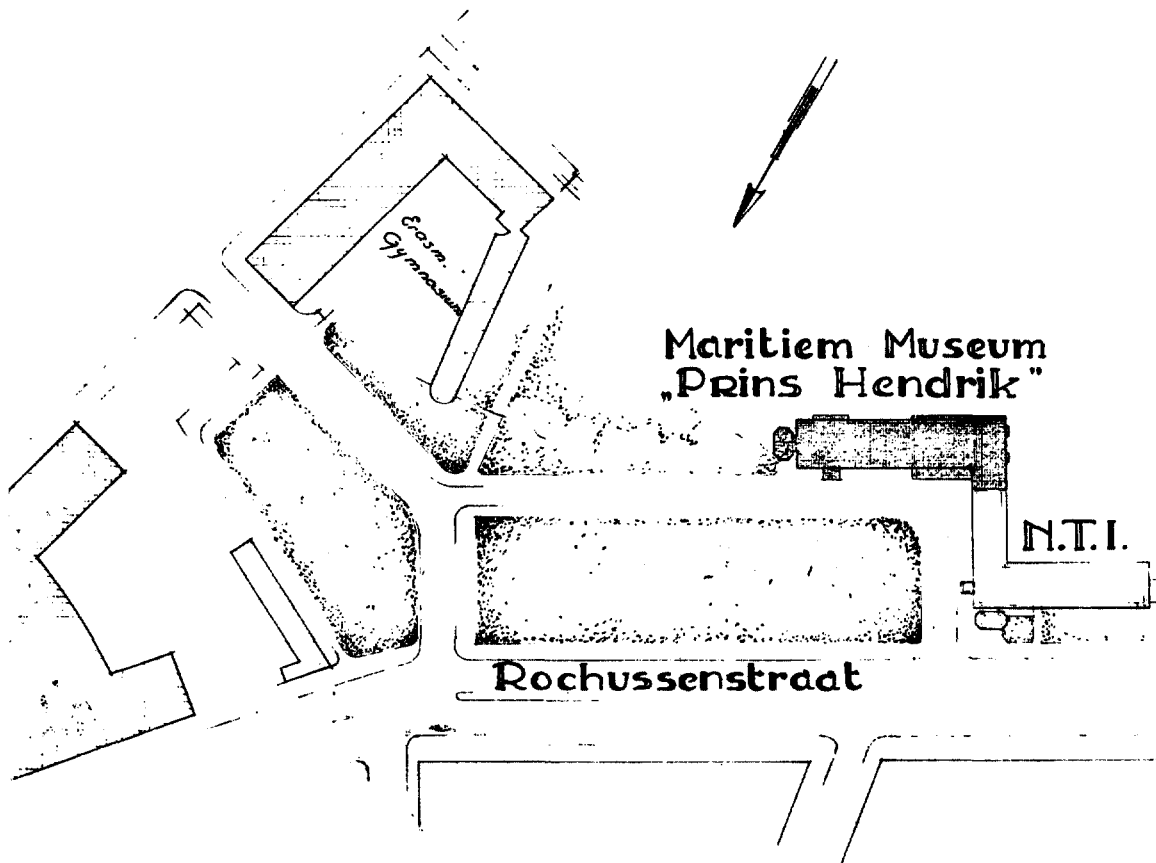
De architectuur van dit museumcomplex is in sterke mate beïnvloed door de tijdsomstandigheden. Toen in het najaar van 1940 besloten werd om het Nationaal Technisch Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart aan de Rochussenstraat te doen herrijzen, daarbij rekening houdend met het later te bouwen Maritiem Museum „Prins Hendrik” was — ingevolge besluit van de Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw — vastgesteld, dat in verband met onze staalpositie het toepassen van gewapend beton tot een minimum beperkt zou moeten blijven en dat zoveel mogelijk baksteen aan onze bouwwerken moest worden toegepast. Ik heb toen gemeend goed te doen deze toepassing van bouwsteen niet alleen te aanvaarden, doch zo consequent mogelijk door te voeren. De betonstijlen, zoals we die veelal toepassen, bleven achterwege en werden vervangen door zware muurdammen van baksteen. Om hierbij een gebouw te krijgen, dat de tand des tijds goed zou weerstaan, werd de keuze bepaald op zware spouwmuren, die een zo grote muurdikte zouden geven, dat bij de openingen een sterk plastische werking zou ontstaan.

Door een schuine insnijding der lichtopeningen is een goede lichttoetreding ook bij deze zware muren gewaarborgd en door nu eens het raam aan de voorzijde, dan weer aan de achterzijde van de muur te plaatsen kon zowel binnen als buiten

een levendig plastisch effect worden bereikt, terwijl aan de andere kant daarmee nu eens het vlak en dan weer de massa tot uitspraak werd gebracht.

Zo ontstonden kloeke bouwmassa's, waarin de verschillende ruimten door van elkaar afwijkende raamvormen tot uitdrukking worden gebracht.

De middenpartij van het complex is door een verhoogd gedeelte geaccentueerd.

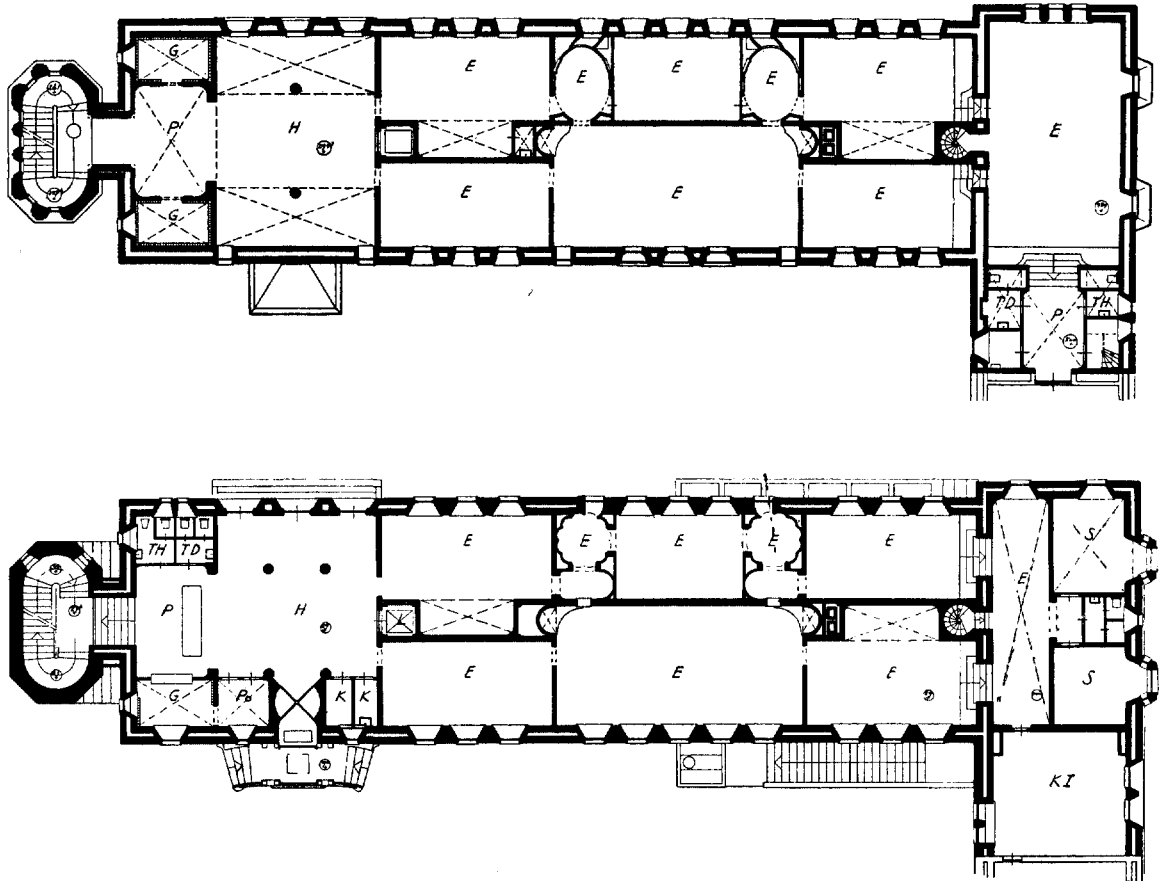
Situatie van het Maritiem Museum „Prins Hendrik” en het daarbij aansluitende Nationaal Technisch Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart te Rotterdam, gebouwd door architect Ir. A. van der Steur.

Aangezien dit gedeelte voornamelijk bestemd is als z.g. luchtzolder boven de voordrachtzaal, is zij gesloten gehouden en door een speciale vakindeling is zij wat verlevendigd in kleur en in een rythmiek gebracht, die past voor de bovenaansluiting van dit bouwwerk.

Een tweetal toegangspartijen, één voor het Instituut en één voor het Maritiem Museum werden tegen de grote bouwmassa aangezet en juist tegen deze krachtige massa's werd hier een grote tegenstelling gezocht door een dubbele trap met sierlijk beloop, een fijn hekwerk en een baldakijn van eikenhout, met leipannen gedekt.

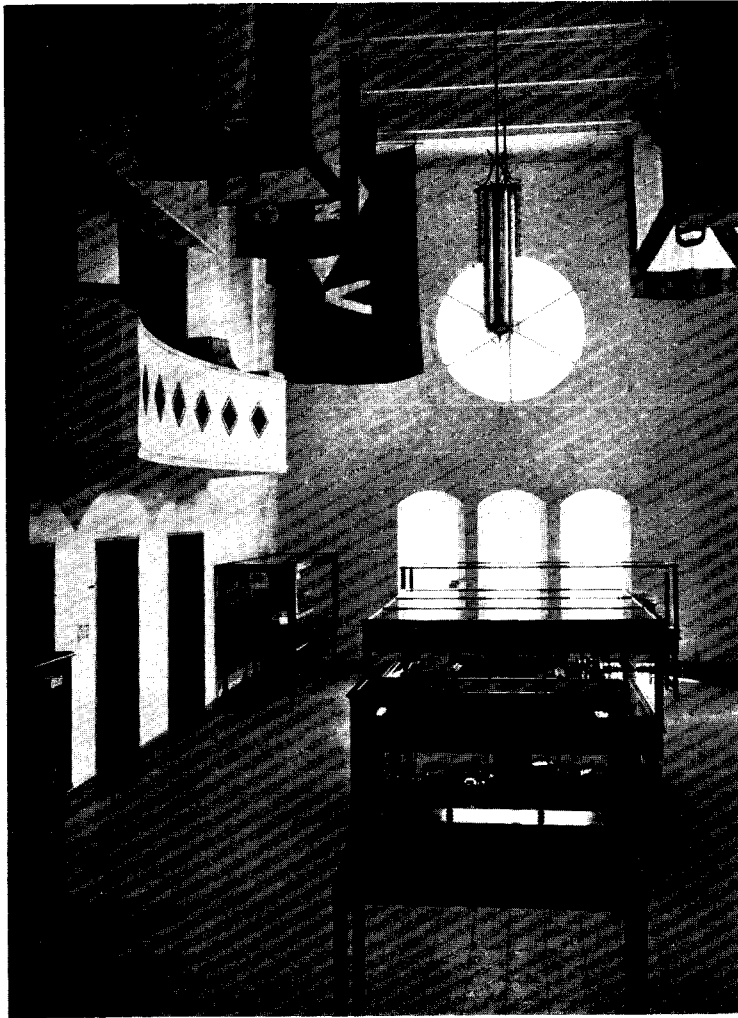
In dezelfde gedachtengang gezien, vinden we een tweetal trappenhuisen tegen het gebouw geplaatst, waarvan de detaillering, ofschoon in baksteen en betonsteen uitgevoerd, toch een fijnheid heeft, die een tegenstelling vormt tot de stoerheid van de rest van het gebouwencomplex.

De eenvoudige bouwmassa's geven een zeer strakke afzetting tegen de lucht,

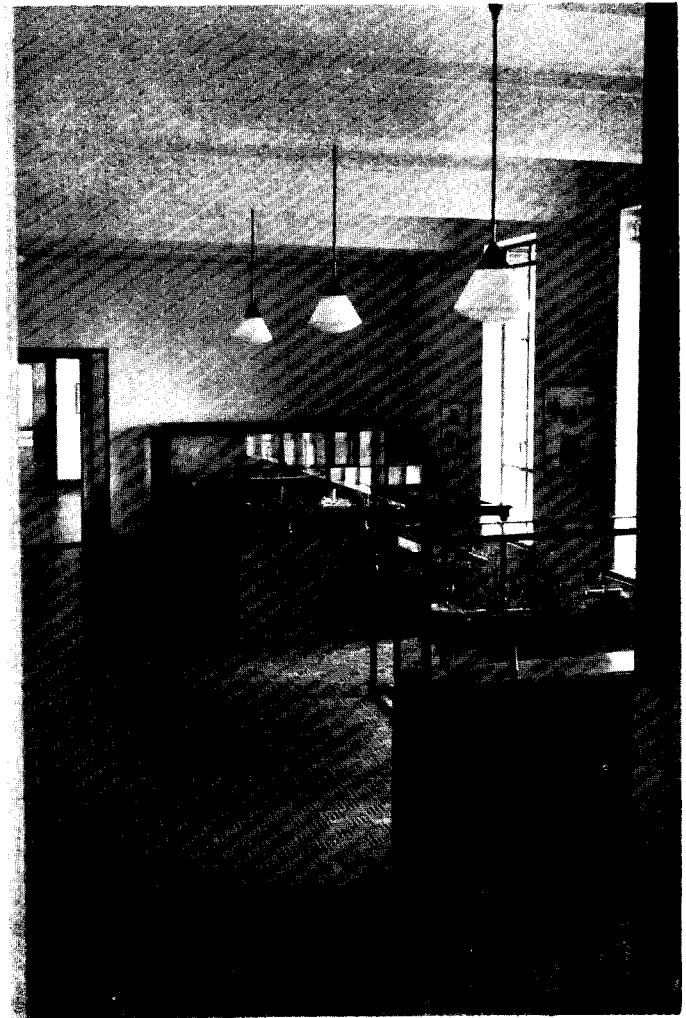

Plattegrond parterre en verdieping van het Maritiem Museum „Prins Hendrik”

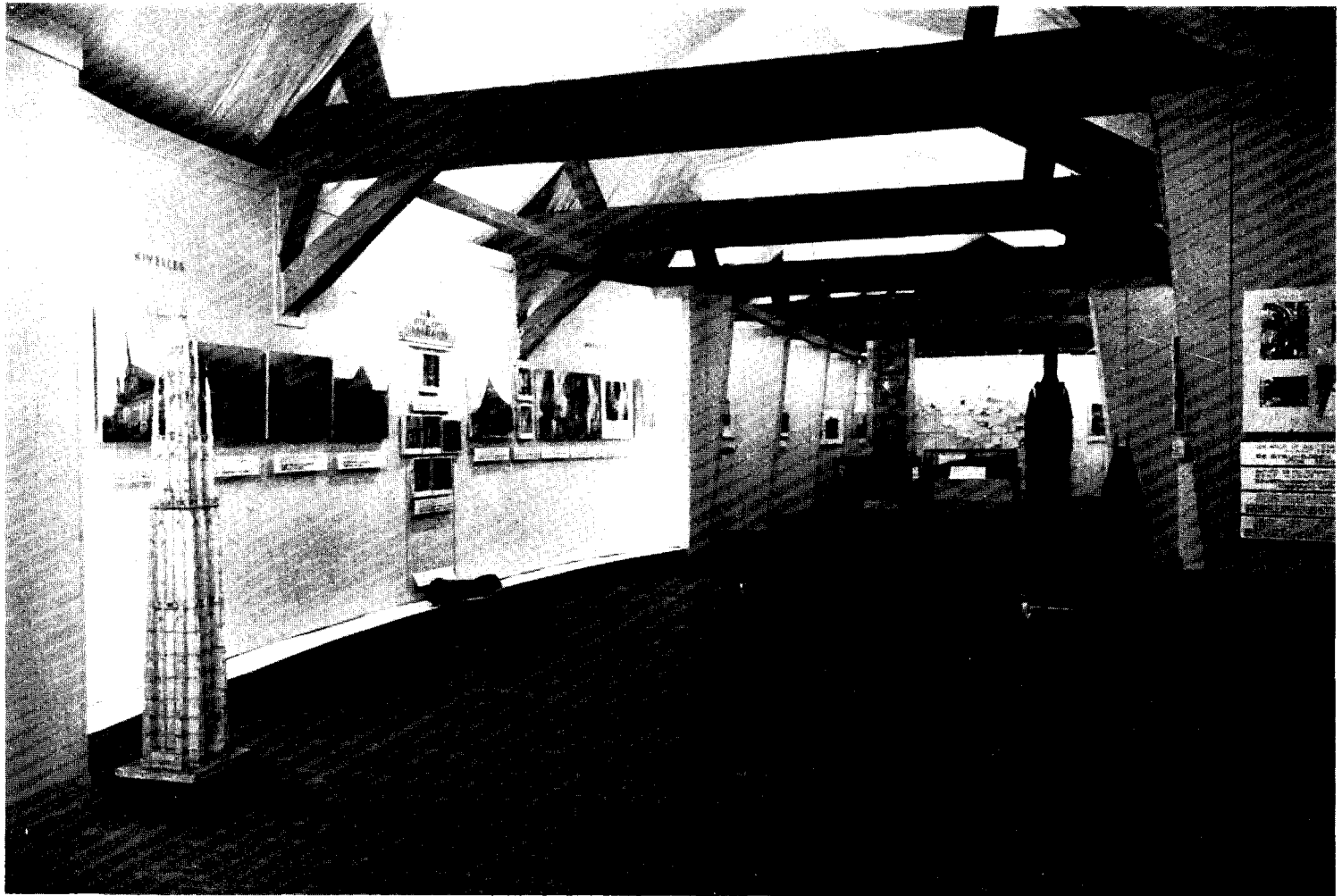
strakker dan in het stadsbeeld gewent is. Daarom werd het silhouet verlevendigd door een tweetal beelden in natuursteen van de beeldhouwer Richters en een aanduiding van een scheepsmodel in koper van de kunstsmid Gellings. Het beeld aan de zijde van de Rochussenstraat is een mansfiguur met enkele attributen, waarmee uitgebeeld wordt, de mens die de wereld beheerst door de techniek, terwijl symmetrisch daarmee een vrouwenfiguur met een model van een oud schip in de handen werd uitgebeeld, voorstellend de historie der scheepvaart. Aldus

Afb. 1. Vlaggenzaal in het Maritiem Muscum „Prins Hendrik“.

Afb. 2. Zalen op de eerste verdieping aan de Zuidzijde.

Afl. 1. Interieur van de Bonnevanten-kazerne te Maastricht, onlangs tot expositieruimte verbouwd.

Foto F. La Haye Maastricht

worden gesymboliseerd de twee hoofdbedoelingen van het gebouwen-complex — de techniek behorend bij het Instituut voor Scheepvaart — de Historie waarop het Maritiem Museum is afgesteld.

De toegepaste materialen

Ik moge deze beschrijving besluiten door enkele toegepaste materialen te noemen.

Bij het exterieur is in de architectonische beschrijving één en ander reeds toegelicht — voor het interieur geldt, dat de keuze der materialen in het algemeen eenvoudig is, niet alleen in verband met de tijdsomstandigheden — hetgeen vooral geldt voor de trappenhuizen — doch in de eerste plaats in verband met het uitgangspunt, dat de zalen een achtergrond moeten zijn voor de expositie en dus behalve door hun wijze van opeenvolging en de speling van licht, die zij doorlaten, geen rol mogen spelen als architectuur, die zich doet gelden.

De wanden zijn in alle ruimten in schuurwerk gehouden evenals de plafonds waarin vrijwel overal de constructiebalken zichtbaar zijn.

Het schuurwerk is met muurverf afgewerkt.

De vloeren zijn op de begane grond overal afgedekt met betontegels. Ook in de hal van de 1e en in de gangen en zalen van de 2e verdieping alsmede in de z.g. vlaggenzaal werd dit materiaal toegepast. Overigens werden de vloeren op de 1e verdieping gemaakt van z.g. Indisch parket, hetgeen een warm effect oplevert.

In de vlaggenzaal vraagt een groene tegelbekleding van het plafond verder nog de aandacht.

De trappen werden bekleed met gepolijst schokbeton. Overal waar tegelvloeren liggen, werden de plinten in schokbeton gehouden, terwijl in de zalen met vloeren van Indisch parket, lage lambrizingen van teakhout werden aangebracht. De bibliotheek en studiezaal werd geheel in eikenhout afgetimmerd evenals de daarbij gelegen kleinere kamers ten behoeve van de Directie.

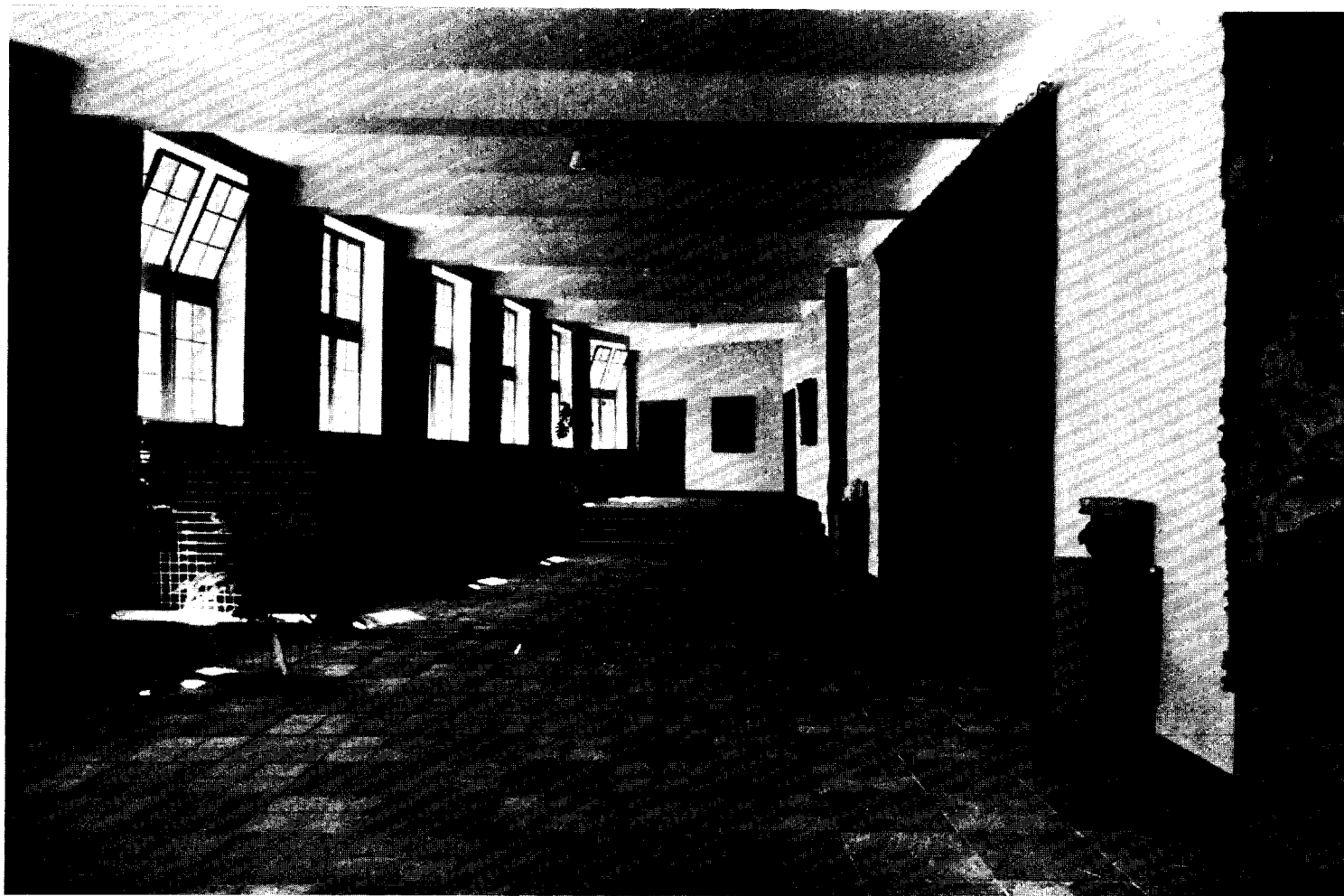
EEN BELANGRIJKE VERBOUWING TE MAASTRICHT

De museumwereld snakt naar nieuwe behuizingen om haar tegenwoordige taak te kunnen vervullen. In de huidige omstandigheden blijven ons deze nieuwe gebouwen in vrijwel alle gevallen ontzegd, doch hier en daar gelukt het om een bestaand gebouw in te richten als museum. Zo ook in Maastricht, waar een bouwval stond, in de gewestelijke pers beschreven als „het bijna anderhalve eeuw lang geteisterde voormalige klooster der Sepulchrijnen of Bonnefantten, overgeleverd aan de soldateske bewoning van 't Maastrichtse garnizoen, vervolgens aan sociaal onvolwaardige gezinnen, tenslotte aan weer en wind en insijpelende regen, die paddestoelen in hoeken en kanten kweekte”.

Bij het herstel waren de grote problemen van de monumentenzorg niet aan de orde. Het ging niet om het behoud van een oud kloostergebouw als zodanig doch het complex moest op praktische wijze hersteld worden om aan een museum onderdak te kunnen verlenen. Interessant is het om te zien, hoe men bezig is de karakteristieke trekken van het klooster met zijn kloostergang rond een binnenhof en daarbij aansluitende kapel in ere te herstellen, terwijl men tevens het moderne doel weet te dienen. De gelegenheid om van deze interessante verbouwing kennis te nemen is er thans, nu de eerste herstelde vleugel ter gelegenheid van de Victor de Stuers-herdenking is ingewijd met een tentoonstelling over monumentenzorg.

In de eerste plaats is daar de keuze van de ingang (afb. 2), niet in de kapel welke met een fors portaal aan de straatzijde uitkomt, maar juist in het brede gedeelte van een langs de straatzijde gelegen zaal, waarin een flinke groep personen kan worden opgevangen. De treden en het verhoogde gedeelte achter in deze zich versmallende ruimte brengen een element van spanning in het binnenkomen, immers, zij vormen de opgang tot de uitstalling, welke achter de bescheiden doorgang een aanvang neemt.

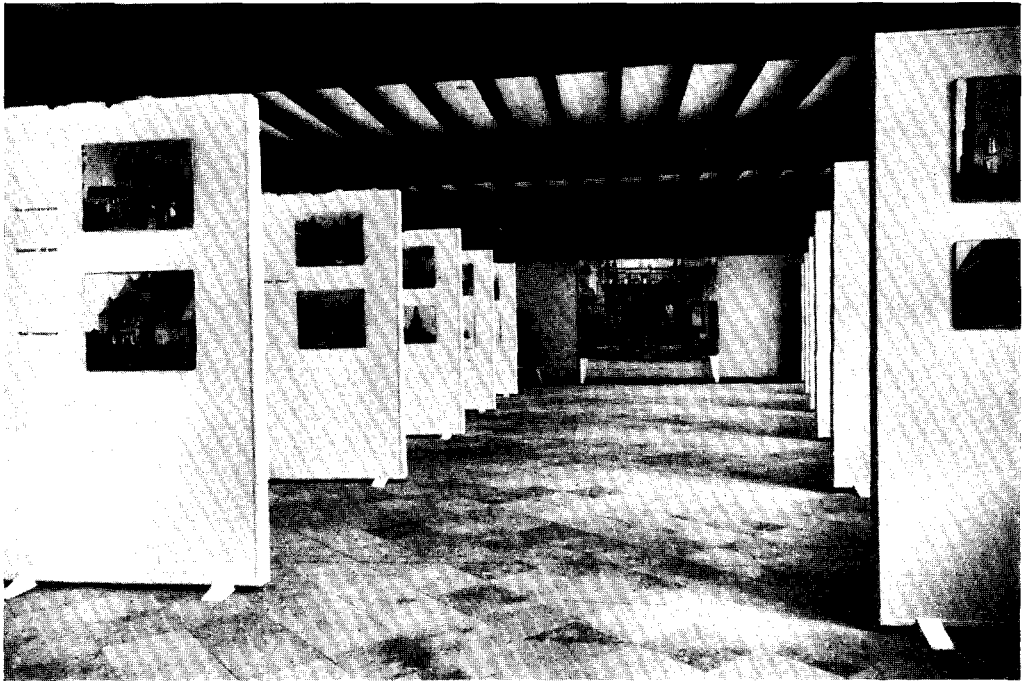
Op de eerste verdieping ligt een dergelijke, eveneens gerende ruimte die zich aanbiedt voor een exposé dat beheerst wordt door een groot object (afb. 3). Prof. Timmers heeft hiervan bij zijn eerste tentoonstelling aanstonds gebruik gemaakt door tegen het brede muurvlak een grote afbeelding te plaatsen van het Oxaal van 's-Hertogenbosch, zoals het zich na opstelling in het Victoria and Albert Museum te Londen voordeed. Het is een krachtige herinnering aan het baanbrekende werk van De Stuers, verricht in een tijd toen Nederland zijn monumenten voor enig geld veil had.

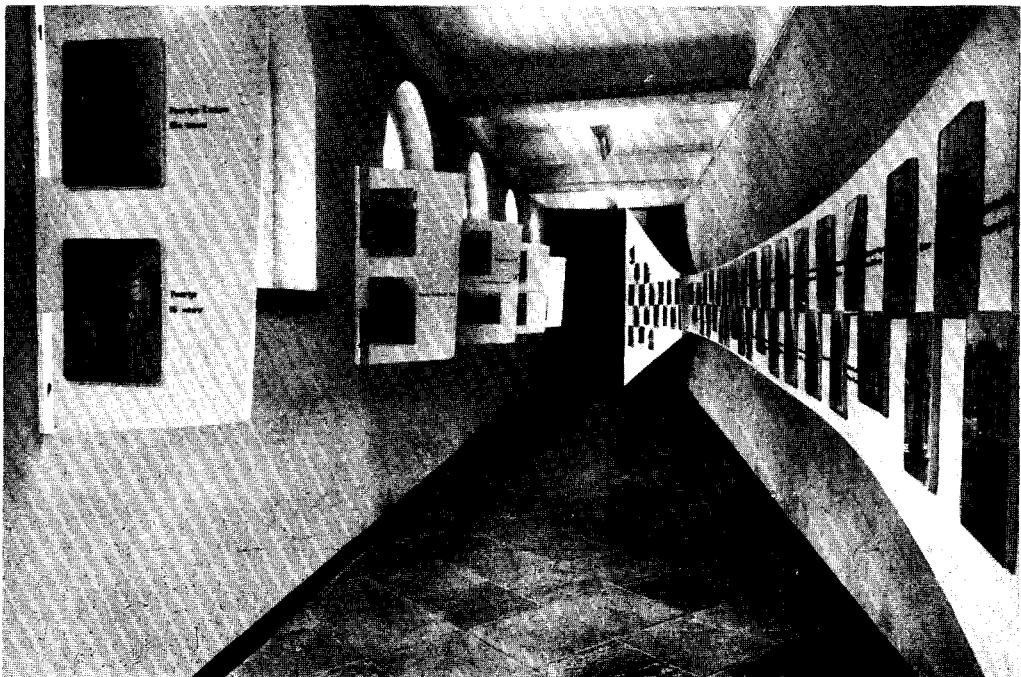
Afb. 2. Bonnefanten-kazerne te Maastricht.

Foto F. La Haye Maastricht

BELANGRIJKE VERBOUWING MAASTRICHT

Afb. 3.

Foto's F. La Haye Maastricht

Afb. 4. Bonnefanten-kazerne te Maastricht.

De zolderverdieping (afb. 1) is eveneens voor uitstalling bestemd. Hier toont een Belgische commissie, wat men bereiken kan met een betoog, dat samengesteld is uit teksten, afbeeldingen en modellen, die door een speciale betimmering tot een geheel verbonden worden. Het daglicht is hier resoluut buiten gesloten. Uit deze Belgische tentoonstelling die zo aangenaam is om af te lopen, valt voor menigeen die in het publiek van zijn werk wil getuigen, een les te putten.

Tenslotte de kloostergang, waarvan nog slechts één zijde gereed is (afb. 4). Het licht valt nu wat schel op de tegenoverliggende wand doch dat is te verhelpen met opaal glas zoals in het Stedelijk Museum te Amsterdam of met latjesjalouzieën. De functie van deze voor de uitstalling centraal gelegen gang is duidelijk. Zij lokt uit tot het bedenken van een thematische uitstalling, die uitleg geeft van het voornaamste arbeidsveld van het museum, van het terrein dat de eigenlijke zin vormt van zijn bestaan. En zulk een hoofdzaak kan het Prov. Museum voor Kunst en Oudheden zeer zeker aanwijzen want zij dringt zich op in de stedenbouwkundige geschiedenis van Maastricht. Naar wij vernemen, ligt het inderdaad in de bedoeling de kloostergang aan een dergelijke uitstalling te wijden. Logisch gearrangeerd, zal zij alleen reeds een tocht naar Limburg waard zijn. Wij hopen na voltooiing aan deze verbouwing een meer uitgebreide beschouwing met weergaven van bouwkundige tekeningen te wijden.

REBUILDING OF BARRACKS TO EXHIBITION-HALL

The monastery of the order of the Canons regular of the Holy Sepulchre or Bonnefanten at Maastricht, afterwards used as barracks, has recently been restored and is now used for exhibitions,

BOEKBESPREKINGEN

E. Michel, *Musées et Conservateurs. Université Libre de Bruxelles, Institut de Sociologie Solvay, Bruxelles, J. Lebègue et Cie. S.C. 1948.*

In dit boekwerk wordt een overzicht gegeven van de reorganisaties van de museale instellingen in Frankrijk, die in verband met de eisen van de tijd noodzakelijk blijken; immers tegenwoordig neemt het museum een veel grotere plaats in het maatschappelijk leven in dan vroeger het geval was. Er behoort derhalve een nauw contact te bestaan tussen museum en maatschappij; als zodanig past dit werkje van Michel, dat dan ook de ondertitel voert, „Leur rôle dans l'Organisation Sociale” volkomen in de reeks „Actualités Sociales,” waarvan het de eerste uitgave is.

In het 1ste hoofdstuk wordt als inleiding een overzicht gegeven van de historische ontwikkeling van het museum. De schrijver wijst er op, dat de tegenwoordige opvatting om het museum voor het publiek open te stellen van vrij recente datum is; eerst aan het einde van de 18de, begin 19de eeuw is men hiertoe overgegaan. Het museum blijft echter aanvankelijk een privilege van de enkeling, waar men alleen na aan alle vereiste formaliteiten, als het opgeven van naam, doel van het bezoek, enz., voldaan te hebben, wordt toegelaten, terwijl men bovendien voor iedere afdeling aan een bepaalde tijd is gebonden. Het is merkwaardig om hierover te lezen (blz. 14) „on se défiait des visiteurs et tout était mis en oeuvre pour les décourager et en limiter le nombre.”

Pas na de eerste wereldoorlog is men een andere weg ingeslagen; een grotere kring bezoekers, omvattend de volwassenen in het algemeen en de jeugd in het bijzonder moest tot museumbezoek gebracht worden; niet genoeg kan Michel op dit punt de nadruk leggen, „le Musée est destiné à former le goût de la Nation, c'est à dire qu'il aura à conquérir la foule”.

Deze bredere oriëntering bracht wijzigingen, veelal in de gehele opzet van de museale instellingen, met zich mee. De schrijver zet uiteen, hoe men begon met de reorganisatie van de „Musées Nationaux”, in het bijzonder van het Louvre, waarnaar de provinciale musea zich in grote lijnen konden richten. Voorop zij gesteld,

dat hier geen sprake is van centralisatie; men wil slechts in eerste instantie leiding geven aan de conservator, die echter zelf naar eigen ideeën het aan zijn zorgen toevertrouwde museum moet opzetten.

Het uitbreken van de tweede wereldoorlog bracht een stilstand. In 1945 werden bij Staatsbesluit de plannen verwezenlijkt. Men kwam tot een indeling van de musea in drie soorten, te weten, de „Musées Nationaux”, d.w.z. de grote musea, als het Louvre, het museum te Versailles enz., welke weinig ingrijpende veranderingen ondergingen, de „Musées Classés” (± 25) o.a. omvattend de musea van archaeologie en ethnografie, en tenslotte al die musea, die niet tot bovengenoemde categorieën behoren, de „Musées Contrôlés.”

In deze vernieuwing neemt de „Inspection Général des Musées de Province” een belangrijke plaats in; Michel wijdt een apart hoofdstuk aan dit onderwerp. De „Inspecteur Général”, gekozen door de „Directeur des Musées de France”, moet o.a. bemiddelend optreden tussen de conservator van het museum enerzijds en de gemeente anderzijds. Voorts zal de Inspecteur er zorg voor dragen, dat iedere museale instelling zijn eigen karakter, verband houdend met lokale eigenaardigheden en tradities van stad en provincie, zoveel mogelijk zal bewaren.

Naast de Inspecteur is een „Commission des Musées de Province” in het leven geroepen, belast met het geven van advies over alle kwesties, die betrekking hebben op de „Musées Classés et Contrôlés”; om enige voorbeelden te noemen, inzake uitbreiding van het gebouw, het vaststellen van subsidies en het in depôt plaatsen van collecties, die niet van direct praktisch nut zijn.

In het tweede gedeelte wordt nu de taak van de conservator, die a.h.w. de schakel vormt tussen het museum en de maatschappij, zeer uitvoerig behandeld. Uitgaande van de „Musées de Province” beschouwt Michel alle mogelijke kanten van het conservatorschap. Juist door het feit, dat hier zeer praktische suggesties worden gedaan, is dit deel van betekenis niet alleen voor de insider doch ook voor de buitenstaander, die een denkbeeld van de werkzaamheden in een museum wenst te krijgen. De vakman vindt een overzicht van de veel omvattende taak van de

conservator, die om te beginnen bij de „Organisation intérieure”, zich moet bezig houden met de herziening van de opstelling en het doen van de juiste keuze van voorwerpen, die voor expositie in aanmerking komen. Michel wijst op de noodzaak om gedeeltes van de verzamelingen in depôt te bewaren; ter gelegener tijd kan hieruit dan een tentoonstelling worden samengesteld.

Het vervaardigen van een gids, het inventariseren, het nemen van maatregelen tegen brand en diefstal, voorzorgen tegen vocht, en tegen inwerking van licht, dit alles wordt in aparte paragrafen besproken.

Wat betreft het optreden van het museum naar buiten, rusten op de conservator belangrijke plichten. Evenals in andere landen van Europa is er in Frankrijk op dit punt nog weinig traditie, de wegen moeten nog gezocht worden. Een van de eerste maatregelen zal, naar de mening van Michel, zijn het instellen van een „Service Educatif”, een dienst, die belangstelling voor het museum moet trachten te wekken bij het publiek en weer in het bijzonder bij de jeugd. Door middel van propaganda, rondleiding, variërend voor iedere groep, moeten arbeiders, schoolkinderen en studenten tot museumbezoek worden gebracht. In belangrijke centra dient de „Service Educatif” voordrachten en cursussen te organiseren die betrekking hebben op de voornaamste perioden van de kunstgeschiedenis; de mogelijkheid wordt zelfs overwogen leerlingen met bijzondere interesse een stage aan een museum te laten doormaken; de conservator kan eventueel van hun diensten gebruik maken b.v. bij de afdeling documentatie.

Enigszins anders is de positie van de conservator verbonden aan een museum in de hoofdstad van de provincie; deze kan nl. naar de richtlijnen van de „Inspecteur Général” adviseerend optreden inzake kwesties van de „Musées secondaires de sa région”; hiermee wordt dus weer gebroken met de centraliserende gedachte, als zou Parijs toonaangevend zijn.

Na aldus de werkzaamheden van de conservator van de „Musées de Province” uitvoerig te hebben behandeld, geeft Michel in het laatste hoofdstuk zijn wensen weer voor de vooropleiding van de conservator in het algemeen. De enig juiste basis is, naar de mening van de schrijver, de universitaire studie; na afloop hiervan verdient het aanbeveling de a.s. conservator een cursus voor technische aangelegenheden te laten volgen; in Frankrijk zou b.v. een stage van

1-2 jaar aan de „Ecole du Louvre” gewenst zijn*. Aldus uitgerust met de nodige theoretische en praktische kennis zal de conservator zijn ongetwijfeld zware en veel omvattende taak op zich kunnen nemen.

We mogen besluiten met dit uitnemend gestelde werkje van Michel, dat tal van mogelijke oplossingen tracht te geven voor de problemen van het moderne museum, in de belangstelling van de Nederlandse museumwereld aan te bevelen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Annuaire des Musées de France 1950, Paris, Palais du Louvre.

Dit jaarboek is te beschouwen als een vervolg op en een aanvulling van een soortgelijke uitgave verschenen in 1946.

De twee afdelingen „Renseignements pratiques” en „Documents”, die zeer veel bijzonderheden over de Franse musea bevatten (o.a. een literatuuropgave van artikelen gepubliceerd in *Bulletin des Musées de France*, later *Musées de France*), geven een indruk van de energieke wijze, waarop men getracht heeft het Franse museumleven weer op een hoog peil te brengen, waarbij in de eerste plaats gestreefd werd naar spoedige heropening der musea.

The clocks of Christiaan Huygens, C. A. Crommelin.

Dit artikel ontvangen als overdruk uit *Endeavour*, IX (1950) Number 34 (April), is gewijd aan de uitvindingen van Christiaan Huygens op het gebied van de uurwerken en behandelt o.a. aan de hand van foto's en tekeningen de minder algemeen bekende instrumenten, die bedoeld waren voor gebruik op zee, als de remontoireklok (1664), de marineklok (\pm 1672), het Pendulum cylindricum trichordon (\pm 1685) en de Libratio isochrona melior praecedente (1693).

C. A. Hartmans, De Wapensmedenfamilie van Solingen.

Met een enkel woord moge de aandacht gevestigd worden op dit in „Livrustkammaren”, *Journal of the Royal Armoury*, Vol. V : 1-2, Stockholm 1949, voorkomende artikel, dat aan

* Blijkens een artikel door Marcel Aubert in *Museum* Vol. I, No. 1-2, „l'École du Louvre”, wordt voor de functies van conservator en assistent aan de Musées nationaux, départementaux et municipaux classés het diploma van de École du Louvre geëist.

het licht brengt, dat ook in Nederland gedurende twee eeuwen leden van de familie Van Solingen het ambacht van geweer makers of zwaardvegers hebben uitgeoefend.

Naast verschillende persoonlijke gegevens, veelal geput uit gildeboeken, vindt men in dit werkje een opsomming van de door Van Solingen gesigneerde wapens, die in Nederland zijn ondergebracht in het Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hofer” en wat het buitenland betreft deel uitmaken van de collecties van W. Keith Neal, Warminster, Engeland; het Töjhusmuseet, Kopenhagen; vroegere Zeughaus, Berlijn; Museo Stibbert, Firenze; Oruzejnaja Palata, Moskwa, Rusland en tenslotte Kungl. Livrustkammaren, Stockholm.

Molens en klederdrachten in Nederland. Uitgave van Tieleman en Dros, Leiden. Prijs f 2.35 (De 50 gekleurde platen worden verkregen door inzending van bonnen).

De molens worden behandeld door H. B. E. Warnaars, bestuurslid van de Vereniging „De Hollandsche Molen” en de klederdrachten door Mej. M. A. Hylkema, wetenschappelijk assistente van het Nederlands Openluchtmuseum. De illustraties zijn van J. W. Heyting (molens) en J. Duyvetter (klederdrachten).

J. van Kuyk & H. E. van Gelder, De penningen en het geld van den tachtigjarigen oorlog,

Martinus Nyhoff, 's-Gravenhage 1948.
Prijs f 2.50.

De twee bij uitstek deskundige schrijvers geven een aantal niet in de eerste plaats numismatische beschouwingen van het genoemde gebied. De penningen ervaren een kunsthistorische behandeling, waarin de personen der beschikbare kunstenaars, hun stijl van werken, hun wijze van uitdrukken en de uitgebeelde (en niet-uitgebeelde!) feiten de revue passeren.

Ten aanzien van het geld wordt eerst nagegaan, welke munten er in de betrokken perioden zijn geslagen, daarna wordt de geldhistorische kwestie behandeld, welke stukken in diezelfde

tijd als geld dienden. Ter beantwoording van deze vraag worden achtereenvolgens besproken: het plakkaat van 1573, de muntvondsten (met op blz. 31 een handig overzicht met desbetreffende bibliografie) en de muntboekjes.

Een aantal reproducties naar uitnemende foto's verrijken dit gelegenheidsgeschrift, dat stellig ook na het herdenkingsjaar 1948 nog herhaaldelijk geraadpleegd zal worden.

Kastelenboek, Provincie Utrecht, samengesteld door de provinciale Utrechtse bond voor Vreemdelingenverkeer (bureau: Vredenburg te Utrecht), (derde, verbeterde druk). *Utrecht, Kemink en Zoon, 1948.* Prijs f 4.50.

Dat er acht jaar na het verschijnen van de eerste druk thans een derde uitgave van het Utrechtse kastelenboekje het licht kon zien is een, om meer dan een reden, verheugend verschijnsel. Verheugend omdat het pleit voor de activiteit van de Utrechtse bond voor Vreemdelingenverkeer, doch verheugender, omdat dit werkje blijkbaar zijn weg naar het publiek heeft gevonden.

De documentatie is wederom uitgebreid en in die zin bijgewerkt, dat de waarde van het boekje thans ver uitgaat boven die van een handige reisgids. Typerend voor de mentaliteit der vroegere bewoners is het feit, dat er over de bezitters zo oneindig veel meer bijzonderheden bekend zijn dan over de makers.

Van de in het „Museum für Kunst und Kulturgeschichte te Dortmund” gehouden tentoonstelling *Conrad von Soest und sein Kreis* is een wetenschappelijke catalogus met 52 afbeeldingen verschenen.

Het „Jaarverslag 1948-1949 der Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaartmuseum” bevat o.a. de volgende wetenschappelijke bijdragen: E. Crone, „Vier zeevaart-uitgaven van Cornelis Claesz”; W. Voorbeytel Cannenburg, „Het Fransche Thresoor der Zeevaart van Lucas Janszoon Waghenaer”.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Roëil
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel

- Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlykse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS

BULLETIN

Het schippers-antependium in het bezit van het Gemeentemuseum te Nijmegen

Dr. G. T. van Ysselsteyn

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda :

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Natuursteen bij Historische Bouwwerken . . . 161

J. A. L. Bom

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 3, AFL. 6 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 12) LEIDEN 28 DEC. 1950

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; W. Moerdijk, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Pieterskerkhof 13, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”
Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina

INHOUD

BIJDRAGEN

	PAG.
Natuursteen bij Historische Bouwwerken	161
<i>J. A. L. Bom</i>	

NIEUWS-BULLETTIN

	KOL.
Restauratie-nieuws	225
Museum-nieuws	227
Tentoonstellings-agenda	231

NATUURSTEEN BIJ HISTORISCHE BOUWWERKEN

DOOR

J. A. L. BOM

INLEIDING

Te allen tijde is de beeldende kracht van de mens afhankelijk geweest van zijn scheppend vermogen en van de grondstof die tot zijn beschikking stond.

Deze afhankelijkheid drukt mede haar stempel op hetgeen in een bepaald tijdsgewricht is tot stand gebracht.

Bij historische bouwwerken is de vormgeving niet alleen een uiting van de geesteshouding en de vormwil dier tijden; zij is eveneens gebonden aan de mogelijkheden die het ter beschikking staande bouwmetaal bieden kon.

Insteede van een belemmering te zijn, kan een juiste toepassing van het metaal het hoogtepunt betekenen van een bepaalde architectuur en het kan bij verspreiding der bouwvormen in wijdere kring dan het gebied van oorsprong (veelal onder gebruikmaking van een andere bouwstof), leiden tot de interpretatie daarvan in een specifiek regionaal karakter.

De soort, de afmetingen en de verdere eigenschappen der gebezigde bouwmaterialen hebben toenmalige mogelijkheden mede bepaald; of anders geformuleerd: indien andere materialen ter beschikking hadden gestaan, zou dit tot de conceptie van andere vormen hebben geleid.

In de tegenwoordige tijd, nu door de snelle verbreiding van wetenschap en techniek de regionale begrenzingen steeds wijder zijn getrokken en er schijnbaar geen afstanden meer bestaan, nu het gewapend beton, het staal, het glas en andere, kunstmatig vervaardigde materialen, schier onbepaalde mogelijkheden bieden, is het, of het evenwicht tussen het geestelijk vermogen en de bouwstof is verstoord en of de techniek, in haar ijlend tempo de mens opzweept en dreigt te overvleugelen.

Doch ook in onze tijd is de geestelijke vlucht van de ontwerper gebonden aan de realiteit, d.w.z. aan de mogelijkheden die het metaal ter verwezelijking van zijn ideeën biedt.

Slechts wanneer uit de harmonische wisselwerking van beide factoren een

logische opbouw ontstaat, kan worden gesproken van architectonisch evenwicht dat, evenals vroeger, zijn culminatiepunt vindt in de beheersing, d.w.z. de gezonde toepassing der bouwstoffen.

Bij de totstandkoming der „monumenten van geschiedenis en kunst” in ons land, heeft, naast de inheemse baksteen¹ de hoofdzakelijk van elders aangevoerde natuursteen een voorname rol gespeeld.

Dit materiaal toont in deze bouwwerken niet alleen zijn functionele betekenis, doch geeft door zijn soort, zijn verscheidenheid en herkomst een beeld van de wisselwerking zowel der toenmalige geestelijke, als van de economische structuurverhoudingen tussen de gebieden van herkomst en van bouw.

Niet alleen de onderlinge maatschappelijke verhoudingen dezer gebieden, gerekend volgens de toenmalige land- en streekgrenzen, zijn over en weer van invloed geweest, doch evenzeer hebben de communicatiemiddelen een voorname rol gespeeld.

Aan de rivieren, de verkeersaderen bij uitnemendheid, vond men in vroeger eeuwen de stapelstations zoals Maastricht, Nijmegen, Deventer, Zwolle, Utrecht en Dordrecht, waar diverse soorten natuursteen werden opgeslagen. Evenzeer vindt men, naar gelang van de in een bepaald tijdsbestek heersende toestanden en stijlbegrippen, in de toegepaste soorten streeksgewijze de aanwijzing voor de herkomst.

Het is ook daarom van belang dit bouwmetaal nader onder de loupe te nemen.

OO SPRONKELIJK TOEGEPASTE SOORTEN EN HERKOMST

De in ons land toegepaste natuursteen is van buitenlandse herkomst, met uitzondering van de bekende mergel, de Kunrader kalksteen, de Epener kiezelsteen en ten dele ook de ijzeroersteen en de kolenzandsteen. Daarbij kan men de soorten, die bij historische bouwwerken in ons land in bepaalde bouwperioden zijn toegepast, vrijwel op de tien vingers aftellen.

Gerekend volgens de tegenwoordige landsgrenzen zijn deze afkomstig uit:

Nederland:

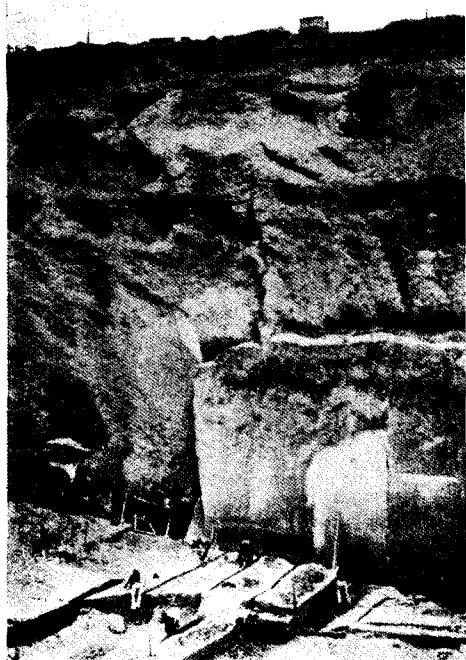
De Limburgse mergel, de ijzeroersteen, de Kunrader, de kolenzandsteen en de Epener kiezelsteen en, zo men wil, ook de veld-, zwerf- en rivierkeien.

Duitsland:

De tufsteen, de basaltlava, de trachiet, de rode en bonte Wezersteen, de Baum-

¹ „Oude Baksteen”, *Bull. v. d. Ned. Oudh. Bond* 6de Serie, Jrg. 1 (1948) blz. 43 e.v.

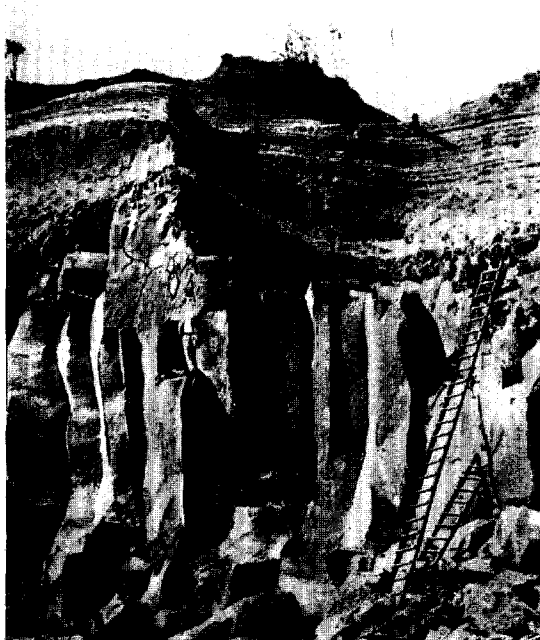
NATUURSTEEN BIJ HISTORISCHE BOUWWERKEN

Afb. 1. Tufsteengroeve bij Ettringen.

Afb. 2. Obernkirchener zandsteengroeve.

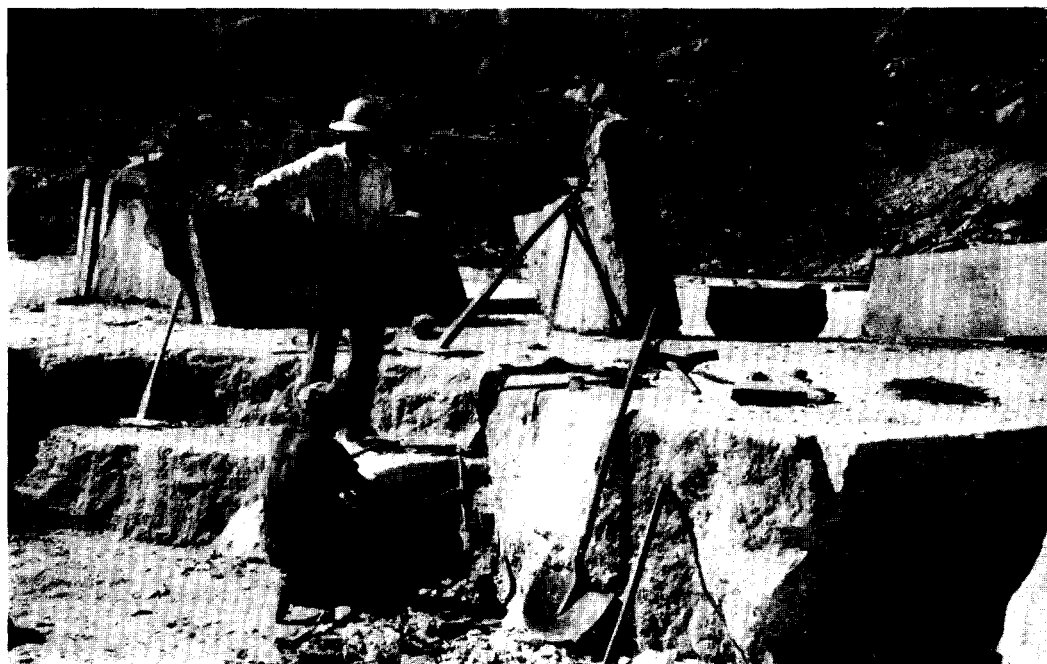

Afb. 3. Basaltlavagroeve bij Niedermendig.

Afb. 4. Naamse steengroeve te Vinalmont.

NATUURSTEEN BIJ HISTORISCHE BOUWWERKEN

Afb. 5. Naamse steengroeve; het uithakken met de „zwaaispits” van een blok uit de „bank”.

Afb. 6. „Römer stollen”, oude ontginningsgangen in een trastufsteengroeve bij Plaidt.

berger, de Nivelsteiner, de Bentheimer, de Gildehauser en de Obernkirchenersteen.

België:

De Naamse (Namense), de Doornikse, de Ledesteen, de Gobertange, de Ecausijnse of hardsteen, de grèssteen en de mergel uit Sichem.

België, Frankrijk en Italië:

Diverse marmersoorten in hun grote verscheidenheid.

MERGEL, zoals algemeen bekend, een zachte, wit-gele tot goudkleurige kalksteen uit de krijtformatie, wordt ontgonnen in verscheidene plaatsen van Zuid-Limburg en over de Belgische grens bij Sichem.

De meer vaste mergel, o.a. de Sibbesteen (genoemd naar het gehucht Sibbe bij Valkenburg), behoort evenals het z.g. „touw” (d.i. een laag of bank van vaster gesteente) tot de beste soorten.

Van oudsher (reeds in de tijd der Romeinen uit de Valkenburgse groeve), tot op heden in Limburg toegepast, vond mergel haar weg ook in meer westelijke richting en noordwaarts tot aan Nijmegen. Deze bouwsteen werd in ruime mate toegepast bij het kasteel Canne, verder bij de Kruisheren-, Dominicanen-, Franciscanen- en St. Janskerk te Maastricht, het kasteel Rivière te Voerendaal, het kasteel Kessel, het Genhoes te Valkenburg en vele boerderijen. In verder gelegen plaatsen o.a. bij de St. Jan te 's-Hertogenbosch, de torenmedaillons te Woudrichem, het Huis Maarten van Rossum te Zalt-Bommel, de ruïne Batenburg, het kasteel Dussen en het Huis te Schelluinen.

Mergel kan gezaagd en geschaafd worden en er is gebleken, dat zij, hoewel zacht, in de zuid-oostelijke delen van ons land, behoorlijk weervast is. De oppervlakte verkrijgt door inwerking van de natuur een hardere huid, terwijl de patine zeer fraai kan zijn. Als grondstof voor de cementindustrie wordt de mergelkalksteen uit de Pietersberg thans in grote hoeveelheden gebruikt.

IJZEROERSTEEN, een uit zand tot kleine kiezel met ijzeroxyde aaneengekit gesteente, is hard en moeilijk te bewerken. Dit breuksteenmateriaal vindt men o.a. aan de toren te Afferden, de eerste geleding van de toren te Bergen (L.), verder in funderingen van kerkjes langs de Maas van Venlo tot Gennep. Een soortgelijke ijzeroersteen doch grover, komt uit Twente en is o.a. aan het plint van de Kerk te Ommen toegepast. Ijzeroer is verder veel gebruikt in de ijzersmelt- en gieterijen.

KUNRADERKALKSTEEN is practisch alleen in de streek van herkomst gebruikt. Hij is stug en vrij moeilijk te bewerken en meer toegepast in stevig behakte hoekblokken en breuksteen voor stoer en krachtig aandoend muurwerk, o.a. bij de onderbouw van de toren te Heerlen en bij de kerk te St. Odiliënberg.

KOLENZANDSTEEN (Ruhrzandsteen) is zeer uiteenlopend van kleur en fijn tot grofkorrelig. Moeilijk te bewerken, is hij eveneens voor stoer en krachtig aandoend muurwerk toegepast, o.a. bij de St. Servaaskerk, de Westbouw der O.L.V. Kerk, de Helpoort, oude vestingwerken e.d. te Maastricht en de toren te Epen (L.).

EPENER KIEZELSTEEN, een blauw, roestvlekkig materiaal is slechts plaatselijk gebruikt, zie o.a. bij het kasteel aldaar Hoeve Vernelsberg te Epen (L.), nu Dorpshof.

VELD- of RIVIERKEIEN vonden in de Maasstreek in enige gevallen toepassing (o.a. aan het kerkje te Asselt) en werden zonder verdere bewerking als bouwsteen gebruikt.

TUFSTEEN uit de Eifel, was in vrijwel het gehele land een zeer gewild bouw-materiaal, zo vindt men het reeds in het Karolingische tijdvak (Valkhof te Nijmegen, prae-Romaanse gedeelte van het Kerkje te Oosterbeek e.d.), doch vooral in de Romaanse en ook in de Gothische bouwperiode.

Met het voortschrijden der Gothiek neemt de toepassing meer en meer af en, behalve in bepaalde streken, wordt in de latere Gothiek, de tufsteen hoofdzakelijk in en nabij de stapelstations nog tegelijk met andere steensoorten verwerkt.

Zeer veel treft men deze steen aan, o.a. bij de Stevenskerk te Nijmegen, de Lebuïnuskerk te Deventer, de Pieterskerk, de Nicolaaskerk en de Domkerk te Utrecht, de torens te Drempt en te Bedum, de kerken te Rinsumageest, Jelsum en Bozum, de toren en het kerkschip te Vries. Verder aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, de kerken te Eethen en Waddenooyen en de torens te Doodewaard en Asperen, verder aan de kerk en de toren te Velsen en eveneens — zij het fragmentarisch — aan de kerken te Rijswijk, Wassenaar en Rijnsburg.

Dit vulkanisch gesteente (van oudsher duifsteen genoemd) is weervast, heeft karakter en patineert vrij snel. Door eruptie ontstaan, vindt men het in wijde kring rondom het Laachermeer, een oude kratermond in dit gebied.

Naar gelang van de samenstelling, kan men dit materiaal in grove trekken onderscheiden in trachiet- of trastuf, ten zuidoosten en noord tot noordoosten van deze krater gevormd en in leucietuf, die hoofdzakelijk ten zuidwesten en westen daarvan ontstond.

Van oudsher werd de bij historische bouwwerken in ons land toegepaste tufsteen ontgonnen in het Nette- en Brohldal, langs de gelijknamige riviertjes afgevoerd en verder verscheept over Andernach.

De uit deze omgeving afkomstige tufsteen is bruin-grijs van toon, heeft een vrij poreuze samenstelling en vertoont kleine insluitsels van basaltlava, lei en veldspaat en in bepaalde gevallen ook witte bims-kieskorrels (puimsteen), benevens gelijk-

matig verdeelde asgaatjes. Deze steen laat zich prettig en soepel bewerken en vooral voor het z.g. parament-werk is het behakken met het bijltje van oudsher ideaal.

Door zijn samenstelling behoort hij tot de trachietuffen en is in gemalen toestand uitermate geschikt voor tras, zodat deze naar de uitvoerhaven aan de Rijn genoemd, grote bekendheid kreeg als Andernachse trastuf.

Reeds ten tijde van de Romeinen werd deze trastufsteen ontgonnen in gang-groeven; hij is ter plaatse nog steeds bekend als Römische tuf. Daar hij echter in de loop van de vorige eeuw steeds minder werd toegepast als bouwstof en de tras verdrongen werd door de portland-cement, is de ontginning (nu in open groeven, o.a. in de omgeving van Kruft, Plaidt bij de Nette en Tönnisstein bij Burgbrohl aan de Brohl) thans vrij wisselvallig geworden.

Dit valt uit een oogpunt van monumentenzorg zeer te betreuren, daar het materiaal practisch volkomen gelijk is aan het bij onze monumenten toegepaste. Op kleine schaal is het de laatste tijd gelukt dit materiaal weer ingang te doen vinden, al levert de exploitatie moeilijkheden op.

Thans heeft de Ettringer, de Riedener en de Weiberner tufsteen de voren-genoemde soorten vrijwel verdrongen, hoewel deze in vroeger eeuwen in ons land vrijwel niet zijn toegepast (met uitzondering van een soort gelijk aan Weiberner, hoofdzakelijk voor binnenwerk).

De genoemde soorten behoren tot de leucietuffen, zijn grijzer en grauwer van toon en passen minder bij de herstelling van in trastufsteen uitgevoerde oude bouwwerken.

Toch vormen zij, vooral wat de zeer weervaste, doch grovere Ettringer kerntuf betreft, een pracht bouwstof. De Riedener en de Weiberner tuf zijn fijner van structuur, bevatten minder en kleinere insluitsels van basaltlava e.d., doch zijn asrijker, minder weervast en saaier van aanzien. De z.g. Hasenstoppeltuf, hoewel een leucietuf en feitelijk een minder grove Ettringer, vertoont een oppervlakkige gelijkenis met de trastuf. Gelijk is hij echter niet en meer dicht en vaster, treedt daardoor ook in de bewerking het verschil merkbaar op.

BASALTLAVA uit dezelfde groeven in de Eifel afkomstig, werd samen met de tuf, zij het dan sporadisch, bij oude bouwwerken hier te lande toegepast. Men vindt dit materiaal o.a. in de Lebuinuskkerk te Deventer en de Stevenskerk te Nijmegen. Het is een sintelig gesteente van een donkergrijze, tot haast zwarte kleur. Het doodse karakter en de zeer moeilijke bewerking van dit stugge en harde materiaal, hebben bij de toepassing zeker een rol gespeeld. De weer-vastheid is enorm; vrijwel onverwoestbaar, is trachiet in enkele gevallen voor graf-

kruisen o.a. in Limburg en ook verder in ons land veel voor molenstenen, trap-treden en bestratingen gebruikt.

TRACHIET heeft in de Romaanse tijd en daarvoor, enige toepassing gevonden. In de Gothische bouwperiode kwam het gesteente meer in gebruik en men vindt het dan o.a. aan de Domkerk en -toren te Utrecht, de Sassenpoort te Zwolle, de Grote Kerk te Dordrecht, de toreningang te Tiel, de kerkingang te Oostrum (L.) e.d. In het algemeen is trachiet samen met andere natuursteen gebruikt voor vensteromlijstingen, een enkele maal voor traceringen, poortingen en kolom-schachten.

Dit materiaal, een stollingsgesteente heeft een grijze kleur, op de breuk naar groen zwemend. Het is duidelijk herkenbaar aan de ingesloten vuilgrijze stukjes van veldspaatachtige aard, die zich aan het oog vertonen als kristalvormige stukjes hout.

De ontginning is thans niet meer mogelijk, daar trachiet, afkomstig uit de Drachenfels aan de Rijn, ten zuiden van Königswinter, in het gebied is gelegen, dat thans als natuurreservaat bescherming geniet.

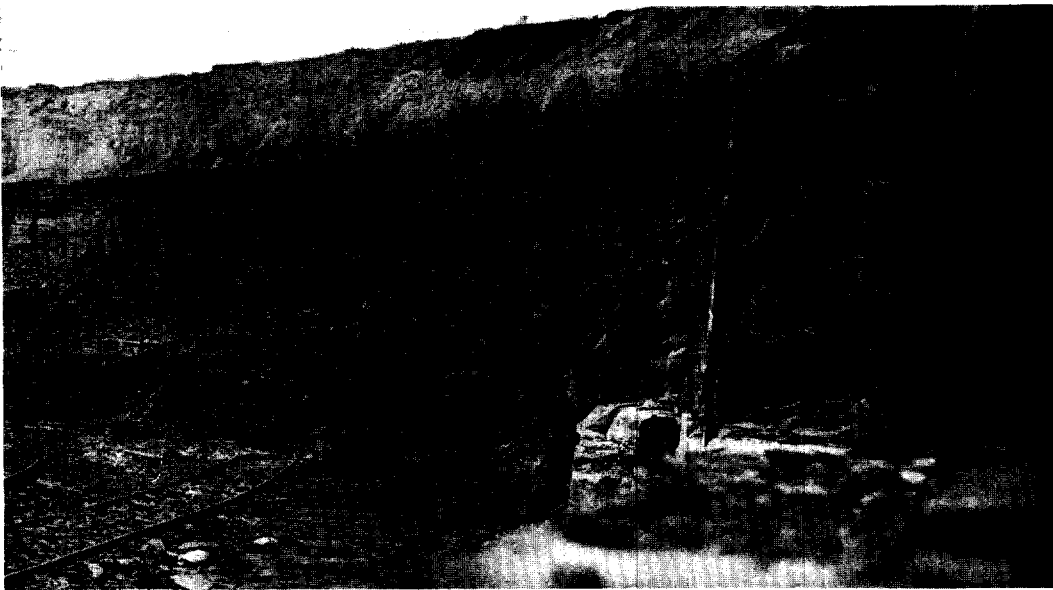
Weliswaar is onder de naam „trachiet” nog gesteente verkrijgbaar (o.a. Weidenhahn), doch dit mist te enenmale de karakteristiek van het oude materiaal.

Van een geheel ander karakter zijn de uit Hannover en Westfalen afkomstige gesteenten.

RODE WEZERSTEEN, naar de uitvoerhaven ook wel rode Bremer genoemd, behoort tot de bonte zandstenen, waarvan overeenkomstige soorten in andere streken tot in Trier voorkomen.

De hier te lande van oudsher gebruikte variëteiten zijn echter overwegend uit het gebied langs de Wezer afkomstig en onderscheidelijk van grofkorrelige tot fijnkorrelige structuur. De Wezersteen werd gebruikt voor sokkels, plinten, hoekblokken e.d. (bij de Gothische monumenten, o.a. bij de Domkerk te Utrecht en de kerk te Workum), in enkele gevallen voor altaarbladen, doch is vooral bekend door de toepassing voor Romaanse sarcophagen, waarvan menig deksel nog als grafsteen aanwezig is. De meer fijnkorrelige en soms gevlamde zandsteen vond in het algemeen toepassing voor vloertegels. Feitelijk is de Wezersteen verwant aan de later te noemen Bentheimer en de Obernkirchener doch, door de aanwezigheid van metaaloxiden in het bindmiddel, is een diep- tot fletsrode kleur ontstaan en in bepaalde gevallen is de steen gevlamd en gestreept. Een identiek materiaal is toegepast voor de rode zandstenenkolommen van de Romaanse St. Pieterskerk te Utrecht en de — met sterk sprekende oxydelagen doorregen — geelwitte zandstenen kolommen in de krypt dezer kerk.

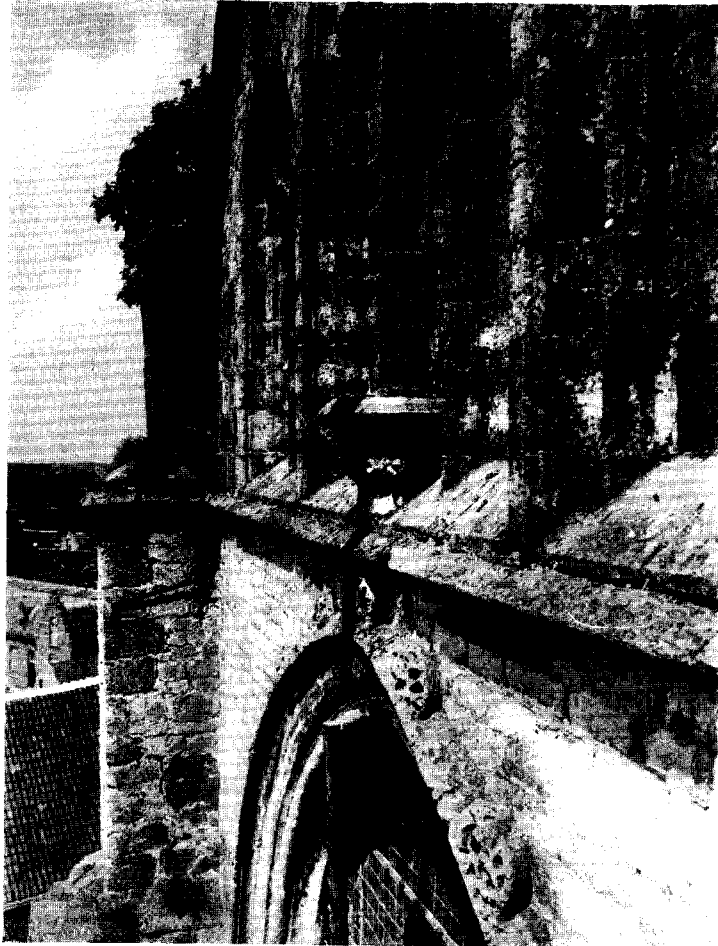
NATUURSTEEN BIJ HISTORISCHE BOUWWERKEN

Afb. 7. Carrière te Vaux bij Doornik. Slecht bouw materiaal.

Afb. 8. Carrière te Vaux bij Doornik. Doornikse kalksteen (de groeve bevat thans geen bruikbare bouwsteen meer).

Afb. 9. Fragment van de Westgevel der St. Willebrorduskerk te Hulst. Geprofileerde vensternebben en bogen; de afzaten en de hoek'okken der steunberen zijn van Ledesteen. Het kleinere „paramentwerk” is van Gobertange.

Afb. 10. Stadhuis te Maastricht, hoekfragment van het bordes. De gevels zijn van Namse steen, de pilasterschachten van een aan hardsteen verwante soort.

sterk sprekende oxydelagen doorregen — geelwitte zandstenen kryptkolommen dezer kerk.

BAUMBERGER STEEN, afkomstig uit de omgeving van Nottûln bij Münster is daarentegen een kalksteen. Dit materiaal van een geelgrijze kleur is regelmatig van structuur en gemakkelijk te bewerken, doch vooral de gele soorten zijn niet weervast gebleken.

In het oosten van ons land vrij veel toegepast, vond het zijn weg ook westelijker. Een mooi voorbeeld van toepassing op ruime schaal biedt het Zuidelijk portaal en verdere gedeelten van de St. Stevenskerk te Nijmegen, de Latijnse school en het Raadhuis te Nijmegen, het oxaal der v.m. kloosterkerk te Ter Apel, de toren te Enschede, een gedeelte van de toren te Ressen, onderdelen van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en van de Grote Kerk te Breda.

NIVELSTEINER ZANDSTEEN, afkomstig van even over de Duitse grens, in de omgeving van Kerkrade, vond o.a. toepassing bij de Abdij van Rolduc en de pijlers en zuilen van de kerk te Susteren. Hij is zachter dan de Kunrader, doch wordt in de buitenlucht zeer hard. Ook in de glasindustrie werd hij in vermalen toestand vrij veel gebruikt.

BENTHEIMER ZANDSTEEN kwam meer en meer in de Gothiek naar voren. In de naastgelegen oostelijke provinciën veelvuldig gebruikt, werd deze steen ook verder in ons land herhaaldelijk toegepast meestal naast tuf-, Ledesteen en Gober-tange, hoofdzakelijk voor zwaardere blokken, venster- en deuromlijstingen, tracteringen, topgevelbekroningen, afdekkingen, pinakels enz. en ook voor poortjes, gevelstenen e.d. In de Renaissance en nog wel later, is hij als natuursteen overwegend in gebruik. Toepassing vond dit materiaal bij vele monumenten, om er slechts enkele te noemen: de Plehelnuskerk en toren te Oldenzaal, de Wijnhuistoren te Zutfen, het Raadhuis te 's-Hertogenbosch, het transept der Oude kerk te Delft, de Hooglandse kerk te Leiden, de St. Laurenstoren te Rotterdam, het Mauritshuis en de Kon. Bibliotheek te Den Haag, de Vleeshal te Haarlem, de Wester- en Zuiderkerk te Amsterdam, het woonhuis Nieuwendijk 11 te Vlissingen, het Stadhuis te Middelburg, de Grote kerk te Goes enz.

Het materiaal is grofkorrelig en wit-geel van kleur; soms doorregen met geelbruine strepen, wijst dit op de aanwezigheid van ijzerverbindingen. De kwartskorrels zijn helder en zanderig-stroef en op de breuk vertonen zij gelijkenis met kristalsuiker.

In de natuur patineert deze steen vrij spoedig tot donker grijs en grauw en hoewel zeer weervast, verweert of „spoelt” de oppervlakte van sterk aan weer en wind blootgestelde gedeelten min of meer uit. Daardoor en ook vanwege de donkere kleur, vertoont de huid dan wel enige gelijkenis met gietijzer.

Voor het opschuren van andere steen of van vloeren e.d. wordt de Bentheimersteen veel gebruikt. In steenhouwerskringen is hij daarom bekend als „schuur”- of „biksteen”.

GILDEHAUSER ZANDSTEEN, feitelijk een broertje van de Bentheimersteen is iets fijner van structuur. Over het algemeen is hij iets warmer van toon, de patinerings in de natuur wordt niet zo donker, de weervastheid is gelijk.

Deze steen heeft pas later toepassing gevonden en thans wordt hij bij restauratiewerken in plaats van de Bentheimer gebruikt daar de groeve ervan in de vorige eeuw uitgeput raakte, terwijl bovendien het verschil tussen beide vrij moeilijk is te constateren.

OBERNKIRCHENER ZANDSTEEN is hier te lande, in de Gothiek (behalve op grote schaal aan de Martinitoren te Groningen) weinig of niet gebruikt, doch vond vooral in de Renaissance en in de 17de eeuw een vrij ruime toepassing, o.a. bij de Vleeshal te Haarlem, de Stadhuisgevel te Leiden en het Koninklijk Paleis te Amsterdam.

Het is een zeer dichte en vaste zandsteen, afkomstig uit de Bückeberg bij Obernkirchen, ook bekend onder de naam „Bremer”, daar hij oudtijds over deze haven, bij Vegesack, werd verscheept.

De kleur is over het algemeen wit-geel, de structuur homogeen met fijne, vrij scherpe kwartskorrels die, in tegenstelling met de Bentheimer, minder helder zijn; het bindmiddel ertussen heeft een aardkleurig-grijze toon.

Zeer hard materiaal komt uit de „Blaubank” en werd veel gebruikt voor bestratingen, walmuren, traptreden e.d. De meest gebruikte bouwsteen is uit de „Dickebank” afkomstig; de steen uit de „Adernbank” is minder geschikt en dit materiaal kenmerkt zich door kleine roestadertjes in het gesteente.

In de Obernkirchener zandsteen kunnen kloeke, maar ook zeer fijne ornamenten worden gehakt, hij is in ons land zeer weervast gebleken en patineert veel blanker dan de Bentheimer en de Gildehauser.

„ARDUINSTEEN” werd in het zuiden en westen van ons land en ook in geringe mate in het centrum, o.a. te Utrecht, verwerkt. Onder deze verzamelnaam werd in vroeger tijden behalve de Doornikse en de Naamse steen, ook wel de wit-gele Gobertange en de Ledesteen als „witte arduin” verstaan; doch volgens de tegenwoordige begrippen geldt deze benaming alleen voor de Devonische kalksteen, de Carbon- of kolenkalksteen en zelfs hoofdzakelijk voor de „blauwe” of hardsteen.

DOORNIKSE STEEN, een leemhoudende Carboonkalksteen, werd van oudsher betrokken uit Henegouwen en voornamelijk toegepast bij enige monumenten in de provincie Zeeland. Deze blauw-zwarte kalksteen heeft een gladde, glasachtige breuk, is echter, hoewel moeilijk te onderkennen, door het bindmiddel van koolzure kalk en leem sterk gelaagd en verweert leivormig. Fossielen komen in dit gesteente niet voor, doch bij de bewerking valt een lichte geur van bitumineuze oorsprong te onderkennen.

Het is overigens een fraai gesteente dat robust aandoet en waarvan de oppervlakte in de natuur een zilverachtig patine verkrijgt.

Mooie voorbeelden van toepassing treft men aan bij de vroeg-Gothische St. Bavokerk te Aardenburg, de westgevel van het stadhuis te Sluis en, over de grens, aan de St. Nicolaaskerk te Gent en te Doornik. Verder is deze steen vrij veelvuldig gebruikt voor grafzerken en vloertegels.

NAAMSE OF NAMENSE STEEN, een Devonische kalksteen, (koraalkalksteen) behoort tot vrijwel dezelfde soort als de Doornikse en is moeilijk daarvan te onderscheiden, al is de samenstelling, vooral vanwege het geringe leemgehalte, zeer verschillend.

Deze steen, afkomstig uit het randgebied der Belgische Ardennen is, wat betreft de goede soorten (o.a. uit Spontin ten Z.O. van Namen) veel minder gelaagd en vooral bij Vinalmont (ten Z.W. van Luik) komt prachtig materiaal voor.

De Naamse steen is donker grijs-blauw van kleur, glad en scherpkantig op de breuk en van een dichte structuur, die zich kloek en prettig laat bewerken.

Ook bij deze steen treedt in de natuur laagvorming op, doch meer broksgewijze en in belangrijk mindere mate dan bij de Doornikse. Evenmin komen fossielen voor en de zilverachtige verwerkingston is bij beiden gelijk.

Vooraf in Limburg, vanaf de oudste tijden tot op heden toegepast, werd deze gebruikt aan de Romaanse Maasbrug, verder voor kademuren en glooiingen, kerkelijke en profane bouwwerken, venster- en deuromlijstingen van particuliere gebouwen tot ver in de 18de eeuw.

In verdere gedeelten van ons land treft men dit materiaal aan in de Gothische bouwperiode en in de Renaissance bij gevels, doch vooral voor hoekblokken, sokkellijsten en tevens als grafzerken en voor tegelvloeren.

Naamse steen vindt men o.a. toegepast aan de Maasbrug, de 2de ommuring, de St. Janskerk, het Dinghuis en het Stadhuis te Maastricht, het Huis Zoudenbalch te Utrecht, het Raadhuis te Vianen en op kleinere schaal aan de Janskerk en de Buurtoren te Utrecht, de Grotekerkstoren te Dordrecht, het plint van het in de Renaissance gebouwde gedeelte van het stadhuis te 's-Gravenhage e.d.

HARDSTEEN, evenals de voorgaande, met de naam „Arduin” bestempeld, wordt eveneens — naar een der voornaamste groeven te Ecausines — Ecausynse steen genoemd en vond hoofdzakelijk in de Renaissance een ruime toepassing.

Dit materiaal bestaat hoofdzakelijk uit koolzure kalk en bevat vele neerslagen van zeelies of Crinoïden, waarvan men de fossielen meermalen duidelijk kan onderkennen.

De steenhouwers spreken ook wel van „stinksteen” vanwege de geur van het bij de bewerking vrijkomende zwavelwaterstofgas.

De hardsteen is overwegend blauwachtig van kleur en verweert in de natuur tot grijs.

Doordat het in belangrijk grotere afmetingen verkrijgbaar is, ogenschijnlijk minder fouten vertoont en door de gewijzigde exploitatie- en vervoersmogelijkheden, verdrong de hardsteen meer en meer de Doornikse en de Naamse steen. Weliswaar sporadisch in de late Gothiek aangewend, o.a. aan de lantaarn van de Stadhuistoren te Middelburg, vindt deze steen ook in de 16de eeuw toepassing in het Noorden van ons land, waarvan de prachtige, onder invloed van de Italiaanse renaissance ontstane, grafzerken te Franeker, Bozum en Eestrum door de meesters B.G., Vincent Lucas getuigen.

In de Renaissance, de Lodewijk- en Empire-bouwperioden vindt dit materiaal toepassing bij diverse woonhuisgevels, o.a. in de Lange Gortstraat 30, de — gedemonteerde — gevel van de Provinciale Bibliotheek te Middelburg, het Beeldenhuis (de beelden zijn van Bentheimer) te Vlissingen, aan de onderpui van het perceel Wijnhaven 16 te Delft, de Herengracht 164 en de Nieuwe Herengracht 103, 143, te Amsterdam; doch vooral voor bordestrappen, stoepalen en stoepen, stads- en dorpspompen alsook voor grafzerken, vloertegels e.d.

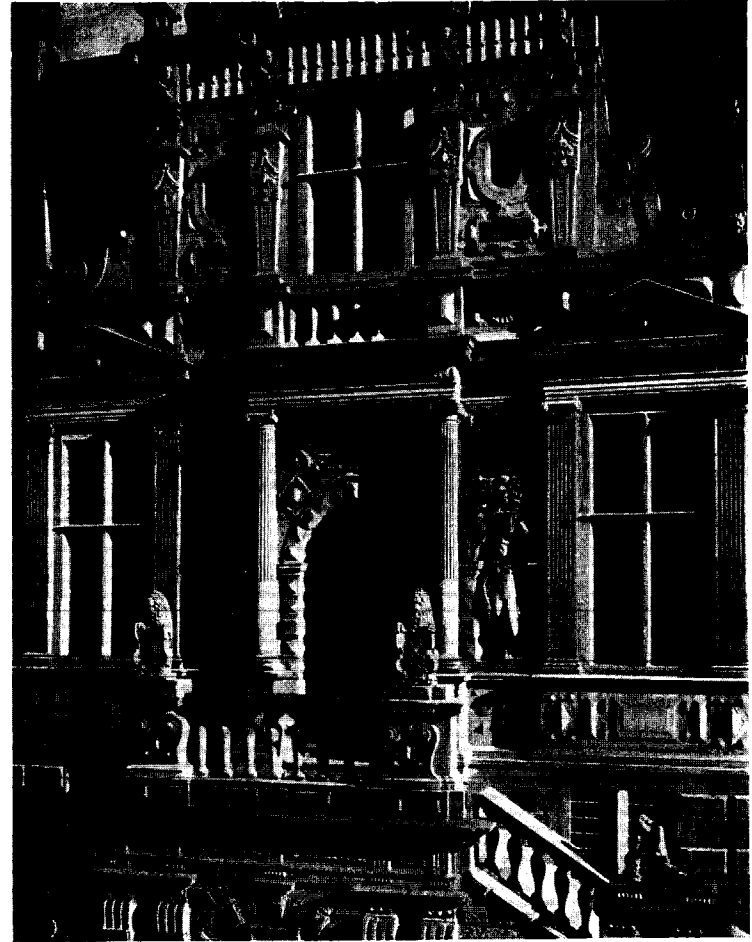
Niet alleen als bouwsteen, doch tevens, naast de veel gebruikte schelpkalk en ook de tras, levert de Naamse en Doornikse steen en de hardsteen, reeds vele jaren de gebluste kalk als bindmiddel voor de metselspecie.

De Doornikse steen voor het branden van de gelijknamige hydraulische, magere of steenkalk; de Naamse en hardsteensoorten voor de productie van de vette of luchtkalk die in het algemeen als „Luikse kluitkalk” bekend is.

GRÈS, een onder deze verzamelnaam bekend staand kwartsgesteente, veelal uit het Belgisch Maasgebied afkomstig, is als zichtbare bouwsteen sporadisch gebruikt. Dit materiaal komt voor aan de schip- en transeptmuren van de St. Bavo-kerk te Aardenburg in splintervormige breukstukken en variërende kleur, van grijs tot grauw en bruin.

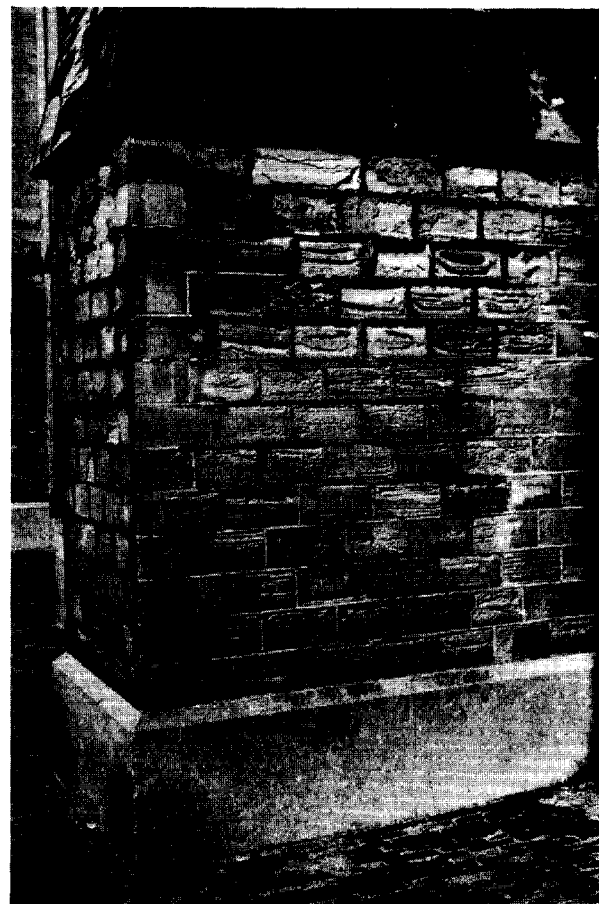
Afb. 11. „Aangekapte” kop (fase vóór de eindafwerking) bewerkt met spitsijzer en tandbeitel.

Afb. 12. Stadhuisgevel Leiden, middenpartij Obernkirchener zandsteen.

Afb. 13. Balustrade van het schip van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, Noordzijde, gezien vanuit de goot. Foto opgenomen in 1949. De balustrade is in de jaren 1870-1880 uitgevoerd in Udelfanger zandsteen. Gedeelten zijn gaaf gebleven, andere delen totaal verweerd. De verankering door middel van ijzeren doken is funest voor de constructie. Door roestvorming springen hele stukken los. De ijzeren doken zijn met lood afgedekt, doch dit blijkt totaal onvoldoende.

Afb. 14. Onoordeelkundige restauratie van een steunbeer-voet. Oorspronkelijk van Ledesteen en gobertange kalksteen; de herstelling werd een halve eeuw geleden uitgevoerd in een niet weervaste zandsteen (Udelfanger). Zie de te strak afgewerkte en te schools in verband geplaatste blokken, de te cementrijke voegen en verder hardstenen plintplaten.

LEDESTEEEN of GRÈS LEDIEN, ook wel Baleghemsteen genoemd, is een kalksteen, afkomstig uit de omgeving van Aalst in Vlaanderen.

Dit materiaal wordt op vrij geringe diepte uit het veld gedolven, d.w.z. de bovengrond wordt afgegraven en de schollen ledesteen worden uitgebroken.

De neerslag van schelpen waaruit deze steen is ontstaan, ligt laagvormig met tussenvullingen van zavelige, vuil-gele grond. De schollen zijn aan de buitenzijde zavelig, overgaande in een grof aaneengekitte schelpformatie, terwijl de kern tot een homogene massa is versteend.

De bruikbare steen heeft een maximum dikte van 35 cm. en de afmetingen zijn vrij beperkt. In deze steen en voornamelijk in de schelplagen komen volmaakte fossielen van diverse schelpdieren voor in allerlei grootte en vorm.

De weervastheid is groot, behalve die der zavelige stukken. De kleur die bij de verse, vaste steen groenig-grijs is, kleurt en patineert spoedig tot een blanke, bruin- of gelig-witte tint.

In de Gothische bouwperiode werd de Ledesteen, samen met de hier na te noemen Gobertange, overvloedig toegepast bij de bouwwerken in het zuidwesten tot het midden van ons land. Summier vermeld, is Ledesteen en Gobertange o.a. toegepast aan: de stadhuizen te Middelburg, Veere, Bergen op Zoom en Tholen; de stadhuistoren te Hulst en het oudste gedeelte van het stadhuis te Delft; de Grote Kerk te Hulst, die te Veere, te Brouwershaven, te Wouw, te Breda en te Dordrecht, de Pieters en Hooglandse kerk te Leiden, de Oude kerk en de Nieuwekerkstoren te Delft, de Grote Kerk te Alkmaar enz. In Zierikzee, behalve voor de St. Lievenmonster-toren tevens voor het Gothische huis en „de Steen”. In Bergen op Zoom o.a. voor het Markiezenhof.

De vrij geringe dikte beperkte de toepassing voor grotere onderdelen, waar zoals gezegd, de Bentheimer zandsteen meermalen gebruikt werd. In groter afmeting echter dan de hierna te noemen Gobertange, werd de Ledesteen gebruikt voor gevel- en hoekblokken, basementen, kolommen en kapitelen, vensteromlijstingen, boogstukken en zelfs voor venstertraceringen, waar de stijlen en koppen tegen het leger werden geplaatst, hetgeen uiteraard slechte gevolgen had.

GOBERTANGE KALKSTEEN, uit de omgeving van Melin en Jodoigne of Gelde-naeken (ten zuiden van Leuven) is min of meer familie van de Ledesteen. In schachten en onderaardse gangen, wordt deze steen op een zeer primitive wijze ontgonnen.

Men graaft in het terrein een of meer diepe kokervormige putten tot men stuit op een exploitabele steenlaag. Van daaruit graaft men zijdelingse gangen waar het, tussen zanderige lagen gelegen gesteente in scholvorm wordt uitgebroken.

Naar gelang van de diepte, variëren de diktelagen, het maximum bedraagt ong. 20 cm.

Naast de Ledesteen werd de Gobertange voor plint- en waterlijsten, paramentwerk, speklagen, afdekkingen en in meerdere gevallen voor goot- en balustradeplaten in de Gothische bouwperiode veelvuldig toegepast. Hierbij zij verwezen naar wat bij de Ledesteen is vermeld.

Deze zeer weervaste, harde en fraaie steensoort patineert wit-grijs en is karakteristiek vanwege een fijne nerf die licht golvend over het oude steenoppervlak loopt, hier en daar onderbroken door een vorm, gelijkenis vertonend met een duimafdruk.

Aan zijn kwaliteiten en deze nerf, ontleent de Gobertange de naam van „het eikenhout onder de steensoorten”.

MARMER. Dit fraaie kalksteenmateriaal werd o.a. in de Renaissance veelal gebruikt voor vloertegels, ook in afwisselend patroon gelegd met de donkere Naamse tegels e.d. In kostbaarder variëteiten, is het eveneens veelvuldig toegepast voor grafmonumenten, epitafen e.d. evenals in de klassieke, de Lodewijk en Empire bouwperiodes; en te dien tijde bovendien voor vloeren, lambrizeringen, wanden en trappen, schoorsteenmantels e.d.

Uiteraard speelt bij het gebruik ervan de economische toestand van ons land en de communicatie met Frankrijk, Italië en andere landen een grote rol.

In ons land voor buitenwerk weinig toegepast, o.a. bij de tympaanvulling van het Kon. Paleis te Amsterdam, het reliëf van de Waag en het Pesthuis te Leiden, is marmer verder voor interieurs van paleizen en woonhuizen en voor grafmonumenten in kerkgebouwen in zo grote verscheidenheid gebruikt, dat het, in het kader van dit artikel, niet doenlijk is daarop dieper in te gaan.

BIJZONDERE STEENSOORTEN

GRANIET, een in de ijstijd van Scandinavië naar ons land meegevoerde gletschergesteente in de vorm van zwerfkeien, is in enkele gevallen toegepast voor fundamenten van historische gebouwen in Groningen o.a. bij de toren te Bedum en, verder zuidelijk tot aan de grens van de moraine, ook voor stut- en versterkingslagen in en bij de grondmuren van kleine bouwwerken.

GOTHLANDSE STEEN (van het Zweedse eiland Gothland), door de Oostzeevaarders als ballaststeen medegebracht, vond een enkele maal een bestemming, o.a. bij de reliëfs van het v.m. huis „In de Steenrotse” te Middelburg en werd verder gebruikt als „zoetsteen” voor het uiterst fijn nazoeten van geschuurde oppervlakken van andere natuursteen.

Dit grijs-groene materiaal vertoont aan de oppervlakte glinsterende spatjes van ingesloten mica.

ÖLANDSTEEN. Eveneens een ballaststeen door Oostzeevaarders aangevoerd, is de rode en roodbonte „Ölandsten” van het Zweedse eiland Öland, die, voor vloer-tegels gebruikt, doet denken aan de reeds genoemde Wezerzandsteen doch dichter en fijner van structuur en op de breuk overeenkomst vertoont met Naamse steen.

CAENSTEEN, ook wel „calcaire de Caen” genoemd, is een uit Normandië afkomstige, witte en fijnkorrelige kalksteen. Een identiek materiaal is toegepast bij de blindvensterkoppen in de schipkapellen van de Grote Kerk te Dordrecht, de gewelfgraadkorfjes van de Vleeshal in het Middelburgse stadhuis en verder treft men deze steen een enkele maal aan bij fijnbewerkte epitafen, veelal uit de periode van de Italiaanse Renaissance.

Niet te verwarren met de soms zeer fijnkorrelige Baumberger kalksteen, die men kan aantreffen o.a. bij gevonden altaaronderdelen e.d. eertijds geïmporteerd uit Westfalen.

ALBAST. Van dit, veelal ivoorkleurige en doorschijnende gipsmarmer, voornamelijk afkomstig uit Noord-Italië, vindt men een fraai voorbeeld van toepassing bij de liggende en de dragende figuren aan het grafmonument van Engelbrecht II van Nassau in de Grote Kerk te Breda, tevens bij medaillons van epitafen en aan de altaarretabel te Afferden (L.).

STALACTITTO MARMER (een uit kalkbezinking in de rivier ontstane marmersoort te Fiume, Italië) vertoont verwantschap met een in veel jongere tijd ontstane, hierna te noemen kalksteensoort van ongemeen karakter (houtnerfstructuur) en warme toon die zeer zeldzaam is toegepast.

Dit niet geclassificeerde materiaal, gevormd door kalkafzetting in de Romeinse waterleiding Keulen-Trier vond naar verluidt toepassing bij de schachten der dubbelzuiltjes in de Bergpoort van de St. Servaaskerk te Maastricht en werd eertijds ook tot platen gezaagd en als zeer kostbaar beschouwd. Enige dezer platen vindt men opgesteld in de Grote of St. Lebuïnuskerk te Deventer.

Een daarop veel gelijkend en mogelijk identiek materiaal werd gebruikt voor de twee zuilschachten in de Romaanse krypt te Rinsumageest.

OUDE EN NIEUWE SOORTEN

De hierboven genoemde, van oudsher bij de monumenten gebruikte natuursteensoorten, worden voor restauratiewerk, op een enkele uitzondering na, nog bij

voorkeur toegepast. Immers dan is vanwege hun karakter, de bewerking en de patinerings, aansluiting bij het oude werk het beste verzekerd. Om deze reden wordt eveneens veel bruikbaar oud materiaal, van afbraak afkomstig, opnieuw toegepast.

Al lijkt dit vanzelfsprekend, toch heeft men bij menige restauratie van oude bouwwerken aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw, weinig gelet op het gebruik van soortgelijke natuursteen en werd bij voorkeur een zachte, gemakkelijk te bewerken Franse kalksteen toegepast of de toentertijd in zwang zijnde zandsteen van Udelfangen, Bollendorf, Born enz.

Waar bovendien veelal de oorspronkelijke steensnede werd verwaarloosd en een bepaald materiaal aanleiding gaf tot een strakke en kantige bewerking en zelfs het schuren der oppervlakte werd toegepast, is het duidelijk dat het gebruikte nieuwe materiaal een ander karakter vertoonde en afwijkend patineerde bij het naastgelegen oude werk.

De op deze wijze gerestaureerde gebouwen vertonen duidelijk de lappendeken der vernieuwingen en ook heden kan men zonder moeite de ingezette stukken tellen. Bovendien werd in bepaalde gevallen weinig of geen aandacht geschonken aan de weervastheid van de in ons zeeklimaat toegepaste steen en menig vrij recent geval van herstelling vertoont reeds ernstige sporen van verwerking.

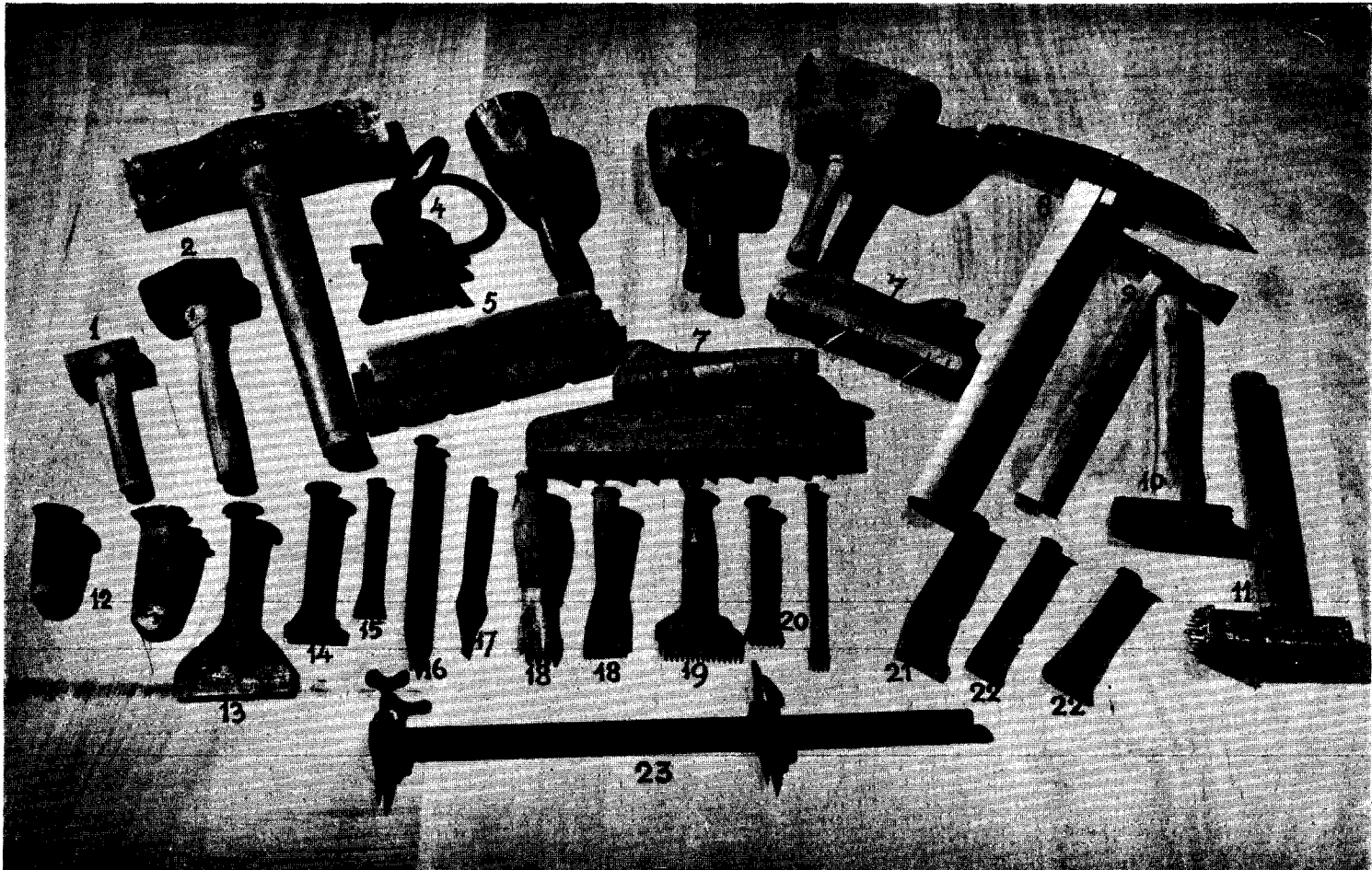
Het is dus zaak, zoveel mogelijk het oorspronkelijke materiaal weer te gebruiken, dat getoond heeft aan het gestelde doel te beantwoorden en slechts over te gaan tot andere bijpassende soorten, indien de oorspronkelijke steen niet meer verkrijgbaar is, of niet weerbestendig is gebleken.

Er zijn echter enige, van oudsher gebruikte soorten natuursteen die moeilijk of niet meer te verkrijgen zijn.

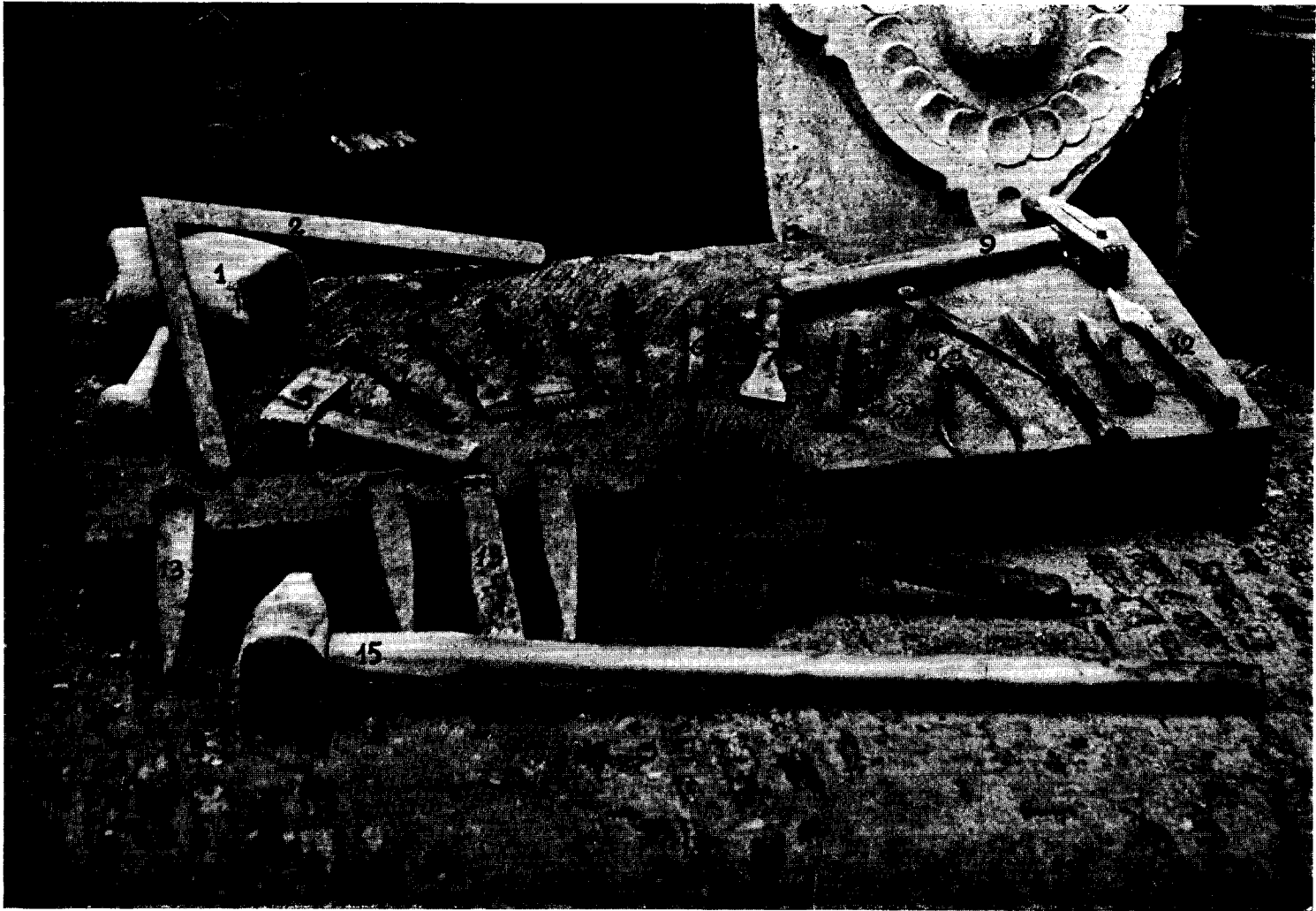
LEDESTEEEN wordt sedert een 20-tal jaren practisch niet meer ontgonnen; doch uit België kon veel afbraakmateriaal worden ingevoerd, aangezien men daar voor restauratiewerk bij voorkeur Franse kalksteen inplaats van de harde Ledesteen toepaste.

Na vergelijking van de resultaten, zijn onze naburen echter ook overgegaan tot gebruik van dit fraaie materiaal en thans is de voorraad hier te lande beperkt. De laatste jaren wordt met enig succes Franse kalksteen gebruikt van een soort en karakter die overeenkomst vertoont met het uiterlijk en de kwaliteit van de Ledesteen.

GOBERTANGE. Van de gobertange is de exploitatie kort geleden stopgezet. Wel is waar zijn er nog voorraden van nieuw en oud materiaal, doch voor dit karakteristieke gesteente zal het moeilijk zijn een equivalent te vinden.

Afb. 15. Steenhouwersgereedschap: 1. ijzeren vuistje; 2. stalen vuist; 3. vlecht; 4. wolf (voor het ophijsen bij het stellen); 5. kleine steenzaag; 6. houten hamers; 7. schaven voor zachte kalksteen; 8. spitshamer of zwaaispits; 9. bilhamer; 10. bouchard; 11. idem, doch met losse kop; 12. kielen; 13. ceseel; 14. scharreerbeitel of smal ceseel; 15. bordijzer; 16. puntbeitel of puntijzer; 17. pelijzer of ritsbeitel; 18. gradines voor zachte kalksteen; 19. tandbeitel of gradine (houder met los inzetstuk); 20. gradines met vaste tanden; 21. jop; 22. beitel-bouchards; 23. stokpasser.

Afb. 16. Steenhouwersgereedschap: 1. steenhouwershamer; 2. ijzeren haak; 3. moker of vuist; 4. tandbeitels (houders met verwisselbaar tandijzertjes); 5. bouchardebitels; 6. bordijzer; 7. smal ceseel of scharreerbeitel; 8. jop; 9. boucharde met losse kop; 10. rechte- en krompasser; 11. spits- of puntijzers; 12. pelijzer of ritsbeitel; 13. kielen; 14. grendel (verboden); 15. voorhamer.

TRACHIET, hoewel zeer weinig nodig, komt, zoals hierboven reeds is gezegd, uit de Drachenfels. Daar dit gebied als natuurreservaat is beschermd, is levering niet meer mogelijk. Weliswaar bestaan er andere soorten trachiet, doch deze missen de karakteristieke eigenschappen van het oude materiaal. Men is dan ook aangewezen op de schaarse stukken van afbraak afkomstig.

TUFSTEEN is er genoeg. Met name de Ettringer kerntuf is in technisch opzicht zelfs van betere kwaliteit dan de vroegere trastuf bij oude bouwwerken toegepast. Deze leucietuf is echter grauwer en grover en mist de bruinige toon en het meer poreuze karakter van de tras- of trachietuf uit de Nette- en Brohldalgebieden.

Al is de Ettringer tufsteen een zeer dankbaar bouw- en restauratiemateriaal, voor aansluitend werk en het inboeten van muren opgetrokken in de oude trastuf, zal met zorg een gelijksoortige steen moeten worden uitgezocht.

BENTHEIMERSTEEN. De oorspronkelijke Bentheimer-groeve wordt niet meer geëxploiteerd, doch de Gildehauserzandsteen is vrijwel gelijk en zeer goed bruikbaar.

OBERNKIRCHENER. De Obernkirchener groeve is nog volop in bedrijf en de van oudsher gebruikte soort zandsteen der diverse „banken” kan nog geheel daaraan gelijk worden geleverd.

Het mag bekend worden geacht, dat aan de bewerking van zandsteen een ernstig gevaar voor de gezondheid der steenhouwers is verbonden. Door het inademen van het bij de bewerking ontstane steenstof, dat een overmaat van kiezelzure bestanddelen bevat, is er groot gevaar voor het ontstaan van de gevreesde steenhouwersziekte of silicose.

De steenhouwerswet 1921, en de Koninklijke Besluiten ter uitvoering daarvan, hebben verschillende maatregelen vastgelegd, die onder toezicht van de Arbeidsinspectie, verplicht zijn gesteld bij het verrichten van steenhouwersarbeid. Zij hebben ten doel het gevaar voor de gezondheid der betrokken arbeiders te bestrijden en zo mogelijk te voorkomen.

Toch dient bij de bewerking van zandsteen nog met de grootste zorg te worden gewaakt tegen het optreden van de genoemde kwaal, door zoveel mogelijk te werken in de open lucht, het werkstuk nat te houden en verdere stofontwikkeling te vermijden. Het gebruik van stofzuiginstallaties, indien de bewerking op een constante plaats geschiedt, en het individuele gebruik van de bekende werk- of stofmaskers met een overdruk van toegevoerde verse lucht, zijn voorzorgsmiddelen die een wapen vormen tegen het optreden van deze funeste ziekte.

Met deze voorzorgsmaatregelen is het wellicht mogelijk, dat dit voor restauratiedoeleinden zo belangrijke en in bepaalde gevallen onontbeerlijke materiaal, ook verder in de toekomst kan worden gebruikt.

DOORNIKSE KALKSTEEN wordt nog wel ontgonnen, in hoofdzaak echter voor de kalkproductie, daar voor nieuwe bouwwerken en voor zeekeringen deze steen door ander materiaal werd verdrongen. Bovendien is de kwaliteit van de thans uitgebroken steenbanken, belangrijk minder van bouwkwaliteit dan eertijds het geval was.

Een groot bezwaar is dit echter niet, omdat de Doornikse steen betrekkelijk weinig bij monumenten in ons land is toegepast en bovendien de Naamse een vrij wel daarop gelijkend vervangingsgesteente is, dat een gelijke bewerkingswijze toelaat en in een overeenkomstige zilverachtige tint patineert. Bovendien is dit materiaal van betere kwaliteit, zodat het veelal wordt toegepast.

BAUMBERGER KALKSTEEN is nog leverbaar, zij het in beperkte mate.

Voor sterk aan weersinvloeden blootgestelde bouwonderdelen is deze echter niet voldoende weervast gebleken (vooral de meer geelgekleurde variëteit).

Voor meer beschermde gedeelten van buitenwerk en voor binnen, is het een zeer geschikt materiaal dat zich soepel en gedetailleerd laat bewerken. Voor aan verwerking blootgestelde onderdelen wordt veelal een met dit gesteente overeenkomende andere kalksteensoort toegepast.

Het spreekt vanzelf, dat naarmate het moeilijker wordt de oorspronkelijk gebruikte steen te verkrijgen ander materiaal gebruikt moet worden, ook wanneer men meer weervast materiaal wenst. Sedert verscheidene jaren is met succes gezocht naar daartoe geschikte natuursteen. Bovendien dient deze een daarmede overeenstemmend karakter te hebben, opdat ook eenzelfde, als bij het oude werk toegepaste bewerking op ongedwongen en niet geforceerde wijze mogelijk zij en de latere patine geen dissonant zal vormen in het kader der herstelling.

Wat de kalksteen betreft, kennen wij voor bepaalde gevallen enige Franse soorten o.a. Coutarnoux: gris en jaune, een mooi materiaal, waarvan het gris de meer vaste kwaliteit vertegenwoordigt en in een rustige en mooie toon, aanpassend, patineert. De carrière, die de laatste jaren minder goede steen opleverde, schijnt nu weer banken van de vroegere kwaliteit te hebben aangebroken.

De Vaurion en de Anstrudes een meer naar het lichtgelig zwemende harde en vaste steen; de gelige Antéor, de meer witte Brauvilliers, de vrij witte Messangis, de Villebois, de lichtkleurige Mezenzières en de St. Maximin in zijn door nummering onderscheiden kwaliteiten, zijn bij vele Franse kathedralen toe-

gepast en ook hier in bepaalde gevallen aangewend. Verder de Bierry, de levendige doch vanwege de fossielopeningen iets te puttige Dompierre (Pierre de Paris). De Montannier, de Faverolles en de St. Pierre Aigle, welke het bij Ledesteen goed doen.

De op het einde der vorige en in het begin dezer eeuw veel toegepaste grijs-witte St. Joire, de Morley en de zachte, zeer gemakkelijk verwerkbare Savonnière, hebben practisch afgedaan. Hoewel de, een kwart eeuw geleden veel gebruikte Euville, in de Marbrierkwaliteit een goed weervaste en prettig te bewerken steen is, wordt deze weinig meer gebruikt, daar de patinering, van zeer donker in de verdiepte gedeelten en wit op de beregende kanten, veelal niet harmonieert met andere gedeelten van het bouwwerk. Evenzo is dit het geval met de uit Engeland afkomstige Portland Stone. Deze cement-grijze, soms geelachtige kalksteen, is gelijkmatig en vast van samenstelling, doch vrij saai van uiterlijk en patineert aan de St. Pauls en andere monumenten in Londen, waar deze steen overwegend is toegepast, van diep grijs tot vrijwel zwart in de verdiepte partijen, tot spierwit op de aan regen en wind blootgestelde zijden. In ons land werd Portlandsteen toegepast bij de 18de eeuwse herstelling van het plint van de Domtoren te Utrecht.

Met de vermelding van vorengenoemde soorten zij hier volstaan, al zijn er uiteraard nog meer aan de markt. Meermalen komt het voor, dat een bepaalde met name bekende natuursteen bij verdere ontginning van andere lagen of banken in karakter, samenstelling en kwaliteit verschilt van wat tevoren daaronder werd verstaan.

Ook de groeve-eigenaar heeft dit niet in de hand; natuursteen is nu eenmaal een natuurproduct, met al de verrassingen van dien.

De naam moge dus een aanwijzing zijn, een garantie is hij niet altijd. Ook hier geldt: „Alle hout is geen timmerhout”.

Spreekt men bij natuursteen van „het leger”, dan duidt deze benaming op de laagsgewijs gevormde samenstelling van het materiaal, het sedimentgesteente.

Bij de kalksteen en de zandsteen is dit van grote betekenis, immers dit materiaal is ontstaan door geleidelijke bezinking of neerslag van de stoffen waaruit het is samengesteld. (Bij kalksteen van koolzure aard en v.n. van schelpdieren afkomstig, bij zandsteen o.a. kwarts of zand en leem met kiezelzuurverbindingen enz.).

De perioden van bezinking zijn afwisselend in tijdsduur en in samenstellende stoffen, zodat na de verstening, samenkitting en overspoeling, mede door de druk van later opgebrachte lagen, de in een bepaalde periode ontstane steenlaag, t.o.v.

een andere, kenmerken vertoont van afscheiding. Dit spreekt duidelijk bij de „banken”; laagdikten van gelijksoortig en bruikbaar materiaal, gescheiden door een niet of nauwelijks gebonden tussenstof van afwijkende samenstelling.

Deze banken zijn bij de diverse steensoorten uiteenlopend van dikte. Bij de kalksteen, o.a. bij de Gobertange en de Ledesteen in scholvorm, doch bij andere kalksteensoorten belangrijk meer, al zal de werkmaat van bruikbaar materiaal een laagdikte van 60-80 cm. veelal niet overschrijden. Dit laatste is ook het geval bij de zandsteen.

Toch is deze laagvorming of vlijing ook in de homogeen gevormde bankdikte van het materiaal merkbaar, al kost het soms moeite dit te zien.

Deze steen biedt in zijn ligging, zoals hij door de natuur is gevormd, de meeste weerstand en wordt dus volgens deze ligging, of „op het leger” in het werk toegepast of „gesteld”. Tegen het leger gesteld, veroorzaakt indringend vocht ontbinding van de steen door laagsgewijze afschilfering.

Bij eruptief gesteente als tuf is er practisch geen sprake van leger, daar de vulkanische stof, door toevoeging van water tot een brij gevormd, onder het later opgeworpen materiaal en bergdruk tot een homogene massa is versteend.

Weliswaar zijn ook hierbij banken ontstaan, doordat periodieke vorming van onderling verschillende laagsamenstelling heeft plaats gevonden.

De basaltlava, een stollingsgesteente, ontstaan uit het borrelend, door gassen doorblazen vloeibaar magma; bezit evenmin een leger, al wordt de maat van het bruikbare materiaal bepaald door krimp- en zettingscheuren.

Evenmin is bij de trachiet, een ganggesteente, sprake van een leger, al bemerkt men bij de bewerking ervan wel de kenmerken van „draad” in dit materiaal.

BEWERKING

Na te hebben kennis genomen van de verschillende soorten natuursteen, hun karakter en herkomst, is het gewenst om, zij het in het algemeen, nader in te gaan op de bewerking ervan.

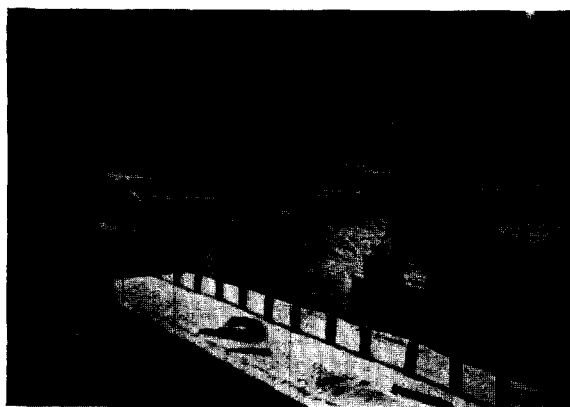
Het materiaal, uit de steengroeven elders ontgonnen, werd, naar kan worden aangenomen, in het algemeen grotendeels in z.g. „brute” blokken of stukken naar het bouwwerk vervoerd en aldaar, of in de nabijgelegen werkplaats, in de gewenste vorm verder bewerkt.

Een uitzondering op deze regel zal zijn gevolgd voor een deel van tevoren in blokvorm behakte stukken tufsteen, Ledesteen en Gobertange en andere steen voor z.g. paramentwerk; de Naamse, Doornikse, Gobertange en Ledesteenvloer-tegels en verder als enigszins „vrije maat” te gebruiken bouwonderdelen; tevens vond zulks plaats bij verscheidene monumenten in Limburg, waaraan de mergel

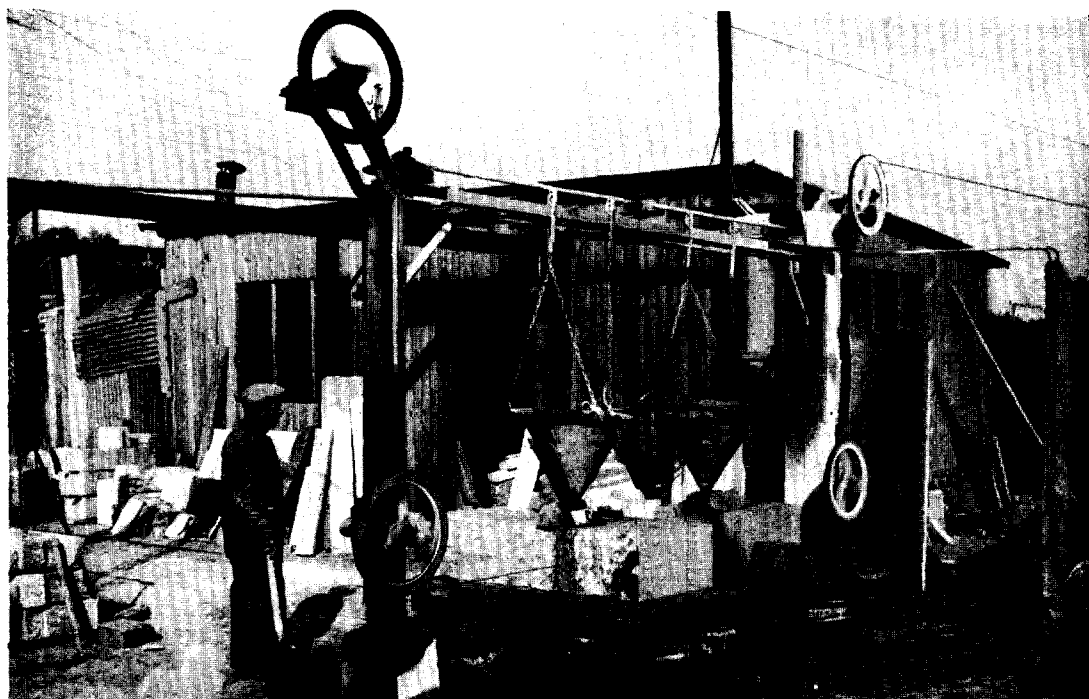
NATUURSTEEN BIJ HISTORISCHE BOUWWERKEN

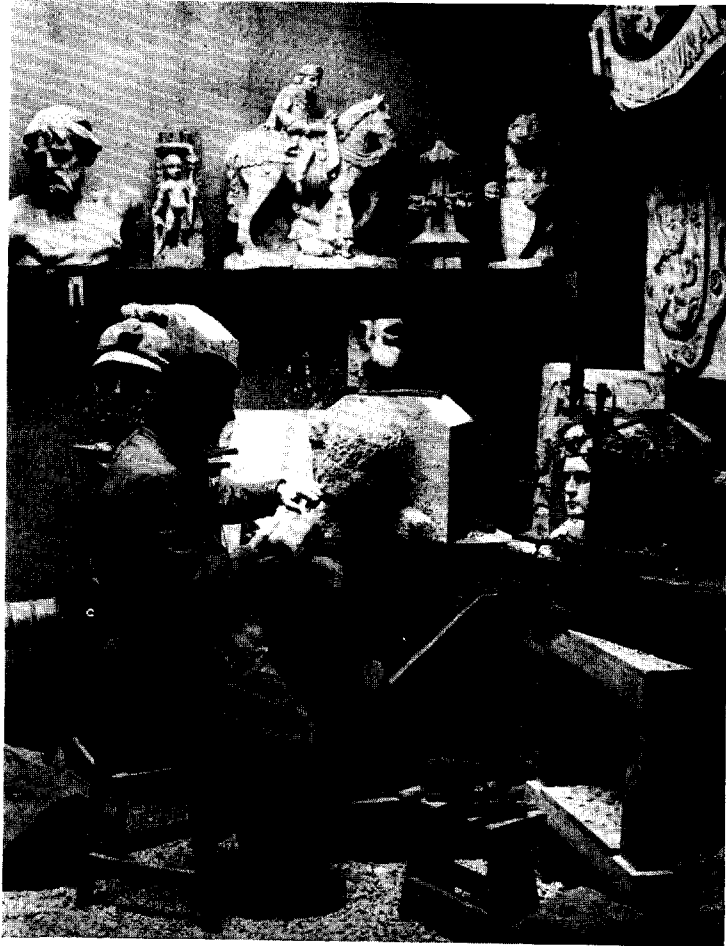
Afb. 17. Het „spitsen” van een werkstuk.

Afb. 18. Het kloven van een blok.

Afb. 19. Draadzaaginstallatie.

Afb. 20. Beeldhouwer aan de arbeid. Links: originele kop; de ontbrekende gedeelten tijdelijk met gips bijgewerkt. Rechts: bijgewerkte kop, waarop punteertoestel. Boven: gipsafgietsels.

Afb. 21. Grote kerk te Dordrecht. Kapiteel met gedeelte van de schacht en scheiboog van een der schipkolommen. Ledesteen.

(de mergelblokken van verschillende groeven hadden haar eigen formaten), de Kunrader en de ijzeroersteen werd verwerkt en de ontginning en het behouwen vlakbij kon geschieden.

Dat in bepaalde gevallen het steen- en beeldhouwwerk elders werd verricht is bekend voor het octogoon van de Nieuwe Kerktoren te Delft en vooral ten tijde van de bouwmeesters Keldermans toen, voor monumenten te Middelburg, Vere, Zierikzee enz. deze, het grotendeels in hun werkplaatsen in Vlaanderen vervaardigde beeld- en steenhouwwerk, naar de bouwplaatsen verscheepten. En later, in de Renaissance, werd de Stadhuisgevel van Leiden, door Lüder von Benthem, in Bremen klaargemaakt.

Ook verzorgden plaatselijke steenhouwerijen in dien tijd en in de Lodewijk en Empire bouw-perioden, veelal de bewerking.

In de Middeleeuwen spreekt men van de z.g. „Bauhütte”. Men zou kunnen zeggen: een werkgemeenschap bij het bouwwerk, met aan het hoofd de bouwleider of „Meester van den Wercke”; in later tijden overgaande in de Gilden.

Dat de verwerking van het materiaal veelal ter plaatse geschiedde, kan men niet alleen afleiden uit oude prenten, schilderijen en andere afbeeldingen tijdens de bouw ontstaan en uit archivalia, maar meermalen ook aan het bouwwerk zelf aflezen, daar bepaalde zendingen natuursteen, niveau-gewijze zijn verwerkt. Dit is b.v. het geval bij de schipkolommen in de Grote Kerk te Dordrecht, waar de opbouw in trachiet op een bepaald ogenblik werd vervolgd in Ledesteen, zonder dat de bewerkingswijze verandering heeft ondergaan. Tevens zal de goede opmerker het verschil in bewerking van het materiaal — dus een andere hand — ontdekken, vooral wanneer het een ornament betreft en dit aan bouwwerken uit eenzelfde bouwperiode, in een streekeigen interpretatie tot uitdrukking wordt gebracht.

Tot goed begrip van de bewerking is het gewenst eerst het steenhouwersgereedschap en het gebruik ervan, de revue te laten passeren.

Met uitzondering van enige hedendaagse verbeteringen en van het machinaal zagen, fraisen en verdere bewerkingen, is het steenhouwersambacht nog vrijwel gebleven zoals het oudtijds was.

De uit de groeve ontgonnen steen wordt in het algemeen door kloven en bij-slaan, tot vrijwel rechte, brute blokken ter verzending gereed gemaakt. Dit kan zijn in „vrije maat” of, bij strenger omschreven afmetingen, „op maat”.

Het kloven van de steen geschiedt door het met de puntbeitel en het pelijzer of de ritsbeitel inhakken van een gleuf of coupure, waarin ijzeren wiggen of kielen worden geslagen; regelmatig verdeeld slaan op deze kielen doet het blok

splijten. Tegen het „bladderen” van de steen worden ijzeren kielplaatjes aangevend. Vroeger werden in de coupure ook wel droge, houten wiggen gedreven die, daarna natgemaakt, door zwelling van het hout de steen deden splijten.

Uiteraard zal het, met rechte breukvlakken, kloven van het blok, het meeste succes opleveren bij steen met regelmatige structuur; verder, als de van elkaar te kloven gedeelten een niet te groot verschil aan volume hebben en tenslotte klooft de steen in het algemeen het meest regelmatig tegen het leger of de draad van het materiaal in.

Oneffenheden worden met het spits- of puntijzer, dan wel met de brios of de vlecht (een dubbele puntvormige „zwaaispits”, respectievelijk een houweelvormige bijl) weggeslagen. De kleinere vlecht, zij het van iets andere vorm en korter, werd in vroegere tijden ook wel bilhamer genoemd en deze is thans nog in gebruik voor het „billen” van molenstenen. Bij zachte steen gebruikt men ook de spits of bosseerhamer en de ribbenhamer met vijf puntribben.

In het buitenland komt ook de grendel er aan te pas, (een rij puntijzers in een ijzeren greep verzameld). Deze is echter hier te lande bij de steenhouderswet 1921 verboden.

Hoe harder of stugger het te bewerken materiaal is, hoe forser de bewerking zal moeten zijn. Ook de gereedschappen zijn daarmee in overeenstemming.

Bij de beitelbewerking van harde steen wordt als slaginstrument veelal de ijzeren of stalen vuist, ook wel moker genoemd, gebruikt. Voor vaste en zachte steen en bij het afwerken van verschillend materiaal, de houten steenhoudershamer in verschillende grootten. Deze hamers zijn veelal van beuken-, essen-, azijn- of perenhout met een korte wilgen- of essenhouten steel. Voor fijner werk, meestal voor de beeldhouwer, dient de halfbolvormige en cilindrische houten hamer met korte steel.

Het kloven van het blok, in als werkstuk te gebruiken gedeelten, geschiedt als hier reeds werd besproken met de ritsbeitel, de ijzeren kielen en de voorhamer of de zware moker. Kleinere gedeelten of hoeken worden afgeslagen met de jop, een stompe schuinkantige stalen beitel, die „trekt” bij een korte felle slag met de moker.

Het pellen of spitsen, d.w.z. het weghakken van ribbels of oneffenheden van het steenoppervlak, dat men „vlakken” noemt, geschiedt met het pelijzer of de ritsbeitel en ook met het spitsijzer of de puntbeitel.

Betreft het een werkstuk met voegvlakken, dan zal men eerst een randslag leggen, waarop met korte houten of ijzeren reien „van scheluwte wordt gezicht”. De overtollige steen tussen de randen wordt met het tandijzer of de gradine (een beitel met vaste tanden; tegenwoordig veelal een houder met verwisselbare

losse tandijzertjes) verder weggeslagen of „geruimd”. Bij dit voorlopig vlakken wordt eveneens veelal gebruik gemaakt van de bouchard. Dit is een stalen hamer, waarvan één of twee kopzijden zijn voorzien van scherpe in wafelvorm aangebrachte tanden, dan wel van een ingeklemde, dito, losse kop. De wettelijk toegestane zwaarte van een bouchard is 3.25 kg.

Over dit voorbereekte steenoppervlak wordt bij niet te harde steen met het ceseel (een zeer brede beitel van 8-10 cm.) en vervolgens meestal met een smaller ceseel of de scharreerbeitel en de vrij zware houten hamer, een vlakke, brede scharreerslag gelegd, zo bekend bij het oude werk.

Betreft het geprofileerd werk, dan vormen de twee tegenover elkander liggende voegvlakken het uitgangspunt waarop het profiel wordt afgeschreven. Vroeger met de stift ingekrast, geschiedt dit thans met bloedsteen (een splinterig stukje ijzeroxyde) of met het harde steenhouwerspotlood.

Men vindt bij de oude werkstukken nog duidelijk de ingekraste hulplijnen waarop de meetkundige of andere constructie van de vormgeving is gebaseerd. Uiteraard zijn vrijwel zeker afschrijfmallen gebruikt, zoals ook thans nog wordt gedaan.

De overtollige steen wordt er afgejopt of met de beitel afgeslagen. Langs de afgeschreven lijn wordt de randslag gelegd, meestal met het smallere bordijzer (eenzelfde soort beitel als de scharreerbeitel, doch iets stugger van vouw en ook scherper). Vervolgens wordt het teveel aan steendikte weggespitst, dan wel met het tandijzer weggeslagen, of, indien het werkstuk en de soort steen dit toelaat, met de bouchard gevlaakt.

Daarna kan verder worden gegaan met scharreeren, dat bij de oudere bouwwerken tevens de afwerking betekent, al spreekt het vanzelf dat ook hierin nuances voorkomen.

Het materiaal en ook de profilering bepalen in vele gevallen de manier van bewerking en toch, men ziet dat het doel op de meest natuurlijke en directe wijze wordt bereikt.

Zo gebruikt men voor de voegvlakken de royale, brede en glijdende beitelslag van de scharreerbeitel, welke alleen ten doel heeft een vrij regelmatig vlak te verkrijgen en voor de profileringen bovendien nog de sporen van de maatgevende randslag, ter voorkoming van het splinteren der kanten, enigszins schuin ingezet met het scherpe bordijzer. Vanuit deze, de scherpe zijden van de steen beschermende randslag, de scharreerslag, medevloeiend met het profiel en op de vlakke zijden van het werkstuk, de royale stevige vlag, vrijwel nooit precies haaks op de lengterichting daarvan. Dit geschiedde omdat de stand van het werkstuk en de lichaamshouding van de steenhouwer, de werkwijze bepaalde, zoals bij de profiel-

bewerking de meest logische en economische beitelvoering dit deed. Men zal ook in de bewerkte steenoppervlakte nog de oneffenheden zien, de putjes van uitgesprongen steen, ontstaan bij het spitsen.

Deze en andere factoren vormen de charme van het oude werk, dat spreekt van het vakmanschap of de vakbewustheid, het weten en het kunnen van degene, die het gereedschap bestuurde.

Wij zien ook wel de fijnere bewerking van meer gecompliceerde onderdelen, maar altijd spreekt uit de bewerking het karakter van het onderdeel en van het materiaal. Al komt dan in de 18de eeuw de zeer regelmatig verdeelde beitelslag, „het frijnen” in zwang, nimmer ontaardt dit in de venijnige en gewilde steekslag op een tevoren tot in de finesses gevlakt en doodgeschuurd werkstuk zoals dat in latere tijden geschiedde, en waarbij de frijnslagen met zoveel stuks per centimeter worden gemeten.

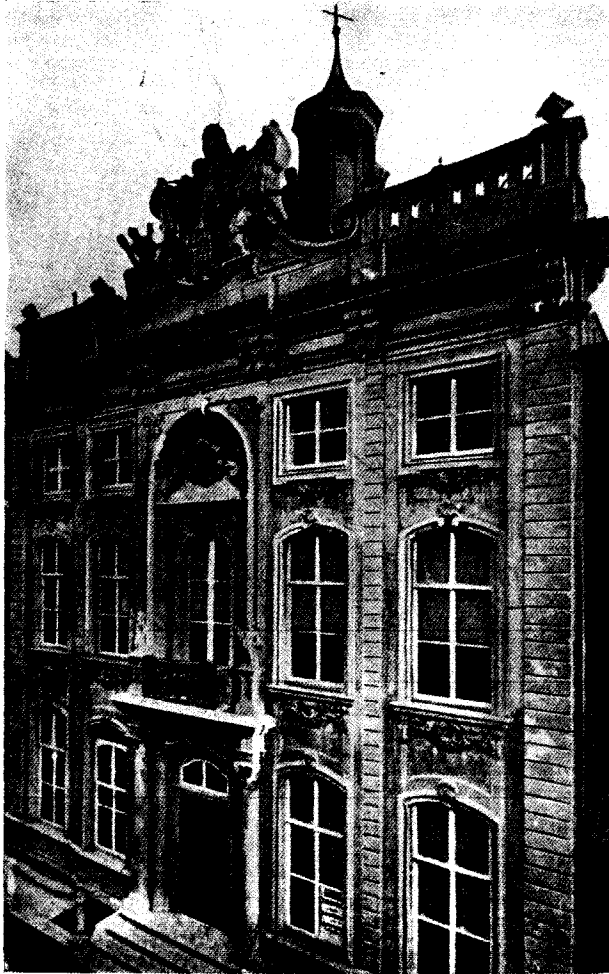
Ook kende men niet de waaier-, de kathedraal- en visgraatslagen, die beogen het oppervlak „levendiger” te maken. Neen, de bewerking was het middel om op de meest logische en economische wijze het doel te bereiken, dat men zich voor ogen had gesteld: een werkstuk als element van het bouwwerk.

De zachte mergel werd gekloofd of met de trekzaag in blokken verdeeld en verder gevlakt of in profiel gehakt, gestoken of geschaafd, hetzij met de bijl, een brede beitel, of met de steenschaaf (d.i. een blokje hout met veelal zig-zag daarin gevatte ijzeren plaatjes, al of niet getand).

De trastufsteen uit de Romaanse en ten dele ook uit de Gothische bouwperiode werd, voorzover het „paramentwerk” betrof, dus de in verband te metselen blokjes van vlakke gevelpartijen, veelal gekliefd en met het bijltje beslagen.

Geschuurde oppervlakken van grafzerken, vloertegels en dergelijke in Naamse, Doornikse en hardsteen en ook in marmer, ondergingen eenzelfde voorbewerking van kloven, pellen en scharreren. Zij werden daarbij al of niet fijner bewerkt, waarna de in het gezicht komende vlakken werden opgeschuurd met biksteen (Bentheimer), zand en water; marmer en hardsteen werd tenslotte veelal gezocht met Gothlandse steen. Een efficiënter schuurproces van vloertegels vond eveneens plaats in de „molen”, bestaande uit een door paarden- of ossenkracht bewogen, horizontaal om zijn as draaiende molensteen, waaronder een aantal tegels werden gelegd en het schuurproces met water en zand sneller verliep. Eenzelfde soort schuurprocede kwam voor, waarbij de tegels, met de vlakke zijden op elkaar gelegd, met behulp van water en zand, elkander schuurden; meestal had dit plaats in de watermolen.

De geschuurde oppervlakken zijn niet volkomen vlak, integendeel, meermalen

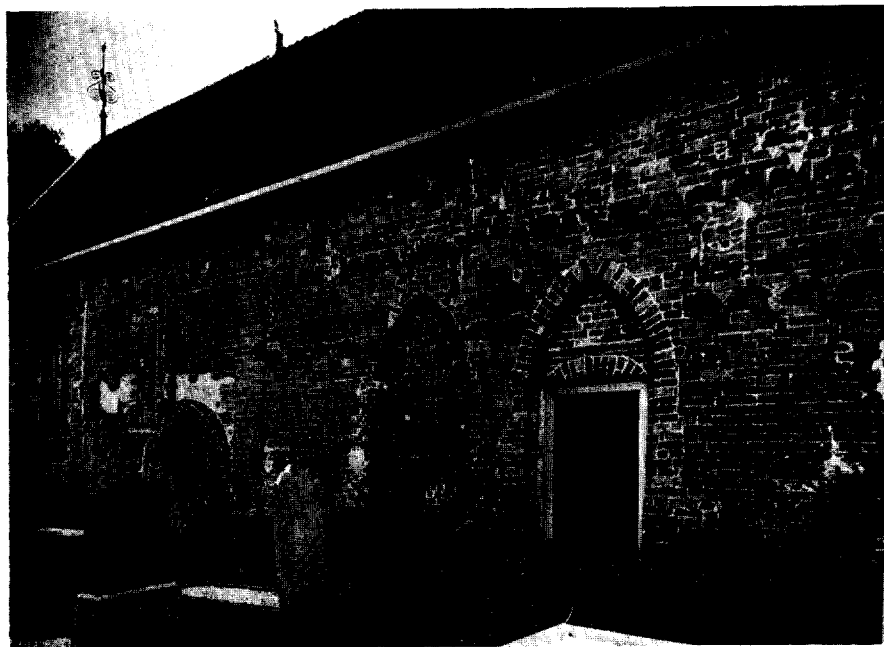

Afb. 22. Provinciale Bibliotheek Middelburg.
Gevel van hardsteen.

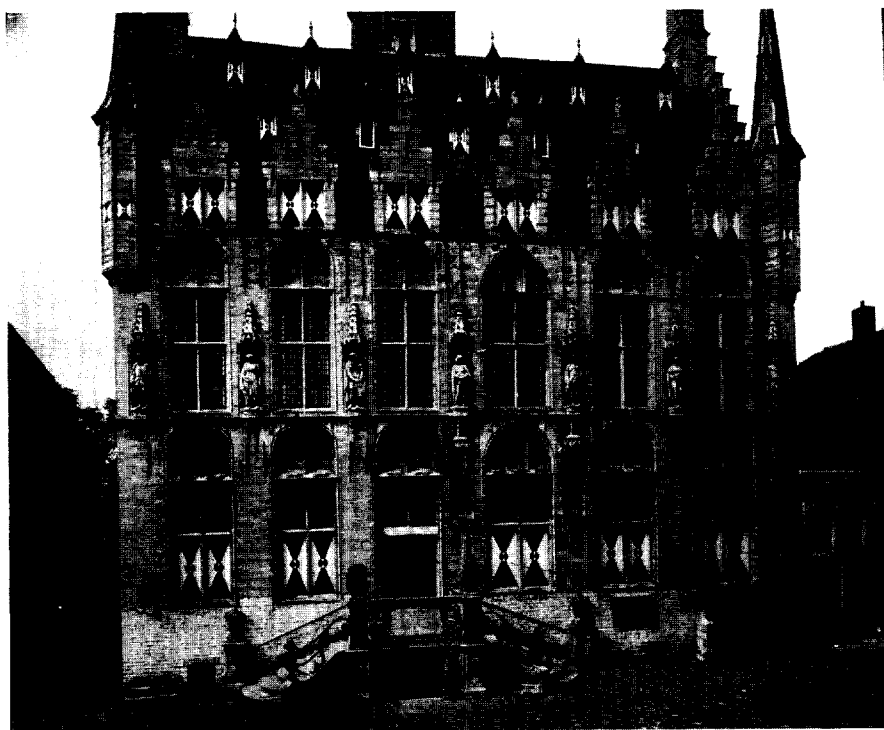

Afb. 23. Oude Kerk te Delft, kapeltopgevel Noord-oostzijde.
Bentheimerzandsteen.

NATUURSTEEN BIJ HISTORISCHE BOUWWERKEN

Afb. 24. Ned. Herv. Kerk te Jelsum (Fr.). Noordmuur van trastufsteen, latere toegangen en blindnis van Friese baksteenmoppen.

Afb. 25. Stadhuis Veere. Plint Gobertange, opbouw Ledesteen, bordestrap hardsteen, nieuwe beelden Goutarnoux.

ziet men nog de sporen van de voorbereiding. Het oppervlak heeft ook hierdoor nog een zekere levendigheid behouden en aan vloertegels is door het „kant-rechten” der zijden, het strakke, lijnrechte karakter ontnomen.

Bij het uitvoeren van het steenhouwwerk voor de onderdelen van het bouwwerk, spreekt het begrip van wat men ging maken al direct bij de aanvang, de voorbereiding ervan. Het is onjuist, dat alles ruwweg „op het oog” en spontaan werd vervaardigd en nonchalance een der kenmerken is van het oude bouw-begrip. Integendeel, sommige bouwwerken spreken van een minitieuze uitvoering en andere van een kloeke bewerking, echter steeds met het stempel van kundige vakbewustheid. Dit blijkt al direct uit de wijze waarop een werkstuk werd aangevangen; n.l. bij de afschrijving van de grondvormen en de profilering.

Op gespaard gebleven kopeinden van menig profielstuk, hetzij eenvoudig of ingewikkeld, treft men nog de ingekraste hart- en hulplijnen aan, die gediend hebben tot bepaling der omtreksvormen. Ook de mal, voor meervouden van eenzelfde werkstuk, zal volgens ditzelfde principe vervaardigd zijn, doch uit de afschrijving op het bouwdeel zelve blijkt duidelijk dat zij niet domweg werd gebruikt, doch in het systeem paste.

Van de omlijning uitgaande, werd verder op het oog de gewenste vorm gehakt en zeker zal ook de rei wel zijn gebruikt, doch alleen om de goede richting te controleren. Rei en mal waren hulpmiddelen, decreteren deden zij niet.

De gespannenheid van het steenhouwerswerk is een soortgelijk geval, hetzelfde als de met zekerheid uit de hand getrokken lijn, die zich voor het oog zo gunstig onderscheidt van de zielloos langs de lineaal getrokkenene.

Ook bij het ornament en verder bouw- en beeldhouwwerk treffen wij deze omstandigheid aan. Zeker zal men tevoren studies en modellen hebben vervaardigd, maar de hoofdmaatvoering op het werkstuk en de direct daarop gevolgde bewerking, spreekt een welbewuste en niet slaafs doorgevoerde vormtaal.

De hedendaagse, bij het ornamenteren of beeldhouwen gevolgde methode van het boetseren in klei, het afgieten van het model in gips, doch vooral het daarna, met behulp van het punteertoestel uiterst nauwkeurig overbrengen van zeer vele hoogte- en dieptepunten op de in bewerking zijnde steen, leidt tot het gevaar van een zielloos nabootsen van het ontwerp.

Bovendien kan dit veroorzaken, dat het definitieve ornament of het beeldhouwwerk, een copie dreigt te worden van dit ontwerp, vooral als het werkstuk door een andere hand wordt uitgevoerd.

Slechts dan kan een goed eindresultaat worden verwacht, als de beeldhouwer tijdens het ontwerpen het karakter van het materiaal waarin de uitvoering zal

plaats vinden, aanvoelt en zich dit duidelijk voor ogen stelt; m.a.w. wanneer hij reeds tevoren rekening houdt met de mogelijkheden die dit biedt en hij bovendien de einduitvoering zelf in de hand houdt.

Behalve de hierboven geschetste, van oudsher gebruikelijke wijze van ontginning en voorbewerking van de steen, kent onze tijd ook mechanische methoden, b.v. door het pneumatisch boren van spring- en kloofgaten en het uitzagen met de zaagkabel.

In de werkplaatsen of steenhouwerijen vindt de verdere bewerking plaats, door het in stukken of in platen zagen van de gewonnen blokken met de draadzaag, een mechanisch bewogen, op schijven lopende lange, getorst-stalen draadkabel zonder einde, die, met behulp van geleide gewichten en toevoeging van water en zand, door de steen snijdt.

Met de armure of raamzaag, een verticaal op en neer bewegend samenstel van stalen zaagbladen, zonder tanden; of bij bepaalde, extra harde insluitsels bevattende, steensoorten (o.a. Ettringer tuf) met op de zaagbladsnede ingezette industrie-diamantjes. Ook deze verricht met behulp van water en zand haar taak en levert zeer nauwkeurig afgesteld werk.

Een andere mogelijkheid biedt het gebruik van de carborundum cirkelzaag, een zeer snel om haar as draaiende en veelal verstelbare stalen schijf met carborundum oppervlak. Deze doorsnijdt en „fraist”, onder toevoeging van koelwater, de steen zeer snel. Ook kan het grof- en fijnschuren der steenoppervlakken plaats hebben met behulp van een schuurmachine met sneldraaiende horizontale schuur-schijf, met carborundum, onder toevoeging van water en eventueel van zand. Inplaats van het nazoeten met Gothlandse steen kent men thans het polijsten van daartoe geschikt materiaal met een op eenzelfde principe berustende polijstschijf onder toevoeging van amaril- en loodpoeder en andere stoffen. De carborundumsteen heeft bij handwerk veelal de biksteen en de Gothlandse steen vervangen.

Vanzelfsprekend is het materiaalverlies bij het zagen van de steen veel minder dan bij het kloven. Bij deze mechanische werkwijze wordt verder aan arbeidsprestatie gewonnen, mede omdat de te bewerken oppervlakken vrijwel vlak zijn. Het is echter niet alles winst, want de voor de hand liggende „directe” eindbewerking over het gezaagde steenoppervlak, sluit alle bewegelijkheid uit en leidt tot overdreven strakheid, daar de grondvorm niet is ontstaan en geleid door de beitervoering, doch is gedecreteerd door de machine.

Hoewel in bepaalde gevallen het zagen en machinaal voorwerken van daartoe geschikte steen tot handzame werkstukken geen bezwaar zal opleveren en financiële voordelen biedt, kan het zagen funest zijn, wanneer de steen verborgen ge-

breken of z.g. „steken” bezit, die bij het kloven meermalen direct aan het licht treden. Dit levert dan verlies op aan steen, doch winst aan betrouwbaar werkmateriaal.

De gezaagde oppervlakte zal bij vlak en in het gezicht komend werk „overmaat” moeten hebben en een forse voorbereiding dienen te ondergaan om het beweeglijk oppervlak, dat gekloofde steen bij de verdere handbewerking als het ware vanzelfsprekend krijgt, ook hier te benaderen.

Het machinaal zagen en schuren en het met de carborundumschijf afzagen der zijden van natuursteentegels, geven deze het aanzien van éénvormige platen en zij verliezen daardoor de charme, die de oude tegels bezitten. Deze zijn weliswaar eveneens geschuurd, doch over het bewogen oppervlak der voorbereiding. Dit en het met de beitel „kantrechten” der zijden, geeft de soepelheid van aansluiting waardoor de vloer zijn belopen karakter verkrijgt.

Het vóórboren en de pneumatische beitelbewerking van natuursteen worden hier slechts aangestipt als een mogelijkheid van de hedendaagse techniek en doen verder niet ter zake.

Niet blind zijnde voor de hulpmiddelen die de tegenwoordige techniek bieden kan (in eigentijdse vormgeving en bouw zeker op haar plaats), dient men het bij restauratiewerk van historische bouwwerken te laten bij deze hulp; soms een welkom middel, doch nimmer het doel.

Dit doel, de schoonheid der steenbewerking, die bij onze oude bouwwerken terecht bewondering verdient, ontleent zijn waarde niet aan uiterlijke schijn. Het ware karakter daarvan wordt bepaald door overwegingen van doeltreffendheid, en vindt dank zij het vakmanschap zijn uitdrukking in het materiaal.

De photo's werden, voorzover zij geen eigendom waren van de schrijver, verstrekt door de Heer Van der Schaft en door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Aan hen die welwillend gegevens verstrekten voor dit artikel, zij hier dank gebracht.

NATURAL STONE OF HISTORICAL MONUMENTS

BY J. A. L. BOM

All natural stone, used for our historical monuments had to be imported, and mostly came by way of the rivers. From the present Netherlands only in the province of Limburg natural stone could be found, chiefly marl. From Germany came tuff-stone, basalt-lava, trachyte, Weser-, Baumberger-, Gildehauser-, Oberkirchner-, and Bentheimer-stone, from Belgium the Namur-, Tournai-, Lede-, Gobertange-, Ecaussines-, Grès-, and Sichem-stone, whereas different kinds of marbles were ordered from Belgium, France and Italy.

The marl was used mainly in Limburg, but for a few exceptions (Nymegen, Woudrichem). The tuff was used all over the country from the Carolingian period untill the end of the Gothic. It came

from the Eifel. The very hard trachyte is rather rare. The red sandstone from the Weserregion was used for details, the Bentheimer came into fashion towards the end of the 15th century, unfortunately its patina gets very black. The Oberkirchner dates mostly from the 16th and 17th century (Royal Palace Amsterdam). The Tournai-stone is an exception in our country outside of Zeeland. The Namur-stone, from the Ardennes is a favorite material specially in the Southern Provinces. The Ecaussines-stone is chiefly used for details, though whole facades of it have been made in the 18th century. In the Western part of the country the late Gothic mainly uses Lede- and Gobertange-stone, of a lovely white colour.

All this material is still used by preference for restaurations, though some of these are not available anymore. Some French limestones have proved to be a useful equivalent, as for instance Coutarnaux, Vaurion, Antéor, St. Pierre Aigle etc.

Usually the stone was send in rough blocks to be cut on the spot. An exception must be made for the Lede and Gobertange, as many parts, like capitals, were send ready made from the quarry.

The author includes a detailed description of the different tools used for stonecutting.

The old working method seems to have required a very careful execution by hand of the designs, avoiding all carelessness.

Mechanical labour inevitably leads to lifeless plastic forms. The beauty of the stonework results from the craftsmanship of the stonecutters.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgitorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10.— ; voor Verenigingen f 15.—

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De Nederl. Bouwk. in het begin van de negentiende eeuw

R. C. Hekker

De Utrechts-Haagse bouwmeester-beeldhouwer Adriaen Fredericksz. van Ouden-
dijk en de beelden op de poort van het Weeshuis te Buren

Prof. Dr. E. Neurdenburg

Het schippers-antependium in het bezit van het Gemeentemuseum te Nijmegen

Dr. G. T. van Ysselsteyn

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda :

*Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de
Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.*

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

DECEMBER 1949

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Leens. Ned. Herv. Kerk.

Deze kerk is in restauratie.

Architecten: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

FRIESLAND

Eestrum. (Gem. Tietjerksteradeel). Ned. Herv. Kerk.

Deze kerk is in restauratie.

Architecten: A. Baart en Zn. te Leeuwarden.

Oosterwierum. Grafzerken op het Kerkhof der Ned. Herv. Kerk.

Werkzaamheden tot behoud van de grafzerken zullen verricht worden.

Leiding: A. Baart te Leeuwarden.

DRENTE

Bruntinge. Boerderij G. 13.

Deze boerderij is in restauratie.

Leiding: E. Kiestra te Westerbork.

OVERIJSEL

Zwolle. O. L. Vrouwe-Kerk.

Aan het dak zullen enkele herstelwerkzaamheden worden verricht.

Architect: J. Leussink te Zwolle.

GELDERLAND

Doesburg. Meipoortstraat B. 33.

De voorlopige voorzieningen aan dit pand zijn voltooid.

Leiding: N. de Wolf te Doesburg.

Elburg. Ellenstraat 27.

De restauratie is in voorbereiding.

Leiding: Architectenbureau Pruis en Postema te Elburg.

Rhenoy. (Gem. Beesd). Toren der Ned. Herv. Kerk.

Is reeds enige tijd in restauratie.

Architect: J. L. van Deutekom te Zoelmond.

UTRECHT

Amerongen. Ned. Herv. Kerk.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.

Architect: J. G. A. Heineman te Velp.

NOORDHOLLAND

Amsterdam. Keizersgracht 716.

Dit perceel is in restauratie.

Architect: P. C. Verheus te Amsterdam.

Groet. Toren der Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is in uitvoering.

Architect: F. B. Jantzen te Amsterdam.

Haarlem. Spaarne 42.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Hoorn. Binnenluiendijk 3.

De restauratie is voltooid.
Architect: F. B. Jantzen te Amsterdam.

— Italiaanse Zeedijk 58.

De restauratie is in voorbereiding.
Architect: V. J. Polman te Hoorn.

Oosterblokker. (Gem. Blokker). Boerderij Nr. 39.

De restauratie is in voorbereiding.
Architect: V. J. Polman te Hoorn.

Schoorl. Toren der Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is in uitvoering.
Architect: F. B. Jantzen te Amsterdam.

ZUIDHOLLAND

Brielle. Maarland 24.

Enkele werkzaamheden aan dit de Ver. „Hendrick de Keyser” in eigendom toebehorende pand zijn in voorbereiding.

Delft. Ned. Herv.- of Oude Kerk.

Deze kerk is in restauratie.
Architect: H. van der Kloot Meyburg te 's-Gravenhage.

— Oude Delft 49.

Enkele restauratiewerkzaamheden aan dit de Ver. „Hendrick de Keyser” in eigendom toebehorende pand zullen verricht worden.

's-Gravenhage. Oud-Katholieke Kerk.

Deze kerk is in restauratie.
Architect: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.

Leiden. Hooglandse Kerkgracht 17, Armeweese- en Kinderhuis.

In voorbereiding is de restauratie van de zandstenen poortbekroning.

Leiding der werkzaamheden: Architectenbureau Dekker en van der Sterre te Hazerswoude.
Leiding voor het beeldhouwwerk: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Leiden. v.m. Latijnse School.

De restauratie is in voorbereiding.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Nieuwpoort. Raadhuis.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: Died Visser te Schoonhoven.

ZEELAND

Hulst. Stadhuis.

De restauratie is in voorbereiding.
Architect: G. M. Sturm te Goes.

IJzendijke. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is voltooid.
Architect: J. H. Groenewegen te Amsterdam.

Noordgouwe. Conyers- of Pottershuisjes.

De restauratie is aangevangen.
Leiding: Centrale Dienst N.-Zeeland van Bouw en Woningtoezicht en Gemeentewerken.

Oostkapelle. Toren der Ned. Herv. Kerk.

Deze toren zal t.z.t. gerestaureerd worden.
Leiding: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg en G. M. Sturm te Goes.

NOORD-BRABANT

Breda. Haagdijk 22.

Consolidatiewerkzaamheden zijn in voorbereiding.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Heeswijk. Kasteel.

De restauratie is in voorbereiding.
Leiding: Architecten H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

OPGRAVINGS-NIEUWS

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Berkel (Z.H.). Bij gelegenheid van de afbraak van het koor der Ned. Herv. Kerk te Berkel kon een onderzoek worden ingesteld naar hetgeen er aan resten van een ouder gebouw in de bodem bewaard was gebleven.

Van de meerschepige gothische baksteenkerk was tot voor enige weken, met uitzondering van de toren, nog slechts het koor bewaard. Het schip werd in de 17de eeuw wegens verzakkingen afgebroken en door het huidige gebouw vervangen, dat reeds sporen van hetzelfde euvel vertoont. Een zeer drassige veenbodem is de oorzaak van de gestage ondergang der verschillende kerkgebouwen op deze plaats.

Gebleken is, dat aan het polygonale gothische koor een rechte baksteensluiting is voorafgegaan.

Annex met deze opgraving werd door Dr. J. Huizinga, conservator aan het anatomisch laboratorium te Utrecht, begonnen met een anthropologisch onderzoek van het skeletmateriaal, dat in de onderscheiden grafkelders en graven voor de dag kwam. Aanleiding tot deze anthropologische waarnemingen was de mogelijkheid, dat in de kerk te Berkel begraving heeft plaats gehad van de stoffelijke resten van Johan van Oldenbarneveldt. Sinds jaar en dag verkeert men in het onzekere over de laatste rustplaats van de landsadvocaat. In aanmerking komen daarvoor o.a. de voormalige hofkapel te 's Gravenhage, waar men in 't laatst van de vorige eeuw vergeefse en naar de tegenwoordige methode van onderzoek, onvoldoende pogingen in het werk heeft gesteld om het gebeente van Van Oldenbarneveldt terug te vinden, de St. Joriskerk te Amersfoort en de kerk te Berkel, deze laatste omdat Johan van Oldenbarneveldt heer was van Berkel en Rodenrijs.

Slechts het koor van de Berkelse kerk was thans voor onderzoek beschikbaar. Tot heden is het skelet van de oude raadpensionaris niet gevonden.

Deersum. Een klein systematisch onderzoek van het romano-gothische, bakstenen kerkgebouw, dat gerestaureerd wordt, toonde aan, dat er op deze plaats geen oudere kerk gestaan heeft.

Egmond Binnen. Op het voormalige abdijterrein kwamen bij het planten van bomen in slechte staat verkerende bakstenen fundamenten te voorschijn. Behalve aan een omheiningmuur van een deel van het oude klooster is nog gedacht aan overblijfselen van visvijvers. De vondsten wetten een systematisch onderzoek niet.

Etten (Gld.). Aan het einde van de restauratie van het polygonale baksteenkoor der Ned. Herv. Kerk te Etten werd een onderzoek ingesteld naar de eventuele overblijfselen van het koor, dat behoort moet hebben bij de romaanse tufsteenkerk, waarvan de huidige toren een waardevolle rest vertegenwoordigt. Gebleken is, dat de romaanse kerk een eenschepig, versmald rechtmatig gebouw geweest is. Het opgaande tufstenen werk was aangelegd op een zware vleilaag van veldkeien.

In de Oostelijke sluitingsmuur van het gothische koor bevindt zich een opening, die zeer waarschijnlijk als een dodenlicht-hagioscoop beschouwd moet worden.

Noordwijkerhout. Bij het egaliseren en voor beplanting geschikt maken van het sinds lang voor begraving gesloten kerkhof rondom de Ned. Herv. Kerk te Noordwijkerhout kwamen de bakstenen fundamenten van het voormalige, rechte gothische koor aan het licht, alsmede de ronde sluiting van een oudere kerk, eveneens van baksteen. Op de scheiding van deze absies en het schip bevond zich een put.

Het kerkhof met ringweg is het centrum van het dorp en een mooi voorbeeld van een cimeteriocentrische dorpsaanleg. Door de afbraak van een groot deel der kerk in vroeger tijd is de oorspronkelijke harmonie tussen het met een muurtje omheinde sacrale gebied en het kerkgebouw verloren gegaan.

Oude Niedorp (N.H.). In de afgelopen maanden werden bouwkundige onderzoekingen verricht ten behoeve van de restauratie in en bij de Ned. Herv. Kerk te Oude Niedorp. Dit fundamentenonderzoek geschiedde door de architect, de heer Lutjehaarms te Schagen, die van één en ander uitvoerige tekeningen maakte. Een meer syste-

matisch onderzoek onder leiding van de R.O.B. wordt overwogen.

Venlo. Bij voortgezette graafwerken voor de bouw van huizen in de verwoeste gedeelten van

de stad kwamen wederom verschillende romeinse vondsten aan het licht. Voorzover de lokale toestanden dit thans nog toelaten wordt door de R.O.B. een systematisch onderzoek ingesteld.

GLAZEMA

BUITENLAND

BELGIE

Muizen (bij Mechelen). Hier werden onder de middeleeuwse, thans tot op de fundamenten afgebroken kerk de zware funderingen aangetroffen van een veelhoekig gebouw. Zeer waarschijnlijk betreft het hier een polygonaal Karolingische kerk, die vergelijkbaar is met de veelhoekige kapel te Nijmegen. De opgraving geschiedde met supervisie van Prof. J. Breuer, directeur van de Belgische Opgravingsdienst, door Dr. J. Mertens te Mechelen.

LUXEMBURG

Echternach. Voorlopige opgravingen in de zeer gehavende basiliek van de H. Willibrordus hebben een graf aan het licht gebracht, dat zeer waarschijnlijk als de reliekentombe van de grote heilige beschouwd moet worden.

Op een ongeveer 2 meter onder de tegenwoordige kerkvloer gelegen, roodvertinde, uit grijze mortel gestorte vloer werden kalkstenen, vierkante paaltjes en platte platen, eveneens van kalksteen, aangetroffen. De paaltjes hebben in twee van de zijanten gleuven voor het inschuiwen der platen.

De tombe, waarvan een klein gedeelte nog in situ werd aangetroffen, moet een constructie gehad hebben van in vierkante stijlen gevatte, enigzins langwerpige platen. Verschillende van deze onderdelen waren versierd met in de steen gehakte, merovingische vlechtbandornamenten. Vermoedelijk was er in één der smalle zijden een fenestella. Aan de Oostkant van de tombe, die

zich in de as van de kerk bevond en Oost-West gericht was, waren een paar vrij zware pijlertjes gebouwd, zeer waarschijnlijk voor het dragen van een altaarsteen. Deze mensa moet dan ongeveer 1.75×1 m groot geweest zijn. De gehele dispositie wekt sterk de gedachte, dat de tombe met het oostelijk deel zich onder het altaar bevond en dat het overige deel vóór het altaar te zien was en gelegenheid bood de relieken te vereren. De celebrant moet achter het altaar gestaan hebben.

De ornamenten op de paaltjes en de platen zijn op sommige plaatsen met pleister bedekt. De mogelijkheid bestaat dan ook, dat dit materiaal reeds vroeger gebruikt werd, of dat de tombe naderhand gerestaureerd is geworden.

Op grond van verschillende losse vondsten meent men, dat de tombe met dunne marmerplaten bekleed is geweest.

Men stelt zich thans de vraag, of deze rijke tombe, waarvan de maten overeenstemmen met die van de thans nog in de confessio zich bevindende oorspronkelijke sarcophaag van de H. Willibrordus, dateert uit het jaar 739, of dat hij later ontstond. Het laatste wordt het meest aannemelijk geacht, omdat men achter het altaar een bodemgraf gevonden heeft. In dit graf zou de H. Willibrordus zijn bijgezet. Vermoedelijk is het gebeente bij gelegenheid van de translatie uit dit graf naar de tombe overgebracht. Dit moet vóór 800 hebben plaats gevonden, aangezien omstreeks dit jaar de merovingische kerk vernield werd.

De opgraving geschiedde door de Service des Fouilles in Luxemburg.

GLAZEMA

RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Met ingang van 1 Januari 1950 is aan Prof. Dr. A. E. van Giffen, Hoogleraar in de Archaeologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen en de Universiteit van Amsterdam, op zijn verzoek wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd eervol ontslag verleend, met dank voor de bewezen diensten als hoofd van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Prof. Van Giffen, aanvankelijk assistent aan het Zoölogisch Laboratorium te Groningen, in 1913 gepromoveerd op een proefschrift, getiteld „Die Fauna der Wurten”, was van 1912 tot 1917 conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Van 1917 tot 1920 was de Heer Van Giffen conservator aan het Zoölogisch Laboratorium te Groningen en als zodanig belast met

de leiding van het terpenonderzoek voor de Vereniging voor Terpenonderzoek, conservator aan het Prov. Museum van Drente te Assen en inspecteur van de voor- en vroeg-historische afdeling van het Museum voor Provincie en Stad te Groningen. In 1921 werd Dr. Van Giffen directeur van het op zijn instigatie opgerichte Biologisch Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, met welk directoraat hij ook in de komende jaren belast zal blijven. In 1930 werd Dr. Van Giffen lector in de Praehistorie aan de Universiteit te Groningen, in 1939 Buitengewoon Hoogleraar aan dezelfde Universiteit en in 1941 Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.

Bij de reorganisatie en centralisatie van het oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland in 1947, ten gevolge waarvan een Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek tot stand kwam, werd Prof. Van Giffen met de leiding van deze dienst belast.

Onder zijn bestuur is de Rijksdienst van een betrekkelijk klein instituut te 's-Gravenhage en te Groningen uitgegroeid tot een krachtig en snel werkend lichaam, dat thans te Amersfoort gevestigd is en van hieruit het oudheidkundig bodemonderzoek in geheel Nederland, in samenwerking met andere wetenschappelijke instituten effectief behartigt.

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen verscheen een gedenkboek, getiteld *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland*, samengesteld door zijn leerlingen, oud-leerlingen en vrienden. In dit lijvige werk, dat wel een zinnebeeld mag heten van de grote betekenis van deze geleerde voor de vaderlandse oudheidkunde, treft men, behalve verschillende opstellen over het gebied van de archaeolo-

gie een overzicht aan van de opgravingen, die door Van Giffen tussen de jaren 1925 en 1946 verricht werden. Van de ruim 400 onderzoekingen in verschillende delen van het land mogen als de allerbelangrijkste genoemd worden de opgravingen te Ezinge in de dorpsterp, de uitgebreide onderzoekingen van de praehistorische necropool op het Noorse Veld te Zeyen, op het Domplein te Utrecht en vooral de sinds 1940 ondernomen onderzoekingen in de dorpsheuvel te Valkenburg (Z.-H.). Dank zij de schier niet te overtreffen perfecte methode gelukte het Prof. Van Giffen hier niet minder dan een 7-tal elkaar opvolgende Romeinse legerplaatsen te ontdekken.

Behalve de talrijke publicaties, in de loop der jaren voornamelijk verschenen in de Nieuwe Drentsche Volksalmanak, mag als de jongste pennevrucht genoemd worden de uitvoerige, eerste publicatie van de opgravingen te Valkenburg (Z.-H.), waarvan de atlas vooral de nauwgezette en grondige methode, volgens welke Prof. Van Giffen werkt, weerspiegelt. Oudere zeer belangrijke werken zijn: *Die Bauart der Einzelgräber* en het omvangrijke werk *De Hunebedden in Nederland*.

Naar wij vernemen ligt het in de bedoeling van Prof. Van Giffen zich in de komende jaren in hoofdzaak te wijden aan het publiceren van de zeer talrijke opgravingen, die door hem in de loop van de laatste kwart eeuw ondernomen werden.

Aan Prof. Van Giffen komt de eer toe, na het baanbrekende werk van Dr. J. H. Holwerda in ons land de archaeologische wetenschap in alle opzichten geperfectionneerd en vooruitgebracht te hebben. Zijn verfijnde opgravingsmethode heeft niet alleen bij zijn leerlingen, doch ook buiten onze landsgrenzen navolging gevonden.

Juist bij het ter perse gaan van dit nummer vernemen wij, dat Dr. P. Glazema, onder-directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, met de waarneming van de door Prof. Dr. A. E. van Giffen verlaten functie is belast.

BONDS-NIEUWS

Winterbijeenkomst.

Het ligt in het voornemen van het Bestuur, op Zaterdag 25 Februari a.s. te Utrecht een winterbijeenkomst van de Bond te houden. Samenkomst om 11 uur v.m. bij de Nicolaaskerk, die onder deskundige leiding zal worden bezocht. Na een gemeenschappelijke lunch zal des middags om 2 uur de algemene ledenvergadering plaatsvinden, waar de door de Commissie Ter Kuile (zie Nieuws-Bulletin 1949, afl. 6, kol. 119) ontworpen nieuwe grondregels voor het restaureren van monumenten nader toegelicht en besproken zullen worden. Het betreffende ontwerp zal tijdig vóór de vergadering aan de leden bekend worden gemaakt. Voor verdere bijzonderheden zij verwezen naar de convocatie, die begin Februari verzonden zal worden.

Overdrukken artikel Publications.

Het Bestuur van de Bond heeft ten gerieve van de leden, die daar belang in stellen, de beschikking gekregen over een honderdtal extra-overdrukken van het artikel van Dr. P. Glazema, *Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken*, verschenen in deel LXXXIV (bl. 197-279) der Publications van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht. Zij, die een overdruk wensen te ontvangen, gelieven dit kenbaar te maken door storting of overmaking van f 1,— op postrekening 140380 ten name van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond te Rotterdam, waarna toezending volgt.

DE MUSEUMDAG

Eerste bijeenkomst van het Internationale Comité No. 10 voor Uitstallingstechniek

De eerste bijeenkomst van dit comité van de ICOM zal worden gehouden te Stockholm 8-13 Mei 1950; hier zullen voornamelijk kwesties in verband met tijdelijke tentoonstellingen en verlichting aan de orde komen.

Voorzitter is de Heer Bengt Thordeman, conservator aan het Statens Historiska Museum te Stockholm. Om te beginnen zal dit comité een lid bevatten van elk der navolgende landen: Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Groot Brittannië, Nederland, Noorwegen, de Verenigde Staten van Amerika, Zweden en Zwitserland.

Op de a.s. twejaarlijkse conferentie te Londen zal het comité verder worden uitgebreid met leden van andere landen.

De Museumdag van 1 April 1950.

Zoals reeds werd bericht in het Decembern timer, zal de vergadering plaats vinden in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Na de huishoudelijke algemene vergadering zal de museumdag aanvangen met een voordracht over Nederlandse Musea, welke zijn of worden verbouwd. Hierbij zullen beschouwd worden: oudere museumgebouwen die gemoderniseerd zijn, bestaande gebouwen die geschikt gemaakt zijn voor musea, oude monumenten die musea herbergen.

Behandeld zullen worden de eisen, welke de

gebruiker, d.i. de museumdirectie, stelt en de taak van de architect, om deze eisen in overeenstemming te brengen met het eigen karakter van het bestaande bouwwerk. De voordracht zal door lichtbeelden worden ondersteund. Tenslotte zal in ogenschouw worden genomen, welke kwesties zich voordoen bij de modernisering en inrichting van het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Een ieder houde deze datum vrij voor onze museumdag!

Stemmen uit de Volksvertegenwoordiging. (Overgenomen uit het Kamerverslag).

Vergadering van de Tweede Kamer der Staten Generaal van 16 December 1949 ter behandeling van de begroting van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor 1950.

De Heer Willems: „Mijnheer de Voorzitter!”

„Helaas zijn er tekenen, die er op wijzen, dat ten aanzien van het bezoek aan onze musea en tentoonstellingen de soms verblijdend hoge vloed van de eerste naoorlogse jaren voorbij is en de eb is ingetreden.”

„Des te klemmender wordt de vraag, in het Voorlopig Verslag andermaal gesteld, op welke wijze bredere kringen van ons volk weder tot de musea kunnen worden gebracht.”

[*De Heer Willems vervolgt:*]

„In de Memorie van antwoord zegt de Minister, dat hij hieromtrent contact heeft opgenomen met de Rijkscommissie voor de Musea. Men kan

daar de geachte bewindsman dankbaar voor zijn, maar ik zou er toch met nadruk op willen wijzen, dat dit niet alleen een zaak is voor museumdirecteuren en kunsthistorici, met hoeveel belangstelling ik ook van hun oordeel hieromtrent kennis zal nemen."

„Wil de minister overwegen, om hiervoor een commissie op bredere basis in te stellen, waarin m.i. vertegenwoordigers zouden moeten zitten o.a. van de culturele organisaties en met name ook van de vak- en standsorganisaties en van de jeugdbeweging."

„Wellicht zal dan blijken, Mijnheer de Voorzitter, dat de opzet en inrichting van bijvoorbeeld een Kröller-Müller museum op de Veluwe — waarvan ik ook wil zeggen, dat ik er persoonlijk heel veel waardering voor heb — geprefereerd worden boven de rariteitenkabinetten en schilderijenpakhuizen, waarover ik al eens een andere keer heb gesproken. Maar indien dit zo zou zijn, kan men zich er toch alleen maar over verheugen, dat wegen zouden worden aangegeven, waardoor de taak van onze musea ten opzichte van de huidige generatie — ik ben mij bewust, dat de musea ook nog een andere functie hebben — beter tot haar recht zal kunnen komen. Ik vraag hiervoor de bijzondere aandacht van de Minister."

De Heer Rutten, Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: „Mijnheer de Voorzitter!"

„De afgevaardigde de heer Willems heeft zich

niet voldaan verklaard over het bezoek aan tentoonstellingen en musea en heeft uitdrukking gegeven aan zijn verontrusting, dat het brengen van onze musea tot het volk in onbevredigende mate wordt verzorgd. De geachte afgevaardigde geeft mij in overweging, een commissie op brede basis daarvoor in te stellen. Dit lijkt mij een goede gedachte, waarmede ik in zekere zin blij ben."

Zesde Internationale Congres voor de geschiedenis der Natuurwetenschappen.

De „Union Internationale d'Histoire des Sciences" en de „Académie Internationale d'Histoire des Sciences" hebben het „Genootschap voor geschiedenis der Wiskunde, Geneeskunde en Natuurwetenschappen" als Nederlandse sectie van de Union uitgenodigd, om het 6e Internationale Congres voor de geschiedenis der Natuurwetenschappen te organiseren. Dit congres zal gehouden worden van 14-20 Augustus 1950 in de Gemeente-Universiteit te Amsterdam. Er zijn vier secties:

- a. Geschiedenis van de wiskunde, physica en astronomie;
- b. Geschiedenis van de chemie, pharmacie en biologie;
- c. Geschiedenis van de toegepaste natuurwetenschappen en technologie;
- d. Geschiedenis van de medicijnen.

Het organiserend comité bestaat uit Mej. A. C. Schippers en de Heren Prof. Ir. R. J. Forbes en Prof. Dr. R. Hooykaas.

VOORDRACHT „Open arms to the Public" 11 Februari 1950.

Onder de auspiciën van De Museumdag zullen enige buitenlandse deskundigen op het gebied van museumbeheer in Nederland voordrachten houden over hun werk. Waar in het vorige winterseizoen een speciale inleidende cursus over museumbeheer is gegeven, hoopt het Bestuur thans met deze bijzondere voordrachten iets van belang te bieden aan *alle* leden. Ook de leden van de Kon. Nederlandse Oudheidkundige Bond zijn welkom en voorts allen, die bijzondere belangstelling hebben voor dit vak of daarmee nauwe betrekking onderhouden.

De eerste lezing zal worden gehouden op *Zaterdagmiddag 11 Februari te 14.30 uur in het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.*

Spreker is de Heer Torsten Althin, intendent (= directeur) van het Tekniska Museum te Stockholm, een dynamische persoonlijkheid, wiens zeer moderne museum (geopend 1936) in architectuur, presentatie der collecties en inwendige organisatie in de eerste plaats is ingesteld op het wekken van belangstelling en het aanmoedigen tot bezoek. Zijn voordracht, in de Engelse taal te houden, zal worden ondersteund door tal van lichtbeelden en behandelt in het bijzonder de methoden, door hem aangewend om een innig contact met het publiek te bereiken.

Mede in verband met hetgeen onlangs in onze Tweede Kamer is gezegd over de taak onzer Musea ten opzichte van de huidige generatie, is deze voordracht van een succesrijk museumdirecteur uit het op ons gebied zo vooruitstrevende Zweden, van grote actuele betekenis.

Een ieder notere deze datum in zijn agenda!

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*
Kunst van de Zuidzee -31 Jan.
Chinese schilderijen uit de verzameling Sie
Sioeho, georganiseerd door de Vereniging
van Vrienden der Aziatische Kunst
3 Febr.-6 Mrt.

BLARICUM

- *Kunsthandel Van Lier*
Tekeningen en grafiek van Schumacher, Ges-
tel, Ket, Sluyters, Ortman, Kisling, Henriët
e.a. -23 Jan.

DELFT

- *Prinsenhof*
Engelse jachtschilderijen -1 Febr.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*
Werken van Breitner -5 Febr.

'S GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*
Tentoonstelling „Honderd Jaar Noorse Schil-
derkunst” -6 Febr.
— *Kunstzaal Plaats*
Kleur-litho's van H. van Kruiningen -26 Jan.

- *Kunst van Onze Tijd*
Werk van Piet de Bodt -21 Jan.
Werk van E. Wingen -28 Jan.
— *Pulchri Studio*
Het Zwitserse Affiche -21 Jan.

LEIDEN

- *Lakenhal*
Expositie ceramiek van Gerrit de Blanken;
schilderijen en grafiek

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*
Tekeningen van Franse Meesters van Fouquet
tot Cézanne -6 Febr.
Beeldhouwwerk van Zadkine -6 Febr.
Rotterdamse Grafici -6 Febr.
— *Museum Prins Hendrik*
G. Groenewegen -1 Febr.
Aquarellen en tekeningen van G. Groene-
wegen: „Rivier- en havengezichten om-
streeks 1800” -1 Febr.

*Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de
eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor
roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Graven-
hage.*

Indien hiervoor voldoende belangstelling bestaat, zullen wederom banden vervaardigd worden voor het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

De prijs van de band voor de 6de serie Jrg. 2 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 1.95 bedragen, inclusief portokosten voor toezending.

De uitvoering is, evenals voordien, in geelbruin buckramlinnen met bruin opdruk, geheel aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de serie.

Bestellingen (s.v.p. per briefkaart) kunnen tot 1 Februari 1950 worden ingezonden bij de adj.-secretaris van de redactie:

Prins Hendriklaan 24

Rijswijk (Z-H)

Bij bestellingen op de briefkaart s.v.p. geen andere onderwerpen behandelen!

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Sedert 1 Januari zijn bibliotheek, photo- en tekeningenarchieven, alsook de Afdeling Beschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ondergebracht in het Paleis Noordeinde te 's-Gravenhage. Men bereikt dit gedeelte van het Paleis (het Engelse kwartier) door de Coninkspoort naast Noordeinde No. 86; telephonische aansluiting onder No. K 1700-110231.

Het correspondentie-adres blijft: Smidswater 7, 's-Gravenhage (tel. K 1700-115646, -115647 en -180591), waar het overige gedeelte van de Dienst nog gevestigd is.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JANUARI 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Eenrum. Toren der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is in voorbereiding.
Architect: R. Offringa te Groningen.

FRIESLAND

Balk. Perceel Wijk B.nr. 63.
De restauratie is voltooid.
Leiding: B. P. Boersma te Balk onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Deinum. Toren der Ned. Herv. Kerk.
Deze toren is in restauratie.
Architect: A. Baart en Zn. te Leeuwarden.

Franeke. Toegangspoort „Westerhuis' Vro-
wengasthuis”.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: J. Spoelstra te Franeke.

Oldeboorn. (Gem. Utingeradeel) Gem. Toren.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

GELDERLAND

Buren. Ned. Herv. Kerk.
Met gedeeltelijke restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: Ir. A. Boeken te Amsterdam.

Elburg. Orgel der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is in voorbereiding.
De restauratiewerkzaamheden zullen door de Firma J. de Koff en Zn. te Utrecht worden uitgevoerd.

Silvolde. Toren der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid.
Architect: P. C. Rijkse te Wisch.

UTRECHT

Amersfoort. Appelmarkt 1.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: J. Blom te Amersfoort.

Tull en 't Waal. Toren der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid.
Architect: W. Stooker te Utrecht.

NOORDHOLLAND

Amsterdam. R.K. Kerk van het Begijnhof.
De restauratie van het interieur is voltooid.
Architect: K. P. Tholens.
Adviseur: J. de Meyer te Amsterdam.

— Wijnkopersgildehuis.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: J. M. van Hardeveld te Amsterdam.

Haarlem. Korte Spaarne 25.

Enkele restauratiewerkzaamheden aan dit de Ver. „Hendrick de Keyser” in eigendom toebehorende pand zullen verricht worden.

ZUIDHOLLAND

Delft. Hofje van Elisabeth-Pauw.

De restauratie is voltooid.
Architect: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.

ZEELAND

Kattendijke. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is in voorbereiding.

Leiding: Irs. A. Rothuizen en P. J. 't Hooft te Goes.

LIMBURG

Vaals. Huize „An der Esch”.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

MEDEDELING VAN DE VERENIGING „DE HOLLANDSCHE MOLEN”

(betreffende windmolens die met behulp van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de Vereniging „De Hollandsche Molen” zijn gerestaureerd) ¹

Anjum, Gem. Oostdongeradeel, B. Brouwer, medio Augustus 1949 ²

Grote rieten achtkante stellingmolen met stenen onderbouw. Een van de vele sieraden op molengebied van ons hoge Noorden. Als een kerktoren beheerst hij het land. Tal van restauraties hebben dit werktuig weer gemaakt tot een van de beste koren- en pelmolens.

Bergen (N.H.), Philisteinsche polder, 19-8-1949

Watermolen van het rieten achtkante Noordhollandse type. De molen liep zwaar en de eigenaars besloten tot mechanisatie. Zij wilden echter ook ons advies opvolgen en de windbemaling intact laten. Door een speciale constructie kan thans met een handomdraai met de wind zowel als electrisch gemalen worden. Door de nieuwe vijzel loopt de molen echter zo prachtig, dat steeds met wind gemalen wordt.

Beugen, M. Th. van den Berg, 29 Januari 1949

Stenen grondzeiler. Een van de weinige molens die in de oorlog gespaard zijn gebleven aan de Maasoever. Landschappelijk prachtig gelegen in het Oost-Brabantse roggeland; verschillende herstellingen ondergaan.

Broek in Waterland, S. Pronk, 11 Januari 1949

Het door storm vernielde windmolentje bood

¹ Ten behoeve van al deze restauraties heeft de Vereniging „De Hollandsche Molen”, welke de technische adviseur A. J. de Koning in dienst heeft, een technisch advies uitgebracht en het financiële schema opgesteld.

² Datum van de voltooiing der werkzaamheden.

een treurige aanblik. De jonge artist, S. Pronk Jr., die het levendige silhouet van het werktuigje zo dikwijls aanschouwde, wist zijn grootvader over te halen het molentje te doen herrijzen in de vorm van een nieuwe weidemolen van de molenbouwer Wagemaker. Ook dit weidemolentje voldoet uitstekend en is feestelijk in gebruik gesteld door de burgemeester.

Burgwerd, Gem. Wonseradeel, Tj. van der Meer, medio Juni 1949

Prachtige spinnepolmolen van de Hiermerterpolder. De veehouder Van der Meer verzocht ons eens te komen praten over de molen. De knecht, die de molen altoos bediende, zou weg gaan, en dan moest er toch wat gebeuren. Een oplossing was hier mogelijk. De molen moest met fokwieken en volautomatisch werkende remkleppen uitgerust worden. Molenmaker Wagemaker werd in de arm genomen; enkele weken later werkte men reeds en de molen heeft zijn uitstekende diensten al bewezen; geheel overeenkomstig de verkondigde theorieën werkt de molen en bedient zichzelf als de baas er niet is. De kleuren zijn zo goed aangepast dat het een lust voor de ogen is, vooral in combinatie met zijn grotere broer de Pannekoekstermolen te Witmarsum, op korte afstand gelegen.

Formerum, Gem. Terschelling, J. Bos, 30 Aug. 1942

Na jaren van voorbereiding is het gelukt ook deze prachtige rieten achtkante stellingmolen

gerestaureerd te krijgen. Iedere toerist zal zich deze zomer verheugd hebben over de restauratie en terecht: op dit oude eiland behoort de korenmolen malende te blijven.

Gieten, E. Greving, 19-8-1949

Prachtige rieten achtkante stellingmolen met stenen onderbouw van grote afmetingen. Dit is het echte type stellingmolen uit het Oosten van ons land, dat zich voortzet tot diep in Noord-Duitsland. Deze restauratie behoort ook weer tot een der grootste dit jaar uitgevoerd. De molen is van gigantische afmetingen en speelt daardoor een zeer belangrijke rol in het landschap. De burgemeester van het dorp is even enthousiast over zijn molen als de mulder over zijn maalwerktuig.

Gilze-Ryen, Gem. Gilze, Fa. J. B. Theeuwes en Zn., 7-7-1949

Grote stenen bergmolen, die ingrijpende restauraties heeft ondergaan. Ook het binnenwerk is geheel aan de moderne tijd aangepast.

Groesbeek, P. Jochijms, 29-10-1949

De Zuidmolen is bekend bij iedere toerist, hij beheerst het gehele landschap. Het werktuig is keurig gerestaureerd door Hub Adriaens te Weert en op originele wijze geopend en ingezegend op 29 October j.l.

Groet (N.H.), Harger en Pettemerpolder, Aug. 1949

Van deze molen werd veel slechts verteld, o.a. dat hij totaal versleten was. Niets was minder waar, doch dit bleek pas na onderzoek. Met algemene stemmen was reeds besloten tot mechanische bemaling, die een bedrag van vijf en dertig duizend gulden vorderde. Nu is de molen gerestaureerd, hetgeen op ruim vierduizend gulden kwam.

Halsteren, A. Moerland, 14-4-1949

Men hoeft alleen maar te spreken over de mooiste bergmolen van Noordbrabant dan begrijpt iedere molenvriend, dat men Halsteren bedoelt. Speciaal in het voorjaar als de gehele molenberg bloeit van de sering. Deze molen heeft een kostbare restauratie ondergaan, doch zijn behoud is hierdoor voor tal van jaren verzekerd. Molenmaker De Groote uit Kloetinge, de oudste vakman in Nederland, verzorgde het werk.

Harkstede, Gem. Slochteren, Gebrs. Stel. medio October 1949

Mooie houten achtkante stellingmolen. Reeds lang werd herstel overwogen, doch het besluit kon maar geen vaste voet krijgen. Nu is het werk voltooid. Een kostelijk werktuig siert het Groninger land en dat is juist daar zo van belang.

Holten, C. A. Müller, eind September 1949

Rieten achtkante stellingmolen, door de meester-molenmaker, Ten Have te Vorden gerestaureerd. Deze restauratie vergde een groot bedrag, maar een molen, die uitgerust is met Ten Have-wieken presteert het dubbele en is veel eenvoudiger in bediening.

Hoogeveen, G. Thomas, Januari 1949

Rieten achtkante stellingmolen, gebouwd 1834. Deze windreus, die nu ook al weer meer dan 100 jaar meegaat, was aan herstel toe. Nu draait hij weer dagelijks.

Hoogmade (Gem. Woubrugge), Voorofschepolder, medio October 1949

De windmolens, die reeds eeuwen het Zuidhollandse landschap sieren, zijn natuurlijk ook wel aan grote restauraties toe. Zo ook hier. Speciaal de waterloop eiste dringende voorziening. Deze molen maakt deel uit van het schilderachtigste molengebied van Zuidholland; ieder molenverlies in deze streek is onherstelbaar, doch de molen wordt hier nog als een volwaardig werktuig beschouwd. Met zijn rode kleuren steekt de molen prachtig af tegen groene weiden en blauwe lucht.

Kortenhoef, Stichting Curtevenne, Ongeveer Maart 1949

Deze prachtige rieten achtkante watermolen, hoewel op het grensgebied van Noordholland en Utrecht gelegen, verloochent zijn herkomst niet door zijn typisch Noordhollandse vorm. Helaas werkt deze molen niet meer, doch zijn prachtige ligging was aanleiding, dat het herstel toch begonnen werd. Alles is nog niet gereed; dit zal nog even duren. Het interieur is uitstekend verzorgd.

Leiderdorp, Boschpolder, 27-9-1949

Deze sierlijke wipwatermolen behoort ook tot het prachtige molengebied rondom Hoogmade. Verschillende kleine herstellingen

vormden tezamen een tamelijk groot werk. De molen ziet er nu met zijn gloednieuwe rode kleur fantastisch uit. Dagelijks verricht de molen in het natte seizoen weer zijn taak, waar hij volkomen tegen opgewassen is.

Milheeze, Gem. Bakel, Fr. Verheyen, 23-9-1949

Achtkante bergmolen, bekleed met dakleer en met pannegruis bestrooid. Hoewel het niet mooi zou zijn als iedere molen rood zou worden, is een enkele rode molen in het landschap toch wel aardig. De oude Verheyen kan uren over zijn molen praten, er bestaat geen betere. Het is ook werkelijk een vlug en sierlijk werktuigje, dat na herstel het Oost-Brabantse land opfleurt.

Reeuwijk, Polder Oukoop en Negenviertel, ongeveer 1-1-1949

De wipmolen van deze polder heeft de laatste tijd heel wat geld gekost, doch hij werkt thans uitstekend en kan zijn taak nu na de grote restauratie volkomen aan. Nog enkele kleinigheden wachten op behandeling.

Rijpwetering, Gem. Alkemade, Buurterpolder, eind November 1949

Deze prachtig gelegen windmolen is aan een wisse dood ontsnapt. Vertegenwoordigers van mechanische bemalingsinstallaties loerden op zijn leven. Het gevaar is echter volledig gekeerd en de molen geheel hersteld. Prachtig uitgevoerd zijn de fokwieken met automatisch werkende remkleppen. De nieuwe stalen vijzel en een splinternieuwe roede door de plaatselijke smid gemaakt, een mooi staaltje van smidsmeesterwerk. Men is zeer tevreden. De uitkomsten overtreffen de verwachtingen. Dit is de vierde molen in deze streek, die van de ondergang gered is in een jaar tijd.

Rockanje, H. J. van Ingen, medio October 1949

Een der mooiste stenen grondzeilers van Zuid-holland met uniek beeldhouwwerk op baard en achterkeuvelens. Grote restauratie, o.a. aan de kruivloer. Deze was vroeger van eikenhout en is nu van een speciale gewapendbetonconstructie volgens advies van de betonspecialist Ir. W. van der Schrier. De molen kruit nu zeer goed en is practisch voor altijd in orde. Zeer enthousiaste mulder.

Stevensweert, Pierre Sangers, 30 Juli 1949

Grote stenen stellingmolen, de z.g. Hompesche molen. Het herstel van de oorlogsschade wilde hier aanvankelijk niet vorderen. Met een groots molenfeest werd de molen na volledig hersteld te zijn in gebruik gesteld en terecht kan Limburg trots zijn, dat een der zwaar geteisterde monumenten in ere hersteld is. De molen in het landschap is van bijzondere bekooring, door de ligging temidden van de golvende graanvelden in het licht geaccidenteerde terrein.

Stramproy, Jac. Nijs, 21-4-1949

Onder Weert draaien nog vele molens en bijna alle prachtexemplaren. Zo ook hier de ronde stenen grondzeiler van Nijs. De molen is schitterend onderhouden en na deze restauratie zal hij ook weer tal van jaren met zijn enorm silhouet het landschap sieren.

Uden, A. Jetten, 16-9-1949

Mooie standerdmolen even achter het dorp gelegen. De mulder is er zeer trots op en ook zijn zoon maalt reeds gaarne met het werktuig. Noodzakelijk moesten enige herstellingen verricht worden, hetgeen de levensduur van deze molen weer kon verlengen.

Venray, G. Stoks, 17-8-1949

Ook de bekende bergmolen St. Petrus, voor oorlogsverwoesting gespaard, moest nog enkele restauraties ondergaan. Nu is hij dagelijks weer volledig werkzaam en siert het landschap.

Vorstenbosch, Gem. Nistelrode, P. J. Rakels-Weekers, 1-7-1949

Stenen bergmolen van het echte Brabantse type. De mulder heeft ook een mechanisch hulpgemaal, doch zijn windmolen is nummer een; het is een werktuig waar veel onderhoud aan besteed wordt, maar de molen mag dan ook gezien worden. Mooi staat hij in het landschap.

Wanroy, H. C. J. Reynen, 22-10-1949

Standerdkast van een grote schoonheid, plaatselijk bekend als de „Stermolen”. Het is de enige standerdmolen in ons land met drie verdiepingen. Landschappelijke ligging onbeschrijfelijk mooi. Grote restauratie ondergaan door de bekende molenbouwers W. Adriaens en Zonen te Weert. De eigenaar is een echte

windmulder. Een beroemd Amerikaans generaal bracht vol bewondering uren bij de molen door.

Wapenvelde, Gem. Heerde, L. J. Vrieze, medio Juli 1949

Buitengewoon fraai gelegen rieten achtkant op hoge berg, die natuurlijk is. De molen heeft kleine herstellingen ondergaan, die het geheel zeer ten goede komen. Deze molen heeft zeer veel werk verzet in oorlogstijd.

Wijk bij Duurstede, Ver. „De Holl. Molen”, medio Mei 1949

Wederom werd hier een geheim poortje ontdekt en dit apart gerestaureerd tegelijkertijd met de werkzaamheden aan de molen. Het werktuig vormt een sieraad voor het oude stadje en kan tot de belangrijke cultuurmonumenten gerekend worden.

Wilnis, Gemeente Wilnis.

Rieten achtkante grondzeiler met stenen onderbouw. Deze molen verkeerde in desolate toestand. Het onderhoud was gedurende de bezettingsjaren schromelijk verwaarloosd, hoewel het werktuig dag en nacht ten dienste van de bevolking was ingeschakeld voor het malen van graan. Daar de eigenaar een mechanisch bedrijf in het dorp heeft geopend was hier de enige oplossing aankoop door de gemeente, daar anders de molen als verloren moest worden beschouwd. Al werkt deze molen niet, door zijn mooi silhouet blijft hij nu na de restauratie het prachtige open landschap sieren.

Winkel, (N.H.) Braakpolder, medio Juli 1949.

Rieten achtkante watermolen van het Noordhollandse type. De roeden vormden hier een zwak punt, doch molenmaker Droog wist hier raad op. Nu werkt de molen weer zeer goed en ligt mooi in het zeer vlakke landschap.

Witmarsum, Gem. Wonseradeel, Oosthemmerpolder, medio Augustus 1949

Prachtig gelegen; het werk is volmaakt uitgevoerd. Het is een echte Friese watermolen van het achtkante type. De molen heeft tevens zelfzwichting, hetgeen veel voorkomt in Friesland.

Witmarsum, Gem. Wonseradeel, H. Stoffels, 11 April 1949

Rieten achtkante stellingmolen met houten onderbouw. Deze korenmolen is uitgerust met fokwieken. Tezamen met de watermolen op enige afstand van hem, vormt deze molen een mooi molenpanorama aan het water. De frisse kleuren doen het hier ook goed en er kan van een harmonisch geheel worden gesproken.

Woudsend, Gem. Wijmbritseradeel, C. Siegert, 18 Juli 1949

Rieten achtkante stellingmolen met lage stelling. Hoewel de bijgebouwtjes niet erg fraai zijn, zijn deze zo nietig vergeleken bij de grote molen, dat zij weinig opvallen.

Zandweer (Gem. Kantens), H. Boersema, 12-4-1949

Prachtig gerestaureerde achtkante koren- en pelmolen.

Zeeland (N. Brabant), Gebrs. Coopens, 3-12-1948

Zware stenen bergmolen van oersolide constructie. Nieuwe roede gestoken en nog enkele andere werkzaamheden. Mulders zijn zeer enthousiast en terecht, want met dit kolossale werktuig kan veel werk gedaan worden.

Zuidlaren, P. H. Medendorp, 3-2-1949

Prachtig aan het water gelegen stellingmolen. De mulder is zeer enthousiast. Kosten noch moeite zijn gespaard om van dit werktuig te maken wat technisch in het bereikbare ligt op het gebied van windmolens. Prachtig wieksysteem, door de eigenaar met zijn zoon ontwikkeld.

Zuidzande, P. de Hulster, begin October 1949

Enige jaren geleden kreeg deze molen een nieuwe eigenaar; de molen behoefde noodzakelijk enige verbetering, waartoe dan ook spoedig besloten werd. Nu is dit de tweede windmolen in Zeeuws-Vlaanderen, die met fokwieken draait. Het is een ronde stenen grondzeiler.

DE MUSEUMDAG

TIJDSCHRIFTENCIRCULATIE

Hieronder volgt opgave van de belangrijkste artikelen uit buitenlandse vaktijdschriften, die op het secretariaat ontvangen worden. Leden, die zich hiervoor interesseren, gelieven dit per briefkaart binnen een week na deze aankondiging te berichten aan de secretaris, Zeestraat 82, Den Haag. Circulatie geschiedt daarna in volgorde van aanmelding.

The Museum News, Vol. 27

Problems of importing and exporting works of art, by Dorothy H. Dudley, registrar, Museum of Modern Art, New York. No. 8, Oct. 15, 1949.

The Museum News, Vol. 27

Maintenance and Operation of historic Houses, by Ned. J. Burns, Chief Museums branch, National Park Service, Washington. No. 9, Nov. 1, 1949.

The Museum News, Vol. 27

Experiences in planning Science Exhibition for Travelling, by W. A. Burns, associate curator, Department of Education, American Museum of Natural History, New York. No. 10, Nov. 15, 1949.

The Museum News, Vol. 27

Leisure time activities for children in the museum, by Rose Mary Daly, supervisor of education, Brooklyn Children's Museum, Brooklyn (N.Y.). No. 11, Dec. 1, 1949.

Installation of permanent exhibits in relation to education, by Eugene Kingman, director, Joslyn memorial art museum, Omaha (Nebraska). No. 12, Dec. 15, 1949.

Museum, Vol. II

Verschillende geïllustreerde artikelen van algemene aard over het Palais de la Découverte te Parijs, het Musée d'Art Moderne te Parijs, het Museum of Modern Art te New York, het Cleveland Health Museum, het Deutsche Museum te München en verschillende ethnografische musea. No. 3, 1949.

Tijdschrift voor Efficiëntie en Documentatie, Jrg. 20

Documentenbeheer, door M. J. Dreese. No. 1, Jan. 1950.

BERICHTEN

De tweede Tweejaarlijkse Conferentie van de ICOM

Onder het voorzitterschap van Dr H. Shaw, directeur van het Science Museum te Londen, is een comité samengesteld voor de organisatie van de tweede Tweejaarlijkse Conferentie van de International Council of Museums, Londen, 17-22 Juli 1950.

Icom

De ICOM heeft Mr. Perry T. Rathbone, directeur van het City Art Museum of St. Louis uitgenodigd als voorzitter op te treden van een speciale internationale commissie „on museum public relations”. De taak van de voorzitter bestaat in het samenstellen van een commissie die hem kan bijstaan in het opmaken van een rapport over de „ways and means of promoting public relations between museums and the communities they serve”. Het rapport moet 1 April 1950 zijn uitgebracht. Het zal voorgelegd worden aan de „2nd General Biennial Conference of ICOM”, welke in de derde week van Juli 1950 te Londen zal worden gehouden. De commissie bestaat uit 10 leden; voor Nederland heeft zitting de Heer Ton Koot, secretaris van het Rijksmuseum.

's-Gravenhage Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie

Bij Koninklijk Besluit van 14 October 1949 no. 53 is Dr. H. K. Gerson, conservator bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te rekenen van 1 Januari 1948 bevorderd tot onderdirecteur van voornoemde instelling.

Utrecht Oud-Katholiek Museum (Mariaboek)

In verband met zijn benoeming tot pastoor te IJmuiden heeft de Heer Nieuwenhuysen zijn functie van directeur neergelegd. In afwachting van nadere voorziening heeft de voorzitter van het bestuur Dr. A. J. van Ven (Van Lidt de Jeudestraat 6, Utrecht, Tel. 21025) zich tijdelijk met het beheer belast.

Vrije toegang tot de musea voor onze leden

In aansluiting op het gericht in het November-nummer kan medegedeeld worden, dat ook het Fries Scheepvaart Museum te Sneek onze leden vrije toegang verleent op vertoon van de door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen uitgereikte toegangskarten voor het Rijksmuseum van Geschiedenis en Kunst.

VRAGEN

Dick Ket

In overleg en samenwerking met de Heer A. M. Hammacher, directeur van het Rijksmuseum Krölller-Müller te Otterlo, is Mej. N. Schilt, Prümelaan 63 te Arnhem bezig de documentatie voor een uit te geven boek over de in 1940 overleden schilder Dick Ket te bewerken.

Gaarne zal Mej. Schilt van de bezitters van werk van Dick Ket hiervoor zo volledig mogelijke gegevens ontvangen, vooral maten, techniek (het materiaal: doek op linnen of paneel, waterverf, e.d.), voorstelling, signatuur, datering, datum van verwerving enz. enz. Tevens verzoekt zij bij deze opgave te willen vermelden, of het werk al dan niet tentoongesteld is geweest op de Herdenkingstentoonstelling in 1941, en beschikbare foto's of reproducties in te sluiten.

Het is nodig, terwille van de betekenis van deze kunstenaar, dat de catalogisering, die door wijlen de Heer W. H. Auping was begonnen, thans voltooid wordt. Het zou kunnen zijn, dat indertijd reeds aan hem gegevens werden verstrekt; in dat geval zal een herhaalde opgave zeer op prijs worden gesteld.

Inlichtingen gevraagd over trekschuiten

De directeur van het Postmuseum, Zeestraat 82, Den Haag, zal gaarne inlichtingen ontvangen over verblijfplaatsen van afbeeldingen, scheepsbouwkundige tekeningen of modellen van trekschuiten, teneinde voor zijn museum een verantwoord model te kunnen laten maken.

TOEGANKELIJK GESTELDE VERZAMELINGEN

(Mededeling van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten)

Sinds de laatste opgave in het Mei-nummer '48 (kol. 50 v.) zijn de hieronder genoemde particuliere verzamelingen gedeeltelijk vermeld in de Nederlandse Staatscourant van 16 November jl., gratis voor het publiek te bezichtigen. Voor toelating kan van bezoekers gevorderd worden voorafgaande aanmelding, dan wel vertoon van een introductie van een aan de eigenaar als betrouwbaar bekend persoon. Als zodanig geldt in elk geval een introductie van de Chef van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, dan wel van de directie van een Rijksmuseum, van de gemeentelijke musea te Amsterdam, 's-Gravenhage, Haarlem, Rotterdam of Utrecht, van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam of van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Aerdenhout.

-- Verz. E. Proehl, Mr. Enschedeweg 9

Inhoud: Oude Nederlandse en Italiaanse schil-

derijen, Italiaanse kunstnijverheid.

Bezoek: werkdagen 11-4 uur n.m.

Almen (Gld.).

- Verz. Mevr. F. W. M. Bongers-Baronesse van der Borch van Verwolde, „Groot Have”.
Inhoud: Moderne schilderijen, pastels en lithografieën.
Bezoek: Dinsdag 11-12.30 uur n.m. en op alle overige werkdagen na afspraak (schriftelijk of mondeling, tel. 5026); introductie niet vereist.

Amerongen.

- Verz. Erven G. J. C. J. Graaf van Aldenburg-Bentink.
Inhoud: Schilderijen en meubilair.
Bezoek: Dinsdag, Woensdag en Donderdag 10-12 uur v.m. en 2-4 uur n.m.

Amsterdam.

- Verz. N.V. Lettergieterij „Amsterdam” v/h N. Tetterode, Da Costakade 158-164.
Inhoud: Typografische bibliotheek.
Bezoek: Werkdagen 10-12 uur v.m. en 2-4 uur n.m.
- Verz. J. Th. Boelen, Wijnkopersgildehuis, Koestraat 10.
Inhoud: Kunstvoorwerpen betrekking hebbende op de wijnhandel.
Bezoek: Werkdagen 2-4 uur n.m. Aanmelden ten kantore van de firma Jac. Boelen, De Ruyterkade 120 te Amsterdam.
- Verz. W. J. R. Dreesman, Joh. Vermeerstr. 2.
Inhoud: Amsterdamse topografica, oud zilver, preciosa, oude en moderne schilderijen.
Bezoek: Werkdagen 11-4 uur v.m. Zon- en Feestdagen 2-4 uur n.m. In Augustus gesloten.
- Verz. E. M. Jaarsma, Obrechtstraat 67.
Inhoud: Nederlandse en Franse schilderijen, laat middeleeuws en XVII; beeldhouwwerken, o.a. vroeg- en laatmiddeleeuwse plastieken; bronzen, meubels XV, XVI en XVII; boekbanden.
Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 3-5 uur n.m.
- Verz. Mevr. Douairière H. A. M. F. Six van Hillegom-Bosch Reitz, Amstel 218.
Inhoud: Meubilair, Griekse ceramiek, Romeins glaswerk, Italiaanse en Delftse fayence, bronzen plaques.
Bezoek: Werkdagen 10-11.30 v.m. In de maanden Mei tot en met October bovendien 2-4 uur n.m.
- Verz. Dr. B. Slingenberg, Keizersgracht 414.
Inhoud: Antieke meubelen, Delfts aardewerk, Europees porselein en Chine-de-commande,

klokken en horloges, XVII en XVIII gebrandschilderd glas, schilderijen.
Bezoek: Maandag, Woensdag en Donderdag 10-12 uur v.m.

Breukelen.

- Verz. C. W. Matthes, Huize Queeckhoven.
Inhoud: Nederlandse schilderijen en meubelen, vnl. uit XVII, vroeg Chinese en Japanse ceramiek, klokken uit XVII en XVIII.
Bezoek: Maandag, Woensdag en Zaterdag 9-12 uur v.m.

Dalfsen

- Verz. A. R. Z. Graaf van Rechteren Limburg, Kasteel Rechteren.
Inhoud: Schilderijen, meubelen L. XIII en L. XIV; porselein; collectie zilver XVIII.
Bezoek: Maandag, Donderdag en Vrijdag 9.30-11.30 v.m.

Goor

- Verz. Dr. D. Hannema, „Weldam”.
Inhoud: XVII Nederlandse en Italiaanse schilderijen, moderne schilderijen, oude en moderne tekeningen, beeldhouwwerken en Chinese ceramiek.
Bezoek: Dinsdag, Woensdag en Donderdag 2-5 uur n.m.

's-Gravenhage.

- Verz. Mevr. J. J. M. T. van Dijk-Enssen, Schuytstraat 232.
Inhoud: Meubelen, Chinees porselein, Delfts aardewerk uit XVII en XVIII, Europees porselein en tin.
Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 2-4 uur n.m.
- Verz. A. Goedkoop, Catshuis, Zorgvliet.
Inhoud: Meubels XVII; collectie koper XVI en XVII; tin XVII; schilderijen XVII en modern.
Bezoek Dinsdag en Vrijdag 10-12 uur v.m.; 2-5 n.m.
- Verz. F. Lugt, Lange Vijverberg 14.
Inhoud: Nederlandse meubelen XVII, Italiaanse en Spaanse meubelen; Chinees porselein; Egyptische voorwerpen; schilderijen.
Bezoek: Maandag, Dinsdag en Donderdag 2-4 uur n.m.

Haarzuilens (U).

- Verz. E. Baron van Zuylen van Nijevelt van de Haar, Kasteel „De Haar”.

Inhoud: Schilderijen, Franse wandtapijten, oude Perzische vloertapijten, Nederlandse, Engelse, Franse en Italiaanse meubelen.
Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 10-12 uur v.m.

Heemstede.

— Verz. B. J. V. van Hees, Bronsteeweg 59.
Inhoud: Ceramiek, vooral Chinees porselein, Delfts aardewerk, XVII en XVIII meubelen, vroege sculpturen, XVII en XIX schilderijen.
Bezoek: Dinsdag, Woensdag en Donderdag 10-12 uur v.m.

Laren (N.H.).

— Verz. P. A. Regnault, Naarderstraatweg 51.
Inhoud: Binnen- en buitenlandse moderne schilderijen, tekeningen, aquarellen en grafisch werk.
Bezoek: Woensdag- en Zaterdagmiddagen.

Maarsse.

— Verz. J. P. van Voorst van Beest, Huize Doornburgh.
Inhoud: XVII Patricisch buitenhuis, geheel naar die tijd ingericht (Delfts aardewerk, oud Hollands tin en koper, renaissance meubelen enz.).
Bezoek: Dinsdag, Woensdag en Donderdag 2-4 uur n.m.

Middelburg.

— Verz. W. H. Bal, Krommewelee 6.
Inhoud: Delfts aardewerk, Chinees porselein, Hollandse meubelen (enkele uit XVII).
Bezoek: Maandag, Dinsdag en Woensdag 2-4 uur n.m. Voorafgaande aanmelding, met overlegging van introductie.

Rotterdam.

— Verz. W. J. van Vollenhoven, Parkstraat 4.
Inhoud: Verzameling van vooral Oost-Aziatische kunstvoorwerpen: ceramiek, plasticen, bronzen, schilderijen, lakwerk enz.; tevens bibliotheek betrekking hebbend op cartografie, topografie en reisjournalen van Nederl. Oost-Indiëvaarders.
Bezoek: Maandag en Vrijdag 2-4 uur n.m. Woensdag 10-12 uur v.m. De dag voorafgaande aan de bezoeksdag vóór 4 uur n.m. schriftelijk of telefonisch aanmelden ten kantore van de firma Koch en Suermondt, Parklaan 20 te Rotterdam (tel. 27981). Tevens introductie, bij voorkeur van Museum Boymans te Rotterdam.

Utrecht.

— Verz. Jan Eloy en Leo Brom, Drift 15.
Inhoud: Meubelen en beeldhouwwerken, merendeels laat-middeleeuws; schilderijen.
Bezoek: Werkdagen 11-4 uur n.m. Zon- en Feestdagen 1-4 uur n.m. In Augustus gesloten.

Voorst.

— Verz. Mr. H. L. Houthoff, A 78.
Inhoud: XVII, XVIII en XIX Nederlandse meubelen, Chinees porselein, curiosa.
Bezoek: Werkdagen 10-12 uur v.m.

Zoelen.

— Verz. H. G. J. Völker van Soelen, Kasteel Soelen.
Inhoud: Schilderijen (vooral Haagse school), Nederlands zilver, porselein (Chinees, Europees, Hollands), XVII en XVIII glaswerk, meubelen.
Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 10-12 uur v.m.

BOEKAANKONDIGINGEN.

Om enigszins tegemoet te komen aan het euvel, dat door tijdsgebrek van de recensenten of plaatsgebrek in het *Bulletin* boekbesprekingen soms eerst geruimen tijd na het tijdstip der publicatie kunnen worden afgedrukt, stelt de Redactie zich voor, op gezette tijden in het *Nieuws-Bulletin* boekaankondigingen op te nemen. Van de belangrijkste geschriften zullen dan later op de gebruikelijke manier in de rubriek boekbesprekingen recensies verschijnen.

Koninklijke Bibliotheek. Aanwinsten op het gebied van de beeldende kunsten gedurende het tijdvak 1940-'48, 's-Grav. 1949, 348 blz. f 5.—

Omvat alle gebieden der beeldende kunsten met inbegrip van archaeologie, primitieve kunst, kunstnijverheid, volkskunst, fotografie en film. Een betrouwbare gids, die het o.a. mogelijk maakt

op de hoogte te komen van de buitenlandse publicaties gedurende de oorlogsjaren. Alleen reeds om deze laatste reden onmisbaar.

Te bestellen door overmaking van f 5.— op postgirorekening No. 33 82 08 ten name van Ver. Vrienden der Kon. Bibl. 's-Gravenhage (de prijs voor leden van deze Ver. bedraagt f 2,50).

Heemschut-Serie. *

Nieuwe delen.

63. G. J. Lugard, Deventer, de stad van Geert Groote	f. 2,60
64. C. J. F. Sloomans, Bergen op Zoom, de stad der Markiezen	f. 3,90
65. F. O. van Hammée, Mechelen, de oude Hoofdstad v. d. Nederlanden	f. 2,60
66. J. Schellekens, Turnhout, de hoofdstad van de Kempen	f. 3,90
67. Ysbrand Kok, De Hollandse Tegel	f. 3,90
68. Th. Luykx, Brugge, de oude Zwinstad	f. 2,60
69. K. Boonenburg, De Windmolens	f. 2,60
70. A. Kleijn, Dorpen in Drenthe	f. 3,90

Voorts verschenen herdrukken van:

22. J. R. W. Sinninghe, Over Volkskunst	f. 2,90
31. V. J. M. Eras, Over sloten en sleutels	f. 2,60
34. A. Bouman, Orgels in Nederland	f. 4,90
40. R. van Luttervelt, Schoonheid aan de Vecht	f. 2,60

Kastelenhoek Provincie Utrecht, samengesteld door de Provinciale Utrechtsche Bond voor Vreemdelingenverkeer *Kemink en Zoon N.V.*, Utrecht z.j. f. 4,50.

Bevat beknopte beschrijvingen van de lotgevallen der kastelen en ridderhofsteden in Utrecht. Aan genealogische, heraldische en historische feiten wordt veel, aan architectonische en andere kunsthistorische aspecten dezer monumenten hoegenaamd geen aandacht besteed. Illustraties naar *Verbeerlijkt Nederland* e.d., register van persoonsnamen (ook eigenaars), verwijzingen naar publicaties in tijdschriften.

E. H. Korevaer-Hesseling, *Kunstgeschiedenis*, 2de herz. en uitgebr. dr., *Brusse, Rotterdam* 1949, 2 dln. f. 35.—.

Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek 1948-1949, D. A. Daamen's Uitgevers Mij. N.C., 's-Gravenhage 1949. Voor de bijzondere aanbieding, uitsluitend geldig voor leden van de K.N.O.B. verwijzen wij naar de bij deze aflevering gevoegde circulaire.

VACATURES.

Vacature Koninklijk Penningkabinet.

Bij het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage is te vervullen de vacature van Adjunct-wet. ambtenaar. Vereist wordt een kunsthistorische opleiding (doctoraal-examen kunstgeschiedenis of geschiedenis met bijvak kunstgeschiedenis). Inlichtingen bij de directeur, Lange Voorhout 50, 's-Gravenhage.

* Zie ook bespreking op pag. 40 e.v. in het Bulletin.

VICTOR DE STUERS-HERDENKING

Naar de redactie verneemt, heeft de Gemeente Maastricht het plan opgevat, de nagedachtenis van Victor de Stuers te eren door het houden van een herdenkingstentoonstelling en een congres.

De aanleiding hiertoe is de omstandigheid, dat het over enkele maanden 75 jaar geleden zal zijn, dat indirect door toedoen van de Maastrichtenaar Jhr. Mr. Victor de Stuers in Nederland de grondslag werd gelegd voor de afdeling Oudheidkunde van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en voor het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

De tentoonstelling zal een overzicht geven van de ontwikkeling der restauratie-methoden in het verloop dier 75 jaren en van hetgeen op het gebied der monumentenzorg in deze periode is bereikt. Reeds bij het eerste overleg aangaande deze plannen is het wenselijk gebleken, dat het overzicht mede de monumentenbescherming in België en Luxemburg zou omvatten, enerzijds, omdat hierdoor praktisch zou kunnen worden bijgedragen tot de culturele samenwerking tussen België, Luxemburg en Nederland, anderzijds wijl aan een uitwisseling van de inzichten, welke bij de vakgeleerden dezer landen aangaande monumentenzorg bestaan, grote waarde valt te hechten.

Bij het overleg, dat aangaande deze plannen werd gepleegd met de Heren Em. Langui, adviseur in Kunstzaken bij het Ministerie van Openbaar Onderwijs te Brussel, Mathias Thinnès, Conseiller de Gouvernement te Luxemburg en Dr. F. Bender en E. A. Kuipers, respectievelijk Hoofd der Afdeling Buitenlandse Betrekkingen en Hoofd der Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage, is gebleken, dat het organiseren dezer herdenking zeer op prijs wordt gesteld.

De tentoonstelling zal behalve personalia betreffende Victor de Stuers een overzicht geven van de ontwikkeling der restauratie-techniek, van het gebruikte bouw materiaal, van de wederopbouw van tijdens de oorlog beschadigde monumenten, terwijl tevens diverse maquettes, die uit stedenbouwkundig of historisch oogpunt documentaire waarde hebben, aan de expositie zullen worden toegevoegd.

De plannen voorzien tevens in het organiseren van een congres, dat op 1, 2 en 3 Juni a.s. te Maastricht gehouden zal worden.

In verband met deze herdenking zij nog gewezen op de artikelen in het Oudheidkundig Jaarboek, geschreven naar aanleiding van de herdenking van de 100ste geboortedag van Victor de Stuers op 20 October 1943 (Oudheidkundig Jaarboek, 12de Jrg., 1943, pag. 1-27).

ALGEMENE LEDENVERGADERING TE UTRECHT, OP ZATERDAG 25 FEBRUARI 1950

Programma

- 11 uur Samenkomst bij de Nicolaas-kerk (Nicolaaskerkhof naast het Gemeentelijk Centraal Museum), die onder leiding van Prof. Dr. M. D. Ozinga en de Heer W. Stoker, Hoofd-opzichter Gemeentewerken te Utrecht, zal worden bezichtigd.
- 12.30 Noenmaal in de „Dietsche Taveerne”, Oudkerkhof 31. Kosten koffietafel f 2,85 per persoon met inbegrip van koffie; kosten warme lunch f 3,90 per persoon (naar verkiezing).
- 14.— Vergadering in het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit, Drift 25.

AGENDA:

1. Notulen der vorige vergadering.
2. Ingekomen stukken en mededelingen van het bestuur.
3. Verkiezing van een commissie tot nazien van de volgende rekening.
4. Inleiding met lichtbeelden door Prof. Dr. E. H. ter Kuile over:
Het restaureren van monumenten sinds het opstellen van de regelen van 1917.

De leden van „De Museumdag” kunnen als gast aan deze vergadering deelnemen.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Arti et Amicitiae*
Boeken van Belgische uitgevers -27 Febr.
- *Moderne Boekhandel*
Menno Jaarsma -26 Febr.
- *Stedelijk Museum*
Chinese schilderijen uit de verzameling Sie Sioeho, georganiseerd door de „Vereniging van Vrienden der Aziatische Kunst” -6 Mrt.
Amsterdam, Verleden en Toekomst (tent. ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Dienst der Publieke Werken) -12 Mrt.
Werk van Henry Moore -25 Febr.
- *Sothmann*
Japanse schablonen (18de en 19de eeuw) en gouaches van Jack Kroner -4 Mrt.
- *Vondelpark paviljoen*
Werken van leden van de „Vri” -26 Febr.
- *Van Wisselingh & Co.*
Raoul Hynckes -5 Mrt.

DELFT

- *Prinsenhof*
Expositie Jan van Herwijnen 20 Febr.-?

EINDHOVEN

- *Van Abbe Museum*
Herman Kruyder en Tijdgenoten -20 Febr.
Chagall en Campigli (uit de coll. Renault) -20 Febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Bennewitz*
Werken van Le Fauconnier, Chabot, Jacoba Surie, Hordijk, Van Konijnenburg e.a. -4 Mrt.
- *Gemeentemuseum*
Honderd Jaar Noorse Schilderkunst -20 Febr.
- *Kunst van Onze Tijd*
Cor Weker en R. E. Penning (schilderijen);
Cor Wijker (beeldhouwwerk) -26 Febr.
- *Liernur*
Gouaches en tekeningen van Berserik -25 Febr.

- *Panorama Mesdag*
Canter Cremers -19 Febr.
- *Korte Vijverberg 7*
Reisschetsen en tekeningen van de leden van de Haagse Kunstkring 2 Mrt.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*
Tentoonstelling „Debuut” (werk van oud-leerlingen van de Haagse Academie) -19 Febr.
- Eretentoonstelling Floor de Groot -18 Mrt.

LEIDEN

- *De Lakenhal*
Tentoonstelling Kring van Nederlandse Beeldhouwers -16 April
- *Prentenkabinet der R.U.*
Prenten en tekeningen door Wim Noordhoek -4 Mrt.

ROTTERDAM

- *Schielandshuis*
Werk van A. Leeflang -20 Febr.
- *'t Venster*
J. Schoonhoven -25 Febr.
- *Int Constigh Werck*
Handgedrukte wandkleden van Ulco Kooistra en Gras Heyen -4 Mrt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*
Oud-Hollandse Strijkinstrumenten en hun bouw -26 Febr.

UTRECHT

- *Centraal Museum*
Tentoonstelling „Kunstwerken uit het Rijksmuseum Kröller-Müller” -5 Mrt.

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Insending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

FEBRUARI 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Boertange. (Gem. Vlagtwedde) Perceel C 68.
Dit perceel is in restauratie.
Architect: H. Timmer te Winschoten.

Loppersum. Toren van de Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is bijna voltooid.
Architecten: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Niebert. (Gem. Marum) Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid.
Architect: O. v. d. Veen te Groningen.

Woldendorp. (Gem. Termunten) Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid.
Architecten: R. Offringa en A. R. Wittop Koning te Groningen.

FRIESLAND

Bolsward. Dijkstraat 23.
De restauratie is voltooid.
Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Dantumawoude. (Gem. Dantumadeel) Toren der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid.
Architecten: A. Baart en Zn. te Leeuwarden.

Hindeloopen. Perceel A 49.

Dit perceel is reeds enige tijd in restauratie.
Architect: J. de Meyer te Amsterdam.

DRENTE

Havelte. Toren der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid.
Leiding: de Gemeente-architect.

UTRECHT

Abcoude. Ned. Herv. Kerk.
Met de gedeeltelijke restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: F. B. Jantzen te Amsterdam.

NOORDHOLLAND

Amsterdam. Rapenburgerstraat 175-177-179.
De restauratie is voltooid.
Architect: A. J. Westerman te Amsterdam.

— Reguliersgracht 31.
Herstel van de topgevel is in voorbereiding.
Architect: G. H. Kleinhout te Amsterdam.

— Sloterkade 21-22.
Aan dit de Vereniging Hendrick de Keyser in eigendom toebehorende pand zullen onderhoudswerkzaamheden worden verricht.

Haarlem. Spaarne 13.

Met de restauratie van dit perceel is aangevangen.

Leiding: Dienst Gemeentewerken.

ZUIDHOLLAND

Schiedam. Koopmansbeurs.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.

Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Vlaardingen. Vishal.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.

Architect: Ir. J. W. C. Boks te Rotterdam.

ZEELAND

Groede. Torenspts der Ned. Herv. Kerk.

Met de restauratie van de gedeeltelijk verbrande toren is een aanvang gemaakt.

Architect: E. P. Messer te Amsterdam.

Oost-Souburg. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is in uitvoering.

Leiding: E. P. Messer te Amsterdam.

Zonnemaire. Raadhuis.

De restauratie is in voorbereiding.

Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

Aalburg. Toren der Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is in voorbereiding.

Architect: B. van Bilderbeek te Dordrecht.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Vergadering van de KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND op Zaterdag, 25 Februari 1950, des namiddags te 2 uur, in het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht.

Notulen van de secretaris MR. H. HARDENBERG.

Aanwezig volgens de presentielijst honderd en een leden en corresponderende leden en een aantal introducés.

De voorzitter PROF. DR. E. H. TER KUILE opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom. De grote opkomst acht hij een verheugend teken; de overheid kan haar taak alleen goed vervullen, indien zij zich de mandataris weet van de publieke opinie, waarvan de Bond geacht kan worden de spreekbuis te zijn.

De notulen van de vorige algemene vergadering (zie Nieuws-Bulletin 1949, afl. 6, kol. 89-122) worden goedgekeurd onder dankzegging aan de bijzonder verdienstelijke vorige secretaris, die ze nog heeft opgesteld.

Van de ingekomen stukken noemt de voorzitter in de eerste plaats een brief van het medelid JHR. MR. F. L. J. VAN RIJCKEVORSEL te Maastricht, waarin deze aandacht vraagt voor de verzekering van kerken tegen brandgevaar in verband met de herbouwwaarde. Het bestuur meent dit probleem, als behorende tot de competentie van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, aan haar te moeten overlaten. Hetzelfde geldt voor een schrijven van het lid, de Heer J. POOT JR., hoofdarchitect van Gemeentewerken te Rotterdam, handelende over het silicose-vraagstuk.

Silicose is een beroepsziekte, veroorzaakt door inademing van kiezelzure stofdeeltjes. In verband met het gevaarlijk karakter van die ziekte zijn protesten gerezen tegen het gebruik van zandsteen voor de restauratie van de Sint-Laurentstoren te Rotterdam. Op aanwijzing van de Heer POOT heeft het bestuur zich gewend tot de Heer L. STREEFKERK, architect te Naarden, van wie het een uitvoerig rapport mocht ontvangen omtrent de bij de restauratie van de Grote Kerk aldaar getroffen maatregelen ter bestrijding van het silicose-gevaar. Hoewel het uit oudheidkundig oogpunt zeer bedenkelijk is, het gebruik van zandsteen te moeten opgeven, zijn hierbij medische en andere kwesties gemoeid, waarover de Bond zich niet bevoegd kan achten een oordeel uit te spreken. Het bestuur heeft daarom gemeend deze zaak aan de Rijkscommissie over te moeten laten en heeft het rapport van de Heer STREEFKERK te harer kennis gebracht.

De voorzitter doet vervolgens mededeling van de rekenen, resp. door de Bond gericht aan Gedeputeerde Staten van Utrecht en van Groningen (zie Nieuws-Bulletin 1949, afl. 7, kol. 137-138 en afl. 11, kol. 249-250). Van Gedeputeerde Staten van Utrecht mocht het bestuur de verzekering ontvangen, dat zij de door de Bond naar voren gebrachte bezwaren niet licht zullen tellen bij de beoordeling van het vastgestelde plan. Het aan Gedeputeerde Staten van Groningen gericht rekest is mede in afschrift onder de aandacht gebracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en van Wederopbouw en Volkshuisvesting, terwijl ook het

Gemeentebestuur van Groningen hiervan een afschrift ontving.

Als plaats voor de te houden zomervergadering heeft het Bestuur bij nader inzien zijn keuze laten vallen op Zwolle. Aan de vergadering ware een excursie te verbinden naar Kampen en via de voormalige Zuiderzee naar Schokland, en vandaar naar het aardige stadje Vollenhove. De vergadering verklaart zich met dit plan accoord. De vraag, of reeds een datum bekend is, leidt tot de vaststelling van de excursie op 14 en 15 Juli a.s.

De voorzitter doet de verheugende mededeling, dat het door JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL bewerkte repertorium van boekwerken betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst thans persklaar is.

De secretaris vestigt de aandacht op het artikel van DR. P. GLAZEMA over de opgravingen in Limburgse kerken, waarvan nog een flink aantal overdrukken voortadig is, en geeft toelichting op de circulaire, gevoegd bij het jongst verschenen Bulletin, inzake het „Nederlands Kunst-historisch Jaarboek 1948/49”.

Vervolgens brengt de voorzitter verslag uit over de werkzaamheden van de op voorstel van de Heer KALF ingestelde Commissie tot herziening van de grondregels voor de restauratie. Het bestuur heeft de Heren BELONJE, BOEKEN, BOLTEN, BRIËT TER KUILE, LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE, PEUTZ en ROYAARDS bereid gevonden daarin zitting te nemen. Er zijn verschillende vergaderingen gehouden en er is een concept-regeling opgesteld. Over de definitieve formulering zal de Commissie zich nog nader moeten beraden. Zij heeft echter gemeend, dat voorafgaande voorlichting over deze materie aan de leden, gelijk ook vroeger gedaan is, uiterst vruchtbaar kon zijn. Vandaar de straks te houden inleiding. Het ligt in de bedoeling het definitieve ontwerp op de a.s. zomervergadering aan de leden ter bespreking voor te leggen.

Aangezien op de vorige zomervergadering werd verzuimd een Commissie tot het nazien van de rekening en verantwoording over 1949 te benoemen, wordt besloten de Heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER te verzoeken zijn lidmaatschap van deze commissie te willen continueren, hierin bijgestaan door de Heer O. L. VAN DER AA. Laatstgenoemde verklaart zich staande de vergadering bereid de hem toegedachte taak op zich te nemen.

De Heer A. VAN DER KLOOT biedt aan, be-

langstellenden rond te leiden in het gerestaurerde kerkje te Ressen.

Bij de hierna gehouden rondvraag wijst JHR. DR. B. M. DE JONGE VAN ELLEMEET op het betreutenswaardige feit, dat Provinciale Staten van Utrecht verleden jaar de Provinciale Archaeologische Commissie hebben opgeheven. PROF. DR. W. VOGELANG licht toe, dat genoemde commissie van de zijde van het provinciaal bestuur weinig medewerking heeft mogen ondervinden. De voorzitter acht het bestaan er van niet overbodig, al was het alleen maar om in kwesties van subsidieverlening van advies te kunnen dienen. DR. A. J. VAN DE VEN deelt mede, dat de vereniging Oud-Utrecht voornemens is, zich deze kwestie aan te trekken. De voorzitter stelt voor, af te wachten, tot Oud-Utrecht zich hierover beraden heeft, en suggereert, dat men eventueel contact met de Bond zal opnemen, waarmee de vergadering accoord gaat. De Heer C. F. JANSSEN vraagt, of het, gezien het Ressenese geval, niet aanbeveling zou verdienen, dat in verschillende plaatsen beschrijvende gidsen van monumenten verkrijgbaar werden gesteld. De voorzitter antwoordt, dat vanwege de Rijkscmissie voor de Monumentenzorg reeds een drietal reisgidsen voor een gedeelte van ons land het licht zag. Van de Bond kan niet worden verwacht, dat hij te hooi en te gras gidsen uitgeeft. Dit zou van particuliere zijde moeten uitgaan. DR. P. VAN OVERZEE wijst er op, dat de bezichtiging van monumentale kerkgebouwen dikwijls met grote moeilijkheden gepaard gaat, doordat de kosten niet te bereiken is. Hij vraagt, of de Bond aan de Synode niet een verzoek kan richten om een duplicaat-sleutel ten gemeentehuize of elders te deponeren. De voorzitter verklaart, uit persoonlijke ervaring met deze moeilijkheden bekend te zijn. Hij gelooft echter niet, dat in die richting iets te bereiken valt, aangezien de kerkelijke gemeenten autonoom zijn.

De voorzitter sluit hierop het huishoudelijk deel van de vergadering en gaat over tot het houden van zijn aangekondigde inleiding over: „Het restaureren van monumenten sinds het opstellen van de regelen van 1917”, waarvan hier een samenvatting volgt:

Gelijk hiervoor al is opgemerkt heeft het Bestuur het nuttig geoordeeld door middel van een voordracht met lichtbeelden een overzicht te geven van het restaureren van historische monumenten in de jaren welke liggen tussen 1917, toen de „Grondbeginselen en Voorschriften”

door de Bond werden gepubliceerd, en thans. Wanneer de Bond er zich op wil bezinnen, of en in hoeverre die „Grondbeginselen en Voorschriften” ons nog bevredigen, dient men er zich voor alles van te overtuigen, hoe zij hebben gewerkt.

Wel moet al dadelijk worden opgemerkt, dat die regelen van 1917 geenszins kracht van wet hadden, dat hun inachtneming nooit verplicht is gesteld. Desondanks kunnen wij zeggen, dat zij in feite als richtsnoer zijn aanvaard, en dat zij heel het restauratiebedrijf hebben geïnspireerd, dat onder de supervisie van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg heeft plaatsgevonden. Dit is geen geringe lof voor de Bond. Hieruit blijkt, dat de Bond uiting heeft gegeven aan diep gefundeerde overtuigingen.

Geheel zonder strubbelingen is het natuurlijk niet gegaan. Daar is een moeilijke overgangsperiode geweest. En verschillenden onder de aanwezigen zullen zich misschien nog herinneren, dat bij de restauratie van het Stadhuis van Schoonhoven in 1927 luide bezwaren zijn ingebracht tegen plannen, waarbij men afzag van terugbrengen in de oorspronkelijke vormen, waar die niet met voldoende zekerheid waren te reconstrueren. Een geval als dat van Schoonhovens Stadhuis is intussen een uitzondering gebleven.

Het is een min of meer onmogelijke taak U in één namiddag een degelijk inzicht te verschaffen in heel het restauratiebeleid sinds 1917. Slechts een zeer beperkte keuze van gevallen kan aan de orde worden gesteld en summier worden besproken. Een voordracht als deze kan niet anders dan een zeer ontoereikend middel worden genoemd om U op de hoogte te brengen. Is er dan niet een meer doeltreffend middel, zal men vragen, waardoor men zichzelf op de hoogte kan brengen? Heeft men dan nooit in het openbaar rekenschap gegeven van het gevoerde beleid? Het antwoord moet ontkennend luiden.

Als men één belangrijke omissie wil constateren in de Voorschriften van 1917 is het zeker deze, dat daarin geen pleit voorkomt voor geregelde uitvoering en geïllustreerde verslagen van uitgevoerde restauraties. De Voorschriften bepleiten een wettelijk geregeld regeringstoezicht en een eis vanwege de Overheid, dat er worde gezorgd voor een volledige documentatie van de afgelopen werken. Over publicatie wordt niet gerept, en de praktijk is geweest, dat men zich ook van publicatie heeft onthouden.

Om juist te zijn, het is geen volledige ont-

houding geweest. Inderdaad heeft de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die in 1918 werd ingesteld, over 1918 en 1919 een verslag uitgegeven, dat is geïllustreerd, zij het ook vrij sober. Maar daarbij is het gebleven. In de zomer van 1945 verscheen een herdenkingsboek, samengesteld door Prof. Dr. W. Martin, naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van de Rijkscommissie in 1943, en verlicht met een reeks reproducties naar foto's. Maar een boek als dit, zeer lezenswaardig, kan niet geven wat 25 jaarverslagen hadden moeten geven.

Het is verre van ons hier verwijten te maken, maar dat neemt niet weg, dat het ons noodzakelijk voorkomt te wijzen op een zeer bedenkelijke misstand. De oudheidkundige wereld heeft er recht op, dat zij zich rekenschap kan geven van de behandeling, die onze historische monumenten ondergaan. Dit is een eis van de wetenschap. Maar niet alleen de wetenschap heeft er recht op te kunnen nagaan, wat er is geschied. Heel het Nederlandse Volk behoort dat te kunnen nagaan zonder voor elk afzonderlijk geval een archiefonderzoek te doen instellen. De overheid beseft dat het zaak is zich het lot van onze historische monumenten aan te trekken, omdat deze een onschatbaar nationaal en internationaal erfdeel vormen. Maar dan is het ook zaak dat men het publiek inlicht, en door die inlichtingen de belangstelling voor dat erfdeel wakker houdt. Geen propaganda voor de publieke belangstelling in onze monumentenschat kan doeltreffender zijn dan geregelde publicatie van de werkzaamheden, die voor het behoud van onze monumenten en het herstel van hun schoonheid en karakter zijn genomen. Het is bekend hoe verrassend vergelijking is van afbeeldingen vóór en na het werk gemaakt. Eerst door zulke vergelijkingen leert men beseffen wat de werkelijke betekenis van een monument is, en van hoeveel gewicht een goede monumentenzorg. Geen middel ook is geschikter om het buitenland te overtuigen van de betekenis van onze monumentenschat dan geregeld verschijnende goed geïllustreerde „comptes rendus”. Zij zullen de grondslag kunnen zijn voor het samenstellen van allerlei propagandistische geschriften, en de ogen openen voor de verborgen schoonheden en eigenaardigheden, waarop men nu eenmaal moet wijzen. De goede wijn behoeft soms wel een krans!

Dat met publicaties, als hier bepleit, geld gemoed is, spreekt van zelf. Maar wij vragen niets onredelijks. Met 1/1000 van hetgeen jaarlijks aan

restauratie wordt besteed, kan men een voortreffelijk geïllustreerd jaarverslag bekostigen, dat van onschatbare wetenschappelijke en propagandistische betekenis is. Met oprechte bewondering en ronduit gezegd afgunstig raadpleegt men de uitnemende uitgaven van de Rheinische Denkmalpflege en de Deutsche Kunst- und Denkmalpflege, die tot diep in de laatste oorlog uitkwamen en waarin rekenschap werd gegeven van het restaureren over onze Oostergrenzen. Zij bevatten een ongehoorde schat aan gegevens. Zij delen hoogst merkwaardige ervaringen mede, die algemeen bekend behoren te worden. Zij stimuleren én vakman én leek.

Het ontbreken van jaarverslagen die op gedocumenteerde wijze rekenschap afleggen over de restauraties van de laatste decennien, heeft de taak van de Commissie voor het herzien van de Regelen zeer verzwaard. De Commissie heeft het materiaal over reeksen gevallen uit het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg moeten te voorschijn halen. Maar een grondige bestudering van een restauratiegeval vergt meer dan tekeningen en foto's. Een beredenering van de gang van zaken, een uiteenzetting van de ervaringen en van de grondslagen van het gevolgde beleid is van primordiaal belang. Zulk een beredenering (en liefst heet van de naald!) kan alleen worden samengesteld door iemand, die óf het werk zelf heeft geleid, óf er zeer nauw bij betrokken is geweest.

Zo moet men dus vaststellen, dat het ontbreken van geregeld uitkomende en behoorlijk gedocumenteerde jaarverslagen een misstand is. Het zal niet mogelijk zijn, het verzuim voor de achter ons liggende periode geheel in te halen; op zijn hoogst kan men besluiten een selectie te publiceren, gelijk indertijd de posthume Mededelingen van het College van Rijksadviseurs door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zijn uitgegeven. Wij willen de hoop uitspreken, dat in de naaste toekomst niet de tot nu toe ingeslagen weg van onthouding worde gevolgd, en dat maatregelen worden genomen om een behoorlijke publicatie te verzekeren van alle herstellingen en restauraties van enig belang. De samenstelling daarvan moet een voldoening zijn voor allen die bij de werken waren betrokken én voor heel het publiek dat belang stelt in onze historische monumenten.

Voor spreker overgaat tot het behandelen van een reeks restauratiegevallen, die door lichtbeelden worden verduidelijkt, wenst hij nog twee

opmerkingen te maken. De eerste is, dat hij zich tot taak stelt de gevallen zo objectief mogelijk uiteen te zetten. Van beoordeling wil hij zich onthouden. Voorts dient er de aandacht op te worden gevestigd, dat het beschikbare afbeeldingsmateriaal beperkt was. Met name was het niet mogelijk een aantal bijzonder belangwekkende recente restauraties in beeld weer te geven. De categorie bouwwerken, die in de laatste oorlog half verwoest zijn, kan slechts door een enkel geval worden gerepresenteerd, waar de restauratie bijna voltooid is, te weten de restauratie van de Hervormde Kerk van Angerlo bij Doesburg.

Spreker gaat dan een aantal concrete gevallen na, waarbij hij de volgende categorieën onderscheidt en vertegenwoordigt:

- A. Herstellen van verteerde en verminkte delen in de nog kenbare oude vormen. Techniek van vernieuwen in oude vormen.
- B. Voorziening in belangrijke constructieve gebreken door middel van methoden van hedendaagse techniek.
- C. Gevallen waar latere wijzigingen van betrekkelijk beperkte omvang als verminkingen worden ervaren, en voor herstelling van de oorspronkelijke toestand voldoende gegevens ter beschikking staan. In het algemeen dan terugbrengen in de oorspronkelijke toestand.
- D. Gevallen dat latere wijzigingen, die als verminkingen worden gevoeld, zeer omvangrijk zijn. Voorbeelden worden aangehaald van drieërlei beleid:
 1. onthouding van aanvulling en berusten in de verminking.
 2. completering in vormen van de eigen tijd.
 3. historiserend restaureren, desnoods fantaserend in historische stijlvormen.
- E. Adaptatie van historische monumenten voor een hedendaagse bestemming, die bepaalde praktische eisen stelt.
- F. Herstellen van half verwoeste monumenten, waarbij alle bovengenoemde vraagstukken samen aanwezig zijn.
- G. Vervanging van vergaan figuraal beeldhouwwerk.

Na een warm applaus te hebben geogst voor zijn boeiende en met fraaie lichtbeelden toegelichte inleiding, sluit de voorzitter om 5.30 uur de vergadering onder dankzegging aan de leden voor hun aanwezigheid.

Aan de vergadering ging des morgens te 11 uur een bezichtiging vooraf van de Nicolaas-kerk.

PROF. DR. M. D. OZINGA schetste in korte trekken de geschiedenis van het kerkgebouw, waarna het gezelschap in drie groepen, resp. onder leiding van hemzelf, DR. IR. G. W. VAN HEUKELOM en

de Heer W. STOOKER, de kerk bezichtigde.

Hierbij trok vooral de Romaanse westbouw de aandacht, waarvan de betekenis eerst tijdens de restauratie goed is komen vast te staan.

BEZICHTIGING NED. HERV. KERK TE RESSEN

Tijdens de op 25 Februari j.l. gehouden algemene ledenvergadering bood de Heer A. van der Kloot, Heidewijkstraat 4 te Nijmegen (Tel. 23804) zich bereidwillig aan belangstellenden rond te leiden in het gerestaureerde kerkje der Ned. Hervormde Gemeente te Ressen.

Dit trekt veel bezoek, waardoor het niet altijd mogelijk is, dat bezoekers voldoende explicatie ontvangen omtrent dit interessante bouwwerk.

DE MUSEUMDAG

TIJDSCHRIFTENCIRCULATIE

Hieronder volgt opgave van de belangrijkste artikelen uit buitenlandse vaktijdschriften, die op het secretariaat ontvangen worden. Leden, die zich hiervoor interesseren, gelieven dit per briefkaart binnen een week na deze aankondiging te berichten aan de secretaris, Zeestraat 82, Den Haag. Circulatie geschiedt daarna in volgorde van aanmelding.

Museum, vol. II

Le rôle et l'organisation des musées, par George Henri Rivière, directeur-général associé de l'Icom.

Television Experiments in American Art Museums, by H. D. M. Grier, ass. director, Minneapolis Institute of Arts.

No. 4/1949.

The Museum News Vol. 27

Co-operative Development of popular Publications among Museums. By Winfield G. Doyle, editor, man and nature publications, American Museum of Natural History, New York.

No. 13, Jan. 1, 1950.

Organization and objectives for the small history Museum, by Carl E. Guthe, Director, New York State Museum, Albany, N.Y.

No. 14, Jan. 15, 1950.

PANORAMA'S

In het Nieuws-Bulletin van Februari 1949, kolom 19, vestigden wij de aandacht op de geschiedenis der panorama's. Thans heeft de Heer H. Albert Steiger-Bay te Bazel de geschiedenis gepubliceerd van een zeer oud, nog bestaand Zwitsers panorama, nl. dat van Thun, geschilderd door Marquard Wocher te Bazel in de jaren 1809-1814. Het reusachtige doek wordt te Thun bewaard doch het is jarenlang zoek geweest en ook thans niet tentoongesteld. Het artikel is te vinden in het Zeitschrift für schweizerische Archaeologie und Kunstgeschichte, 1950, Heft 1. De secretaris van De Museumdag heeft een overdruk ter inzage.

INTERNATIONAAL TIJDSCHRIFT „MUSEUM“

„Museum“, het drie-maandelijks tijdschrift dat de Unesco in een gecombineerde Frans-Engelse uitgave doet verschijnen, stelt zich ten doel de museumwereld op de hoogte te houden van de belangrijkste vernieuwingen op museologisch gebied en geeft in het bijzonder ook aandacht aan de opvoedkundige kant van het museumwerk. Ook aan onderwerpen op het gebied der monumentenzorg wordt aandacht besteed.

De prijs is gering: 1000 Franse francs per jaar. Zoals dit thans verschijnt, draagt „Museum“ het karakter van een proefneming. Wil de uitgave worden voortgezet, dan is het noodzakelijk dat de directies van zeer vele musea, in de gehele wereld, zich aansluiten bij de kring der abonné's: immers hierdoor alleen kan het bewijs geleverd worden dat de veronderstelling van de directie van de

Unesco, volgens welke „Museum” hun van groot nut kan zijn, ook inderdaad juist is. De Chef der Afdeling „Musea en Monumentenzorg” van de UNESCO, 19 Avenue Kléber, Parijs 16e, is gaarne bereid een proefnummer toe te zenden. Een eventueel abonnement zal worden verzorgd door de depôthouder van de publicaties van de Unesco in Nederland, de firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage.

MEDEDELINGEN

Kon. Vereniging Indisch Instituut

De naam van de Afdeling Volkenkunde van de Kon. Ver. Indisch Instituut is met ingang van 20 Februari 1950 gewijzigd in: „Afdeling Culturele en Physische Anthropologie”. Directeur der afdeling is Prof. Mr. C. T. Bertling.

Handleiding voor het beheer van Museumverzamelingen

Verschenen is de publicatie van De Museumdag over het beheer van Museumverzamelingen: „Richtlijnen en wenken voor het administratief beheer van museumverzamelingen”, Deel I. Hierin worden besproken:

1. de maatregelen tot behoud van de identiteit van het binnenkomende voorwerp,
2. de vastlegging van het bezit en van de identiteit,
3. de vastlegging van de gegevens,
4. de verzekering van de vindbaarheid,
5. de procedure voor het afvoeren van een voorwerp,
6. de procedure van het in bruikleen geven.

Dit boekje is samengesteld door een commissie uit De Museumdag en door deze vereniging uitgegeven. Het is verkrijgbaar gesteld in het Ned. Postmuseum te 's-Gravenhage, postrekening no. 162000, prijs franco per post f 2.—. Het is aan de leden van De Museumdag toegezonden.

Studiecommissie voor de registratie van museumvoorwerpen

Na de voltooiing van het eerste deel van haar rapport (zie boven), waarin de grondslagen van het administratief beheer worden behandeld, heeft de commissie een tweede groep vraagstukken in behandeling genomen, nl. de technische beschrijving van voorwerpen en de invoering van hulpmiddelen voor het gebruik der verzamelingen.

De commissie heeft daarbij besloten, eerst een aantal leden van De Museumdag, werkzaam op verschillend terrein van ons vakgebied, uit te nodigen om hun ervaring en mening omtrent verschillende vraagstukken in artikelvorm in het Bulletin te publiceren.

De commissie verwacht dat deze publicaties voor andere leden aanleiding zullen vormen om eveneens hun mening kenbaar te maken, vooral omdat de vraagstukken voor de verschillende categorieën van musea nogal uiteenlopen. De commissie hoopt dat de publicaties en discussie een aantal elementen van waarde voor de samenstelling van deel II van het rapport zullen opleveren.

MUSEUMDAG VAN 1 APRIL 1950, STEDELIJK MUSEUM TE AMSTERDAM

- 10.30 Opening door de Voorzitter
- 10.45 Zaken van de Vereniging
- 11.15 Lezing met lichtbeelden door de Heer J. H. M. Wilhelm, architect te Groningen, over verbouwingsplannen voor musea.
- 13.15 Pauze; gelegenheid tot het gebruiken van een gezamenlijke koffiemaaltijd in het museum à f 1.75 per persoon, fooi inbegrepen.
- Deelnemers gelieven zich van te voren per briefkaart op te geven bij de directie van het Stedelijk Museum te Amsterdam.
- 14.30 Voordrachten door Jhr. W. J. H. B. Sandberg en Prof. F. A. Eschauzier over de modernisering van het Stedelijk Museum te Amsterdam.
- 15.30 Rondleidingen door Jhr. W. J. H. B. Sandberg en de Heer H. F. E. Visser, conservator van het Museum van Aziatische Kunst en discussie over gebouw en inrichting.

Leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond zijn als gast gaarne welkom.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *I.C.C. Vondelparkpaviljoen* -26 Mrt.
Werk van A. Durand Rosé
- *Stedelijk Museum*
Tentoonstelling Italiaanse sculptuur en schilderijen van na 1910 -ong. 15 April
Tentoonstelling Nederlandse Gobelins
-3 April
- *Rijksmuseum* 18 Mrt.-30 Mei
Tentoonstelling over Koning-Stadhouder Willem III
- *Santee Landweer* -17 Mrt.
Werk van Stefan Couwenberg

DELFT

- *Prinsenhof* -3 April
Tentoonstelling werk Jan van Herwijnen

EINDHOVEN

- *Van Abbe-museum* -26 Mrt.
„Internationale Tentoonstelling Vakfotografie 1950”

'S-GRAVENHAGE

- *Bennewitz* -15 April
Le Fauconnier, Chabot e.a.
- *Gemeentemuseum*
Tentoonstelling van werken uit de verzameling H. P. Bremmer -23 April
Tentoonstelling Toneel en Dans in de Japanse Kunst 17 Mrt.-30 April
- *Kunst van Onze Tijd* -21 Mrt.
Werk van Cor Wijker
- *Panorama Mesdag* -19 Mrt.
Noorse en Nederlandse grafiek

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*
Eretentoonstelling Floris de Groot -18 Mrt.
Tentoonstelling „Kunst zij ons doel”
23 Mrt.-16 April
- *Leffelaar* -21 Mrt.
Aquarellen van F. Teding van Berkhout en schilderijen van Taack Tra Kranen

LEIDEN

- *De Lakenhal* -16 April
Tentoonstelling Nederlandse Kring van Beeldhouwers

ROTTERDAM

- *Museum Boymans* -25 Mrt.
Herdenkingstentoonstelling Cornelis van Leeuwen
Werk van drie Franse grafici: A. J. Gaudin, Ed. Goerg, R. Veysset -30 April
- *Kunstkring* -19 Mrt.
Tekeningen en schilderijen van Will Tweehuysen

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum* 18 Mrt.-2 April
Twee honderd Stadsgezichten van Schiedam

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum* -25 Mrt.
Tentoonstelling „Wol en zijn verwerking”

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

MONUMENTENWET

Ten vervolge op het bericht in Nieuws-Bulletin afl. 9 van September 1949, kol. 191, kan medegedeeld worden, dat de Tijdelijke Wet Monumentenzorg (wet van 2 Februari 1950, Staatsblad No. K. 23) op 16 Maart 1950 in werking treedt.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

MAART 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Buitenpost. Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid.
Architect: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

GELDERLAND

Ammersooien. Kasteel.
De restauratie van het dak is voltooid (oorlogsschade).
Architect: H. van Putten te Bussum.

Brakel. Ned. Herv. Kerk.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: P. H. Endt te Oosterbeek.

Buren. Rode Heldenstraat 48.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: C. W. Royaards te Schoorl.

Dinxperlo. Toren der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is in uitvoering (oorlogsschade).
Architect: K. L. Sijmons te Amsterdam.

Doesburg. Koepoortstraat 29/31.
De restauratie is in voorbereiding.
Architect: A. A. Kok te Amsterdam.

Elburg. Vispoortstraat 24.
De restauratie is voltooid.
Leiding: Architectenbureau Pruis en Postema te Elburg.

Ellecom. Ned. Herv. Kerk en Toren.
De restauratie van beide is voltooid.
Architecten: C. J. Sprey te Arnhem en Ir. W. J. G. van Mourik te Velp.

Etten. Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is in uitvoering (oorlogsschade).
Architect: F. A. Bruininkweerd te Doetinchem.

Harderwijk. Donkerstraat 42.
Met de restauratie wordt een aanvang gemaakt.
Architect: S. Postema te Elburg.

Hedel. Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is grotendeels voltooid (oorlogsschade).
Architect: A. P. Smits te Aerdenhout.

's-Heerenberg. Torentje van het v.m. Gasthuis.
De restauratie van dit torentje is voltooid.
Architect: L. Rutten te 's-Heerenberg.

Hees. Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architecten: Ir. W. J. G. van Mourik en A. van der Kloot te Nijmegen.

Nijmegen. Walmuren aan het Valkhof.
De restauratie is beëindigd.
Architect: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

—, Glas- of Pesthuis.
De restauratie is voltooid.
Architect: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

- , Kapel van het Valkhof.
Algehele restauratie is in voorbereiding.
Architect: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.
- Oosterbeek*. Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architecten: W. Gerretsen en Ir. C. J. Cramer te Arnhem.
- Rhenen*. Bastion Koningin Elisabeth-plantsoen.
De restauratie van dit bastion is voltooid.
Architect: Gemeente-architect van Rhenen.
- , Ned. Herv. of Cunerakerk.
De restauratie is gedeeltelijk voltooid; de kerk is reeds in gebruik genomen (oorlogsschade).
Architect: B. T. Boeyinga te Amsterdam.
- Velp*. Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is in uitvoering (oorlogsschade).
Architect: J. G. A. Heineman te Velp.
- Well*. Ned. Herv. Kerk.
De restauratie is inwendig gereed, de kerk is reeds in gebruik genomen (oorlogsschade).
Architect: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.
- Westervoort*. Ned. Herv. Kerk.
De oorlogsschade aan deze kerk is voltooid, doch de verdere restauratie is nog in voorbereiding.
Architect: J. G. A. Heineman te Velp.
- Zutphen*. Raadzaal.
Het plafond van de raadzaal is hersteld.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- , De Berkelruïne.
De restauratie is in voorbereiding.
Architect: A. A. Kok te Amsterdam.
- , De Hagepoort.
De restauratie is in voorbereiding.
Architect: A. A. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

- Amersfoort*. Bloemendaalsestraat 37.
De restauratie van de voor- en achtergevel is voltooid.
Architect: Joh. Blom te Amersfoort.
- , O. L. Vrouwetoren.
De restauratie is in uitvoering (oorlogsschade).
Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- , Walmuren aan de Coninckspoort en Achter de Kamp.
De restauratie is voltooid.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORDHOLLAND

- Abbekerk*. Gemeentetoren der Ned. Herv. Kerk.
De restauratie van deze toren is voltooid.
Architect: D. Fledderus te Enkhuizen.
- Alkmaar*. Doelen.
De restauratie is in voorbereiding.
Architect: C. W. Royaards te Schoorl.
- Amsterdam*. Amstel 54.
De restauratie is in uitvoering.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- , Keizersgracht 716.
De restauratie van dit perceel is voltooid.
Architect: P. G. Verheus te Scheveningen.
- , Nieuwe Leliestraat 27/29.
De restauratie is reeds enige tijd voltooid.
Architect: Chr. Nielsen te Bussum.
- , Oudezijds Voorburgwal 40.
Aan het dak van dit pand zullen verschillende restauratiewerkzaamheden worden verricht.
De herstelwerkzaamheden zullen uitgevoerd worden door de Firma Gebr. Terlingen te Amsterdam onder leiding van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- , Ronde Lutherse Kerk.
De koepel is gerestaureerd.
Leiding: Architectenbureau Heineke en Kuipers te Amsterdam.
- Beemster*. Dampoort „De Eenhoorn”.
De restauratie is in voorbereiding.
Architect: C. W. Royaards te Schoorl.
- Den Burg* (Gem. Texel). Kogerstraat 1.
De restauratie is in voorbereiding.
Architect: C. W. Royaards te Schoorl.
- Broek in Waterland*. Ned. Herv. Kerk.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: J. de Meyer te Amsterdam.
- Castricum*. Ned. Herv. Kerk.
Het koor van deze Kerk is gereed.
Architect: J. de Meyer te Amsterdam.
- Enkhuizen*. Breedstraat 60.
De restauratie is voltooid.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- , St. Eucheriuskapel.
Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- , Ned. Herv. Zuider- of St. Pancraskerk.
De meest noodzakelijke werkzaamheden zijn gereed.

Architecten: J. de Meyer te Amsterdam en
D. Fledderus te Enkhuizen.

Monnickendam. Weezenland 57.

De restauratie is voltooid.

Architect: A. A. Kok te Amsterdam.

Naarden. Perceel Cattenhagestraat 11.

De restauratie is voltooid.

Leiding: Dienst Gemeentewerken.

— Perceel Marktstraat 11.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.

Architect: H. E. Sijmons te Blaricum.

Spaarnwoude. Gemeentetoren.

De restauratie is in voorbereiding.

Architect: H. Korringa te Haarlem.

Warmenhuizen. Ned. Herv. Kerk en Toren.

De restauratie is in voorbereiding.

Architect: J. de Meyer te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Gouda. St. Janskerk, houten bovenbouw van de toren.

De restauratie is in voorbereiding.

Architecten: J. en P. Cuypers te Amsterdam.

Hekendorp. Schandpaal bij Goerjanverwellesluis.

De restauratie is in voorbereiding.

Architect: L. J. M. Hoogendoorn te Oude-water.

Koudekerk aan den Rijn. Hoeve „Bronstee”.

De 18de eeuwse hekpalen zijn reeds enige tijd gerestaureerd.

Aannemer: J. L. van Bennekom te Hazerswoude.

Leiden. Perceel Rapenburg 4.

De restauratie is voltooid.

Architect: Ir. A. G. J. Coster te Amsterdam.

— Pieterskerkhof 22/hoek Pieterskerkstraat.

De restauratie van de voor- en zijgevel is voltooid.

Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Zoeterwoude. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is in uitvoering.

Leiding: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

Oude-Tonge. Boerderij „Bouwlust”.

De restauratie van deze boerderij is in voorbereiding.

Architect: Ir. H. de Wilde te Breda.

ZEELAND

Aardenburg. Pastorie en Wijkgebouw van de Ned. Herv. Gemeente.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).

Architecten: E. P. Messer en Joh. H. Groenewegen te Amsterdam.

Gapinge. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie van deze Kerk is voltooid (oorlogsschade).

Architect: E. P. Messer te Amsterdam.

Hulst. Toren Refugiehuis Ter Duinen.

De restauratie is voltooid.

Architect: G. M. Sturm te Goes.

Middelburg. Kuipersgildehuis.

De restauratie is voltooid.

Architect: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

— Vlissingestraat 7.

Van dit door oorlogsgeweld beschadigde perceel zal de gevel spoedig worden hersteld.

Architect: W. J. de Haan te Serooskerke.

Zierikzee. Stadhuistoren, Nobelpoort, Noordhavenpoort.

De restauratie aan de daken is voltooid.

Leiding: Dir. Centrale Dienst „Noord-Zeeland” te Zierikzee.

NOORD-BRABANT

Berlicum. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).

Architecten: F. den Tex en J. Hillebrandts te Blaricum.

Chaam. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).

Architecten: G. H. Kleinhout en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

Dongen. Gemeentetoren.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).

Architect: Pierre Cuypers te Roermond.

Gilze. Landbouwschuur (v.m. Schuilkerkje), Kerkstraat 149.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).

Architecten: J. A. Jacobs te Alphen.

Halsteren. Raadhuis.

De restauratie van de raadzaal is voltooid (oorlogsschade).

Architect: F. Mol te Breda.

Willemstad. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architecten: Ph. W. J. C. Bolt te 's-Gravenhage en Ir. J. de Wilde te Breda.

Woudrichem. Panden „In de Salamander” en „In den Gulden Engel” aan de Hoogstraat.

De restauratie is in voorbereiding.
Architect: A. van Essen te Voorburg.

LIMBURG

Bergen. Kasteel Heyen.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architecten: Jos. Bedaux te Goirle en Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

*Broekhuizen*vorst. R.K. Kerk van de Zoete Naam van Jezus.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architect: A. H. J. Swinkels te Maastricht.

Buggenum. R.K. Kerk.

De restauratie van het koor is voltooid (oorlogsschade).
Architect: Ir. J. Franssen te Roermond.

Gennep. Ned. Herv. Kerk.

De restauratie van deze kerk is voltooid (oorlogsschade).
Architect: P. H. Houbolt te 's-Graveland.

Herkenbosch. R.K. Kerk van de H. Sebastiaan.

De restauratie van het koor is voltooid (oorlogsschade).
Architect: H. J. A. Koene te Maastricht.

Kasteel Lemiers bij Vaals.

De restauratie is in voorbereiding (oorlogsschade).

Mechelen. Hoeve „De Pley”.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architect: J. Kusters te Valkenburg.

Sittard. R.K. Kerk St. Petrus Stoel van Antiochië.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt (oorlogsschade).
Architecten: J. Schröders en J. Palmen te Sittard.

Tborn. R.K. Kerk.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architecten: J. Wiolders (†) en J. Palmen te Sittard.

Venlo. Het „Romerhuis”, (eigendom van de Ver. Hendrick de Keyser).

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architect: Ir. J. Kayser te Venlo.

Wessem. R.K. Kerk.

De restauratie is voltooid (oorlogsschade).
Architect: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

OPEN ARMS TO THE PUBLIC

EEN SAMENSPEL VAN AFWISSELING EN REGELMAAT

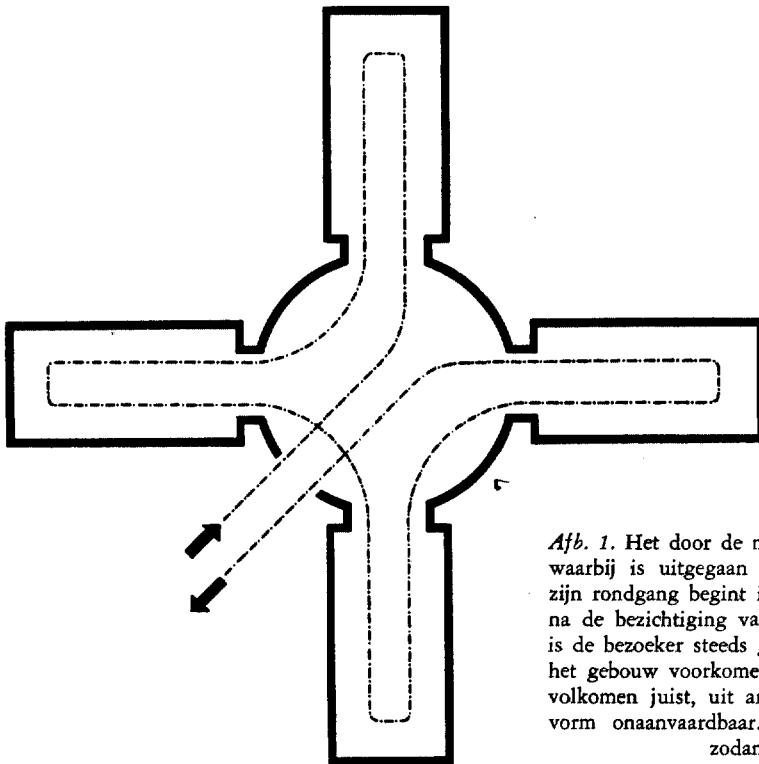
De lezing welke de heer Torsten Althin op 11 Februari j.l. in het Centraal Museum te Utrecht heeft gehouden over zijn schepping, het in 1936 geopende Tekniska Museum te Stockholm, was in meer dan één opzicht belangrijk.

In de eerste plaats heeft de Nederlandse museumwereld kennis kunnen maken met een man, die in volle overgave opgaat in de door hem gekozen taak. Dat deze taak op intelligente wijze in haar volle omvang is doordacht en tot in de details met grote liefde wordt uitgevoerd, maakte het des te interessanter te luisteren naar deze museumdirecteur, die ervan uitgaat, dat zijn instelling een dienende functie heeft, maar dat anderzijds het publiek, de kinderen van 7 tot 70 jaar, geboeid moeten worden en ... blijven.

Bestrijding van museumvermoeidheid door

vooropgezette regie was het eerste wat we te horen kregen. De in Stockholm toegepaste middelen zijn in hoofdzaak tweërlei: afwisseling en regelmaat. De afwisseling wordt bereikt door variatie in de vloerbedekking, in de verlichting, door het gebruik van verschillende kleuren in de bijschriften en zelfs doordat men bij tijd en wijle muziek door het gebouw laat weerklinken.

De regelmaat wordt o.a. gediend door de overzichtelijke plattegrond, waardoor de bezoeker zich te allen tijde gemakkelijk kan oriënteren, door de eenheid in de kleur der wanden (een eenheid dus, die de verscheidenheid der opschriften weer samenbindt), verder doordat de overzichtelijkheid en de visuele samenhang ook bij het tentoonstellen zo veel mogelijk wordt be-

Afb. 1. Het door de museumdirecteur opgestelde schema, waarbij is uitgegaan van de gedachte, dat het publiek zijn rondgang begint in een centrale hall, waarheen men na de bezichtiging van elke galerij terugkeert. Hierdoor is de bezoeker steeds georiënteerd en wordt dwalen door het gebouw voorkomen. Museum-technisch is dit schema volkomen juist, uit architectonisch oogpunt echter is de vorm onaanvaardbaar. Zo is b.v. de ingang niet als zodanig geaccentueerd.

tracht (dus geen aparte borden of schermen) en doordat men de voorstellingen, rondleidingen, films en voordrachten volgens een vast tijdschema doet plaatsvinden.

Op dit stramien van variatie en regelmaat kan de directie dan haar eigenlijke werk aanvangen (in dit geval het voorlichten van het publiek); maar zij zal zich daarbij geen gelegenheid mogen laten ontgaan, de belangstelling te prikkelen en levendig te houden. Weer zijn de middelen diametraal gericht n.l.: het prikkelen van activiteit in denken en handelen tegenover het veelvuldig bieden van gelegenheid tot uitrusten. Daarom staan er in het Tekniska Museum veel stoelen, daarom zijn vele tentoongestelde machines in beweging, daarom wordt b.v. in de expositie van het mijnwezen een gramfoonplaat gedraaid met mijngeluiden en daarom kunnen de bezoekers tal van modellen zelf in werking zetten.

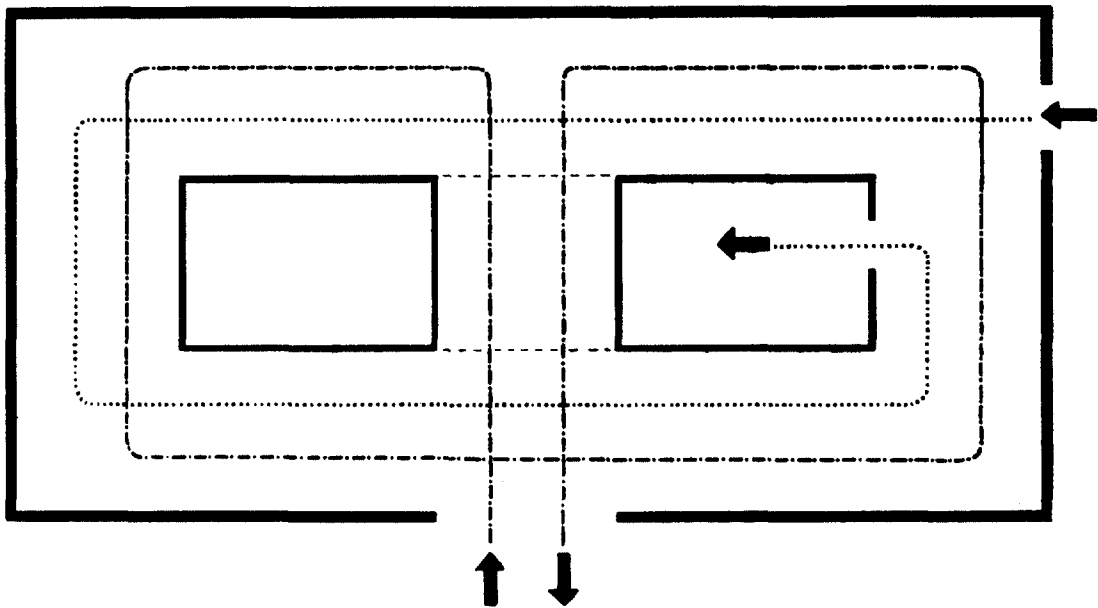
Zo streeft de directie van dit museum ernaar, het publiek te trekken en te boeien. Men moet zich in het museum thuis gevoelen (gratis garderobe, waar men zichzelf kan helpen). Het heeft geen zin, hier uitvoeriger in te gaan op de vele

details, die we bij het aanschouwen der lichtbeelden te horen kregen.

De wenken die wij hebben gekregen zijn legio en elke museumman zal voor zichzelf moeten uitmaken, welke der talrijke suggesties voor zijn instelling nuttig kunnen zijn.

Een aparte bespreking verdient m.i. bovenal de plattegrond. Wat mij n.l. in deze lezing het meeste heeft geboeid, was het verschil tussen het eerste ontwerp voor de plattegrond en het definitieve plan. Voor de verhouding welke er bij de totstandkoming van een museum behoort te bestaan tussen architect en museumman is dit geval een kostelijk voorbeeld: de museumdirecteur moet weten wat hij wil en moet de wijze, waarop volgens hem zijn dienst moet functioneren in een schema klaar en overzichtelijk kunnen vastleggen.

Een schema van functies is echter nog geen plattegrond voor een gebouw! Dit is het ogenblik waarop de architect aan het woord komt, hij dient het schema om te zetten in een architectonische vorm en in de meeste gevallen zal die vorm op het eerste gezicht niets meer verraden van het oorspronkelijke schema.

Afb. 2. Het door de architect ontworpen gebouw. De ingang heeft een logische plaats gekregen; de centrale hall is bewaard, waardoor een soortgelijk systeem van circulatie wordt bereikt. De rechthoekige ruimten ter weerszijden van de hall dienen als magazijn. Voor het vervoer van museumobjecten dient een aparte ingang (stippellijn).

De plattegrond van het Techniska Museum lijkt o zo gewoon (afb. 2), een hal en vleugels ter weerszijden. Wie echter het betoog van de heer Althin heeft gevolgd, kan thans de plattegrond niet meer terugzien, zonder daarin de circulatie- en oriëntatie-mogelijkheden te ontwaren, die aan het geheel ten grondslag liggen en die aanvankelijk door hem waren samengevat in het schema (afb. 1) waarvan de architect zei: „Als ik dat bouw krijgen we een gevangenis en geen museum”. Nu zal men zeggen, dat deze zaken zeer mooi zijn, als men zelf een nieuw gebouw kan laten zetten en dat het voor alle andere gevallen een blinkend maar onbereikbaar ideaal zal moeten blijven.

Kijkt men echter naar de definitieve plattegrond, dan is juist het feit, dat de hoofdvorm niets buitennissigs vertoont, hoopgevend. Elke museumman die weet wat hij wil, moet met betrekkelijk weinig kosten, door het doorslaan van een binnenmuur en het dichtens van enkele bestaande doorgangen het circulatie- en oriëntatiesysteem van zijn gebouw kunnen aanpassen aan zijn plan. Zelfs zal het hem — zo hij weet wat

hij wil — wel mogelijk zijn, de afmetingen van zijn wanden en zalen in te delen volgens een gemeenschappelijk moduul, d.w.z. één algemeen aangehouden kleinste eenheid, waarvan alle andere afmetingen veelvoudens zijn. Men weet, dat bij de normalisering van het bouwbedrijf dit moduulprincipe steeds meer ingang vindt¹.

Men begrijpt hoe deze gedachte, mits over de gehele linie, zowel in het museumgebouw als bij de museuminventaris doorgevoerd, voor het inrichten en veranderen der opstelling grote voordelen kan bieden.

„Open arms to the public” noemde de heer Althin zijn relaas, m.i. verdient zijn rede en zijn voorbeeld een titel van hoger orde. De propagandistische strekking moge het eigenlijke onderwerp van zijn voordracht zijn geweest, de waarde van zijn levenswerk ligt dieper; wat de heer Althin ons in woord en daad heeft voorgehouden is de stelling: geen museumbeheer zonder een plan.

H. VAN DE WAAL

¹ Zie b.v. J. W. Janzen, „Bouwmoduul en normalisatie”, *Bouw* van 18 Maart 1950 blz. 178.

OPGRAVINGS-NIEUWS

JANUARI-FEBRUARI-MAART 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Alphen (N.Br.). In het dorp Alphen werden bij het graven van fundamentsleuven voor de bouw van een schuur, aardewerk potten gevonden, die er op wezen, dat op deze plaats Frankische oudheden in de bodem verborgen waren.

De Rijksdienst heeft, voorzover de bouwwerkzaamheden dit toelieten, een systematisch onderzoek ingesteld. De vondsten bleken deel uit te maken van een 6de-7de eeuwse Frankische begraafplaats, waarvan de bijzettingen georiënteerd waren. In deze graven bevonden zich behalve de bekende geradstempelde, dubbelconische potten, talrijke kralen van glas en gebakken aarde, alsmede een drietal kleine gouden sieraden. Twee hiervan hebben een ronde vorm, het derde stuk is symmetrisch vierhoekig. Onder de verschillende ijzeren voorwerpen bevinden zich scramasaxen, speerpunten en een umbo. Vermelding verdient vooral een „stortebeker” van donkergroen glas. Tumblerglazen kwamen niet voor.

Een onderzoek naar de omvang van dit grafveld leverde tot nu toe geen resultaten op. In afwachting van de voltooiing van de schuur is het werk voorlopig opgeschort.

Een Belgische collega, Dr. H. Roossens bezocht de opgravingen.

In het terrein van de verwoeste kerk werden twee zoekleuven gegraven. Het resultaat was nihil. Vijftig jaren geleden schijnen bij de bouw van de nieuwe kerk alle oude resten verwijderd te zijn.

Ede (Gld.). Verkenningen werden gedaan op vindplaatsen van prahistorisch en middeleeuws aardewerk.

Egmond (N.H.). De Rijksdienst verleende bemiddeling bij de voorbereidingen voor de aanleg van het Kerkhof van de Ned. Herv. Kerk. Het is de bedoeling, aan de hand van de opgravingsresultaten de plaats van de oude abdijtorens c.a. in de grasmat aan te geven.

Elsloo (L.). Bij het aanleggen van een weg kwamen verschillende bandceramische hutkommen aan het licht.

De Rijksdienst is een systematisch onderzoek begonnen van een gedeelte van het terrein, dat binnenkort aangelegd en beplant zal worden.

Garderen (Gld.). Nabij het dorp Garderen werd een, vanwege ontginningen gevaar lopende grafheuvel onderzocht. Het onderzoek geschiedde door Dr. H. Brunsting, conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, die als gast van de Rijksdienst optrad.

Giekerk (Fr.). Bij graafwerkzaamheden kwamen sporen van een middeleeuwse turfgraverij aan het licht.

Heerlen (L.). Van het archief- en museumwezen te Heerlen, ontving de Rijksdienst bericht, dat bij de bouw van woningen in de wijk Meezenbroek fundamente van een Romeins gebouw aan het licht waren gekomen. Gedurende twee weken is toen een onderzoek ingesteld. De resultaten waren, dat een \pm 40 m. groot gedeelte van een Romeinse villa ontgraven kon worden, waarvan de fundamente nog in zeer goede staat verkeerden. Het geheel was gebouwd van mergel met een gietkern van dakpannen en veldstenen.

Bijzonder fraai waren enkele resten van plint en vloeraansluitingen, uitgevoerd in pleisterwerk en gestampte dakpannen.

Een slechts ten dele ontgraven hypocaustum vertoonde bijzonder mooi metselwerk van bijna kwadraatvormige stenen en gevoegspijkerde cementering.

Het ligt in de bedoeling dit onderzoek voort te zetten.

Ingen (Gld.). Bij een vluchtig onderzoek in de Ned. Herv. Kerk, die momenteel gerestaureerd wordt, bleek, dat deze kerk gebouwd is op een oud grafveld. Een systematisch onderzoek was tot nu toe helaas niet mogelijk.

Kessel Eick (L.). Bij graafwerken in de nabijheid van het dorp werden enkele Hallstat urnen met gecalcineerde beenderen gevonden.

Markelo (O.). Te Markelo werd in de maand Maart een Frankisch grafveld ontdekt van ongeveer 50 graven. Helaas waren 30 hiervan vóór de melding van de vondst door de arbeiders op grove manier geledigd. De vondsten gingen verloren. De Oudheidkamer Twente kon gelukkig nog een systematisch onderzoek instellen naar de overige graven. De opgravingen geschieden door Dr. C. C. W. Hijzeler, conservator van het Rijksmuseum Twente.

Noord-Oost-Polder. Onder leiding van de heer G. D. van der Heide, technisch hoofdassistent bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden o.m. verkenningen uitgevoerd in het randgebied van de Noord-Oostpolder, speciaal in verband met de mogelijkheid van vroege bewoning van dit terrein; een proefsleuf werd gegraven door de terp „de Zuidert”, een der woonbuurten van de buurschap Ens op Schokland. Het voorlopige resultaat is, dat vastgesteld kon worden, dat de terp in tenminste drie perioden is opgehoogd. De talrijke aardewerkvondsten maken het stellig mogelijk de ophogingen te dateren. Er werden funderingsresten gevonden van enige kleine gebouwtjes.

Door de medewerking van Dr. W. D. van Wijngaarden, Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, was het mogelijk de vondsten uit de Wieringermeer te coördineren met het onderzoek in de Zuiderzeepolders. Hetzelfde vond plaats met betrekking tot de vondsten in het West-Fries Museum te Hoorn.

Met medewerking van Dr. A. Brouwer, directeur van het Rijksmuseum van Mineralogie en Geologie te Leiden, werd een vrij volledig overzicht gekregen van beendervondsten uit het Noord-Oostpoldergebied, welke hier vroeger te voorschijn kwamen. Het betreft een aantal beenderen van praehistorische dieren, o.a. van de mammoet, de wolharige neushoorn, het reuzenhert en de bison.

Noordwijkerhout (Z.H.). Tijdens het verrichten van graafwerk voor het aanbrengen van een beplanting op het voormalige kerkhof van de Ned. Herv. Kerk, gelegen in het centrum van het dorp, stootte men op fundamentresten van een vroegere kerk.

De teruggevonden fundamenten waren die van een Romaanse halfronde, uitwendig door lisenen gelede koorsluiting. Zij bevond zich binnen de

thans verwijderde resten van het Gothische Koor. De absis sloot, blijkens de nog aanwezige funderingen der muurdammen, via een triomfboog aan op een nagenoeg vierkante koortravee. De boog die deze koortravee verbond met het schip is grotendeels in de Oostmuur van de bestaande kerk bewaard gebleven. Het huidige schip bevat dus zeker belangrijke resten uit de Romaanse periode. De fundering van de absis was gelegd in het schone zand. Het opgaande muurwerk, waarvan nog iets aanwezig is, verhief zich boven het grondniveau na een dubbele versnijding aan de buitenkant.

In het centrum van de halfronde sluiting bevond zich een eveneens in het schone zand aangelegde gemetselde put, tot een diepte van 80 cm. onder het absis fundament.

Het baksteenmateriaal is zeker niet ouder dan ongeveer 100 jaar.

De toren van de kerk moet uit de eerste helft van de 13de eeuw stammen; de nu teruggevonden absisfundering eveneens.

Op verzoek van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, met name door de heren Van Agt en Van Beveren een nauwkeurig bouwkundig onderzoek van de bouwresten ingesteld.

Oude Niedorp. In dit dorp werden de fundamenten van de voormalige middeleeuwse kerk teruggevonden.

Rinsumageest (Fr.). In de tuin van een arbeiderswoning, gelegen op de terreinen van het vroegere Cisterciënser klooster Klaarkamp, kwamen bakstenen fundamenten te voorschijn. De Rijksdienst stelt in de komende weken een onderzoek in.

Sneek (Fr.). Vrij gedetailleerde waarnemingen konden gedaan worden bij het graven van rioolsleuven, waarbij verschillende gegevens over de oude stadswallen verkregen werden.

Stevensweerd (L.). Op de plaats, van de grindgraverij werd in de bedding van de Maas een groot aantal menselijke skeletten gesignaleerd. Slechts bij lage waterstand kan deze vindplaats bestudeerd worden.

Utrecht. Op het Domplein kwamen enkele middeleeuwse sarcophagen te voorschijn.

Venlo. Te Venlo konden vrij uitvoerige noodopgravingen verricht worden op een terrein, gelegen tussen Hakkeplaats en Jodenstraat, ten Noorden van het Romerhuis. De mogelijkheden tot onderzoek waren helaas beperkt vanwege het reeds vergevorderde werk van de wederopbouw.

Het resultaat van de opgraving was, dat een zorgvuldig gemetseld rechthoekig vertrek te voorschijn kwam met een trapvormige ingang in de zuidelijke korte zijde. Als bouw materiaal was o.a. gebruikt, tufsteen, zandsteen en tegulae. Vermoedelijk betreft het hier een kelder van een Romeins gebouw, waarschijnlijk een villa.

In de korte zijde van het vertrek, tegenover de toegang moet, blijkens een hoogopgaande afzaat en resten van de dagkanten een hoog in de wand geplaatste lichtschepping geweest zijn.

De binnenzijden van de keldermuren zijn zeer regelmatig gemetseld, de buitenzijden daarentegen bleken geheel onafgewerkt en eigenlijk weinig verschillend van de uit veldstenen, vuursteen, breuksteen en dakpanfragmenten bestaande gegoten muurkern.

In het zuidelijke deel van het keldergebouw kwam bij dieper graven de fundering voor de dag van een nagenoeg vierkant gebouw, bestaande uit drie lagen, in leem gelegde Maaskeien.

Van de beide brandlagen, die in de kelder werden aangetroffen behoorde er een bij het primaire gebouw. Deze was helaas niet te dateren. De tweede brandlaag, behorende bij het secundaire keldervertrek is, te oordelen naar de vondsten, gevormd op het einde van de 2de of in de eerste helft van de 3de eeuw. De kelder moet omstreeks het jaar honderd gebouwd zijn.

Buiten de kelder kwamen twee brandlagen aan het licht, die niet met de kelder en de kelderbrand samenhangen. De datering van deze beide lagen is niet met zekerheid te geven: de oudste is wellicht uit de tijd van Claudius (of nog vroeger) tot Nero; de jongste dateert vermoedelijk uit het einde van de eerste eeuw.

Aan de Noordkant van de kelder werd een houten put gevonden, waarvan nog drie wanden intact waren en doorliepen tot in het grondwater. De vierde wand was ingestort. De inhoud van deze put bestond naast veel leem en grind uit een grote hoeveelheid, zowel eerste als tweede eeuwse scherven.

In de Jodenstraat werd een deels met veldstenen, deels met scherven en dakpannen gepla-

veide Romeinse weg gevonden, die waarschijnlijk evenwijdig met de Maas liep. Een deel van deze weg was wegens een moerassige plek, die daar in vroeger tijd gelegen heeft, extra versterkt door een rij in de lengte van de weg liggende knuppels, overdekt met een laag brede, dwarsliggende delen. De terminus post quem van deze weg valt na 100, hetgeen af te leiden valt uit de onder de weg, uit de genoemde drassige plek te voorschijn gekomen aardewerkscherven.

Ook de Houtstraat, die vanuit de Noordelijke punt van de Jodenstraat naar de Vleesstraat loopt, bleek bij een, door omstandigheden slechts vluchtig onderzoek, een Romeins wegdek te bevatten. Hierin bevinden zich een leemlaag, Romeins dakpanpuin en veel houtsporen.

De bewoning van het hierboven genoemde gedeelte van Romeins Venlo is, voorzover thans kon worden nagegaan, aan de hand van hetgeen de noodopgraving opleverde en wat het vorige jaar aan losse vondsten geborgen kon worden, dateerbaar vanaf de tijd van Augustus-Tiberius tot het einde van de tweede of de eerste helft van de derde eeuw.

Wageningen (Gld.). Te Wageningen kwam enig muurwerk van het voormalige kasteel aan het licht. Van een meer uitvoerig onderzoek moest worden afgezien.

Winterswijk (O.). Te Winterswijk werden inheemse scherven gevonden.

Wijk bij Duurstede (U.). Op het terrein van het oude Dorestad, waar Dr. J. H. Holwerda vroeger waardevolle opgravingen verrichtte konden tengevolge van woningbouw enkele belangrijke profielen worden geobserveerd. De profielen vertoonden zware brandlagen. Het was echter niet mogelijk aan de hand van schervenlocalisaties aanvullende stratigraphische gegevens te verkrijgen.

Ijsbrechtum (Fr.). In verband met afgravingen bestond er gelegenheid verkenningen te doen inzake de overslibbing van oude gronden.

Zwollerkerspel (O.). Bij het verrichten van grondarbeid kwamen wapens en glas uit de 17de eeuw te voorschijn.

CATALOGI EN GIDSEN

AMERSFOORT, *Museum Flebite*

Wegwijzer door het Museum Flebite, 1949.

Deze gids geeft een opsomming van tal van voorwerpen uit het gebied langs de bedding van de Eem, dat eenmaal blijkens de korte historische inleiding de naam van gouwe Flebite droeg, reeds als zodanig aangeduid in de giftbrief van Karel de Grote aan de Sint Martinuskerk te Utrecht.

De beknopte uitgave wil slechts een wegwijzer zijn door het museum, dat in zijn verschillende afdelingen als urnen-, zerken- en regentenkamers met de aldaar opgestelde wapens, gereedschappen, gesteenten, grafzerken, haard- en gevelstenen, nog aangevuld door de collecties in de grote zalen I en II (aardewerk, charters, bijouterieën, kant- en borduurwerk) een beeld tracht te geven van het culturele leven door de eeuwen heen van de stad Amersfoort en naaste omgeving.

Zoals de toestand op het ogenblik is komen de objecten door gebrek aan ruimte evenwel niet tot hun recht. Het zou aanbeveling verdienen om indien hierin voorzieningen konden worden getroffen tot een algehele reorganisatie over te gaan, waarbij de opstelling aangepast zou moeten worden aan de eisen van de moderne tijd.

HAARLEM, *Frans Halsmuseum*

Het was een gelukkige gedachte van de directeur van het Frans Halsmuseum een gids¹ voor de bezoekers van het museum, waar de schutters- en regentenstukken in een passende omgeving ondergebracht zijn, op deze boeiende wijze te beschrijven.

Dit welverzorgde boekje voorzien van goede afbeeldingen plaatst deze groepsportretten, die een afgerond geheel in de collecties vormen, in de tijd van hun ontstaan. Hier ligt ongetwijfeld de verdienste van een dergelijke gids, welke de aandachtige bezoeker niet alleen wijst op de ontwikkeling van Hals' oeuvre, als zijn vrije opvatting van compositie en penseelvoering, de lichte toets van zijn vroegere schuttersmaaltijden (1627) en de somberder toon van zijn laatste regentenstukken (1664), maar ook op de cultuurhistorische achtergrond. Hierdoor gaat heel een tijdperk vervat in de cyclus corporatiestukken ge-

¹ H. P. Baard, *Frans Hals en het Haarlemse Groepsportret in het Gemeentemuseum*, De Erven F. Bohn N.V., Haarlem 1949.

groepeerd om Frans Hals, aanvankelijk met Jan van Scorel's Pelgrimvaarders (16de eeuw) en besluitend met het Regentenstuk van Frans Decker, dat reeds tot de 18de eeuw behoort, leven.

Een gids met een opzet als boven geschetst behoort in Nederland tot dusver tot de uitzonderingen; er kan slechts gewezen worden op de in 1937 uitgegeven Algemeene Gids van het Allard Pierson Museum te Amsterdam van de hand van Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer. In het buitenland zijn dergelijke museumuitgaven echter meer gebruikelijk. De hoop moge dan ook worden uitgesproken dat het voorbeeld door de directeur van het Frans Halsmuseum in deze gegeven, door velen gevolgd zal worden.

JAARVERSLAGEN E.D.

BREDA, *Ethnografisch Museum der Koninklijke Militaire Academie*

Het in stencildruk uitgegeven jaarverslag 1948 behelst o.a. een opsomming van de aan het museum geschonken collectie van wijlen G. J. Sieburgh, in leven Luitenant-Kolonel der Infanterie K.N.I.L. Deze omvat koper, porselein, Chinees lakwerk, aardewerk en textiel. Voorts een opgave van de van Generaal-Majoor b.d. H. G. Mathol de Jongh afkomstige ethnografica.

BREDA, *Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde*

Uit het jaarverslag over 1948 van de Vereniging „Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Breda” blijkt o.m. de activiteit door het museum betoond in het organiseren van excursies en het medewerken aan verschillende tentoonstellingen in Breda en andere gemeenten gehouden.

DEVENTER, *Museum De Waag*

In het verslagjaar 1948 werd de restauratie van „De Drie Haringen” in- en uitwendig geheel voltooid; de inrichting is op enkele vertrekken na gereed. Behalve van de werkzaamheden, die zich tot het museum beperken, geeft de directeur in dit 35ste jaarverslag mede een overzicht van de propaganda in geschrift en courant, waardoor de belangstelling voor de historie van de oude Hanzestad krachtig wordt gestimuleerd. Dat de directie het standpunt huldigt van uitwisseling van die objecten, die van weinig betekenis zijn voor de eigen collecties, doch wel waarde hebben voor andere musea, blijkt wel uit het afstaan van onderscheiden zaken aan verschillende musea (blz. 10 van het jaarverslag).

VICTOR DE STUERS-HERDENKING

Ten vervolge op het bericht, verschenen in het Nieuws-Bulletin van 15 Maart j.l. (kol. 38), (aangaande het voornemen van de gemeente Maastricht, door middel van een congres en een tentoonstelling te herdenken, dat 75 jaren geleden op initiatief van de Maastrichtenaar Jhr. Mr. Victor de Stuers de bescherming van de nationale monumenten een zaak van regeringszorg is geworden, kunnen hierover thans nadere bijzonderheden worden medegedeeld.

Ter verwezenlijking van de actuele gezindheid tot samenwerking in Beneluxverband, ook in cultureel opzicht, alsmede teneinde een vruchtbare uitwisseling van ervaringen en opvattingen op het stuk van monumentenzorg te bevorderen, wordt deze herdenking georganiseerd door België, Luxemburg en Nederland gezamenlijk. Men stelt zich voor de herdenking 1 Juni a.s. officieel te openen.

Het programma voor het Congres is in grote lijnen als volgt opgesteld:

<i>Donderdag, 1 Juni 1950</i>	15.00-17.30 uur Congreszitting.
11.30 uur Ontvangst der congressisten ten Stadhuize.	20.00 uur Concert door het M.S.O.-Poesjenellenkelder.
13.00 uur Lunch aan te bieden aan overheids-personen.	
14.30 uur Officiële opening van congres en tentoonstelling.	<i>Zaterdag, 3 Juni 1950</i>
17.00 uur Kazemattentocht.	10.00-12.30 uur Congreszitting.
20.00 uur Congresdiner.	14.30 uur Monumententocht door Zuid-Limburg.
	20.00 Feestavond.
<i>Vrijdag, 2 Juni 1950</i>	<i>Zondag, 4 Juni 1950</i>
10.00-12.30 uur Congreszitting.	Monumententocht door Ardennen.

Tijdens de Congreszittingen zullen de navolgende onderwerpen worden behandeld:

1. De figuur van Victor de Stuers	Dr. G. Panhuysen (Maastricht)
2. De invloed van Victor de Stuers als grond-legger van de Monumentenzorg in Nederland	Prof. W. van der Pluym (Bussum)
3. Ontwikkeling der Monumentenzorg en problemen van restauratietechniek in België	Prof. Dr. R. Lemaire (Leuven)
4. Monumentenzorg in Nederland	Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer ('s-Gravenhage)
5. Monumentenzorg in Luxemburg	Mathias Thinnès (Luxemburg)
6. La protection des patrimoines artistiques en temps de guerre	Max Winders (Antwerpen)
7. Oudheidkundig Bodemonderzoek in verband met Monumentenzorg	Dr. P. Glazema (Amersfoort)
8. Maaslandse kunst	Prof. Dr. J. J. M. Timmers (Maastricht)
9. Art Mosan	Prof. A. Puters (Luik)

De tentoonstelling, welke gehouden zal worden in het Bonnefantenmuseum te Maastricht, zal onder meer aan de hand van plannen, foto's en maquettes, een illustratie geven der ontwikkeling van de opvattingen over monumentenherstel. Er zal een speciale afdeling aan personalia van Victor de Stuers gewijd zijn; verder zal oud bouw materiaal geëxposeerd worden en men is voornemens Maaslandse architectuur als uiting van de culturele verwantschap tussen het land van Maastricht en dat van Luik te belichten.

Voor de voorwaarden tot deelneming aan het Congres zij verwezen naar de bijgaande circulaire van het Comité Victor de Stuers-Herdenking.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Martinet en Michels*
Leo Maillet -20 April
- *Museum van den Arbeid* begin Mei
Tentoonstelling van moderne uurwerken
Glas in lood -1 Mei
- *Museum Fodor*
Graphische Kunst -19 April
Herdenkingtentoonstelling
William H. Singer Jr. -24 April
- *Rijksmuseum* -30 Mei
Tentoonstelling over Koning-Stadhouder
Willem III
- *Stedelijke Museum*
Italiaanse Kunst -26 April
Moderne Zwitserse Kunst -31 Mei

DELFT

- *Prinsenhof*
Overzichttentoonstelling van het werk van
Mevr. B. Westendorp-Osieck

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum* -15 Juni
„Reizen naar en over Java in 1863 door
Frans Le Bret, schilder van Dordrecht”

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*
Tentoonstelling werken uit de verzameling
H. P. Bremmer -29 April
Tentoonstelling Toneel en Dans in de Japanse
kunst -30 April
- *Konstkabinet, Frederik Hendriklaan 23*
Aanwinsten (vnl. 16de en 17de eeuwse schil-
derijen) -1 Mei
- *Kunstzaal Plaats* -4 Mei
Kunstnijverheid
- *Kunst van onze Tijd* -26 April
Chinese kunst
- *Panorama „Mesdag”* -23 April
Tentoonstelling werken van Barbara van
Houten (schilderijen, aquarellen en teke-
ningen)
- *Het Nederlandse Postmuseum*
„Postzegels van 1924” ontworpen door Chris
Lebeau

GRONINGEN

- *Pictura*
Tentoonstelling schilderijen Cor Reisma,
Leeuwarden, o.a. Portret van H.M. de
Koningin -24 April
Tentoonstelling ceramiek van D. Holman,
R. W. L. Mijnsen en A. F. Smith -24 April

HAARLEM

- *Het Huis van Looy* 22 April-22 Mei
Tentoonstelling Jaap Dooyewaard
- *Kunstbandel Leffelaar* -29 April
Eretentoonstelling nagelaten werk van Her-
man Moerkerk
- *Spruit en Bosstraat 7* 23 April-7 Mei
Tentoonstelling laatste werken Mevr. H. Din-
gemans-Numans

'S-HERTOGENBOSCH

- *Openbare Leeszaal* -21 April
Zondagskunst 1950 (tekeningen, aquarellen
en schilderijen)

LEEUWARDEN

- *Friesch Museum*
Tentoonstelling werken Cor Reisma
28 April-22 Mei
Tentoonstelling werken Nederlandse schilders
(Hynckes, Ket, Koch, Schumacher, Van Veen
en Willink) -23 April

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde* -14 Mei
Tentoonstelling Leids Academisch Kunst-
centrum „Oostaziatische Schilderijen”

ROERMOND

- *Gemeentemuseum Roermond*
Jubileumtentoonstelling van de Poolse kunst-
schilder Prof. Christo Stefanoff

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*
Tentoonstelling werk van drie Franse grafici:
A. J. Gaudin, Ed. Gourg, R. Veysset
-30 April
Tentoonstelling etsen van Rembrandt
- *'t Constigh Werck* -22 April
Thera Hofstede-Crull e.a. met ceramiek, weef-
en leerwerk

UTRECHT

- *Centraal Museum* 7-15 Mei
Tentoonstelling moderne Deense Kunstnijver-
heid

*Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de
eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor
roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Graven-
hage.*

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

APRIL 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Pingjum. Schuilkerkje.

De restauratie van dit schuilkerkje is praktisch voltooid.

Architect: S. Walinga te Sneek.

Uitgeest. Ned. Herv. Kerk.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.

Architect: A. A. Kok te Amsterdam.

NOORDHOLLAND

Beemster. Dampoort „Rustenhove”.

Met de restauratie van deze 18de eeuwse dampoort is een aanvang gemaakt.

Architect: Y. Kok te Amsterdam.

Klimmen. R.K. Kerk van de H. Remigius.

De restauratie is in voorbereiding.

Architect: H. Teeken te Heerlen.

LIMBURG

Medemblik. Westerhaven 13-14.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.

Architect: S. Varwijk te Medemblik.

Schaesberg. Kasteel Schaesberg.

Consolidatiewerkzaamheden aan dit kasteel zijn in voorbereiding.

Architect: M. M. Ramakers te Heerlen.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE MUSEUMDAG, GEHOUDEN OP 1 APRIL 1950 IN HET STEDELIJK MUSEUM TE AMSTERDAM

Na ontvangst van de deelnemers door onze gastheer, Jhr. W. J. H. B. Sandberg, opent de voorzitter de dag met een korte rede, waarin hij de leden verwelkomt, aan gastheer en sprekers de erkentelijkheid van de vereniging betuigt voor hun bereidwillige medewerking, en de betekenis uiteenzet van het vraagstuk van de mo-

dernisering van oude gebouwen tot een museum-behuizing in verband met de situatie, waarin thans vele Nederlandse musea verkeren. Ten aanzien van de indeling van het programma merkt hij op, dat de eerste spreker een overzicht zal geven van verbouwingsplannen, die in verscheidene musea worden uitgevoerd of in recente

tijd ten uitvoer werden gebracht. De volgende sprekers zullen daarna toelichten hetgeen in het Stedelijk Museum van Amsterdam op het gebied van de modernisering van het gebouw heeft plaats gevonden en eventueel nog zal geschieden. Over het werk van de commissies van de vereniging zegt hij:

„Aan alle leden van De Museumdag is toegezonden het eerste deel van de Richtlijnen en wenken voor het administratief beheer van museum-verzamelingen. De betrokken commissie verdient ons aller erkentelijkheid voor de grondige en deskundige wijze, waarop zij haar werk heeft verricht. Haar oproep in het laatste nummer van het Nieuws-Bulletin tot medewerking aan de voorbereiding van het tweede deel wil ik hier gaarne krachtig ondersteunen. Het vraagstuk van de technische beschrijving van voorwerpen en nog meer — als ik een persoonlijk oordeel mag geven — de invoering van hulpmiddelen voor het gebruik der verzamelingen zijn zeer belangrijk voor ons museumwerk. Het ligt niet in de bedoeling deze richtlijnen en wenken onnodig ingewikkeld te maken. Evenmin mag echter geweken worden voor de neiging om het administratief beheer van de museumverzamelingen maar te laten op een peil, waarvoor het woord dilettantistisch soms nog een compliment is.”

„De commissie voor de restauratie en conservatie van museumvoorwerpen heeft nog geen rapport ingediend maar wel een aantal gegevens verzameld over hetgeen op dit gebied in de Nederlandse musea verricht wordt.”

Vervolgens is de algemene jaarvergadering aan de orde.

De Heer A. A. Gebrands brengt als lid van de kascommissie verslag uit over de stand der geldmiddelen en over het door de penningmeester in 1949 gevoerde beleid. De commissie adviseert, de penningmeester hiervoor decharge te verlenen, hetgeen zonder hoofdelijke stemming wordt goedgekeurd. De voorzitter zegt de commissie dank voor het verrichte werk nadat op zijn voorstel als leden van de kascommissie voor 1950 zijn benoemd de Heren Dr. J. C. van Ebbinge Wubben en Dr. C. Nooteboom.

Vervolgens is aan de orde de verkiezing van vier bestuursleden wegens periodieke aftreding van 1° Prof. Dr. L. F. de Beaufort, 2° Prof. Dr. H. van de Waal, 3° Prof. Dr. A. P. A. Vorenkamp en 4° de Heer P. J. van der Feen en de verkiezing van een bestuurslid wegens het be-

danken van Prof. Dr. A. E. van Giffen als verenigingslid. De voorzitter stelt voor, in de vacature 1 te benoemen Dr. H. Engel van het Zoölogisch Museum te Amsterdam; het bestuur doet dit voorstel na de afweging van verschillende factoren, o.m. deze, dat de Leidenaars thans in het bestuur een wat grote plaats innemen. Voorts stelt de voorzitter voor, in de vacature 2 te voorzien door herkiezing van Prof. Dr. H. van de Waal, die een zware taak vervult als hoofdredacteur van het Bulletin en wiens ervaring de vereniging zeer ten goede komt. Vandaar ook dat indertijd herkiesbaarheid voor deze functie is mogelijk gemaakt. Als kandidaten in de vacatures 3, 4 en 5 worden door de voorzitter voorgesteld resp. de Heer Jhr. Rh. Feith, conservator van het Noordelijk Scheepvaartmuseum te Groningen, Mevrouw M. Everse-Keg, secretaresse van het Kunstmuseum te Middelburg en de Heer P. C. A. van der Kamp, wetenschappelijk assistent aan het Prov. Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drente te Assen.

Alle kandidaten worden bij acclamatie gekozen. De voorzitter richt vervolgens het woord tot Prof. De Beaufort en dankt hem hartelijk voor zijn steun en waardevolle adviezen, waarvan het bestuur en de vereniging hebben mogen genieten. Prof. De Beaufort zegt in zijn antwoord dat de vereniging zijn warme sympathie heeft en dat hij gaarne, al heeft hij thans zijn museumambt neergelegd, lid zal blijven (applaus).

De voorzitter deelt mede dat het bestuur zijn plan om een zesde lid aan het dagelijks bestuur toe te voegen, zal uitstellen.

Aan de orde is een voorstel van het bestuur, om uit artikel II van het Huishoudelijk Reglement die alinea te schrappen, welke de mogelijkheid voor sommige leden opende, om slechts f 2.50 contributie te betalen. Na toelichting door de voorzitter, dat vele leden (in feite 44) een te ruime interpretatie aan deze bepaling hebben gegeven en dat het ondoenlijk is voor het bestuur om in deze contrôle uit te oefenen, wordt het voorstel zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd. De na 1 April toetredende leden zullen dus terstond f 10.— betalen en de oude leden met ingang van 1 Januari 1951. De voorzitter deelt mede, dat het bestuur meent in bijzondere gevallen te zijner beoordeling, de oude reductie van de contributie tot f 2.50 te mogen toestaan; verder blijft de bepaling, dat leden van de Ned. Oudheidk. Bond slechts f 7.50 betalen.

De voorzitter opent vervolgens een gedachtenwisseling over de te volgen koers bij de behartiging van de stoffelijke belangen der leden met de navolgende uiteenzetting.

Oorspronkelijk heeft het bestuur de vereniging uitsluitend geleid in de richting van een studiegenootschap en niet in die van een vakvereniging. Op de museumdag van 1 October 1949 te Eindhoven heeft spreker hieraan nog vastgehouden, doch tevens toegezegd dat het bestuur zich nader zou beraden over de uit de ledenkring opgekomen wens, ook aan de stoffelijke belangen der leden aandacht te schenken. Kort daarop is aan spreker overtuigend gebleken, dat dit laatste noodzakelijk was en het bestuur heeft toen een commissie ingesteld, om rapport uit te brengen over de gerezen kwestie van de inpassing van het museum personeel in het nieuwe Bezoldigingsbesluit Burgerlijke Rijksambtenaren. Een der leden, de Heer T. Koot, heeft besprekingen gevoerd op het Ministerie; spr. heeft dit zijnerzijds ook gedaan. Mede dank zij de steun van het curatorium der Leidse Universiteit ter voorkoming van een verschil in behandeling van het museum personeel met dat van de Rijksuniversiteiten, gelooft spr., dat de uitvoering van de salarisregeling niet te zeer zal afwijken van hetgeen de betrokken afdeling van het Ministerie zich oorspronkelijk als doel van de nieuwe bezoldiging had gesteld. Het advies van de bovengenoemde commissie nu houdt in, een blijvend orgaan te scheppen om de stoffelijke belangen van het rijks personeel onder onze leden te bewaken. Waarom nu juist het rijks personeel? Omdat het Rijk in vele gevallen normgevend mag worden geacht en zonder actie van het rijks personeel geen mogelijkheid tot enige succesvolle actie van andere categorieën wordt gezien. Waarom een afzonderlijke groep binnen onze vereniging? Omdat een dergelijke groep zich kan aansluiten bij enige vereniging van rijks personeel, die al een ervaring van een generatie lang bezit in kwesties van arbeidsvoorwaarden en opgenomen is in het „georganiseerd overleg”.

Dat het tegenwoordige voorstel van het bestuur organisatorisch juist is, blijkt uit het voorbeeld van de Vereniging van Archivarissen in Nederland. De beoogde afzonderlijke groep zal een bescheiden eigen contributie (*f* 3.— à *f* 3.50) van haar leden moeten heffen. Aansluiting bij de groep dient voor de daarvoor in aanmerking komende verplicht te zijn. De verenigingscommissie inzake de salarissen acht haar

taak met het uitbrengen van dit advies geëindigd; immers zou zij toch weinig nut meer kunnen doen, indien de leden thans de aangewezen weg niet op zouden willen.

In de discussie worden nog enkele punten verduidelijkt, vooral dit, dat de belangen der leden, die niet tot het rijks personeel behoren, indirect ook gebaat worden en voorts direct verzorgd zullen worden, zodra het bestuur inzicht heeft verworven in de daartoe te bewandelen weg. De vergadering stemt in met de opvatting, dat het museum personeel lange tijd geschaad is geweest doordat het „nergens bij hoort”, en het bestuur zegt toe, thans een enquête onder de, direct bij het voorstel betrokken, leden te zullen houden. Daarbij kan dan ook een punt van overweging worden gevormd door de vraag, wat die leden dienen te doen, die uit hoofde van hun religieuze of politieke overtuiging zich niet zouden willen aansluiten bij de algemene vereniging van rijks personeel, welke door de groep als geheel genomen zou worden gekozen.

Bij de rondvraag komt een oude wens naar voren, nl. een centrale organisatie voor het ruilen van museumvoorwerpen van allerlei aard. Enkele leden hebben dit vraagstuk reeds bekeken met de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer in zijn kwaliteit van Rijksinspecteur van Roerende Monumenten. Diens bureau is echter overbelast. Het instellen van een verenigingscommissie zou de voorzitter thans niet willen aanraden. Publicatie in het Bulletin van lijsten met voor ruil beschikbare voorwerpen wordt ontraden. Het beste is voorlopig rechtstreekse ruil tussen twee instituten voor elk geval afzonderlijk.

Een herdruk van het in 1938 vanwege het Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen uitgegeven boekje „De Nederlandse Musea” zou zeer toegejuicht worden. De Heer Scheurleer bezit de gegevens doch mist de fondsen. Besloten wordt, dat het bestuur zal trachten, deze herdruk voor rekening van de vereniging uit te geven, indien daartoe enige subsidie kan worden verkregen.

Het bestuur zegt toe voortaan vóór de jaarvergadering aan de leden te zullen bekendmaken de kandidaten voor bestuursvacatures en de rekening en verantwoording van de penningmeester en een begroting voor het lopende jaar.

De Heer H. Cleyndert Azn. uit 's-Gravenhage vraagt en verkrijgt als gast en tevens als belangstellende in het museumwezen — hij is bestuurslid van de Vereniging van Haagse museumvrien-

den — het woord, waarna hij dringend de aandacht verzoekt van de Vereniging voor verschillende aspecten van de kwestie der voorgenomen schenking door de Regering van een schilderij van Meindert Hobbema uit het Mauritshuis aan Canada. Na een uitvoerige bespreking wordt besloten, dat de Vereniging de belangrijkste gezichtspunten der uiteenzettingen over deze zaak, die het museumwezen in Nederland in de kern van zijn bestaan raakt, in een adres aan de Regering zal ter kennis brengen. De algemene jaarvergadering wordt hiermede gesloten.

Vervolgens is het woord aan de Heer J. H. M. Wilhelm, architect te Groningen, voor het houden van zijn voordracht over verbouwingsplannen van musea. Het blijkt echter, dat spreker een ander onderwerp als hoofdthema heeft gekozen, namelijk de inrichting en opstelling van tentoongestelde collecties in enige musea. Hij begon met een reeks van opmerkingen, waarin hij reacties weergaf van het lekenpubliek op de musea in het algemeen. Gezien de interessante mededelingen hierover is dit een onderwerp, dat bij nadere bestudering voor het werk van de musea van groot belang kan zijn. Ten dele hielden deze reacties een critiek in, waarmede elke beheerder van een museum zijn voordeel kan doen, afgezien van het feit of deze reacties strikt genomen juist zijn of niet.

Ook de eigen beschouwingen over het hoofdthema, waarmede spreker zijn lezing voortzette, hadden haar betekenis als afkomstig van iemand, die hoewel niet deskundig op dit gebied oplossingen heeft gezocht voor een aantal vraagstukken, welke hij zich bij het bezoek van enige musea in verband met dit onderwerp had gesteld. Het is echter begrijpelijk, dat ondanks de waarde van zo'n betoog, de specialist daarbij toch te sterk miste: een zich verdiepen in het waarom van de aangetroffen opstelling, voldoende vertrouwde met de betekenis van de tentoongestelde voorwerpen, bekendheid met hetgeen verschillende musea in ons land reeds hebben gepresteerd bij het inrichten en opstellen

van hun collecties, en het rekening houden met de oorzaken, waardoor verscheidene musea daartoe nog niet in staat zijn geweest.

In de korte nabespreking werd aan dit bezwaar ook uiting gegeven, terwijl tevens gewezen werd op het gevaar van het gebruiken van foto's als weergave van een schijnbaar onvertelende werkelijkheid.

In de middagvergadering sprak onze gastheer over het museumgebouw, waarin de bijeenkomst werd gehouden, waarna Prof. F. A. Eschauzier deze voordracht aanvulde met een korte uiteenzetting over hetgeen hij zich als architect ten doel stelt in zijn samenwerking met de directeur van het museum. Aan de hand van een aantal welgekozen lichtbeelden gaf de Heer Sandberg een boeiende uiteenzetting van het plan van het museum, zoals dit door de architect A. W. Weissman in 1895 werd gecreëerd, en van de veranderingen, die in de loop der jaren tijdens het bewind van verschillende directeuren werden aangebracht. Daarbij bleek, dat het grondplan van het gebouw als een welhaast ideale basis intact kon worden gelaten. In de latere tijd werd zeer veel aandacht besteed aan het scheppen van rustige en goed verlichte ruimten en aan de ineen-schakeling van reeksen grote en kleine zalen tot afzonderlijke eenheden voor wisselende tentoonstellingen. Uitvoerig besprak hij de problemen van de wandbekleding.

Na sluiting van de vergadering te 15.30 leidden de Heren Sandberg, Eschauzier en H. F. E. Visser, conservator van het eveneens in het gebouw gehuisveste Museum van Aziatische Kunst, de aanwezigen rond en verduidelijkten tijdens de rondgang de veranderingen, die zijn aangebracht en de wijze, waarop het tentoongestelde in de veranderde ruimten is opgesteld. De toelichtingen ter plaatste vormden een zeer instructieve aanvulling van hetgeen in de voordrachten was uiteengezet.

Het aantal deelnemers aan deze museumdag bedroeg 82.

TWEDE VERGADERING VAN DE ICOM-COMMISSIE VOOR DE BEHANDELING VAN SCHILDERIJEN

De tweede vergadering van de bovengenoemde Commissie vond van 12 tot 15 December 1949 te Rome plaats. Gastheer en voorzitter was Prof. Cesare Brandi, directeur van het Centraal Instituut voor Restauraties te Rome, waar de zit-

tingen gehouden werden. Aanwezig waren de volgende leden: België: Paul Ficrens; Engeland: N. MacLaren; Frankrijk: René Huyghe; Oostenrijk: E. Buschbeck; Portugal: J. Couto; Verenigde Staten: Murray Pease; Zwitserland:

Georg Schmidt; Nederland: ondergetekende, secretaris, afgevaardigd door „De Museumdag”. De gedelegeerden van Denemarken, Polen, Tsjecho-Slowakije en Zweden waren verhinderd aan de bijeenkomst deel te nemen.

De beraadslagingen hadden tot doel enerzijds de werkwijze van de Commissie nader te organiseren en een programma op te stellen, anderzijds de resultaten van de in het afgelopen jaar gehouden enquêtes te onderzoeken. Hier volgt een overzicht van de belangrijkste genomen besluiten.

De Commissie stelt zich voor jaarlijks een algemeen vraagstuk betreffende restauratie van schilderijen in studie te nemen en hierover door middel van vragenlijsten gegevens te verzamelen. Een lid van de Commissie wordt aangewezen om over het onderwerp rapport uit te brengen op de volgende vergadering. Wanneer na enige jaren aldus het gehele terrein in grote lijnen bestreken zal zijn, zullen de resultaten worden vastgelegd in een samenvattende publicatie.

Aangezien het ongelijke gebruik der technische terminologie in de verschillende talen veel misverstanden veroorzaakt, neemt de Commissie zich voor een meer-talige lijst van technische woorden op het gebied van schilderkunst en schilderijen-restauratie samen te stellen, waarbij tevens een definitie van de termen zal worden gegeven.

De Commissie wil in de verschillende landen de oude literatuur op haar gebied laten exciperen en in korte uittreksels samenvatten om te geraken tot een internationaal overzicht van wat er in vroeger eeuwen over de schildertechnische problemen geschreven is.

Op toekomstige bijeenkomsten zullen de leden technische raadslieden (restauratoren, chemici, physici) als waarnemers kunnen meebrengen, die hun zo nodig van advies kunnen dienen.

De Commissie uit de wens dat de Regeringen studiebeurzen instellen opdat toekomstige restauratoren een methodisch onderwijs genieten kunnen aan gespecialiseerde scholen, zoals het Insti-

tuut te Rome. Men zou het eveneens toejuichen als reeds gevormde restauratoren door een systeem van beurzen en uitwisselingen de gelegenheid kregen zich op de hoogte te stellen van hoe er buiten hun land gewerkt wordt.

Met kracht wordt aan alle restauratoren aanbevolen een nauwkeurige documentatie aan te leggen van ieder restauratie-werk dat zij ondernemen. Deze documentatie zou moeten bestaan uit geschreven rapporten met vermelding der gebruikte materialen en uit foto's welke de op-eenvolgende stadia van het kunstwerk vóór, tijdens en na de behandeling vastleggen.

Aan het Comité Exécutif van de ICOM wordt voorgesteld om na overleg met Unesco stappen te ondernemen teneinde aan de Commissie een afgevaardigde uit Duitsland toe te voegen.

De volgende bijeenkomst wordt bepaald op eind October 1950 te Parijs. De Heer Huyghe zal van Pasen af optreden als voorzitter en ondergetekende blijft ook dit jaar nog het secretariaat waarnemen. De vergadering zal ditmaal vooral haar aandacht wijden aan het ernstige vraagstuk van het loslaten van de verflaag.

Samenvattend is te zeggen dat de bijeenkomst te Rome tot resultaat heeft gehad het vaststellen van een belangrijk programma dat gedeeltelijk zeer spoedig, gedeeltelijk op langere termijn, kan worden afgewerkt.

Veel interessants kregen de leden te zien op het gebied van de Italiaanse restauratiemethoden. Een grote staf vaste restauratoren en leerlingen van het Instituut heeft de handen vol met het herstel van in de oorlog beschadigde kunstwerken. Op het gebied van behandeling van fresco's hebben de Italianen zeer vernuftige technieken bedacht en verrichten zij met grote vaardigheid en smaak bewonderenswaardige prestaties. Hun behandeling van doeken is minder ver gevorderd en voor het precaire probleem van de conservatie van panelen zijn ook zij nog zoekende naar de bevredigende oplossing.

A. VAN SCHENDEL

HET VRAAGSTUK DER TENTOONSTELLINGEN

Naar aanleiding van een artikel getiteld „Het voor en tegen van tentoonstellingen” in het Algemeen Handelsblad van 8 April jl. komt het gewenst voor, nog eens te wijzen op dit probleem, betreffende de voor- en nadelen, verbonden aan exposities met objecten afkomstig uit het buitenland. Blijkens deze bijdrage vraagt men

zich de laatste tijd in ons land en elders meer en meer af, in hoeverre het verantwoord is, dikwijls uiterst zeldzame en zeer kostbare schilderijen en andere museumobjecten bloot te stellen aan de risico's van verpakking, verzending en klimaatwisseling.

Hiertegenover wordt de belangrijke zo niet

onmisbare taak naar voren gebracht, die tentoonstellingen in de moderne maatschappij hebben.

Diende de kunst in vroeger eeuwen als illustrerend propagandamateriaal van een bepaalde geloofsovertuiging of van een persoon (vorst), thans is de plaats van de kunst in de hedendaagse samenleving zo zeer autonoom geworden, dat wil zij niet buiten alle leven verstarren, al het mogelijke in het werk gesteld moet worden, het contact met het publiek te versterken. En dan zijn het toch in de eerste plaats de tentoonstellingen, die in deze een belangrijke functie hebben. Hoe zeer voldeden niet zowel uit aesthetisch als didactisch oogpunt de in de afgelopen jaren

gehouden tentoonstellingen in het Rijksmuseum zoals die der Weense Kunstschaten, die uit München en de Schatkamers der Middeleeuwen.

Ongetwijfeld zijn de bezwaren verbonden aan de inrichting van dergelijke exposities, voor welke de voorwerpen van verre moeten komen, zeer groot.

Toch komt men aan het einde van genoemd artikel tot de conclusie, dat het organiseren van dergelijke tentoonstellingen, voorziet in de behoefte van het hedendaagse publiek, mits daarbij gestreefd wordt naar matigheid en voorzichtigheid.

MUSEUM-NIEUWS*

'S-GRAVENHAGE, *Oranje Nassau Museum*

Het jaarverslag over 1948 van de Vereniging „Oranje Nassau Museum” bevat o.a. een artikel van de hand van Dr. G. T. van Ysselsteyn getiteld „De in de 17de eeuw bijbestelde wandtapijten met beeltenissen van de Nassau's voor het kasteel te Breda”.

'S-GRAVENHAGE, *Het Spinozahuis*

Het verslag omtrent de lotgevallen der „Vereniging Het Spinozahuis” (1948), aanvangend met personalia, vermeldt vervolgens voordrachten over Spinoza, die in het afgelopen verslagjaar hebben plaats gevonden. Voorts is hieraan toegevoegd het vervolg tevens slot op de in het vorige jaarverslag medegedeelde data en acten betreffende Jarich Jellesz., wiens Geloofsbelijdenis in 1864 posthuum is verschenen.

'S-GRAVENHAGE, *Het Nederlandse Postmuseum*

Dit onlangs uitgekomen jaarverslag over 1948 geeft een overzicht van de werkzaamheden van het museum, dat met de vestiging in een eigen gebouw n.l. de voormalige Koninklijke Bazar (Zeestraat 82), een lang gekoesterde wens in vervulling zag gaan. In verband met de nodige reparaties aan het complex gebouwen, dat in de oorlogsjaren schade heeft geleden, kon men in dit verslagjaar slechts een begin maken met de voorlopige inrichting van enkele zalen voor een eerste uitstalling. De jubileumtentoonstelling „Meer dan 50 jaren Koninginnezegels” moest nog buitenshuis gehouden worden. Behalve een uitvoerige beschrijving van o.a. een Lockheed

* Vervolg op kol. 76

Constellation-verkeersvliegtuig der K.L.M., een Franse diligence van de Algemeen Koninklijke Administratie (een instelling te vergelijken met P.T.T.), aanwinsten voor de collectie modellen en de radio-ontvangtoestellen afkomstig van het Staatsbedrijf der P.T.T., waarmee de afdeling electrotechniek werd uitgebreid, bevat dit verslag in Bijlage I een opsomming van de in 1948 aan het museum gedane schenkingen.

Als Bijlage II is opgenomen „De Beeltenis van het Staatshoofd op onze Postzegels”, een artikel, dat de geschiedenis van de postzegels releverend, de twee methoden van vervaardiging bespreekt, die ook heden ten dage nog gevolgd worden, zij het ook met enige kleine wijzigingen ingevolge de vooruitgang van de techniek.

GRONINGEN, *Museum van Oudheden*

In afwijking van vorige jaarberichten blijft in dit verslag omvattend de jaren 1944, 1945, 1946, 1947 en 1948, de volledige staat van aanwinsten achterwege; wel zijn de aan het museum vermaakte legaten en schenkingen in de tekst opgenomen. Mettertijd zal naar men hoopt, een gedrukte catalogus van alle verzamelingen in de plaats treden van deze jaarlijkse staten.

Van de dochterinstelling van het Museum van Oudheden, de Menkemaborch, kwam in de loop van 1946 de inrichting van de bovenverdieping en de herziening van die van de benedenverdieping tot stand. Hiermede is het doel bereikt, dat men zich van de aanvang af heeft gesteld: Menkema in de staat te brengen van een tot in het laatst van de 19de eeuw bewoonde Groningerborg.

Achter de jaarverslagen vindt de lezer een bijdrage van de hand van Prof. Dr. A. E. van Giffen en H. Tj. Waterbolk „Bouwstoffen voor de Groninger Oergeschiedenis” (IV). Dit rapport betreft opgravingen te Wedderveer, Gem. Wedde, verricht in December 1942 en het voorjaar van 1943. Hiermede wordt de reeks verslagen over bodemonderzoekingen in de Provincie Groningen, waarvan de laatste is uitgekomen in 1939, voortgezet.

HEERENVEEN, *Oudheidkamer*

In verband met het nog steeds ontbreken van een onderkomen voor de Oudheidkamer in Heerenveen, welk gemis in dit jaarbericht wederom met nadruk kenbaar wordt gemaakt, kon het verslag van de Stichting „Oudheidkamer Heerenveen” over het jaar 1948 uit de aard der zaak slechts zeer beknopt zijn.

HILVERSUM, *Museum voor het Gooi en Omstreken*

Het vorige jaar is het vijfde deeltje van de „Mededeelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken”, wederom keurig uitgevoerd, verschenen. Met een inleidend woord wordt de directeur van het Goois museum Herman Heyenbrock herdacht, die van de oprichting af de stimulerende kracht van het museum is geweest.

Evenals bij de vorige uitgaven heeft men ook aan dit jaarbericht een aantrekkelijke vorm gegeven door verschillende artikelen, verlicht met foto's op te nemen. Men vindt hier een beschouwing over oude klokken in het Gooi van Dr. D. P. R. A. Bouvy; de geschiedenis van de echoput te Muiderberg wordt opgehaald door Mr. J. Belonje; Mej. A. Romein geeft een beschrijving van enkele stukken Chinees porselein behorend tot het legaat van Mevr. H. Disselkoen-Brasser in 1947 aan het Goois museum geschonken; de laatste bijdrage (van A. de Jong) is gewijd aan de Larense klederdracht.

Achter de Mededeelingen zijn het Jaarverslag van de secretaris over 1944 t/m 1947 en een verslag van de conservator opgenomen.

LEIDEN, *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*

In Januari 1949 is uitgegeven het „Verslag van de toestand van het Stedelijk Museum De

Lakenhal te Leiden over het jaar 1948”, dat o.a. een overzicht geeft van de noodzakelijke veranderingen als de verplaatsing van de directie-vertrekken naar de benedenzaal, waardoor de vrijgekomen vertrekken gedeeltelijk gebruikt konden worden voor de werken van Bakker Korff; de circulatie van het publiek werd mogelijk gemaakt door de doorbraak bij de z.g. schottenzaal; tenslotte vond verbouwing plaats aan de Weverskamer. Er moge op gewezen worden, dat men aldus met niet zeer kostbare voorzieningen het geheel van een museum aanmerkelijk kan doen winnen.

LEIDEN, *Nederlandsch Legermuseum „Genevaal Hoefer”*

In het jaarverslag over 1948 van bovengenoemd museum is naast een overzicht van de werkzaamheden, die voor een deel in het teken van de grote nationale gebeurtenissen stonden, een volledige lijst van aanwinsten opgenomen, bestaande uit schenkingen en legaten, benevens een opgave van aankopen en bruiklenen.

NAARDEN, *Nederlands Comenius Museum*

Verschenen is het getypte verslag over 1948 van het Nederlands Comenius Museum.

RIJSWIJK, *Oudheidkundig Museum*

Verschenen is de stenciluitgave van het verslag van de Stichting „Oudheidkundig Museum te Rijswijk (Z.H.)” over 1948.

ZIERIKZEE, *Gemeentemuseum*

In het jaarverslag over 1948 wordt een aantal schenkingen vermeld, waarmede het museum verrijkt werd. Met de verbouwing werd de muur tussen de grote museumzaal en de zolder doorbroken; deze werkzaamheden waren aan het eind van het jaar nog niet voltooid.

ZUTPHEN, *Stedelijk Museum*

Verschenen is het „Verslag over de toestand van het Museum Zutphen in het jaar 1948”. Ook in 1948 kreeg dit museum nog niet de beschikking over een eigen gebouw voor de collecties, die blijkens de opgave met belangrijke aanwinsten werden uitgebreid (kaarten, plattegronden, boeken, geschriften, huisraad enz).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum* -30 Mei
Tentoonstelling over Koning-Stadhouder Willem III
Tentoonstelling van 120 schilderijen uit het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn
17 Juni-17 Sept.
- *Stedelijk Museum* -31 Mei
Tentoonstelling moderne Zwitserse Kunst
- *Kunsthandel Huinck en Scherjon, Herengracht 469*
Voorjaars tentoonstelling van schilderijen, aquarellen en tekeningen, waaronder nieuwe aanwinsten en een groep tekeningen door John Rädcker
- *Kunsthandel Santee Landweer* -25 Mei
Tentoonstelling Havengezichten, tekeningen en aquarellen van Maaike Braat

DELFT

- *Prinsenbof* 15 Juni-7 Juli
Kunst- en Antiekbeurs

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum* -15 Juni
„Reize naar en over Java in 1863 door Frans Lebrecht, schilder van Dordrecht”

GOUDA

- *Catharina Gasthuis* -22 Mei
Herdenkingstentoonstelling Cornelis van Leeuwen 1892-1949

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum* -29 Mei
Tentoonstelling Haagse Kunstenaars, waarbij

voor de eerste maal werk van Haagse architecten wordt getoond

Vierde Groepstentoonstelling Haagse Kunstenaars -29 Mei

- *Postmuseum*
Postzegels van 1924 ontworpen door Chr. Lebeau

Electrotechnische tentoonstelling „Sneller-Sterker-Verder”

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura* -21 Mei
Tentoonstelling werken van Hynckes, Ket, Koch, Schumacher, Van Veen en Willink

HAARLEM

- *Het Huis van Looy*
Tentoonstelling Jaap Dooyewaard -22 Mei
Tentoonstelling werken van de Vereniging tot Bevordering der Grafische Kunst -15 Juni

LIEUWARDEN

- *Friesch Museum* -22 Mei
Tentoonstelling werken Cor Reisma

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde* -12 Juni
Tentoonstelling Leids Academisch Kunstcentrum „Oostaziatische schilderijen en Tibetaanse bronzen”

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

DELFT, ANTIKBEURS

Ook dit jaar zal door de Vereniging van Handelaren in Oude Kunst in Nederland een Oude Kunst- en Antiekbeurs gehouden worden in het Rijks- en Gemeentemuseum Het Prinsenbof te Delft.

De opening heeft plaats op 15 Juni (openingsdag van het Holland Festival), sluiting op 7 Juli 1950. De beurs is op werkdagen geopend van 10-17 uur, op Zondagen van 13-17 uur en bovendien op Dinsdag- en Donderdagavond van 19-22 uur. De omvang der beurs zal groter zijn dan in 1949.

In het kader van het Holland Festival worden te Delft tevens opvoeringen gegeven van het middel-eeuwse spel Elcerlyc op de binnenplaats van Het Prinsenbof, op zes avonden tijdens de beurs.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Versijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

MEI 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSSSEL

Zwolle. O.L. Vrouwe Kerk.

Met de restauratiewerkzaamheden aan het dak is een aanvang gemaakt.

Toezicht: J. Leussink te Zwolle.

Nisse. Pomp.

De restauratie is in uitvoering.

Oud-Vossemeer. Ned. Herv. Kerk.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architect: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

GELDERLAND

Ooy. (Gem. Ubbergen) Kasteel De Ooy.

Met de gedeeltelijke restauratie is een aanvang gemaakt.

Leiding: Gem. arch. van Ubbergen voor restauratie-werkzaamheden.

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. Mariakapel.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.
Architecten: Ir. N. v. d. Laan te 's-Hertogenbosch en A. Pacilly te Bergen op Zoom.

ZUID-HOLLAND

Leiden. Hooglandse of St. Pancras Kerk.

Consolidatie van het kerkgebouw is in voorbereiding.

Architect: J. van Nieukerken te 's-Gravenhage.

LIMBURG

Sittard. R.K. Kerk van St. Petrusstoel van Antiochië.

Met de restauratie is reeds in October 1949 een aanvang gemaakt.
Architecten: J. Schröders en J. Palmén te Sittard.

ZEELAND

Middelburg. Perceel Vlissingestraat 7.

De restauratie is in uitvoering.

Architect: W. J. de Haan te Serooskerke.

Well. (Gem. Bergen) Kasteel.

Met de voorlopige restauratie is een aanvang gemaakt.
Architecten: Gebr. De Vries te Helmond.

DE MUSEUMDAG

INTERNATIONAAL COMITÉ VAN DE ICOM VOOR MUSEUMTECHNIEK ¹

Van 8-13 Mei is dit comité voor het eerst bijeen geweest en wel te Stockholm. Voorzitter is Dr. Bengt Thordeman, conservator aan het Historiska Museum te Stockholm, vice-voorzitter Pierre Verlet van het Musée du Louvre te Parijs, secretaresse Dr. Monica Rydbeck van het Statens Historiska Museum te Stockholm. Leden zijn: Dr. Poul Nörlund, hoofd van het National Museum te Kopenhagen; Dr. Carl Axel Nordman, hoofd van het National Museum te Helsinki; George H. Rivière, associate director general of ICOM te Parijs; Dr. Erich Meyer, hoofd van het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg; Dr. Douglas Allan, hoofd van het Royal Scottish Museum te Edinburg; Dr. R. E. J. Weber, hoofd van het Nederlandse Postmuseum te 's-Gravenhage; Thv. Krohn-Hansen, hoofd van het Museum voor Decoratieve Kunst te Trondheim; Dr. Gösta Selling, hoofd van het Stadsmuseum te Stockholm; Dr. W. U. Guyan, hoofd van het Museum zu Allerheiligen te Schaffhausen; R. d'Harnoncourt, hoofd van het Museum of Modern Art te New York; Bruns Molagoli, professor, Soprintendenza alle Gallerie, te Napels. De beide laatstgenoemden waren verhinderd doch de overige leden waren aanwezig terwijl bovendien als speciale invités aanwezig waren Sir Leigh Ashton, hoofd van het Victoria and Albert Museum te Londen en Prof. Dr. P. Coremans, hoofd van het Centrale Laboratorium der Belgische Musea te Brussel.

De gehele conferentie was tot in de puntjes verzorgd door onze Zweedse collega's en zij mocht zich verheugen in de belangstelling van tal van Zweedse autoriteiten. In het bijzonder heeft het indruk op de deelnemers gemaakt dat Z.K.H. de kroonprins-regent van Zweden op de openingszitting aanwezig was, verschillende vergaderingen met aandacht volgde en ook enige der feestelijkheden bijwoonde.

Bij het bespreken van technische zaken maakt men velerlei notities: hoe deze moeilijkheid is opgelost, hoe die handige constructie bedacht is, welke materialen ginds aangewend zijn. Het zijn vaak ogenschijnlijk kleinigheden, die het succes van een bepaalde zaalinrichting verzekeren. In dit verband was het dan ook zeer juist gezien van onze Zweedse gastheren, om in het programma

de discussies veelvuldig te doen afwisselen door praktische demonstraties in verschillende musea. Glimlachend maakte men daarbij wel eens tegen elkaar de opmerking, in het voorbijsnellen van sommige zalen, dat men verondersteld werd niet naar de collecties te kijken, doch slechts naar de inrichting. Daarom was het goed, dat de voorzitter reeds bij de aanvang naar voren bracht dat de techniek van het vak niet de overhand mag krijgen; deze immers kan een museum niet tot leven wekken, want liefde voor de objecten die onder onze hoede staan is nodig om te maken, dat deze op de ware manier onder de aandacht van het publiek worden gebracht.

Een gedetailleerd verslag van al het besprokene is moeilijk te geven, doch ongetwijfeld zullen vele technische onderwerpen voor en na in artikelen hun behandeling vinden, waartoe het door de UNESCO uitgegeven tijdschrift *Museum* uitstekend geschikt is, terwijl korte mededelingen in *ICOM-NEWS* een plaats kunnen krijgen. Dit is vermoedelijk wel de meest praktische methode, om de handelingen van het comité te verslaan. De lezers van het tijdschrift *Museum* zullen uit de speciaal aan Zweden gewijde aflevering n° 1 van 1949 trouwens reeds een goede indruk hebben gekregen van vele voortreffelijke details der zweedse museuminrichting. Wij mogen hierbij nog eens de speciale aandacht vragen voor de in dat nummer voorkomende afbeeldingen van de uitneembare vitrines van het Stockholmse Nationaal-Museum. De demonstratie van het inelkaarzetten — in enkele minuten — van zulk een vitrine veroorzaakte ter conferentie weinig minder dan een sensatie.

De grote kwestie is echter geweest die van de verlichting, nl. in verband met weergave van de kleuren — en accentuering van de vormen der voorwerpen doch bovenal in verband met schadelijke invloeden. De demonstraties die hierop betrekking hadden waren uitnemend voorbereid, zij vormden ware tentoonstellingen over technisch museumbeheer en er gingen dan ook stemmen op, om deze laatste in haar geheel over te brengen naar de Twee-jaarlijkse conferentie van de ICOM te Londen. Uitgebreide rapporten verzelden de demonstraties doch zij brachten nog geen uitsluitel. Deze vraagstukken zijn zo spe-

¹ COMITÉ, nr. 10.

ciaal technisch, dat gestreefd zal moeten worden naar de vorming van een comité van neutrale, d.w.z. niet aan enige industrie verbonden, technologiën, om de onderzoekingen voort te zetten. Voorlopig kan men wel zeggen: licht is gevaarlijk, licht verwoest, zowel daglicht als kunstlicht. Wil men deze werking zoveel mogelijk beperken (en vooral bij textielcollecties zal men hieraan een sterke behoefte gevoelen), dan stelle men zo mogelijk tentoon in uittrekbare ramen, die automatisch teruglopen wanneer de bezoeker ze loslaat. Kan dit niet, dan verlichte men de zaal uitsluitend met kunstlicht, dat slechts aangeschakeld wordt wanneer er bezoek is. Zonwerende gordijnen voor de ramen helpen n.l. onvoldoende.

Algemeen zal men vragen hoe het oordeel luidde over de veelbesproken T.L.-buizen, doch dit is nog niet te geven. Zeker, zij kunnen een schadelijke werking uitoefenen, doch de techniek van deze buizen ontwikkelt zich nog steeds;

thans wordt reeds een soort (z.g. warm-wit-licht) toegepast die minder schadelijk geoordeeld wordt dan de oudere. In ieder geval is en blijft de geringe warmte die deze verlichting verspreidt een groot voordeel, waarvan de museumwereld geen afstand meer zal willen doen.

Voor vele musea zal de techniek op het punt van kleurverandering niet het laatste woord hebben. Van de zijde der musea voor decoratieve kunsten werd gewezen op de evolutie van de smaak die kleurencombinaties van voorheen volkomen onaanvaardbaar maakt voor het huidige publiek en op de praktijk waarin we te werken hebben met objecten (van hout bv.), die met de tijd onherroepelijk een zeker patina hebben verkregen en geen dragelijk geheel meer zouden kunnen vormen met weefsels uit dezelfde tijd, die eeuwen in het donker bewaard zijn. Die evolutie zal men in ieder geval dienen te aanvaarden.

BERICHTEN

Collectie Timmers

De collectie van Prof. Dr. J. J. M. Timmers is wegens verhuizing naar Maastricht niet meer te Borgharen te bezichtigen.

Museum Boymans

In het Museum Boymans is een tentoonstelling geopend, gewijd aan de kunst van het einde der 14de tot het begin der 16de eeuw in een der belangrijkste centra van Frankrijk, n.l. Dijon en het omliggende gebied, de Côte-d'Or. Deze tentoonstelling, die dank zij de grote medewerking van vele autoriteiten in Frankrijk tot stand kwam, en die beantwoord wordt door een tentoonstelling te Dijon van een aantal schilderijen en tekeningen uit het Rotterdamse museum draagt als titel:

Claus Sluter en de kunst te Dijon van de 14de tot de 16de eeuw.

Zij toont in ruim veertig beeldhouwwerken, afkomstig uit het museum te Dijon en uit tal van kerken en verzamelingen in de omgeving, hoezeer onze grote landgenoot, de uit Haarlem afkomstige beeldhouwer Sluter, een kwart eeuw vóór Van Eyck, zijn stempel gedrukt heeft op de gehele evolutie van de Bourgondische sculptuur van het einde der Middeleeuwen. Aan Sluters werkzaamheid voor Philips de Stoute, Hertog van Bourgondië, herinnert op de tentoonstelling het aangrijpende fragment van de Christusbuste, dat eens deel uitmaakte van de Kruisigingsgroep, die zich verhief boven de „Mozesput" in het Karthuizerklooster van Champmol; voorts enkele der „Pleurants" van de rouwstoet die langs het graf van Philips de Stoute trekt en die, begonnen door Sluter, door zijn neef Claus de Werve naar zijn ontwerpen werd voltooid.

Veere

Hier werd het museum van de Schotse huizen geopend.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Arti et Amicitiae* -2 Juli
Werk van leden „Het Hollandse Landschap”
- *Rijksmuseum* 17 Juni-17 Sept.
Tentoonstelling van 120 schilderijen uit het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn
- *Santee Landweer* -21 Juni
Aquarellen en pastels van Liane Collot d'Herbois

ARNHEM

- *Nederlands Openluchtmuseum* -1 Nov.
Tentoonstelling nationale klederdrachten in bruikleen gegeven door H.K.H. Prinses Wilhelmina

DELFT

- *Het Prinsenhof*
Kunst- en Antiekbeurs -7 Juli

Tentoonstelling „Antiek Tin”
15 Juli-30 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*
Tentoonstelling „Wereldschrijvers van nabij”
20 Juni-23 Juli

Tentoonstelling Rodin, Maillol, Despiau, Bourdell
30 Juni-3 Sept.
Tentoonstelling „Het Nederlandse Boek van 1300-1800”
28 Juli-?
- *Kunst van onze tijd* -21 Juni
Tentoonstelling Reliefs en Plastische werken in terracotta uitgevoerd door Lotti v. d. Gaag
- *Haagse Kunstkring, Korte Vijverberg 7*
Tent. „Het Voorjaar” -1 Juli

HAARLEM

- *Huis van Looy* 23 Juni-17 Juli
Tentoonstelling werken van de schilders-
schrijver Jacobus van Looy

LEIDEN

- *De Lakenhal* -2 Juli
Tentoonstelling Kunstbezit van Oud-Alumni
der Leidse Universiteit

ROTTERDAM

- *Museum Boymans* -1 Aug.
Tentoonstelling Claus Sluter en de kunst te
Dijon van de 14de tot de 16de eeuw
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*
Tentoonstelling Nederlandse Zeeschilderijen
uit Engels bezit van Vroom tot Van de Velde
-20 Aug.

UTRECHT

- *Nederlands Museum voor Goud en Zilver*
Lange Nieuwstraat -Sept.
Tentoonstelling Nederlandse Gouden Siera-
den, behorend tot onze nationale kleder-
drachten van vroeger en nu (ingericht door
het Nederlands Openluchtmuseum te Arn-
hem)

WAGENINGEN

- *Landbouwmuseum* -1 Sept.
„De mens in de Landbouw” (ingericht door
het Nederlands Openluchtmuseum te Arn-
hem)

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

RIJKSDIENST OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Bij Kon. Besluit van 19 Mei 1950 is de waarnemende Directeur van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. P. Glazema, benoemd tot Directeur van deze Dienst, met ingang van 1 Januari 1950.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JULI 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Jorwerd. Toren der Ned. Herv. Kerk.

Met de restauratie is een aanvang gemaakt.

Architect: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Minnertsga. Ned. Herv. Kerk.

Met de restauratiewerkzaamheden aan het uitgebrande kerkgebouw zal spoedig een aanvang gemaakt worden, evenals met de herstelwerkzaamheden aan het zadeldak.

Architecten: A. Baart en A. Baart Jr. te Leeuwarden.

OVERIJSSSEL

Vollenhove. Kerkstraat 36.

Met de restauratie van dit 17de eeuwse pand is een aanvang gemaakt.

GELDERLAND

Elburg. Met de restauratie van het orgel der Ned. Herv. kerk is een aanvang gemaakt. Leiding restauratiewerkzaamheden: Fa. J. de Koff & Zn. te Utrecht.

NOORDHOLLAND

Groet. Ned. Herv. Kerk en Toren.

De restauratie van het 18de eeuwse kerkje en die van de toren is beëindigd.

Architect: F. B. Jantzen te Amsterdam.

Schoorl. Ned. Herv. Kerk en Toren.

De restauratie van het 18de eeuwse kerkje en die van de toren is voltooid.

Architect: J. B. Jantzen te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

De Lier. Ned. Herv. Kerk.

Met de restauratie van het in 1590 gebouwde koor is een aanvang gemaakt.

Architect: H. van der Kloot-Meyburg te 's-Gravenhage.

Moerkapelle. Wegens de beperkte geldmiddelen zal de restauratie van de Ned. Herv. kerk enige tijd uitgesteld dienen te worden. Wel zullen noodvoorzieningen aan het dak worden uitgevoerd.

Architecten: Ir. T. en H. van Hoogevest te Amersfoort.

Woubrugge. Met de restauratie van de typisch protestantse 17de eeuwse Ned. Herv. kerk in de triant van Pieter Post is een aanvang gemaakt.

Leiding: Architectenbureau Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

ZEELAND

St. Anna ter Muiden. De restauratie van het v.m. 17de eeuwse raadhuisje als onderdeel

van het herstel van het gehele dorpsplein is reeds enige tijd in uitvoering.
Architecten: E. A. Canneman te 's-Gravenhage en J. Stapper te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

Klundert. Met de restauratie van het 17de eeuwse raadhuis is een aanvang gemaakt.
Architect: A. van Essen te Voorburg.

Oosterhout. Met de restauratie van de toren van

de R.K. Kerk, Johannes de Doper, is begonnen.

Architect: W. G. Oomen te Oosterhout.

Willemstad. Met de restauratiewerkzaamheden van het 17de eeuwse raadhuis is een aanvang gemaakt.

Architect: C. de Rooy te Willemstad.

LIMBURG

Venlo. De restauratie van het Gasthuishof is in voorbereiding.

Architect: Th. Spoelstra te Roermond.

OPGRAVINGS-NIEUWS

APRIL-MEI-JUNI 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Aalten (Gld.). Te Aalten werden bij graafwerkzaamheden voor het uitbreiden van een fabrieksterrein laat-Karolingische potten gevonden.

Aardenburg (Zeel.). In de Ned. Herv. kerk werden vrij uitvoerige opgravingen verricht. In tegenstelling met het onderzoek in het schip, dat voor de bouwgeschiedenis van de kerk geringe positieve gegevens opleverde, bracht de opgraving in het koor belangrijke resten van een vroegere kerk aan het licht. Het oudere koor, wellicht het oudste, heeft een absidale sluiting met een Zuidelijke nevenconcha. In een latere periode heeft men de nevenconcha vervangen door een polygonaal zijkoor. Voetingen van muurpijlers wijzen op een overwelfing.

In de Noorderarm van het dwarsschip werden talrijke grafkelders blootgelegd, waarvan de gepleisterde wanden met fresco's versierd zijn. Evenals bij dergelijke eenpersoonsgrafkelders te Sluis betreft het hier voorstellingen van de kruisiging en de Heilige Maagd. Op de zijwanden komen o.m. kruisen en wierokkende engelenfiguren voor.

Axel (Zeeland). In het oude stadje Axel kwamen fundamenten en onderaardse gangen uit de Middeleeuwen te voorschijn.

Bolsward (Fr.). Bij de bouw van huizen werden laat-Middeleeuwse scherven gevonden.

Bolsward (Fr.). De opgravingen in de St. Maartenskerk te Bolsward hebben aangetoond, dat aan het tegenwoordige gotische gebouw een tufstenen kerk is voorafgegaan. Deze kerk, waarschijnlijk een 12de tot 13de eeuws gebouw, was gefundeerd op kleine veldkeien. Tot nu toe kon het koor van deze Romaanse kerk niet worden opgespoord. De kerk te Bolsward blijkt gebouwd te zijn op een terp, waarvan de oudste lagen tot het begin van de jaartelling teruggaan.

Drempt (Gld.). Bij de restauratie van de Ned. Herv. kerk werden fundamenten van een ouder gebouw gevonden. Zeer waarschijnlijk betreft het hier resten van de Romaanse kerk, waarvan in 1947 gedeelten van de koorfundamenten zijn ontgraven.

Echt (L.). Bij het graven van een kleigroeve werden resten van Romeins vaatwerk gevonden, benevens enkele eikenhouten aangepunte en loodrecht geplaatste palen. In een zandkuil kwamen scherven van inheems aardewerk aan het licht.

In de Gemeente Echt werden sporen van een Germaans grafveld aangetroffen. Naar voorlopige schatting betreft het hier pl.m. 20 graven.

Eembrugge (Utr.). Bij grondwerkzaamheden, nabij de buurtschap Eembrugge werden scherven van 15de eeuws aardewerk gevonden en oud metselwerk. Het laatste vormt zeer waarschijnlijk een funderingsrest van het voormalige Huis ter Eem.

Elsloo (L.). Bij opgravingen van een bandceramische nederzetting kwam een groot aantal sporen van paalgaten te voorschijn. Aan de hand hiervan was het mogelijk een woning te reconstrueren van 4.75 m × ongeveer 10 m. Van een tweede woning zijn de maten minder zeker, doch deze komen vrijwel overeen met die van de eerste. Behalve paalgaten werd een aantal kuilen aangetroffen, die in diepte variëren van 70 tot 200 cm. De omvang loopt uiteen van 1 tot verscheidene meters. Deze kuilen, die tot voor kort nog vrij algemeen als woonkuilen (hutkommen) werden beschouwd moeten met een ander doel gegraven zijn. De vrij talrijke vondsten bestaan uit scherven van aardewerk, vuurstenen schrabbers, mesjes, boren en pijlpunten, alsmede enkele maalstenen en zgn. Schuhleistenkeile van verschillende steensoorten.

Esch (N.Br.). Te Esch kwamen bij graafwerken voor grondverbetering Romeinse scherven aan het licht. Men bleek hier te doen te hebben met een Romeins brandgraf uit het eind van de 2de eeuw na Chr.

Gemonde (N.Br.). Als resultaat van de opgravingen op het terrein van de voormalige kerk, gelegen ten Noorden van het huidige dorp Gemonde, kon geboekt worden, dat het duidelijk is, dat deze in hoofdzaak Oost-West axiaal gevormde natuurlijke heuvel reeds in de vroege Middeleeuwen voor begraving is gebruikt geworden. De oudste fenomenen hiervan zijn een aantal vrijwel Oost-West gerichte begravingen. Het is niet zeker, dat men hier te doen heeft met Christelijke begravingen. De oudste necropool moet omheind geweest zijn door palen. Zowel de graven als de paalgaten hebben een vulling van schoon vergraven heidegrond. Een tweede reeks paalgaten, waarvan de configuratie een georiënteerd rechthoekig gebouw opleverde, kenmerkte zich door vulling van zoden en verbrand koren. Zeer waarschijnlijk representeren deze paalgaten, die de bovengenoemde graven doorsnijden, het vroegste Christelijke gebouw, dat opgetrokken werd bij of kort na de kerstening van deze streek. Het verbrande koren kan afkomstig zijn van de zolder van het kerkgebouw. Er zijn voorbeelden bekend, dat de tienden, welke de bevolking aan de pastoor had te brengen, voorzover dit koren betrof, op de kerkzolder bewaard werden.

Het eerste houten kerkgebouw te Gemonde is naderhand vervangen door een tweede kerk, eveneens zich in een paalconstructie aftekenend, die op haar beurt plaats moest maken voor een in tufsteen opgetrokken Romaanse eenschepige kerk. De fundamenten van deze kerk werden aangelegd op een vleilaag van grint en Romeins scherven- en dakpannenmateriaal. De tufsteen, in de fundering nog aanwezig, bleek van Romeinse afbraak afkomstig te zijn. De eenvoudige rechthoekige Romaanse zaalkerk heeft naderhand een rondgesloten koor gekregen. Tenslotte is het Romaanse kerkgebouw zo goed als geheel afgebroken, om plaats te maken voor een tweeschepige, polygonaal gesloten bakstenen kerk. De Romaanse kerk had een Weststoren.

Gramsbergen (Ov.). Op het terrein „De Hoge Esch” werd een beschadigde neolithische bijl gevonden.

Hapert (N.Br.). In de afgelopen weken werden te Hapert vier grafheuvels onderzocht. De secundaire heuvel van tumulus I was opgeworpen van lichte plaggen en voorzien van een dubbele palenkrans, diam. 12¹/₂ m. De centrale bijzetting was op een klein gedeelte na vergraven. Over de primaire heuvel kan weinig vermeld worden.

Tumulus I was omgeven door een met grijs zand gevulde greppel, die een diameter had van 8 m. Van de geheel overploegde derde tumulus kon slechts worden vastgesteld, dat ook hier een kringgreppel aanwezig geweest is met een diameter van 7¹/₂ meter. Deze kringgreppel omgaf het centrale graf. Dit centrale gedeelte was met grijs zand afgedekt en zal een primaire heuvel zijn. De paalkrans en de verploegde bovengrond vormen dan een tweede periode (diam. ± 10 m) uit de bronstijd, evenals per. II van tumulus I. Tumulus IV bleek een brandstapel te zijn, gebouwd van grijze plaggen op een oud oppervlak. N.N.W. van het centrum werd een brandstapel aangetroffen met daaronder een urn met crematie van een volwassen persoon. Onder deze urn bevond zich een kuiltje met fijn verbrande beenderen van een kind.

Ook in de resten van de brandstapel werden gecalcineerde beenderen aangetroffen.

Heerlen (L.). Bij graafwerk op een terrein aan de Gerard Bruningstraat werd Romeins vaatwerk gevonden.

Heerlen (L.). Bij woningbouw in de stadswijk Meezenbroek stootte men op een fundamente-complex van een 40 m lange Romeinse villa. Behalve het zorgvuldige metselwerk van deze fundamente, die aangelegd waren van Kunderasteen met op sommige plaatsen een gietkern van dakpannen, kwam een gedeelte van een verwarmingskelder te voorschijn. Het muurwerk van deze kelder was bijzonder gaaf gemetseld. De overige vondsten bestonden uit gedeelten van vloeren van gestampte dakpannen, rood gepleisterde muren en enkele stukken fresco.

Houten (Utr.). Bij het graven van een wetering kwamen Romeinse vondsten aan het licht. Het betreft hier:

AARDEWERK: terra sigillata, Belgisch aardewerk, gevernist aardewerk, gladwandig aardewerk en ruwwandig aardewerk.

GLASWERK.

MUNTEN: waaronder een met de beeltenis van Faustina Junior (pl.m. 130-175), echtgenote van Marcus Aurelius. Op de keerzijde een zittende Jupiterfiguur.

GEBRU'KSVOORWERPEN: bronzen spiraalvormige haarnaald met knop, bronzen schrijfstift.

DEEL VAN EEN BRONZEN BESLAG VAN EEN PAARDENTUIG EN SMAL BRONZEN BANDJE, MOGELIJK BESLAG.

DIVERSEN: fragmenten van Romeinse dakpannen, huttenleem, ijzerresten en oesterschelpen.

Jutphaas (Utr.). Op het terrein van het voormalige kasteel Heemstede werden baksteenfundamente uit de 14de tot de 15de eeuw gevonden, alsmede enig Middeleeuws aardewerk.

Kampen (Ov.). In sleuven, welke gegraven werden in de buurt van de Bovenkerk te Kampen, zijn verschillende muurresten te voorschijn gekomen, opgetrokken uit grote, wellicht 12de eeuwse bakstenen, zgn. kloostermoppen van 32 cm. lengte.

Met medewerking van de Gemeente Kampen werd een proefsleuf gegraven door de terp van het erf 54 op het Kampereiland, teneinde na te gaan, in hoeverre deze woonheuvel is opgehoogd en tot een datering daarvan te komen. Inderdaad bleek de terp in verschillende perioden te zijn ontstaan. Voorlopig kon worden vastgesteld, dat de oudste bewoning van deze heuvel in de 14de tot de 15de eeuw een aanvang neemt.

Een schervenvindplaats, genaamd Kamperveen (Oene) bleek vondsten te bevatten van over-

wegend Middeleeuws goed, waaronder Pingsdorfer als oudste materiaal. De resten dateren uit de 10de tot de 12de eeuw. Enige karakteristieke scherven van laat kogelpotaardewerk wijzen op continuïteit in de 13de, wellicht 14de eeuw.

Kerkrade (L.). Van 3 April tot 26 Mei 1950 werd te Kaalheide (gem. Kerkrade) op de percelen, kadastraal bekend als Nrs 1810, 2646 en 1808 van Sectie D dezer gemeente, een Romeinse villa opgegraven. Een bijgebouw ten Z.W. was reeds in 1936 door Dr W. C. Braat onderzocht; de thans blootgelegde fundamente waren in 1941 voor een deel opgegraven door Dr. Bursch en zijn medewerkers.

Het doel van de opgraving van dit jaar was het completeren, controleren en voltooiën van die van 1941. Het was n.l. gebleken, dat bij deze villa verschillende brandlagen te zien waren, wijzende op enkele catastrophen en vernieuwingen. De oudste vondst was toen een scherf met het stempel van de Italiaanse pottenbakker „Cnaeus Ateius”, die tot uiterlijk 20 na Christus naar onze streken exporteerde. Verder waren er scherven uit het midden van dezelfde eerste eeuw na Christus. Dit alles is ongewoon vroeg voor een Romeinse villa in deze streken, waar de Romeinse *burgerlijke* colonisatie in de regel eerst in de 2de eeuw aanvangt. Verwacht mocht dus worden, dat het stenen gebouw, waarvan de fundering was gevonden, voorafgegaan was door een oudere constructie, die, naar de drie in 1941 met enige reserve als zodanig vastgestelde paalgaten deden vermoeden, van hout moest zijn geweest.

De resultaten van dit jaar beantwoordden volkomen aan de verwachting. Onze kennis van de *stenen fundering* werd zo uitgebreid, dat de indeling in vertrekken volledig werd teruggevonden en het algemeen type van de villa kon worden vastgesteld.

Het bleek, dat wij hier te doen hadden met een grote, vrij regelmatige villa (lengte 51.50, breedte 21.80 m.) van het meest voorkomende type, de zgn. „porticus-villa”, waarbij een zuilengalerij de voorgevel (op het Z. Oosten, hier verder gemakshalve als Zuiden opgevat) versierde. Aan weerszijden van deze porticus lagen nagenoeg vierkante hoekpaviljoens. Onder de achter de porticus gelegen vertrekken valt in de eerste plaats op de grote centrale ruimte van 9 × 10.25 m., die vaak als binnenplaats is opgevat, maar die volgens meer moderne opvat-

tingen overdekt is geweest. (Ook hier werd in 1941 een rest van de vloer gevonden). Aan weerszijden lagen kleinere vertrekken, waarvan die aan de westzijde ten dele verwarmd konden worden door zgn. „hypocausten”, de Romeinse centrale verwarming onder de op pijlertjes rustende stenen vloer.

Bij deze hypocausten werden twee perioden vastgesteld in de vorm van twee boven elkaar gelegen ondervloeren. Ook het kalkpuin, afkomstig van ten dele beschilderde muurbepleistering, dat bij de bouw in de fundamentgreppels naast de muren was gestort, wijst op een ouder stenen gebouw, waarvan echter geen duidelijke verdere overblijfselen werden aangetroffen. Misschien is een deel van de fundamente van oudere datum dan de rest, maar de bestudering van deze perioden is nog niet voltooid, evenmin als die van de ook thans gevonden mobilia (scherven enz.), die tot datering der perioden zouden kunnen leiden¹. Wel kwamen van de oudere houten gebouwen veel overblijfselen aan het licht, in de vorm van met donkere grond gevulde *paalgaten*. Een groot deel liet zich niet tot duidelijke plattegronden verenigen, maar een ander deel vormde een duidelijke rechthoek van 12.50 × 7.50 meter. De beide grote gaten, in het midden van de korte zijden van deze rechthoek, vertegenwoordigen blijkbaar de zware steunpalen van de nok. Ten Noorden van deze rechthoek ligt een rij paalgaten, die met de N. wand van het eerste huis een stal of schuur (afdak) gevormd kunnen hebben. Daarlangs loopt een greppel, blijkbaar een afvoer van het regenwater.

Van de stenen fundamente is zoveel bewaard, dat het open laten liggen hier mogelijk zou zijn. Daardoor zou voor het eerst in Nederland een dergelijk gebouw permanent zichtbaar zijn. Vele toeristen, die van de vele Romeinse villa's in Z. Limburg reeds op school hebben gehoord, zoeken daarnaar thans te vergeefs, zoals ook steller dezes deed bij zijn eerste bezoek.

Uit de verte realiseert men zich niet, dat het bijna nooit mogelijk is dergelijke resten zichtbaar te houden. De plattegrond geeft een goed idee van de indeling en uitgestrektheid van zulk een gebouw, waarin een rijke kolonist uit zuidelijke streken een luxe-bestaan heeft geleid tussen de oorspronkelijke bevolking. Uniek voor Nederland is in dit geval het aantreffen van de houten voor-

ganger. Ook in Duitsland, waar ontelbare Romeinse villa's zijn opgegraven, is tot nog toe slechts één voorbeeld daarvan bekend geworden, n.l. bij Mayen in de Eiffel. Ook daar dateert het oudste gebouw uit de eerste eeuw na Christus. Het hier gevonden type heeft, naast enige overeenkomst (slechts één rechthoekige ruimte) toch ook weer structuurverschillen met dat in Mayen.

Beide zijn van inheemse makelij, zgn. Latène-huistypen, maar het houten huis in Mayen mist de nok-steunen aan de smalle zijden.

Leiden (Z.H.). In April werd het onderzoek te Leiden op het Burchtterrein waar ook in November 1949 opgravingen plaats vonden, voortgezet om en bij de hoofdingang. Puinsporen maken het zeer aannemelijk, dat een poorttoren tegen de walruur opgetrokken is geweest. Het graafwerk bracht schervenmateriaal uit de 12de en 13de eeuw aan het licht.

Lutjewierum (Fr.). Bij het afgraven van een hoogte aan de Slachtedijk kwamen laat-Middeleeuwse scherven aan het licht.

St. Michielsgestel (N.Br.). Met betrekking tot de vraag, waar het Romeinse schervenmateriaal en dakpannenpuin vandaan is gekomen, dat aangetroffen werd onder de Romaanse kerk te Gemonde in de Gemeente St. Michielsgestel, werden op een tweetal plaatsen in deze gemeente proefgravingen gedaan. De resultaten waren weinig bevredigend. Op een dezer plaatsen, n.l. Ruimel, waar in 1679 de grafsteen voor GAIVS IANVARINIUS SEXTVS en het altaar voor HERCVLES MAGVSANVS zouden zijn gevonden, kwamen in het geheel geen sporen van gebouwen aan het licht.

Noordoostpolder. De scheepsopgraving E 42, welke tijdelijk onderbroken werd, kon worden afgewerkt. De opgraving heeft geen dateerbare vondsten opgeleverd. Het gevonden scheepsgeedeelte was overnaads gebouwd en met koehaar gebreeuwd, dat ten dele gevlochten tussen de boordplanken was aangebracht. Bij het trekken van enige zeweringspalen ten W. van Schokland zijn scheepsresten te voorschijn gekomen. Vlak bij bovengenoemd wrak werd een keileemplek aangetroffen, waaruit bij het graven van een sloot met het keileem ook steentjes waren uitgeworpen. Hierbij werden duidelijke artefacten aangetroffen: een fraaie schrabber, wellicht een

¹ Het stenen gebouw heeft in elk geval bestaan in de 2de en in het begin van de 3de eeuw na Christus.

klingschrabber en bovendien nog enige stukjes vuursteen met karakteristieke bewerkingsporen. Het is niet onmogelijk, dat men hier te doen heeft met autochthone resten van menselijke werkzaamheid in de steentijd.

Op een nieuwe vindplaats in sectie J werd een fragment van een werktuig gevonden van edelhertengewei, waarin een cilindrisch gat geboord was.

St. Oedenrode (N.Br.). Het onderzoek naar eventuele Middeleeuwse bouwresten aan het kasteel (Henkenshage) leverde negatief resultaat op. Het hoofdgebouw kan nog uit de 17de eeuw dateren, maar de beide hoektorens zijn 19de eeuws. De voorburch, met zijn stenen van uitzonderlijk groot formaat (tot 40 cm lang) is een staaltje van 19de eeuwse romantiek.

Otterloo (Gld.). In het stuifzand-terrein ten Zuiden van het dorp Otterloo werd een onderzoek ingesteld naar de aard van zgn. roodzand-formaties. Gebleken is, dat deze formaties zeer uiteenlopende oppervlakten kunnen beslaan van uiterst grillige vorm en dat zij samengaan met de woningsporen uit de overgang van het Neolithicum naar de Bronstijd. Hun ontstaan moet gezocht worden in oververhitting van bepaalde ijzerverbindingen bezittende zanden, in vele gevallen door het opzettelijk afbranden van het vegetatiedek.

Een tweede onderzoek te Otterloo betreft een vindplaats van vuursteen-artefacten, die zich kenmerkten als gravettespitsen. Twee brandhaardjes konden worden vrij gelegd, op de scheiding van het gele zand en de oerbank.

Rijsbergen (N.Br.). Op een hoge zandakker, genaamd de Tiggelakker, werden scherven van Germaans aardewerk gevonden.

Scharnegoutum (Fr.). Op de voormalige overdijk tussen Tirns en Scharnegoutum werden woonsporen uit de 13de eeuw gevonden.

Bij de verbreding van een weg kwam terpaardewerk te voorschijn.

Sneek (Fr.). Bij het graven van een kelder kwamen 15de eeuwse aardewerkscherven, een paarskelet en een put, alsmede sporen van een vroegere landsloot uit de tijd, dat dit stadsdeel nog buiten de grachten lag, te voorschijn.

Tiel (G.). Het sinds enkele maanden op gang zijnde stadsonderzoek te Tiel heeft voor de geschiedenis van deze plaats reeds verschillende belangrijke gegevens opgeleverd. Na een tweetal oriënterende sleuven in de nabijheid van de markt, waarin slechts diep vergraven grachten te zien waren, werd begonnen met een put meer naar het zuiden, d.w.z. in de richting, waar het oudste centrum gelegen moet zijn.

In deze put aan de Ambachtmanstraat kwamen sporen van bewoning te voorschijn, bestaande uit eikenhouten palen, enig vlechtwerk van wanden, een grote mestput en enkele goten. Het cultuurlagendek, ter dikte van $\pm 3\frac{1}{2}$ meter, bleek hier te rusten op een fluviaatiele bodem, waarin zich Romeinse scherven bevonden.

De ceramische inhoud van het dek bestond uit scherven van middeleeuwse aardewerk. Het nauwkeurig localiseren en gesepareerd verzamelen der scherven stuitte op talrijke moeilijkheden, waardoor het tot nu toe niet mocht gelukken een zuivere doorsnede van de elkaar opvolgende cultuurfasen te verkrijgen.

Vast staat echter wel, dat de gehele cultuur op deze plaats niet ouder is dan de 12de, hoogstens de 11de eeuw. Het ceramisch aspect kenmerkt zich door een groot kwantum, tot in de diepste zone doorkloppend Pingsdorfer aardewerk.

Naast het Pingsdorfer treft men in hoofdzaak reliebandamphora, kogelputten en geelbruin tot groen geglazuurd aardewerk aan. Kenmerkend is dat, voorzover tot nu toe kon worden nagegaan, de relieband en het geelgeglazuurde goed vrijwel geheel ontbreekt in de drie onderste van de vijf laatste steken. Enkele stukjes Romeins moeten afkomstig zijn uit diepere lagen en door toenmalige ingravingen naar boven gekomen zijn, of tot de oppervlaktevondsten van de oude woonlagen behoord hebben. In ieder geval is er geen reden deze scherven anders te beschouwen dan als niet contemporaine vondsten.

Ofschoon een meer gedetailleerde, relatieve chronologie van het middeleeuwse aardewerk in deze put niet mogelijk bleek, hebben de scherven met betrekking tot de geschiedenis van Tiel aangetoond, dat de historie van dit gedeelte van de stad niet verder teruggaat dan onstreeks 1100.

Achthonderd jaren geleden moet de fluviaatiele bodem op deze plaats derhalve geschikt geworden zijn voor bewoning.

Dat in het cultuurlagencomplex geen gidslaag werd aangetroffen, die een historisch gegeven uit Tiels oudste periode representeert is begrijpelijk.

De in de geschiedenis gememoreerde verwoestingen van de oude stad zullen elders aan het licht moeten komen.

Varsen (Ov.). Bij het graven van aardappelkuilen kwamen scherven van kogelpotten te voorschijn. Een klein proefonderzoek bracht aan het licht, dat hier weliswaar een aantal paalgaten en enkele aardewerkscherven aanwezig waren, maar dat het object van weinig betekenis is. Wel van belang is, dat onder de es ook enkele leemkuilen met kogelpottenaardewerk te voorschijn zijn gekomen, waardoor een terminus post quem is verkregen voor de es zelve. De es is in de onmiddellijke nabijheid van de Vecht gelegen.

Velp (Gld.). Onder leiding en ten behoeve van het Anatomisch Laboratorium der Rijksuniversiteit Utrecht werd door de R.O.B. een anthropologisch onderzoek ingesteld op het kerkhof van de Oude Jan te Velp.

Vlaardingen (Z.H.). Bij het verrichten van graafwerkzaamheden kwamen scherven van Romeins en inheems aardewerk te voorschijn, o.a. terra-nigra, 2de eeuw en later, terra sigillata, 2de eeuw en scherven van ruwwandig aardewerk, waaronder eveneens 2de eeuws materiaal.

Ijsbrechtum (Fr.). Nabij Ijsbrechtum werden bij het verbreden van een weg resten van een 13de eeuws gebouw gevonden.

De in het bovenstaande overzicht vermelde opgravingen en oudheidkundige waarnemingen werden verricht door de Rijksdienst te Amersfoort in samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, de Directie van de Wieringermeer (Noord-Oostpolder), de Oudheidkamer Twenthe te Enschede en het Anatomisch laboratorium te Utrecht.

GLAZEMA.

DE MUSEUMDAG

TIJDSCHRIFTENCIRCULATIE

Hieronder volgt opgave van de belangrijkste artikelen uit binnen- en buitenlandse vaktijdschriften, die op het secretariaat ontvangen worden. Leden, die zich hiervoor interesseren, gelieven dit per briefkaart binnen een week na deze aankondiging te berichten aan de secretaris, Zeestraat 82, Den Haag. Circulatie geschiedt daarna in volgorde van aanmelding.

The Museum News, vol. 27

Functions of University and College Museums. By Hugo G. Rodeck, director, University of Colorado Museums, Boulder, Colorado.

No. 15, Febr. 1, 1950.

Interpreting the Berlin Museum and the Austrian National Exhibitions. By Raymond S. Stites, curator in charge of education, National Gallery of Art, Washington D.C.

No. 16, Febr. 15, 1950.

The preservation of cuneiform tablets by heating to a high temperature. By A. Eric Parkinson, chemist, University Museum, Philadelphia.

No. 17, Maart 1, 1950.

Standard Procedure for intermuseum Loans.

Report of the Committee on Procedure for intermuseum Loans.

No. 18, March 15, 1950

The Trailside museum and Nature Trails at Bear Mountain, by John Orth, Park naturalist.

No. 19, April 1, 1950

Museum, Vol. III

Monuments et sites d'art et d'histoire et fouilles archéologiques, problèmes actuels.

No. 1, 1950.

Tijdschrift voor Efficiëntie en Documentatie, jrg. 20

Archief-classificatie, door M. J. Dreese.

No. 3, Maart 1950.

LEDENLIJST

Mutaties in de ledenlijst van „De Museumdag” zullen voortaan als regel uitsluitend in de Januari- en Juli-afleveringen van het Nieuwsbulletin opgenomen worden.

Bedankt voor lidmaatschap

Het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Mej. H. Schröder te Amsterdam.

Mr. C. H. Verhagen, beheerder van het Museum Kasteel De Sypesteijn te Nieuw-Loosdrecht.

Nieuwe leden

Dr. D. A. Wittop Koning, beheerder van het Ned. Hist. Medisch-Pharmaceutisch Museum te Amsterdam.

Dr. J. A. B. M. de Jong, directeur van het Gemeentemuseum te Nijmegen.

Prof. Ir. R. J. Forbes, secretaris Commissie van Toezicht v. h. Ned. Hist. Medisch-Pharmaceutisch Museum te Amsterdam.

Mej. B. L. D. Ihle, wetenschappelijk assistente bij Museum Boymans te Rotterdam.

Dr. D. R. C. Verhagen, beheerder Museum Kasteel De Sypesteijn, Nieuw-Loosdrecht.

A. Luytjes, directeur van de Afd. Tropische Producten van het Indisch Instituut te Amsterdam.

Mej. A. M. Heyl, hoofdassistent aan de Afd. Tropische Producten van het Indisch Instituut te Amsterdam.

J. Langewis, hoofdassistent aan de Afd. Tropische Producten van het Indisch Instituut te Amsterdam.

H. Halbertsma, lid dagelijks bestuur Nederlands Museum voor Anthropologie te Amsterdam.

Lrs. Langewis, adj. conservator aan de Afd. Culturele en Physische Anthropologie van het Indisch Instituut te Amsterdam.

Mevr. J. Pape-Van Steenacker, adj. conservatrice aan de Afd. Culturele en Physische Anthropologie van het Indisch Instituut te Amsterdam.

F. Zandvliet, beheerder van het K.L.M.-bedrijfsmuseum te 's-Gravenhage.

BERICHTEN*Universitaire Vacantiecurssussen te Brussel*

Dit jaar worden opnieuw, te Brussel, de Universitaire Vacantiecurssussen ingericht door het Ministerie van Openbaar Onderwijs, met medewerking van de „Belgian American Educational Foundation, Inc.”.

In een dertigtal lessen zal de Oude en Moderne Belgische kunst worden behandeld, vanuit alle oogpunten, door professoren uit het hoger onderwijs, als ook door personeelsleden van de Musea en de wetenschappelijke instellingen.

De cursussen zullen aangevuld worden door geleide bezoeken en uitstappen, die tevens voor het rechtstreekse contact met de kunstwerken zelf zullen zorgen.

Deze cursussen zullen plaats grijpen van 17 Juli tot 13 Augustus, in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Jubelpark, te Brussel.

Verdere inlichtingen zijn te bekomen bij 't bestuur der Universitaire Vacantiecurssussen, dat gevestigd is in bovengenoemde musea.

Het Nederlandse Postmuseum

In het Ned. Postmuseum, Zeestraat 82 te 's-Gravenhage, is een zomertentoonstelling geopend onder de titel „De P.T.T. en de philatelie op de postzegel”.

Men kan hier dus een collectie zien, opgezet volgens de meer en meer in zwang komende methode van het verzamelen volgens beeld.

Het is interessant om de bonte reeks zegels te beschouwen, die uit alle hoeken der wereld hier bijeen gebracht is en door het museum werd voorzien van duidelijke toelichtingen welke herinneren aan belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van post en philatelie, de verzamelaars welbekend.

Men wordt hier herinnerd aan internationale tentoonstellingen, aan „Dagen van de postzegel”, aan congressen en jubilea. Het grote middenstuk wordt natuurlijk gevormd door de zegels ter ere van het 75-jarig bestaan der Wereldpostvereniging.

Weinigen zullen tot nu toe een zo goed overzicht van deze laatste jubileumzegels onder de ogen hebben gehad, als thans in het Postmuseum te zien is.

Verder is aanwezig een expositie van de bijzondere afstempelingen der Nederlandse philatelistische tentoonstellingen, philatelistendagen en de sinds 1937 ook in ons land telken jare terugkerende „Dag van de postzegel“.

Interessante groepfoto's maken de herinnering aan deze gebeurtenissen levend, de philatelist van heden ziet hierop tal van leden van de oude generatie aan wier pioniersarbeid veel te danken is.

Gecombineerd met de afstempelingen geven de originele ontwerpen van de stempels weer hoe binnen klein bestek de ontwerper de mogelijkheid heeft aantrekkelijke variaties op eenzelfde thema te maken.

Meer nog dan de zegels brengen de afstempelingen een belangrijk stuk Nederlandse philatelistische geschiedenis naar voren.

MUSEUM-NIEUWS

DOKKUM, „*Dokkum en Omstreken*“.

Zaterdag 13 Mei j.l. vond in het stadhuis te Dokkum onder veel belangstelling de opening plaats van de Oudheidkamer „Dokkum en Omstreken“. In het openingswoord van de burgemeester van Dokkum en de voorzitter van de Oudheidkamer werden de lotgevallen van de in 1939 opgerichte vereniging uiteengezet; jaren lang heeft men uitgekeken naar een passend onderdak voor de collecties, die in het bijzonder betrekking hebben op Dokkum en Omstreken, waartoe de gemeenten Oost- en Westdongeradeel, Dantumadeel en Ferwederadeel behoren; de met zoveel liefde bijeengebrachte verzameling werd ook in de jaren van wachten op museumruimte steeds aangevuld, zodat het aantal voorwerpen, plattegronden, foto's en boeken enz. de 1000 al lang gepasseerd was; hiernaast had de Oudheidkamer een uitvoerig archief, waarvan men wellicht eenmaal hoopt gebruik te maken bij een geschiedschrijving van deze streek.

In 1947 slaagde de vereniging er slechts tijdelijk in de beschikking te krijgen over een drietal vertrekken in het Weeshuis. Er was dan ook j.l. Zaterdag alle reden tot vreugde voor het bestuur om na de officiële opening de belangstellenden te thans verkregen museumruimte in de oude Waag (daterend uit het midden van de 18de eeuw) te kunnen tonen. Wie deze vertrekken gelegen op de bovenverdieping van het Waaggebouw voor de inwendige restauratie heeft gekend, was aangenaam verrast deze ruimten thans met de witgepleisterde muren en de fleurig geschilderde balken herschapen te zien tot een

goede behuizing voor de Dokkumer verzamelingen.

Het eerste vertrek, waar men meubels, porselein (gedeeltelijk in bruikleen van het Friese Genootschap) en enkele attributen bij de schouw bijeen vindt, geeft een aardige indruk van een woonkamer; de soberheid die men hier betracht heeft, doet weldadig aan; dit is trouwens een kenmerk van deze Oudheidkamer, dat ook tot uiting komt in de tweede ruimte, waar in de vitrines en op de tafels de objecten de verschillende aspecten van het leven door de tijden heen in deze streken tonen. In de zes vitrines die in kleur harmoniëren met de bruin gebeitste balken, op enkele tafels en langs de wanden op de grond liggen de getuigen van Dokkumer kunst, ambacht en historie: het Frankisch en Romeins aardewerk; pijpen, tin, koper en zilver uit later tijdperk en costumstukken, die een zeer frisse indruk maken, waaronder mutsen, een kinderpak, speldekussens; gevelstenen en tenslotte tekeningen, geschriften uit de geschiedenis van de stad Dokkum.

Zoals uit het bovenstaande blijkt is de ruimte slechts beperkt, doch dit heeft ook het voordeel, dat men gedwongen is, de beste objecten uit de verzameling te exposeren, terwijl het bovendien mogelijk is de nodige variatie te brengen door het tentoonstellingsmateriaal nu en dan te verwisselen.

Het is dan ook voor het bestuur en naar we hopen zo ook voor de vele bezoekers die in de toekomst de weg zullen vinden naar deze Oudheidkamer in de N.O.hoek van Friesland een grote voldoening, dat eindelijk een dergelijk geschikt eigen huis gevonden is.

ENKHUIZEN, *Zuiderzeemuseum*

Op Zaterdag 1 Juli werd het Zuiderzeemuseum te Enkhuzen namens de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen door de chef van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, de heer E. A. Kuipers, geopend.

Van het gehele complex, dat in de toekomst bestemd is om de collecties van dit museum te huisvesten, is het gerestaureerde Peperhuis thans ingericht. Een uitvoerige beschrijving van de inrichting zou te ver voeren. Daarom slechts enkele algemene opmerkingen:

Voorop moet worden gesteld, dat, hoe aantrekkelijk het gebouw ook is, de opstelling moeilijkheden met zich medebrengt. De directeur heeft er naar gestreefd zoveel mogelijk het karakter van het prachtige gebouw te handhaven en het interieur niet te bederven door schotten e.d. Om deze ruimtewerking geen afbreuk te doen is b.v. in een zaal op de eerste étage een laag schot opgehangen, waartegen schilderijen zijn geëxposeerd.

In de zaal aan de kade zijn tussen houten steunpunten vitrines geplaatst waar men doorheen kan zien, waardoor ook hier het totale aspect van de zaal behouden blijft.

Wel moet er gewaakt worden, dat de wijze van opstelling hier en daar niet te veel gaat gelijken op die welke in de étalages van onze grote magazijnen wordt toegepast.

MIDDELBURG, *Oorlogsmuseum*

Zaterdag 24 Juni 1950 werd het Zeeuws Oorlogsmuseum, gevestigd te Middelburg, geopend.

De collectie bestaande uit allerlei wapens, waaronder ook Duitse (zelfs een onderzeeboot is te bezichtigen) is thans geëxposeerd in de gerestaureerde vleeshal van het gothische stadhuis. Het meest interessante stuk, dat ongetwijfeld bij het publiek in het middelpunt van de belangstelling zal staan, is de maquette van het eiland Walcheren, die door middel van een electrisch mechanisme de verschillende fasen van de inundatie-geschiedenis op zeer aanschouwelijke wijze weergeeft: eerst de geallieerde bombardementen op de dijken bij Westkapelle, Vlissingen, Veere en Rammekens, tengevolge waarvan het gehele eiland geïndeerd werd, vervolgens het langzame droog worden en tenslotte de troosteloze aanblik die Walcheren bood; dit laatste effect wordt bereikt door een speciaal voor dit doel geconstrueerde lamp.

Het Museum is dagelijks geopend evenals de soortgelijke instellingen te Westkapelle en te Cadzand, die eveneens ressorteren tot de Vereniging Zeeuws Oorlogsmuseum.

ROTTERDAM, *Museum Boymans*

Dank zij de grote medewerking van de Regering der Stad Bazel zijn in het Museum Boymans gedurende de Havententoonstelling „Rotterdam Ahoy” enkele der grootste kostbaarheden uit het bezit van het Kunstmuseum te Basel, die betrekking hebben op de figuur van Erasmus, tentoongesteld. Het betreft hier in de eerste plaats twee werken van de hand van Hans Holbein de Jonge, die zowel door hun esthetische waarde als door hun verband met Erasmus documenten zijn van de allergrootste betekenis, niet alleen voor de stad waar Erasmus zich zo zeer heeft thuisgevoeld en waar hij is overleden, maar evenzeer voor zijn geboorteplaats. De bijzonder hartelijke betrekkingen tussen Bazel en Rotterdam hebben de Regering der Stad Bazel bewogen, bij wijze van hoge uitzondering, dit bruikleen toe te staan.

Zo heeft de stad Rotterdam het voorrecht gedurende enkele maanden het beroemde exemplaar te herbergen van Erasmus' „Lof der Zotheid”, voorzien met de eigenhandige illustraties van de jonge Holbein. De „Encomion Moriae”, door Erasmus in 1509 in Engeland geschreven en opgedragen aan Thomas More, verscheen in eerste uitgave te Parijs in het voorjaar van 1511. Zoals bekend heeft geen ander geschrift zozeer tot Erasmus' faam bijgedragen als deze satire op de dwaasheid van het menselijk doen en laten. Tijdens Erasmus' verblijf te Bazel verscheen, voorjaar 1515, een uitgave met commentaar bij de drukkerij van Froben. In een exemplaar van deze uitgave heeft de jonge Holbein, die kort na Erasmus voor het eerst naar Bazel is gekomen, zijn bewonderenswaardige rake en fijne pen-tekeningen in margine aangebracht. Het is een exemplaar, dat toebehoort heeft aan de schoolmeester Myconius (Oswald Geisshüsler), die later in de reformatie een belangrijke rol heeft gespeeld. De illustraties moeten zijn ontstaan tijdens voordrachten van Myconius over deze satire van Erasmus en wel moet Holbein, bij een verder doordringen in de tekst, langzamerhand tot een meer systematisch en ook wat de uitvoering betreft wat fijnere wijze van verlichting zijn gekomen. Deze laatste reeks tekeningen zal door Holbein dan ook niet meer in het school-

lokaal van Myconius, maar thuis zijn vervaardigd. Myconius moet zijn kostbare exemplaar aan Erasmus hebben getoond, immers, bij het tekeningetje, dat Erasmus voorstelt, heeft hij de notitie geschreven hoe de grote geleerde zou hebben uitgeroepen, dat hij, indien hij er nog zó uitzag, zeker nog een vrouw zou zoeken Hierop moet Holbein nog een illustratie hebben toegevoegd van Erasmus, die, omkijkend naar een jonge vrouw, in de mand met eieren van een koopvrouw trapt. Voor Holbeins kunst betekent dit jeugdwerk het uitgangspunt van een evolutie, die een hoogtepunt bereikt in de houtsnede-illustraties van zijn „Dodendans”.

De ca. 80 randillustraties voor de „Lof der Zotheid” behoren tot de vroegste werken door Holbein te Bazel vervaardigd. In 1532, vlak voordat de kunstenaar — en ditmaal, behoudens een kort verblijf te Bazel in October 1538, voor goed — naar Engeland ging, is het kleine portretje van Erasmus in cirkelvorm ontstaan, één der hoogtepunten van Holbein's portretkunst en zonder twijfel het meest ontroerende portret dat ons van de grote geleerde is overgeleverd. H. A. Schmid, één der grootste autoriteiten op het gebied van Holbein-kunst, heeft er op gewezen hoe Holbein nergens in zo sterke mate als in dit portretje door middel van de licht- en schaduwwerking de levendigheid van geest heeft weten te accentueren. „Uit dit ouder wordend gezicht spreekt een sprankelend vernuft en een energie, alsof nu voor het eerst het wezen van deze man in het gelaat zelf volledig tot uitdrukking is gekomen”. Waarschijnlijk heeft Holbein dit portretje geschilderd toen hij Erasmus kort voor zijn vertrek naar Engeland te Freiburg opzocht om een aanbevelingsbrief voor Engeland van Erasmus' hand mee te nemen.

Tenslotte is nog een hoogst merkwaardig en vooral voor de psychologie van Erasmus zeer belangwekkend document te zien: n.l. een tot nu toe onbekende portret-tekening van Erasmus door Hans Holbein de Oude. Dit portret werd geïdentificeerd door Hans Koegler in 1943, toen in het Kunstmuseum te Bazel de vierhonderdjarige sterfdag van Holbein werd herdacht met een tentoonstelling van grafisch werk en door een uitvoerige documentatie van afbeeldingen. Bij deze zelfde gelegenheid vond Dr. G. Schmidt onder de randillustraties van de „Lof der Zotheid” een tekening, de vader Hans de Oude met zijn beide zoons Ambrosius en Hans de Jonge voorstellend.

Op de zilverstifttekening door Hans Holbein de Oude is Erasmus weergegeven als krijgsman. Vermoedelijk zal deze tekening zijn ontstaan enige tijd voor het overlijden van Hans Holbein de Oude (1524), wanneer Erasmus, op een terugreis van Rotterdam naar Bazel, hem te Isenheim opzoekt, waarheen de oude Holbein in 1517 verhuisd was. Het is roerend de zo concillante en vredelievende geleerde in deze krijgshaftige verkleeding te zien, het vermoeide al oude, fijne gelaat met de geresigneerde, wat ironische blik is met deze oorlogszuchtige dracht al heel weinig in overeenstemming. Wij weten hoezeer Erasmus tegen de ontberingen en gevaren van het reizen opzag. Hier heeft hij zich tegen het gevaar door zijn uitrusting willen beschermen, doch tevens deze uitrusting niet te opvallend willen maken, om te vermijden dat hierdoor de aandacht op hem zou worden gevestigd.

Deze drie kostbare en voor Rotterdam wel buitengewoon waardevolle documenten, die nog nimmer in ons land te zien zijn geweest, zijn in een apart zaaltje bij de ingang van het Museum tentoongesteld. Het ligt in de bedoeling geregeld een andere bladzijde van de Lof der Zotheid met de randtekeningen van Holbein te tonen, zodat men tijdens het bruikleen alle belangrijke illustraties kan bewonderen.

VEERE, *De Schotse Huizen*

Op 9 Juni 1950 werd door de Secretaris-Generaal van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Mr. H. J. Reinink, het museum „De Schotse Huizen” geopend.

Het huis „Het Lammetje” (gebouwd in 1539) werd aan het einde van de 19de eeuw door Victor de Stuers gekocht en door deze in 1907 aan de Staat der Nederlanden geschonken, onder voorwaarde, dat het pand zou worden gerestaureerd.

Het aangrenzende perceel „De Struys” (gebouwd 1561) was eigendom van de heer Ochs en werd na de tweede wereldoorlog door diens dochter aan de Staat der Nederlanden ten geschenke gegeven, met de verplichting, dat dit als museum zou worden ingericht.

Reeds voor de oorlog had Mej. A. Oakes de Schotse Huizen tot een museum gemaakt, van voorwerpen die betrekking hadden op de scheepvaart, voorts van topografische prenten van Walcheren en Veere in het bijzonder, folklore, klederdrachten enz. Dit museum trok jaarlijks duizenden bezoekers die door haar zelf

werden rondgeleid. Hetgeen van de collecties van Mej. Oakes na de oorlog gered werd, kwam evenals „De Struys” in het bezit van het Rijk.

Door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd de Stichting „De Schotse Huizen” in het leven geroepen, wier bestuur tot taak had de panden tot museum in te richten.

Daar de verzameling van Mej. Oakes niet toereikend was om het museum te vullen, werd de Gemeente Veere bereid gevonden in bruikleen af te staan de zeven beelden, afkomstig van de gevel van het Stadhuis, de niet meer in gebruik zijnde klokken door de Gheyns, afkomstig uit de Stadhuistoren, de verzameling porselein en een aantal voorwerpen dat op de geschiedenis van Veere betrekking heeft.

Ter aanvulling stond het bestuur van de Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage een aantal steenfragmenten, meubels en koperen kronen af, die oorspronkelijk deel uitmaakten van het Museum van Kunstnijverheid. Door deze verschillende bruiklenen was het mogelijk een drietal zalen van de benedenverdieping van de Schotse Huizen tot museum in te richten. De bezoekers bereiken het museum door „De Struys”. Oorspronkelijk vormde de gang waardoor men binnenkomt een geheel met de hiernaast liggende zaal. Deze verbouwing is in de 18de eeuw uitgevoerd. Bij deze gelegenheid zijn ook de gotische ramen door de huidige vervangen.

Aan de wanden is een aantal stadsgezichten van Veere, waarmee een beeld van deze stad in het verleden wordt gegeven, geexposeerd. Een trapje geeft toegang tot de grote achterkamer van „De Struys”. Het hoofdelement in deze zaal wordt gevormd door een grote vitrine met regionale klederdrachten. De zich ter weerszijden hiervan bevindende prenten van Zeeuwse drachten helpen het beeld hiervan verduidelijken. Voorts zijn in deze zaal een aantal objecten tentoongesteld, die betrekking hebben op de stad Veere, zoals modellen van een brug en een baggermachine, alsmede een vrijheidshoed.

Van hieruit voert een trapje naar de grote zaal van „Het Lammetje”. In deze monumentale zaal werden de reeds genoemde beelden van het Stadhuis van de hertogen van Bourgondië en de graven van Borselen met hun respectievelijke echtgenoten geplaatst. Om het aspect van de zaal te behouden werden tegen de wanden tussen de beelden bouwfragmenten aangebracht en

hier en daar een muuranker, deze laatste in bruikleen afgestaan door het Stedelijk Museum te Vlissingen.

In het midden van de zaal werd een pseudo-klokkenstoel geplaatst waarin de klokken van het carillon gehangen werden. Enkele houten kisten voltooien de aankleding van de zaal.

De voorkamer van „De Struys” is gemeubileerd met meubels uit de 17de een 18de eeuw. Het fraaiste stuk, dat zich hier bevindt, is een Zeeuwse sterrenkast, afkomstig uit de collectie van Mej. Oakes. Voorts werd hier in glazen kasten, voorzover mogelijk, de collectie porselein van de Gemeente Veere geplaatst. Enkele schilderijen, Zeeuwse personen voorstellende voltooien de aankleding van de kamer.

Bij de inrichting van dit museum is er zoveel mogelijk naar gestreefd het geheel rustig te houden; door het niet te overladen is de opstelling overzichtelijk gebleven. Tegen de wanden die grijsachtig zijn gepleisterd komen de geexposeerde voorwerpen uitstekend uit. Het is te betreuren, dat vele van de opgestelde objecten niet uit Zeeland of Walcheren afkomstig zijn.

WAGENINGEN, *Gemeentelijk Historisch Museum*

Sinds enkele maanden heeft Wageningen een Gemeentelijk Historisch Museum, dat tot stand is gekomen door samenwerking van de Gemeente en de vroegere Oudheidkamer. Reeds direct na de oorlog werd behoefte gevoeld aan een spoedige heropening van de Oudheidkamer, wier verzamelingen (de praehistorica zijn eigendom van het Rijk) door het oorlogsgeweld verliezen hadden geleden. Daar ook de Gemeente een aantal voorwerpen bezat, die voor expositie in aanmerking kwamen, werden plannen gemaakt om een gemeentelijk museum op te richten, waaraan de gehele collectie van de Oudheidkamer in bruikleen zou worden afgestaan. Stond gebrek aan museumruimte aanvankelijk dit streven in de weg, het Genootschap Nederlands Landbouwmuseum bracht uitkomst door twee vertrekken van het Landbouwmuseum beschikbaar te stellen. Het herstel van dit gebouw, dat verschillende voltreffers heeft gehad, vergde lange tijd; 29 April jl. kon echter de opening plaats vinden.

De ruimte, waar de verzamelingen van het Gemeentelijk Museum thans zijn ondergebracht is zeer beperkt; daar het gebouw op een hoek ligt heeft de eerste, grootste kamer door de vele ramen slechts weinig muurvlakken, gelijk die nodig zijn voor wandvitrines; door deze ramen

gedeeltelijk met karton af te dekken heeft men met de opstelling van vitrines langs de aldus verkregen wand de ruimte zo goed mogelijk benut: het hierdoor ontstane hoge zijlicht is echter minder gunstig. Voorts heeft men een oplossing voor dit plaatsgebrek gevonden, welke zeer voldoet, door enige vitrines aan te brengen tussen de vensters in de erker van het eerste vertrek en in de verbinding met het tweede.

De nodige afwisseling is bereikt door hier en daar langs de wanden op de grond, bij de schouw, in de hoeken van de kamers voorwerpen uit het dagelijkse leven een plaats te geven, zoals koperen emmers, een glazenspuit, een rijtuigstoot, een eenmansbrandspuit uit de 19de eeuw

enz. In de vitrines hiertussen zijn objecten ge-exposeerd afkomstig van opgravingen in de omgeving van Wageningen, b.v. vuurstenen werktuigjes uit het neolithicum, aardewerk (Frankisch, Saksisch en uit latere perioden), graan- en zaadvondsten daterend van 1100 n. Chr. enz. Doordat niet te veel accent op dit onderdeel van de verzamelingen is gelegd, is een gevarieerd geheel verkregen.

Van de geschiedenis van de oude stad Wageningen in het bijzonder, geven boekwerken, acten, foto's enz. een indruk, zij het vooralsnog in bescheiden omvang; men hoopt echter in de toekomst deze afdeling in belangrijke mate te kunnen uitbreiden.

BERICHTEN

Stichting Museum Boymans

De Stichting Museum Boymans ontving dezer dagen ten geschenke van de Erasmus-Stichting te Rotterdam een zevental uitgelezen glazen. Het zijn een paar Hollandse langwerpige drinkglazen van een type dat voorkomt op het zelfportret van Rembrandt met Saskia in het Museum te Dresden; een 17de eeuws wijnglas met een in diamantgravure uitgevoerd portret van Cornelis de Witt; een zeer fraai cilindervormig glas met voorstelling van een zwijnenjacht, getekend M. van Gelder en gedateerd 1656. Verder een Nederlands vleugelglas uit het eind van de 17de eeuw, met rood gemarmerde kelk en voet en rijk geornamenteerde steel; een uitermate zeldzaam donkergroen Duits glas, een z.g. „Stangenglas”, met open voet, uit ongeveer 1500 en tenslotte een Boheemse beker op voet, van donkerblauw glas met emailschilderingen en drie oortjes met ringen.

Deze recente aanwinst, afkomstig uit oud Nederlands familiebezit, betekent een prachtige verrijking van de belangrijke glas-verzameling van het Museum Boymans, die voor het grootste deel is gevormd uit het legaat van de Rotterdamse verzamelaar Dr. E. van Ryckevorsel. Een en ander is thans in het Aanwinsten-zaaltje van het Museum Boymans te zien.

Ruil tussen Nederlandse Musea

Aan een circulaire ingekomen bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten wordt onderstaande ontleend:

Door de directeurs van een vijftal musea, te weten het „Frans Halsmuseum”, de Dordrechtse musea, het Stedelijk Museum te Gouda, „De Lakenhal” en „Het Prinsenhof” is in een rondschriften aandacht gevraagd voor de volgende aangelegenheid.

In ieder museum komen stukken voor, die wat hun karakter betreft, niet in de collecties passen; ze zijn veelal verworven door een in feite ongewenste schenking, legaat of zelfs aankoop. In het algemeen kan niet tot verkoop worden overgegaan. De mogelijkheid is nu overwogen dergelijke objecten door middel van ruil en onder de vorm van bruikleen aan zusterinstellingen af te staan.

Om dit denkbeeld te verwezenlijken zou het aanbeveling verdienen, dat door ieder museum aan een centrale instantie een opgave wordt verstrekt van de schilderijen en voorwerpen, die hiervoor in aanmerking komen. Bedoelde instelling maakt hiervan aan de hand van een aan te leggen kaartstelsel een gestencilde catalogus, waaruit ieder een keuze kan doen. Men heeft gemeend, dat de onlangs ingestelde „Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen” het meest geschikt is zich met deze taak te belasten.

Een commissie zou dan dienen uit te maken, wat en aan welk museum uitgeleend wordt. Een ruiling als boven geschetst zal tot gevolg hebben, dat er een verschuiving van kunstbezit van de grotere musea naar de kleinere zal plaats vinden, waardoor mede in verband met de belangrijke aanwinsten

der topmusea, het peil der Nederlandse musea belangrijk zal stijgen; tevens bestaat aldus de mogelijkheid kleinere musea te bewegen een enkel uitzonderlijk object, dat om welke redenen dan ook, daar ter plaatse geenszins tot zijn recht komt, door ruiling tegen andere voorwerpen naar de topmusea te brengen.

Er moge gewezen worden op het feit, dat bruiklenen in dit kader reeds voor de oorlog plaats vonden; het Rijksmuseum en het Mauritshuis stonden reeds tal van kunstwerken in bruikleen af aan andere musea; doch ook door de kleinere musea werd tegenover de grotere zusterinstellingen op gelijke wijze gehandeld. Alvorens tot verdere stappen over te gaan is de beheerders der voornaamste Nederlandse musea gevraagd hun mening hieromtrent kenbaar te maken.

De redactie was van oordeel reeds nu de grote lijnen van deze opzet te moeten weergeven.

Kleine musea en hun propaganda

Herhaaldelijk doet zich in de kleine plaatsen van ons land het feit voor, dat vreemdelingen de musea en oudheidkamers, welke een toch zo belangrijk cultureel centrum vormen, door onvoldoende aanwijzing niet kunnen vinden. Het komt derhalve gewenst voor enkele richtlijnen te geven, die aan deze onbevredigende toestand tegemoet kunnen komen. Voorop zij gesteld, dat de kosten in het algemeen niet zo hoog zijn, dat ze niet opwegen tegen de voordelen (b.v. toename museumbezoek). We denken aan een wegwijzer geplaatst bij station of bushalte op de voornaamste punten van de stad, waardoor niet alleen de richting wordt gewezen naar het museum doch tevens op het bestaan daarvan attent wordt gemaakt. In 's-Gravenhage is de vorige zomer een dergelijke wijze van propaganda toegepast o.a. bij een tentoonstelling in de Houtrusthallen.

In de tweede plaats kan door een overzichtelijk opgestelde folder met behoorlijke illustraties veel bereikt worden. Wanneer op dit punt de museumbeheerders en de plaatselijke V.V.V.'s de handen ineen slaan, kunnen de lasten die hierop drukken, verdeeld worden, waardoor ook dit propagandamateriaal niet al te kostbaar behoeft te worden. Voor de opzet denken we b.v. in dit verband aan de indertijd verschenen folder „Musea te Leiden”, die met tweetalige tekst (Engels en Nederlands), voorzien van een plattegrond met rode pijlen welke naar de afgebeelde musea en andere belangrijke gebouwen van de stad verwijzen, uitstekend voldoet aan de behoeften van de bezoeker, die zich aan de hand van een dergelijke uitgave kan oriënteren. Om een idee te geven van het karakter van de verzamelingen verdient het aanbeveling om naast de exterieurs ook de interieurs en een enkel object uit de collecties op te nemen, zoals ook is geschied in bovengenoemde folder.

Een maatregel, die minder kosten met zich meebrengt en derhalve voor ieder museum uitvoerbaar, is het ophangen in het museumgebouw van een soortgelijke plattegrond als in de folder, wederom voorzien van foto's, die voor dit doel uit de aard der zaak van een behoorlijk formaat moeten zijn. In vergelijking met een folder zal echter op deze wijze een kleinere kring van het publiek bereikt worden.

Tenslotte kunnen ook hotels, restaurants en café's in onze kleine provincieplaatsen op hun beurt de aandacht vestigen op de musea, b.v. door affiches van tentoonstellingen of andere kunstmanifestaties op een voor ieder zichtbare plaats aan te plakken.

Mogen de suggesties hier gedaan voor verwezenlijking in aanmerking komen.

BOEKAANKONDIGINGEN

R. Lemaire, De Karolingische St. Ursmaruskerk te Lobbes (Henegouwen), Brussel 1949 (= Med. v. d. Kon. Vla. Ac. voor Wet., Let. en sch. K. van België, Klasse der schoone kunsten 11 (1949) No 2).

De St. Ursmaruskerk te Lobbes, toebehorende aan de beroemde Benedictijnerabdij van die naam, gold tot nog toe als een merkwaardige Romaanse kerk uit de 11de en 12de eeuw. Een nader onderzoek van de litteraire bronnen en van het gebouw zelf wijst echter uit, dat alleen de

Westertoren en het koor uit het einde der 11de eeuw dagtekenen, maar dat deze beide delen toen werden bijgebouwd aan een oudere kerk. Deze laatste, een grote basiliek met dubbel transept, bestaat nog. Zij werd in het jaar 817 begonnen door abt Fulradus en onderging in den loop der tijden slechts wijzigingen van ondergeschikt belang, zodat we haar als een nog goed bewaarde Karolingische kerk mogen beschouwen, hetgeen een enig geval is in de Nederlanden.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- Tent. „Van de Wadden tot het IJ”
20 Juli-19 Aug.

AMSTERDAM

- *Museum van de Arbeid* -24 Juli
Tentoonstelling Stadsreiniging

- *Rijksmuseum* -17 Sept.
Tentoonstelling van 120 schilderijen uit het
Kaiser Friedrich Museum te Berlijn

- *Stedelijk Museum*
Tentoonstelling „Amerika schildert”
-10 Sept.
Tentoonstelling 19 Schilders uit Haïti
-24 Sept.

- *Museum De Waag* -30 Sept.
Tentoonstelling „Vroedmeester, pillendraaier
en liefhebber der natuur” (ter gelegenheid
van het intern. congres voor de geschiedenis
der geneeskunde en natuurwetenschappen)

- *Museum Willet Holtbuysen* -1 Aug.
Tentoonstelling „Amsterdams Goud en Zil-
ver”

- *Kunsthandel De Boer*
Zomertentoonstelling 1950

ARNHEM

- *Nederlands Openluchtmuseum* -1 Nov.
Tentoonstelling nationale klederdrachten in
bruikleen gegeven door H.K.H. Prinses Wil-
helmina

- *Genker en Kemfer*
Expositie werken van Nederlandse schilders
te Parijs

BUITENPOST

- Tentoonstelling voor vrijetijdsbesteding
„Scheppende Handen” -20 Juli

DELFT

- *Prinsenhof* -30 Sept.
Tentoonstelling „Antiek Tin”

- *Huis Lambert van Meerten* -1 Sept.
Tentoonstelling „Tien schilders uit Ede”

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum* -30 Juli
Herdenkingstentoonstelling „Jan Veth als
schilder en schrijver”

GOUDA

- Stedelijk Museum* -3 Sept.
Tentoonstelling van Hedendaagse Neder-
landse Pottenbakkers- en Weefkunst

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*
Tentoonstelling „Wereldschrijvers van nabij”
-23 Juli

- Tentoonstelling Rodin, Maillol, Despiau,
Bourdell -3 Sept.

- Tentoonstelling „Het Nederlandse Boek van
1300-1800 28 Juli-24 Sept.

- Gedurende de maand Juli zal in een der
zalen van het Gemeentemuseum een zeer be-
langrijk 17de eeuws Japans kamerscherm
worden tentoongesteld

- *Het Nederlandse Postmuseum*
Zomertentoonstelling „De PTT en de phila-
telie op de postzegel” -1 Sept.
Zomertentoonstelling „Sneller, sterker, ver-
der” (telecommunicatie)

- *Kunst van Onze Tijd* -21 Juli
Indische olieverfschilderijen van J. F. E. ten Klooster en werken van Hub. Hierck

GROUW

- *Raadhuis* -16 Aug.
Tentoonstelling van Friese Kunstschatten „Uit Fries Bezit”

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum* -3 Sept.
Tentoonstelling van Poppen en Marionetten door Harry van Tussenbroek
- *Huis van Looy* -17 Juli
Tentoonstelling werken van de schilder-schrijver Jacobus van Looy
- *Kunsthandel Leffelaar* -31 Juli
Chinese schilderijen van Lee Man Fung

'S-HERTOGENBOSCH

- *Museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* -31 Juli
Tentoonstelling van oorspronkelijke 18de eeuwse tekeningen „Brabants Landschaps- en Stedenschoon in de 18de eeuw” (uit eigen collecties)

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*
Friese tentoonstelling van beeldende kunst

ROTTERDAM

- *Museum Boymans* -1 Aug.
Tentoonstelling Claus Sluter en de kunst te Dijon van de 14de tot de 16de eeuw
- Erasmus en Holbein -15 Aug.
- *Museum „Prins Hendrik”*
Tentoonstelling Nederlandse Zeeschilderijen uit Engels bezit van Vroom tot Van de Velde -20 Aug.

Tentoonstelling prenten en tekeningen uit het bezit van de Stichting „Atlas van Stolk”

— *Museum van Land- en Volkenkunde*

Tentoonstelling „Sjoeng fung tê li” (Chineese Scheepvaart) -3 Sept.

— *Gemeente Archief*

Een stad herrijst -30 Juli

UTRECHT

— *Centraal Museum*

Tentoonstelling „Mens en dier in de primitieve kunst van twee oceanen (onder auspiciën van de afd. Culturele en Physische Anthropologie van het Indisch Instituut te Amsterdam en op initiatief en met medewerking van particulieren te Utrecht).

— *Nederlands Museum voor Goud en Zilver*
Tentoonstelling Nederlandse Gouden Sierraden, behorend tot onze nationale klederdrachten van vroeger en nu (ingericht door het Nederlandse Openluchtmuseum te Arnhem)— *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*
Zomertentoonstelling Hedendaags Religieus Kunstnaaldwerk 5 Aug.?

WAGENINGEN

- *Landbouwmuseum* -1 Sept.
„De mens in de landbouw” (ingericht door het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem)

ZWOLLE

- *Hofmanshuis* -1 Aug.
Moderne schilderijen uit Zwols particulier bezit

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verscbijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen : Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar
Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

AUGUSTUS 1950

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Bierum. De restauratie van de door oorlogsgeweld beschadigde kerk en toren is voltooid. Architecten: A. R. Wittop Koning en R. Oftringa te Groningen.

OVERIJSEL

Kuinre. Restauratie van het aardige 17de eeuwse woonhuis, perceel Wijk 1 nr. 169, is in voorbereiding. Architecten: H. Mastenbroek en J. H. de Herder te Zwolle.

GELDERLAND

Heerde. Consolidatiewerkzaamheden aan het uit het begin van de 17de eeuw daterende kasteel Vosbergen zijn in voorbereiding. Architect: W. A. Lensvelt te Epe.

NOORD-HOLLAND

Haarlem. De restauratie van de gevel van het pand Spaarne 42 is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

ZUID-HOLLAND

Goejanverwellesluis (Gem. Hekendorp). De

hardstenen schandpaal (17de eeuw), bekroond met een Justitiabeeld, zal hersteld worden. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Gouda. Met de restauratie van de houten bovenbouw van de toren van de St. Janskerk is begonnen. Architecten: J. en P. Cuypers te Amsterdam.

ZEELAND

Nieuwerkerk. De Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Architect: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Waspik. Met de restauratie van boerderij Nr. F. 188 is een aanvang gemaakt. Architect: P. C. Schellekens te Dongen.

LIMBURG

Gennep. De restauratie van het Raadhuis is voltooid. Op 29 Juli is het officieel in gebruik genomen. Architect: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

BONDS-NIEUWS

Notulen van de Algemene Vergadering op Vrijdag 14 Juli 1950 des avonds te 20 uur in Hotel Van Gijtenbeek te Zwolle.

Verslag van de secretaris MR. H. HARDENBERG.

Aanwezig volgens de presentielijst drie en vijftig leden en corresponderende leden, benevens enkele genodigden.

De voorzitter PROF. DR. E. H. TER KUILE heet de aanwezigen welkom en in het bijzonder de vertegenwoordiger van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de Burgemeester van Zwolle. Hierna houdt hij de volgende openingsrede:

Dames en Heren,

Het is mij een vreugde U te verwelkomen op deze algemene vergadering, waar wij bijeen zijn om de belangen te behartigen, welke ons binden en ter versterking van de onderlinge verstandhouding. In het bijzonder heet ik welkom de heer A. E. KUIPERS, vertegenwoordiger van Z.E. de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en voorts diegenen, die het Bestuur heeft uitgenodigd wegens punt 9 van de agenda, namelijk de afgevaardigden van de Bond Heemschut, van „Hendrick de Keyser”, de Bond van Nederlandse Architecten, Arti et Amicitiae en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.

Wanneer wij de toestand nagaan van de historische monumenten en de openbare oudheidkundige verzamelingen sinds de vorige zomervergadering, kunnen wij met voldoening een aanmerkelijke verbetering vaststellen, maar het moet ons onmiddellijk daarna van het hart dat onze voldoening gematigd wordt door het tempo, waarin de ontreding van de oorlog wordt ingehaald.

Wat de Monumenten van Geschiedenis en Kunst aangaat, er is hard gewerkt aan de herstelling van de oorlogsschade en daarnaast aan restauraties die niet onmiddellijk verband houden met de oorlogsomstandigheden. De moeilijkheden van materiaalvoorziening en beschikbaarheid van arbeidskrachten zijn op de achtergrond geraakt, de financiële moeilijkheden en nauw daarmee samenhangend de bureaucratie remmen evenwel in een mate, die verontrustend

mag heten. Verscheiden bouwwerken gaan dagelijks achteruit door uitblijven van hulp, zeer belangrijke werken die volop in gang zijn moeten worden stilgelegd doordat de credieten zijn uitgeput, zoals het geval is met de kathedraal van Roermond. Wij willen de hoop uitspreken, dat men daar, waar de koorden van de subsidiebeurzen worden gehouden, terdege er van doorzongen blijft dat hier onschatbare belangen van hoge nationale betekenis op het spel staan.

Bijzondere mate van aandacht vragen onze musea en wel in het bijzonder omdat in 1952 te Amsterdam het Internationale Kunsthistorische Congres zal worden gehouden. Voor onze musea zal het buitenland een belangstelling tonen, gelijk er nog nooit is geweest, en er zal alles aan gelegd moeten zijn om op een waardige wijze ons kunstzinnig erfdeel te tonen. Nu is er veel reden tot waardering voor hetgeen er in de laatste tijd al is geschied. Om enkele feiten te noemen: een jaar geleden werd het Legermuseum in het Pesthuis bij Leiden geopend, en twee weken geleden werd het Zuiderzeemuseum ingewijd, dat gevestigd is in het zogenaamde Peperhuis te Enkhuizen. Wat dit laatste betreft, het gehele museumcomplex is nog op geen stukken na gereed.

Naast deze opwekkende mededelingen moeten ook omstandigheden worden vermeld die bekommernis wekken. De herinrichting van vele musea ondervindt eindeloze moeilijkheden door onvoldoende beschikbaarstelling van credieten. Wanneer binnenkort in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden een deel van de hoogst merkwuurde Egyptische verzameling voor het publiek zal worden opgesteld, zal wel niemand kunnen voorspellen, op welk tijdstip de overige Egyptische kunstwerken weer aanschouwd kunnen worden. De herstelling en inrichting van het Arnhemse gemeentemuseum zal nog zeer veel tijd vorderen. Wij noemen maar enkele gevallen. Een groot deel van ons openbaar kunstbezit blijft jaar in jaar uit verborgen, sluimert renteloos in magazijnen en depôts.

Het is intussen niet voldoende dat men de museumgebouwen herstelt, uitbreidt, voltooit en inricht. De verzamelingen komen pas tot hun recht door catalogi en gidsen, die èn voor het grote publiek èn voor de man van de wetenschap onmisbaar zijn. In dit opzicht is de toestand uitermate onbevredigend. Men moet een aantal mu-

seumambtenaren de tijd kunnen gunnen voor rustige studie, die nu eenmaal vereist is voor het samenstellen van gidsen en catalogi.

Dames en heren, de agenda verlangt, dat ik mij beperk. Vóór ik eindig, wil ik er nog op wijzen dat er van vele kanten blijken komen van een onverflauwde oudheidkundige belangstelling in ons volk. Een van die blijken was het congres ter herdenking van VICTOR DE STUERS, dat een anderhalve maand geleden door de gemeente Maastricht werd georganiseerd, en waar zijn bemoeienissen voor het restaureren van oude gebouwen en in het algemeen het restaureren van bouwwerken aan de orde werd gesteld. Het zal echter zaak zijn de uitingen van het oudheidkundig leven in ons land in coördinatie te verzorgen om versplintering van krachten te voorkomen. Met dat doel is de Koninklijke Oudheidkundige Bond opgericht. Ik spreek de wens uit, dat de Bond met kracht en succes dit doel zal blijven nastreven, en open thans de vergadering.

De notulen van de vorige vergadering worden onder wijziging van de naam C. F. Janssen in F. B. Jantzen goedgekeurd.

De secretaris brengt daarna zijn jaarverslag uit:

Het afgelopen jaar is voor de Bond een kroonjaar geweest. In de eerste plaats vanwege de feestelijke herdenking van het 50-jarig bestaan, die haar hoogtepunt vond in een vergadering in het Rijksmuseum te Amsterdam, waar vooraanstaande sprekers het woord voerden en een huldigingscomité onder voorzitterschap van MR. DR. W. G. A. VAN SONSBEECK een stoffelijk huldeblijk overhandigde ter versterking van de bijzondere fondsen van de Bond. Hiernaast — of moet ik zeggen hiervoor — valt te noemen de verlening van het praedicaat „Koninklijke” door H.M. de Koningin als erkenning van de verdiensten van de Bond bij deze gelegenheid.

Verheugend was bovendien de toetreding van niet minder dan 98 nieuwe leden, waar slechts 26 annulaties tegenover stonden en waardoor het aantal leden de 660 bereikte.

Bewijst het groeiende ledental op zich zelf reeds, dat onze vijftigjarige geen tekenen van aftandsheid vertoont, ook anderszins gaf de Bond blijk van zijn niet verflauwde activiteit. Met name door de instelling van een commissie tot bestudering van de grondbeginselen inzake de restauratie van monumenten, waarmede een reeds eerder door de Bond opgevat probleem opnieuw aan de

orde werd gesteld. De indiening bij de Tweede Kamer van een ontwerp Wederopbouwwet, dat de in 1940 door een besluit van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht in het leven geroepen monumentenbescherming ongedaan dreigde te maken, was voor het bestuur aanleiding een adres aan de leden van de Staten-Generaal te richten. Dit laatste heeft tot uitwerking gehad, dat een helaas niet in alle opzichten bevredigend Noodmonumentenwetje tot stand kwam. Voorts werden bij de bevoegde instanties bezwaren geopperd tegen de plannen tot het gothiseren van de achtergevel van het Goudse stadhuis, alsmede tegen het voornemen van het Amersfoortse gemeentebestuur tot demping van een groot gedeelte van de buitensingelgracht ten behoeve van de aanleg van een nieuwe verkeersweg. Van Gedeputeerde Staten van Utrecht werd hierop de toezegging verkregen, dat in deze kwestie de historische belangen nauwgezet zouden worden afgewogen tegen die van planologische en verkeerstechnische aard. Ook tegen het wederopbouwplan van het centrum van Groningen, dat het historisch karakter van de Grote Markt en in het bijzonder dat van het Raadhuis dreigde te verstoren, liet de Bond zijn waarschuwend stem horen. De bewerking van het Repertorium van boekwerken betreffende Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst onder toezicht van JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL vorderde dusdanig, dat de uitgave daarvan in 1950 tegemoet kan worden gezien. Tegelijkertijd zette JKVR. VAN DEN BRANDELER de bewerking van het Repertorium van tijdschriftartikelen over 1940-1950 voort.

Het Bulletin van de Bond bood, in bijna verdubbelde omvang, de leden wederom een belangwekkende reeks artikelen en mededelingen, hiertoe mede in staat gesteld door de financiële steun van het Rijk, waarvoor hier gaarne openlijk dank zij gebracht. De samenwerking met de vereniging „De Museumdag”, wier verenigingsnieuws regelmatig opgenomen wordt in het Nieuws-Bulletin, ontplooidde zich op gelukkige wijze verder.

Rest mij nog te vermelden, dat het PRINSES WILHELMINA behaagde het erelidmaatschap van de Bond te aanvaarden en dat H.M. KONINGIN JULIANA ons de eer aandeed de Bond haar hoge bescherming te willen verlenen.

Na behandeling der ingekomen stukken doet de voorzitter mededeling van het op 26 Juni j.l. gevallen besluit van de Leidse Gemeenteraad tot

demping van de Lange Mare. Dit besluit is door de Burgemeester aan de Kroon ter vernietiging voorgedragen. Met instemming van de vergadering wordt besloten, dat de Bond te bevoegder plaats het streven om de voorgenomen demping ongedaan te maken zal steunen.

DR. J. A. BIERENS DE HAAN merkt op, dat de Vereniging „Heemschut” reeds een protest heeft laten horen.

De voorzitter vermeldt de plannen tot sloping van een aantal karakteristieke molens in de Alblasserwaard. Tussen de Departementen van Onderwijs en van Waterstaat is momenteel overleg gaande, om dit te verhinderen. De voorzitter spreekt het vertrouwen uit, dat genoemd overleg de gewenste uitwerking zal hebben.

De penningmeester MR. G. J. KALF brengt het volgende jaarverslag uit:

Wanneer wij de jaarrekening 1949 vergelijken met die van 1948, dan zien wij in de eerste plaats wederom een verhoogde post contributies n.l. *f* 7.072.50 tegenover *f* 4.034.50. Deze vermeerdering van inkomsten vloeit voort uit de contributieverhoging van *f* 6.— op *f* 10.— en uit de toename van het ledental van 599 tot 664. Verder werd door de leden, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van onze Bond een Jubileumfonds 1949 bijeengebracht van *f* 1.415.36, waarvan *f* 400.— werd gestort als gift in het Fonds voor het verlenen van de Gouden Bondspenning, aangezien het laatste fonds deze aanvulling behoefde tot instandhouding van het stamkapitaal van *f* 1.000.—.

Zoals reeds in het verslag van mijn voorganger over het jaar 1948 werd aangekondigd, zijn gedurende het gehele jaar 1949 het Bulletin en Nieuwsbulletin voor rekening van onze Bond uitgegeven, waardoor onze uitgaven belangrijk werden vergroot. De bijdrage voor de exploitatie van het Bulletin bedroeg in 1949 *f* 3.816.—, tegenover *f* 2.695.50 in 1948. Bovendien hadden wij een bijzondere post in dit jubileumjaar n.l. de uitgaven voor de jaarvergadering ad *f* 800.69. Niettegenstaande deze verhoogde uitgaven sloot de rekening met een voordelig saldo van *f* 962.59, hetgeen gevoegd bij het overschot, bestaande aan het eind van het jaar 1948 n.l. *f* 639.55, een totaal overschot geeft van

f 1.602.14. Hiervan wordt *f* 602.14 overgedragen aan het Fonds 1949, zodat een saldo van *f* 1.000.— naar de rekening 1950 wordt overgeboekt.

Een ander beeld vertoont de exploitatie-rekening van het Bulletin. Deze toont een tekort van *f* 1.551.89, dat dit jaar voor het grootste gedeelte kon worden opgevangen door het batig saldo van 1948 (*f* 1.419.65), maar waarmee in volgende jaren rekening zal moeten worden gehouden.

Op de schriftelijke accoord-bevinding van de commissie tot nazien van de rekening en verantwoording van de penningmeester wordt aan deze onder dankzegging voor het gevoerde beheer de charge verleend.

De periodiek aftredende bestuursleden GRASWINCKEL, KALF, VAN LUTTERVELT, VAN NISPEN TOT SEVENAER, VAN DER PLUYM en RÖEL worden bij acclamatie herkozen. De heer TER KUILE wordt insgelijks bij acclamatie tot voorzitter herkozen.

Het voorstel van de voorzitter om als plaats voor de volgende vergadering Groningen aan te wijzen vindt algemeen bijval. De datum zal nader op de a.s. wintervergadering bekend worden gemaakt.

Als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden gekozen de heren C. L. VAN DER AA en DR. A. J. VAN DE VEN.

Alvorens over te gaan tot de behandeling van de voorstellen van de commissie tot bestudering van de grondbeginselen inzake de restauratie van monumenten, zet de voorzitter uiteen, dat het niet de bedoeling is, reeds in deze vergadering tot definitieve resultaten te komen. Hiertoe zal een nadere vergadering worden belegd, waarbij gelegenheid zal bestaan, vooraf schriftelijk emendaties in te dienen. Het bestuur heeft het niettemin nuttig geacht alvast de gedachten van de leden over het door de commissie gemaakte ontwerp voor de formulering van die grondbeginselen te peilen. Over de inleiding, die daaraan vooraf behoort te gaan, is de commissie het nog niet eens geworden. Een harer leden, de heer C. W. ROYAARDS, heeft zich echter bereid verklaard, enige inleidende beschouwingen hierover te geven:

BESCHOUWING OVER DE PRINCIPIËLE ZIJDE VAN HET RESTAURATIE-VRAAGSTUK MET BETREKKING
TOT DE TAAK VAN DE DOOR DE BOND INGESTELDE COMMISSIE VAN ADVIES

Indien wij ons voor ogen stellen, wat sedert het optreden van DE STUERS al niet aan ouds is verdwenen en aan nieuws is opgekomen, dan hebben wij misschien over het geheel maar weinig reden tot verheugenis.

Dat echter de nieuwe denkbeelden, ten aanzien van de principiële zijde van het restauratie-vraagstuk, met het vaststellen van de grondbeginselen voor het behoud van oude bouwwerken, een definitieve overwinning behaald hebben op de oude beginselen van „stijlzuivering” à la Viollet-le-Duc, is toch wel van positieve betekenis en van een grote waarde gebleken.

Al zien wij thans op groter afstand gekomen ook wel, hoeveel aan invloed en betekenis voor de algemene Volksarbeid met het verdwijnen van de illusie, dat de oude kunst herleven kon, verloren ging. Dit bleek nodig en onvermijdelijk.

Het geloof in de herleving van het verleden was een waan, waar menig oud bouwwerk met de nobelste bedoelingen aan ten offer is gevallen. Men kwam tot restauraties, die zoals RUSKIN het uitdrukte: „De meest volkomen vernieling beduiden”, waaruit geen overblijfselen kunnen worden bijeen gegaard en die als noodzakelijk gevolg hebben de vervalsing van hetgeen verwoest werd.

Laat ons niet spreken van restauratie, het geval is een leugen van het begin tot het einde.

Wij zouden zeer zeker te kort doen aan de grote verdiensten welke de Oudheidkundige Bond zich verworven heeft, met het destijds doen stellen van „grondbeginselen” en „voorschriften” voor het herstel van oude bouwwerken, indien wij hierin niet in de eerste plaats zouden zien de verbreiding van en stimulering tot een juister begrip voor de verschillende, zeer gecompliceerde aspecten van het restauratie-vraagstuk. Dit is toch van veel essentiëler belang dan het vaststellen van grondbeginselen en voorschriften op zichzelf. Het is dan ook vooral de gevoelige en nog altijd hogelijk gewaardeerde inleiding welke DR. JAN KALF schreef bij de uitgave van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, die ons in staat stelt kennis te nemen van de inzichten welke het punt van uitgang zijn geweest bij het opstellen van deze regelen. Deze inzichten staan uiteraard in het teken van hun tijd, maar toch is de aanleiding tot het instellen van onze commissie ter nadere bestudering van het restauratie-

vraagstuk, niet geweest, dat men de bestaande grondbeginselen, als verouderd meende te moeten beschouwen, maar wel dat de restauratie van een belangrijk nationaal monument tot uitvoering scheen te zullen komen op een wijze, die lijnrecht in strijd was met deze beginselen.

Toen diende dan ook de vraag te worden gesteld: „Hebben de destijds opgestelde regelen, welke ontstonden als reactie op de indertijd gangbare wijze van stijlzuivering bij de restauratie van onze monumenten na 30 jaar nog dezelfde betekenis en kunnen wij deze beginselen nog steeds onderschrijven, of heeft de ervaring welke wij sedert dien opdeden ons tot andere en juistere inzichten gebracht en komen deze nieuw verworven inzichten bij dit restauratie-plan tot uiting”.

Van een oordeel over het bovenbedoelde restauratie-ontwerp voorafgaande aan de vervulling van haar taak tot nadere bestudering van de principiële zijde van het restauratie-vraagstuk in het algemeen, heeft onze commissie gemeend zich te moeten onthouden. Ook mag er van ons niet zozeer worden verwacht, dat wij een verbeterde uitgave trachten samen te stellen van de bestaande grondbeginselen en voorschriften met aanvullingen en toevoegsels, waarvoor zoals ik reeds zeide in de oorspronkelijke vorm grote waardering bestaat, maar wel dat wij zo mogelijk op grond van de, in de laatste dertig jaar, bereikte resultaten en opgedane ervaring een bijdrage leveren tot verdieping van de inzichten voor de principiële kant van het restauratie-vraagstuk. Dat wij evenwel reeds nu besloten aan de Oudheidkundige Bond een nieuwe formulering van de grondbeginselen voor te leggen, moge U min of meer als een bijkomstigheid beschouwen.

Het zal er in de eerste plaats om gaan, of wij ons nog kunnen verenigen met de „Inzichten” welke ten grondslag lagen aan de destijds opgestelde regelen meer dan om de „vorm” waarin deze regelen en grondbeginselen zijn vervat. Ook destijds heeft het uiteraard niet aan kritiek ontbroken.

PROF. DER KINDEREN heeft zijn mening geuit in een artikel, dat in 1918 in „De Gids” verschenen is en het is voor ons stellig van belang nog eens kennis te nemen van het oordeel van iemand, die de beeldende kunst een zo warm hart toedroeg en wien veel kunstenaars in ons land met groot respect herdenken.

DER KINDEREN heeft geprotesteerd tegen het feit, dat de Oudheidkundige Bond de bestudering van het restauratie-vraagstuk uitsluitend aan architecten en oudheidkundigen had opgedragen. Ik moge U zijn woorden nog eens in herinnering brengen; en het volgende aanhalen: „Wat de monumentenzorg betreft, vinden wij die wel op de meest sympathieke wijze neergelegd in de Inleiding, die DR. JAN KALF, onlangs schreef bij een uitgave van de Nederlandse Oudheidkundige Bond.

Gevoelig en zakelijk wordt daar waardig een pleidooi gehouden voor de bekende restauratieregelen. Dankbaar kan men er zeker voor zijn. Geheel voldaan?

Neen. Daarvoor bevat de gehele beschouwing, naast het vele wat werkelijk ter zake dienende en van grote waarde is, te weinig belichting van de werkelijke reële tijdsomstandigheden.

Het is verklaarbaar, dat in de uiteenzetting een voller waardering gemist wordt van het verdienstelijke dat de arbeid der vroegere restaurateurs, zelfs bij dwalingen, voor de ontwikkeling des volks gehad heeft. Maar bevreemdend is het, dat de geachte schrijver niet inziet, hoe de fout zijner voorgangers, niettegenstaande de verdiensten die hij zich ongetwijfeld reeds verworven heeft, ook de zijne dreigt te worden.

DR. KALF vreest niet genoegzaam het gevaar van „wetenschappelijke ogen”. De oude monumenten doen een beroep op het volle leven, op alle krachten van de maatschappelijke arbeid en mogen, naar het mij voorkomt, niet ten dienste der wetenschap geïsoleerd worden.

Hoe juist merkt DR. KALF op, dat de eerste restauratie-denkbelden gedragen werden door schrijvers en architecten, waarlijk niet de éérst geroepenen voor het schoonheidsbehoud onzer oude monumenten!

Zelfs de architecten niet.

Welk een verschil immers is er tussen de bouwmeesters, die de bouw der oude monumenten leidden en die, welke de restauratie ervan bewaken zullen! ALBERDINGK THIJM beweerde wel, dat de breuk tussen Renaissance en Gothiek groter was, dan die tussen de Gothiek en de Klassieke Kunsten. Maar groter is, in situatie en midde-len, die tussen de moderne bouwmeesters en al zijn voorgangers. De aanwijsbare fout der vroegere restauratieleiders is daarom deze geworden, dat ze, in het resultaat der samenwerking van geleerden en architecten, de vormende beeldende arbeid zelve, te kort deden. Zij zagen in het

schone handenwerk van vroegere tijden, gegroeid uit het volk in al zijn geledingen en staande midden in het volle leven, slechts het interessante archaeologisch wetenschappelijk probleem, dat zonder bezielende medewerking der beeldende kunstenaars onoplosbaar blijven moest.

Zonder enige erkenning van dit gevaar worden ons thans de nieuwe regelen voor restauratie van monumenten al weer aangeboden door kunstenaars en geleerden-architecten en oudheidkundigen.

De fout der gehele beweging is geweest vroeger, en nu, dat men nooit overtuigd de medewerking gezocht heeft van hen, die nog de kern der oude arbeidstradities erkennen en bewaren, en wier hulp toch in de eerste plaats onmisbaar geacht moest worden.

Het is zeer gemakkelijk te bewijzen, dat het zo gegaan is en dat men het tenslotte heeft gevoeld. Immers, de studie van het restauratie-vraagstuk werd door de Oudheidkundige Bond oorspronkelijk uitsluitend aan architecten en oudheidkundigen opgedragen. Toen echter een resultaat bereikt was, heeft men blijkbaar ingezien, dat het toch al te dwaas was in het land van REMBRANDT en ... BOSBOOM bij de Minister te komen met voorstellen, waarbij de beeldende kunsten zozeer betrokken zijn en waarbij de kunstenaars nimmer waren gehoord. Men heeft alsnog de federatie van Beeldende Kunstenaars bereid gevonden tot een bewijs van instemming. Maar zo lost men zulke moeilijkheden toch niet op!

Gelukkig is de verklaring van de Minister, dat in deze door hem geen partij gekozen wordt, voor ons tevens de verzekering, dat het behoud onzer monumenten niet gemaakt zal worden tot een architecten- en geleerden-geschil.

Door een Rijkscommissie voor Monumentenzorg, zoals thans wordt voorgesteld, kan een goed werk gedaan worden. Is de samenstelling goed dan moet inderdaad de instelling dezer Commissie, ter voortzetting van het goede dat onder het regiem-DE STUERS bedoeld werd en ter voorkoming der soms zeer te betreuren fouten, als een verblijdend feit begroet worden.

De samenstelling van zo'n Commissie — dat blijft niettemin een raadsel. De Minister verzekert, dat niet aan één persoon de gehele leiding der zaak zal worden toevertrouwd, en men verlangt, dat hij zo veel mogelijk zal zorg dragen, dat verschillende meningen in de Commissie vertegenwoordigd worden. Zou de ronde vraag niet

geoorloofd zijn: Hoe zal de Minister daarvoor zorgen? Omdat er onzekerheid voor hem is ten opzichte der beginselen en feiten wil hij een Commissie. Maar zal die zelfde onzekerheid dan niet bestaan omtrent samenstelling en leiding dier Commissie?

„De fout van de gehele beweging is geweest, vroeger en nu,” zegt hij, „dat men nooit overtuigd de medewerking heeft gezocht *van hen*, die nog de kern der oude arbeidstraditie erkennen en bewaren en wier hulp toch in de eerste plaats onmisbaar geacht moest worden.”

Niet geheel klaar en duidelijk is mij wie PROF. DER KINDEREN met „hen” op het oog heeft gehad, al meen ik echter te moeten aannemen, dat hiermede de beeldende kunstenaars als geheel worden aangeduid. Maar zijn, ten gevolge van de niet genoeg te betreuren verwijdering tussen de architecten en de beeldende kunstenaars waaronder DER KINDEREN zelf zo veel te lijden heeft gehad, deze vertegenwoordigers van de beeldende kunst, die de oude arbeidstradities zouden erkennen en bewaren, niet slechts als ideaal aanwezig?

Komt de behoefte tot het instandhouden en bewaren van onze oude bouwwerken niet juist voort uit onze grote bewondering voor de daarin gemanifesteerde eenheid van de beeldende kunst, waaraan ook het gehele volk in alle ambachten deel heeft gehad en uit het besef, dat deze eenheid onherstelbaar verloren ging.

Het verschil, dat PROF. DER KINDEREN heeft aangewezen tussen de bouwmeesters die de bouw der oude monumenten leidden, en die welke de restauratie er van bewaken zullen, bestaat evenzeer tussen hen die het werk oorspronkelijk in onderdelen hebben uitgevoerd, en die thans het herstelwerk tot stand brengen.

Steunde de bouwmeester destijds geheel op de bestaande arbeidstradities die de ambachten in één groot verband beheersten, welk een geringe steun vindt de hedendaagse bouwmeester voor zijn werk bij de kwijnende en meer en meer aftakelende arbeidstradities in het ambacht! Was bovendien de bouwmeester in de grootse en primitieve verhoudingen van voorheen een handwerker en een beeldende kunstenaar, hem heeft de ongunst der tijden meer en meer buiten de praktijk der beeldende kunsten gedrongen. Zo kwam ten slotte met het fabriekmatige grootbedrijf de algemene industriële omzetting van het maatschappelijke leven.

De macht van de machine en techniek in de

schoot der kapitalistische maatschappij geboren.

Zij bedreigt de beeldhouwer, de schilder, de musicus, maar het verst vinden wij de industriële overheersing binnengedrongen in de kunst der bouwmeesters, die midden in het volle leven met de middelen die het leven hem ten dienste stelt, zijn werk moet doen, voor hem is er geen hoekje meer, waar de volle greep van industrialisme hem niet bedreigt.

Midden in de branding der fabrieksconcurrentie, de onweerstaanbare drang der nieuwe technische vondsten, de uitsluitend praktische eisen van de moderne tijd, niet anders levend dan bij opdrachten die de tijd hem brengen zal, wordt hij gedwongen mede te werken om de bouwkunst te vervormen tot bouwindustrie, en aldus de zegetocht der industrie een tragische figuur toe te voegen.

Toen men de zorg voor het behoud van oude gebouwen als een plicht begon te beseffen, was er geen bouwkunst met een eigen karakter die de nodige bouwwerken in eigen geest kon uitvoeren merkt DR. KALF in zijn inleidend woord op. En inderdaad kan ook alleen uit die overtuiging de behoefte tot behoud en restauratie ontstaan.

„Un art qui a la vie ne restaure pas les oeuvres du passé, il les continue”, heeft RODIN zo goed gezegd, en charmant is het voorbeeld, dat hij aanhaalt ter verduidelijking daarvan:

„Voilà un palais, auquel un artiste véritable, un artiste d'autrefois, a fait une petite adjonction: motif charmant, qui ne dérange pas les colonnes reliées les unes aux autres. Entre deux, le petit motif renaissance, modeste, se fait pardonner par sa grâce l'audace de s'être mis là. Avec quelle souplesse, quelle richesse d'invention il a „tourné” pour produire le style suivant, sans rien déranger dans la lumière du style précédent!

Voilà ce qui s'appelle suivre l'idée première en la dirigeant sur un autre plan, qui ne trouble pas l'ordre général, essentiel: voilà le Goût.

L'originalité, si ce mot peut être pris dans un sens affirmatif, ne consiste pas à forger des mots nouveaux, privés des beaux caractères de l'expérience, mais à se bien servir des mots anciens. Ils peuvent suffire à tout. Ils suffisent au génie.”

Ook DR. KALF houdt in zijn voorrede een warm pleidooi om weer in het voetspoor te treden van hen, die de monumenten niet restaureerden maar die zoals RODIN het uitdrukte, ze wisten te continueren op de manier van onze eigen tijd. Maar afgezien van de teleurstellende resultaten, die

experimenten ook in die richting hebben opgeleverd, schuilt er een grote tegenstrijdigheid in het opstellen van grondbeginselen voor behoud en voorschriften voor herstel enerzijds en de strekking van zijn pleidooi anderzijds. Want men heeft terecht of ten onrechte een eerlijk geloof in het creatief vermogen en de kunstuiting van zijn eigen tijd „Le style suivant”, die het monument weet te completeren, „sans rien déranger dans la lumière du style précédant”, maar dit houdt dan in, dat men zich ook van de plicht tot behoud en herstel ontslagen kan achten, en een Rijksbureau v. d. Monumentenzorg, overbodig is.

Maar wij waren inderdaad sindsdien geenszins van deze plicht ontslagen en slechts in schijn een grote moeilijkheid te boven, die echter op andere wijze om een oplossing blijft vragen. Een oplossing welke nogal eens op uiteenlopende manieren is gezocht, ondanks „grondbeginselen en voorschriften”. Maar ook de voorschriften zelf, zijn vol van de tegenstrijdigheid, die opgesloten ligt in het gelijktijdig nastreven van de „restauratie” en „voortzetting”.

Enerzijds wil men, wat de vormen betreft, waar stellige gegevens dat toelaten, dat de oude zorgvuldig aangehouden zullen worden, anderzijds eist men, daar waar stellige gegevens ontbreken, dat deze aanvulling vooral origineel is, en hiermede wordt dan bedoeld, zonder traditie, het mag niet de vormen vertonen van een vroegere tijd en het moet een harmonisch verband zijn. Dat klinkt misschien eenvoudig, maar het is niet alléén „niet eenvoudig”, het is onmogelijk.

Dat woord origineel heeft al heel wat verwarving gesticht. Het bracht RODIN er toe het volgende te zeggen: „d'instinct je me rapproche toujours de la tradition. Originalité c'est un mot vide, un mot de bavard et d'ignorant qui a perdu bien des élèves et des artistes. Il nous est impossible d'avoir d'originalité.”

Toen de „restauratie” de „voortzetting” helaas moest vervangen, was er reeds de breuk die de bouwkunst van het verleden scheidde van de wordende bouwindustrie en zo moesten wij dan ook tot het inzicht komen, dat restauratie, al hoewel niet de meest ideale manier om onze monumenten wezenlijk en in levend maatschappelijk verband te blijven bezitten, toch wel het enig overgebleven middel is, om van onze grote bewondering voor, en verknochtheid aan een cultuur te getuigen al weten wij dat deze te gronde moet gaan, maar waarmede velen van ons zich toch zo sterk verbonden gevoelen.

Wij kunnen ons, naar het mij voorkomt overtuigd houden, dat de oprechte behoefte, die wij gevoelen tot het afleggen van dit getuigenis, zijn belang kan hebben voor deze en de komende generatie. Dit houdt echter in, dat wij niet mogen toestaan, dat onverschilligen en onwetenden de hand slaan aan het aan onze hoede toevertrouwde erfdeel.

Laat ons dan ook vooral trachten te voorkomen, dat onder de leuze van het oude te willen bewaren, door onjuiste restauratie-methoden die helaas dikwijls grote bijval vinden, meer vernietigd wordt dan door de afbraakwoede der 19de eeuw.

Want vervalsing is veel erger dan vernietiging. Bij restauratie is helaas ook de imitatie niet geheel te vermijden, maar laten wij beseffen dat imitatie in zijn meest perfecte en bedriegelijke vorm het onderscheidingsvermogen van de mens moet ondermijnen, en ook hier is het woord van ANATÔLE LEROY BEAULIEU op zijn plaats: „Pré-servons les d'un danger d'autant plus redoutable que aux yeux de la foule il est moins apparent”.

„Behouden gaat voor vernieuwen”. Hij die de zin daarvan wil verstaan, vindt daarin meer dan een „slagwoord”, want wij moeten vooral trachten te behouden, wat wij bezitten, en wat dus nog in houdbare staat verkeert, niet dat wat op de uiterste rand der ondergang is aangeland.

Ik krijg daarbij de voorstelling, of wij met grote bedrijvigheid bezig zijn kinderen uit het water op te vissen, waarvan de levensgeesten geweken zijn, terwijl wij niet voorkomen, dat anderen groot gevaar lopen, daar in te vallen.

Indien wij over betere middelen beschikten om te voorkomen, dat door verwaarlozing onze monumenten ten onder gaan, zouden wij stellig niet genoodzaakt zijn zo grote bedragen te besteden aan reproductie en zouden daarmede beter het authentieke en echte kunnen bewaren en daarmee komen tot „behoud” waarom het ons toch in de allereerste plaats te doen is.

Wat zijn er zowel bij het onderhoudswerk, waarvan het belang veelal hogelijk wordt onderschat, als bij het ingrijpende herstelwerk nog legio's van gevaren, futiliteiten in het oog van velen, die schade kunnen toebrengen aan het zo naïef klaar en duidelijk uitgesproken karakter, grote vernielingen, die voort kunnen vloeien uit kleine, te veel onderschatte oorzaken en wat meent men dikwijls ten onrechte, dat wat niet in het zicht komt onbelangrijk en niet van invloed zou zijn, wat toont men hiermede weinig begrip

voor de geest waaruit het werk is ontstaan. Zelfs begrip schiet te kort, bij hetgeen nodig is en vereist wordt, en dat nodige kan alleen geboren worden uit waarachtige bewondering en de intense wil om het wezenlijke element, het essentiële te benaderen. Met minder overtuiging in eigen bekwaamheid zou men minder voorbarig zijn in het nemen van beslissingen, en zeker niet zo spoedig tot ingrijpende herstellingen overgaan.

„Les vrais ennemis de l'architecture ce sont les mauvais architectes, les grands chirurgiens à la mode, qui prétendent refaire artificiellement au malade les membres qu'il a perdus.”

Wij zullen het ondanks grondbeginselen en voorschriften steeds weer hebben af te wachten of het monument bij de uitvoering van het nodig geoordeelde herstelwerk als zodanig al of niet in stand mag worden gehouden. Wij dienen er ons wel ter dege rekenschap van te geven, dat het resultaat onherroepelijk is en het er in de practijk op neer komt, dat wij de patiënt compleet overleveren aan de chirurgische behandeling die de restaurateur en zijn helpers willen toepassen, ondanks alle beginselen, voorschriften en toezicht van Rijkswegen.

Daarom moeten wij streven naar de verbreding van een juister begrip voor de verschillende aspecten van het restauratie-vraagstuk en wel speciaal onder hen, die bij de uitvoering van restauratiewerk leiding moeten geven of die op andere wijze bij de totstandkoming betrokken zijn.

Dit beschouwt onze Commissie dan ook in de allereerste plaats als de haar, door de Oudheidkundige Bond, gegeven opdracht.

Met het reeds thans aan de Bond voorgelegde ontwerp „Formulering van beginselen” hopen wij dan ook een gedachtenwisseling uit te lokken, welke de Commissie tot steun kan zijn, bij het vervullen van haar taak.

De voorzitter dankt de heer ROYAARDS voor zijn uiteenzetting, waaruit het duidelijk is geworden, dat restaureren geen mechanisch bedrijf is, noch een werk, dat ooit ten volle bevredigen kan, omdat het wordt opgelegd door omstandigheden buiten onze wil, terwijl wij het oorspronkelijke bouwwerk veel liever aanwezig zagen. Ruim dertig jaar geleden heeft een codificatie van grondbeginselen voor het restaureren plaats gehad op een wijze, waarvoor wij nog altijd bewondering hebben. Dat thans een nieuwe formulering aan de orde wordt gesteld, is niet uit

gemis aan deferentie, maar omdat veel van de in 1917 gestelde desiderata reeds lang in vervulling zijn gegaan en omdat het huidige tijdstip dwingt, ons te bezinnen op wat thans het meest noodzakelijk is. Hij vraagt aan de leden, die het woord willen voeren, zich uitsluitend tot principiële beschouwingen te beperken.

DR. W. J. A. VISSER wijst op verschillende afwijkende formuleringen in de grondbeginselen van 1917 en het nieuwe ontwerp. Legden eerstgenoemde het accent op de kunstwaarde, in de nieuwe beginselen wordt de herinneringswaarde op de voorgrond geplaatst. Hij vraagt zich af, welke van deze beide criteria de voorrang moet hebben.

De voorzitter verzoekt de spreker, zijn gedachten nader op schrift te willen stellen.

IR. J. J. TERWEN meent, dat de nieuwe beginselen op alle monumenten betrekking moeten hebben en wil daaronder ook gebracht zien de monumenten van stedenbouwkundige aard.

De voorzitter merkt op, dat deze materie geheel aan de aandacht van de commissie ontgaan is, daar in het ontwerp immers van complexen wordt gesproken. Wat echter reeds moeilijk is voor een enkel object, is nog veel moeilijker voor een samenstel van objecten.

JHR. MR. DR. A. G. B. M. VAN RIJCKEVOORSEL verklaart, dat men omtrent het conserveren van het stedschoon nog over weinig ervaring beschikt. Z.i. zou een dergelijk aspect ten minste één echt bouwkundig element moeten omvatten. In de eerste plaats zal men zich moeten beperken tot de bouwkundige monumenten. De heer TERWEN kan echter verzekerd zijn, dat er aan het vraagstuk aandacht besteed wordt, zoals o.a. reeds ten aanzien van de Markt te Groningen is geschied.

De heer BIERENS DE HAAN wijst er op, dat de Vereniging „Heemschut” een commissie „Stad en dorp” heeft ingesteld, welke zich bezig houdt met de inventarisatie van stedenbouwkundige complexen.

PROF. DR. ELISABETH NEURDENBURG vestigt er de aandacht op, dat er vroeger reeds twee soorten van lijsten zijn opgemaakt, waarbij onderscheid tussen stadsbeeld en gebouwen werd gemaakt.

PROF. W. VAN DER PLUYM merkt op, dat een niet op de monumentenlijst geplaatst gebouw toch ook zijn waarde kan hebben in het aspect van een gracht.

De heer R. C. HEKKER brengt naar voren, dat in het nieuwe ontwerp het begrip „monument”

wel, het begrip „historisch” echter niet nader verklaard wordt. Men heeft destijds 1850 als grens genomen. Moet die grens thans niet een halve eeuw worden opgeschoven? Men is blijkbaar gekant tegen reconstructie van de oorspronkelijke staat. Toch is dit in sommige gevallen denkbaar, n.l. wanneer er van hetzelfde type voorbeelden zijn. Het niet kunnen handhaven van het originele werk kan ook betrekking hebben op gehele gevels. Is er bezwaar tegen reconstructie, wanneer alle gegevens van het object bekend zijn? Spreker stelt verder de vraag, of bij restaureren in historische vormen ook van nieuwe materialen in oude vormen en volgens de oude werkwijze vervaardigd gebruik mag worden gemaakt. Het begrip „toevallige schoonheid” zou z.i. beter omschreven kunnen worden door „schoonheid, die slechts voortkomt uit een juist gebruik van natuurlijke bouwstoffen en uit de eenvoud en de goede verhoudingen van de vormgevende delen”. Herstelling op de meest natuurlijke wijze zal bij boerderijen nimmer mogelijk zijn, wanneer de Stalwet van kracht wordt, die hiervoor bepaalde eisen stelt.

De voorzitter erkent de importantie van deze opmerkingen. De commissie heeft niets anders kunnen doen dan zeer algemene beginselen tot uitdrukking brengen. Op het gebied van de landelijke architectuur zal helaas veel minder zijn te redden.

DR. P. GLAZEMA vraagt zich af, of wij met onze moderne restauratiemethoden wel op de goede weg zijn en of de bruikbaarheid niet wordt opgeofferd aan een soort historisch neo-romanisme.

De heer VAN RYCKEVORSEL stelt voor, de heer GLAZEMA in de gelegenheid te stellen, op de volgende vergadering zijn bezwaren nader met voorbeelden toe te lichten.

DR. R. VAN LUTTERVELT oppert de mogelijkheid, het van monumenten afkomstige beeldhouwwerk, dat niet gehandhaafd kan blijven, in onze musea op te bergen. Het vervangen van oude beelden door vrije scheppingen acht hij weinig gelukkig. Z.i. ware een nauwkeurige copie beter. Ook in het afmaken van onvoltooid gebleven monumenten schuilen gevaren, waartegen gewaakt zal moeten worden, evenals tegen het aanbrengen van de technische gebruiksinstallaties op daarvoor uit aesthetisch oogpunt minder geschikte plaatsen.

De voorzitter verklaart, dat bij het opstellen van hoofdbeginselen uiteraard niet tot in details

kan worden afgedaald. Naast deze beginselen zullen uitvoeringsvoorschriften moeten worden gemaakt.

JHR. G. C. SIX VAN WIMMENUM heeft bezwaar tegen het onder één rubriek rangschikken van bouwvallen van kastelen en begroeide vestingwallen. Hij stelt voor in lid III sub d van het ontwerp de woorden „Bouwvallen van kastelen en” te schrappen.

De voorzitter dankt hem voor deze opmerking, die de commissie ter harte zal nemen.

IR. A. J. VAN DER STEUR is het opgevallen, dat tussen de oude regels en het nieuwe ontwerp grote principiële verschillen bestaan. Hierdoor wordt de noodzakelijkheid van een inleiding op de nieuwe beginselen des te sterker gevoeld, waarmee tevens aan de oude regels recht zou worden gedaan. Het zal daarbij duidelijk moeten worden gemaakt, waarom men de oude wil herzien. Tussen die van 1917 en de thans ontworpen regels ligt de oorlog. In tal van gevallen zien wij ons nu geplaatst voor de vraag, of behoud van een bepaald monument nog wel gerechtvaardigd is. Het zou z.i. goed zijn, indien in de inleiding op dit aspect werd gewezen.

De voorzitter acht deze opmerkingen van grote waarde. Uit de inleiding zal moeten blijken, wat de bezielende gedachte is van deze vernieuwing.

Bij de rondvraag verklaart de Burgemeester van Zwolle JHR. MR. G. A. STRICK VAN LINSCHOTEN de discussies met grote belangstelling te hebben aangehoord. Het adagium „behouden gaat vóór vernieuwen” zou hij aldus willen uitleggen: restaureer niet te veel. Indien men zo te werk gaat, zal de angst van de gemeentebesturen daarvoor ook verdwijnen.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter om 23.15 uur onder dankzegging voor de getoonde belangstelling de vergadering.

Aan de vergadering ging des middags een excursie vooraf, waarbij achtereenvolgens de O.L. Vrouwekerk onder leiding van pastoor H. F. WANDERS en de heer TH. J. DE VRIES en de Grote Kerk, waar de heer J. GEESINK namens de Kerkeraad een inleidend woord sprak, werden bezichtigd. Na een officiële ontvangst ten stadhuis in de historische raadzaal verenigde men zich tot een opgewekt diner in Hotel Van Gijtenbeek, waar ook de Burgemeester van Zwolle aanzat.

Zaterdag 15 Juli vertrok het gezelschap per autobus naar Kampen en werd daar ten stadhuis

welkom geheten door de Burgemeester, de heer H. M. OLDENHOF. Vervolgens werd onder leiding van de gemeente-archivaris de heer J. DON, geassisteerd door de heren VAN LARE en FEHRMANN, de schepenzaal bezichtigd en een wandeling door de stad gemaakt, waarbij een bezoek werd gebracht aan het museum in de Cellebroerspoort en aan de imposante doch helaas minder goed onderhouden Bovenkerk. Na de lunch in de Stadsgehoorzaal ging de tocht door de Noord-oost-polder naar het oudheidkundig museum op Schokland en naar de resten van het oude kerkje

van Ens. De conservator van genoemd museum, de heer G. D. VAN DER HEIDE, was hier onze gids. De bussen brachten het gezelschap daarop naar Vollenhove. In Hotel Seidel werd even gerust en toen door het miniatuurstadje gewandeld naar de ruïne van het kasteel Toutenburg, gelegen in het park van de tot gemeentehuis ingerichte havezathe Oldruitenborgh. Op het vastgestelde tijdstip keerde men naar Zwolle terug, waar de door mooi weer begunstigde excursie op het Stationsplein werd ontbonden.

BERICHTEN

U.N.E.S.C.O.

Internationale overeenkomst ter afschaffing van invoerrechten op kunstwerken, films en museummateriaal

Van de zijde der U.N.E.S.C.O. ontvingen wij een mededeling d.d. 31 Juli 1950, waaraan wij het volgende ontlenu:

Schilderijen, beeldhouwwerken, films en andere kunstwerken zullen vrijelijk uit de handen van hun scheppers in die van de volken der aarde kunnen overgaan, zodra een nieuwe internationale overeenkomst, voorbereid door de Unesco, van kracht wordt. Deze geheel enige overeenkomst die onlangs goedgekeurd werd door de 59 landen welke als lid van de Unesco de Algemene Vergadering te Florence bijwoonden, zal niet weinig bijdragen tot de bevordering van een vrije uitwisseling van gedachten en kennis als een grondvoorwaarde voor vrede.

De neiging van regeringen en douane-autoriteiten om niet alleen kunstwerken maar ook opvoedkundige, wetenschappelijke en culturele artikelen in 't algemeen als „goederen” te beschouwen, heeft jarenlang de internationale omloop daarvan ernstig belemmerd. Er zijn landen die ingevoerde films per voet en beeldhouwwerken per pond belasten. Rechten op boeken kunnen tot 300 % bedragen en de wetenschappelijke instrumenten voor researchlaboratoria worden al even zwaar belast. Tentoonstellingen en collecties bestemd voor musea kwijnen in de douane-loosden terwijl de betrokken instanties trachten de vaak hoge losprijs die de wet vereist, bijeen te brengen.

Ter verbetering van deze en dergelijke toestanden is de overeenkomst van de Unesco ontworpen.

Door die regeringen welke zich aansluiten bij de „Overeenkomst betreffende de invoer van opvoedkundige, wetenschappelijke en culturele artikelen” zal vrije invoer worden toegestaan van schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken; hand-drukwerk; kunstvoorwerpen bestemd voor musea en andere erkende instellingen; wetenschappelijke verzamelingen en afzonderlijke stukken mits niet bestemd voor herverkoop; benevens van antiquiteiten (kunstvoorwerpen meer dan 100 jaar oud).

De overeenkomst voorziet ook in de vrije invoer van filmjournalen, opvoedkundige, wetenschappelijke of culturele films, filmstroken en geluidsopnamen. Ook de rechten op boeken, kranten, tijdschriften, handschriften, muziek, kaarten, acten en reisgidsen zullen worden opgeheven, evenals die op een uitgebreide reeks artikelen bestemd voor opvoedkundige, culturele en wetenschappelijke instellingen. Hiertoe behoren wetenschappelijke instrumenten en toestellen, patronen, modellen en wandplaten, en bouwkundige, industriële of technische ontwerpen of tekeningen.

De overeenkomst is door de Unesco aan alle staten die lid zijn toegezonden, benevens aan alle leden der V.N. Zij zal weldra te Lake Success ter tekening worden voorgelegd en wordt van kracht zodra ze in tien landen zal zijn geratificeerd.

De Engelse regering heeft aangekondigd dat zij de overeenkomst ter ratificatie aan het Parlement zal voorleggen. Ook van België, Frankrijk, Luxemburg en Nederland verwacht men spoedig stappen ter verkrijging van de wettelijke bekrachtiging.

Dit is de tweede internationale overeenkomst die door de bemoeiingen van de Unesco tot stand komt. De eerste, die opheffing beoogt van tariefbepalingen die een belemmering zijn voor

de circulatie van films, opnamen en andere visuele of auditieve hulpmiddelen bij het onderwijs, is nu getekend door 8 landen en geratificeerd door 3 (Noorwegen, Joegoslavië en Pakistan). De Unesco heeft haar krachten gegeven aan beide overeenkomsten op grond van haar doelstelling: „te streven naar die internationale overeenkomsten, die bevorderlijk kunnen zijn voor de vrije uitwisseling van gedachten in woord en beeld”.

TWEEDE MUSEUMDAG 1950

Op Zaterdag 21 October zal in Museum Boymans te Rotterdam, de 2de museumdag van dit jaar plaats vinden.

De heer H. F. E. Visser zal spreken over etiketten en de Heer George Henry Rivière uit Parijs zal een voordracht houden over de inrichting van thematische uitstallingen, waarbij het er om gaat een bepaalde gedachtengang tot uitdrukking te brengen, waaraan de objecten en de toelichting ondergeschikt zijn. De Heer Rivière is honorary associate director-general of ICOM en beschikt over een rijke ervaring op het gebied van museum-inrichting. De Heer Van der Haagen zal spreken over zijn werk bij de Unesco.

Het Bestuur zal op grond van de gehouden enquête een voorstel doen tot oprichting van een groep rijksambtenaren.

Men notere deze datum in zijn agenda!

VACATURE

Burgemeester en Wethouders van de Gemeente Utrecht roepen sollicitanten op naar de betrekking van

WETENSCHAPPELIJK ASSISTENT

bij het Centraal Museum der Gemeente Utrecht.

Salarisgrenzen: f 2.928.— tot f 4.188.— (5 tweejaarlijkse verhogingen van f 252.—).

Vereist is een kunsthistorische opleiding of een daarmee gelijkstaande ontwikkeling.

Eigenhandig geschreven sollicitaties, binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad, met uitvoerige gegevens te richten aan Burgemeester en Wethouders.

Persoonlijke kennismaking uitsluitend na oproep.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- Tent. „Van de Wadden tot het IJ”
-19 Aug.

AMERSFOORT

- *Stedelijk Gymnasium* -27 Aug.
Landelijke Tentoonstelling „Schoonheid in Huis en Hof”

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum* -17 Sept.
Tentoonstelling van 120 schilderijen uit het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn

- *Stedelijk Museum*
Tentoonstelling „Amerika schildert”
-10 Sept.
Tentoonstelling 19 Schilders uit Haïti
-24 Sept.
Een collectie boeken, boekillustraties en enkele sculpturen door Joan Miro -1 Sept.

- *Museum De Waag* -30 Sept.
Tentoonstelling „Vroedmeester, pillendraaier en liefhebber der natuur” (ter gelegenheid van het intern. congres voor de geschiedenis der geneeskunde en natuurwetenschappen)

- *Museum Willet Holthuysen* -31 Aug.
Tentoonstelling „Amsterdams Goud en Zilver”

- *Kunsthandel De Boer*
Zomertentoonstelling 1950

- *Museum Fodor* -27 Aug.
Expositie van „Vrij Beelden”

ARNHEM

- *Nederlands Openluchtmuseum* -1 Nov.
Tentoonstelling nationale klederdrachten in bruikleen gegeven door H.K.H. Prinses Wilhelmina

- *Genber en Kemfer*
Expositie werken van Nederlandse schilders te Parijs

- *Kunstoefening* -1 Sept.
Expositie Jan Sluyters

DELFT

- *Prinsenhof* -30 Sept.
Tentoonstelling „Antiek Tin”
- *Huis Lambert van Meerten* -1 Sept.
Tentoonstelling „Tien schilders uit Ede”

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum* -3 Sept.
Herdenkingstentoonstelling „Jan Veth als schilder en schrijver”

GOUDA

- *Stedelijk Museum* -3 Sept.
Tentoonstelling van Hedendaagse Nederlandse Pottenbakkers- en Weefkunst

'S-GRAVENHAGE

- *Academie, Prinsessegracht 4*
Werken van Haagse kunstenaars

- *Gemeentemuseum*
Tentoonstelling Rodin, Maillol, Despiau, Bourdelle -3 Sept.
Tentoonstelling „Het Nederlandse Boek van 1300-1800” -24 Sept.

- *Het Nederlandse Postmuseum*
Zomertentoonstelling „De PTT en de philatelie op de postzegel” -1 Sept.
Zomertentoonstelling „Sneller, sterker, verder” (telecommunicatie)

- *Kunsthandel Nieuwenhuizen Sogaar* -1 Oct.
Werken van Bonnet, Herbin, Leger, Metzinger, Severine, Van der Leek en Mondriaan

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum* -3 Sept.
Tentoonstelling van Poppen en Marionetten door Harry van Tussenbroek

- *Het Luifeltje*
Werk van René P. Tonneyck

'S-HERTOGENBOSCH

- *Museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*
-4 Sept.
Zomertentoonstelling van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging

NOORDWIJK

- *Hoofdstraat 40* -28 Aug.
Nederlands handwerk

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*
Friese tentoonstelling van beeldende kunst

ROTTERDAM

- *Museum „Prins Hendrik”*
Tentoonstelling Nederlandse Zeeschilderijen uit Engels bezit van Vroom tot Van de Velde -20 Aug.
Tentoonstelling prenten en tekeningen uit het bezit van de Stichting „Atlas van Stolk”
- *Museum van Land- en Volkenkunde*
Tentoonstelling „Sjoeng fung tê li” (Chineesche Scheepvaart) -3 Sept.
- *Schielandshuis*
Werk van Wally Ellenbaas

UTRECHT

- *Centraal Museum*
Tentoonstelling „Mens en dier in de primitieve kunst van twee oceanen” (onder auspiciën van de afd. Culturele en Physische Anthropologie van het Indisch Instituut te Amsterdam en op initiatief en met medewerking van particulieren te Utrecht).

- *Nederlands Museum voor Goud en Zilver*
Tentoonstelling Nederlandse Gouden Sieraden, behorend tot onze nationale klederdrachten van vroeger en nu (ingericht door het Nederlandse Openluchtmuseum te Arnhem)

- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*
Zomertentoonstelling Hedendaags Religieus kunstnaaldwerk

WAGENINGEN

- *Landbouwmuseum* -1 Sept.
„De mens in de landbouw” (ingericht door het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem)

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

ROTTERDAM, MUSEUM BOYMANS

Met voldoening zij hier aangekondigd, dat het Bulletin Museum Boymans na een onderbreking sedert 1937 thans wederom is verschenen. De aflevering 2|3 is geheel gewijd aan de „Schenking De Graaff”, een groep van 19 kunstwerken, na ± 1890 ontstaan, grotendeels door Belgische meesters.

CONTRIBUTIE 1950

Hun die de contributie over het jaar 1950 nog niet betaald hebben, wordt verzocht dit vooralsnog vóór 15 September a.s. te doen, mede ter vermijding van incassokosten!

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen : Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburgh 7, 's-Gravenhage

OVERZICHT VAN DE WERKZAAMHEDEN VAN DE VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD OVER HET JAAR 1949

I. WERKZAAMHEDEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK TE AMERSFOORT

- A. Opgravingen, verricht door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- B. Opgravingen, verricht door andere Rijksinstellingen, als medewerkers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- C. Opgravingen, verricht door de van Rijkswege erkende lokale instellingen.
- D. Voornaamste publicaties.

A. OPGRAVINGEN DOOR DE RIJKSDIENST

PALAEOLITHICUM EN MESOLITHICUM

Epe (Gld.). Steekproef; enkele laat-palaeolithische artefacten werden opgeraapt. Het resultaat was negatief.

Haule (Fr.). Onderzoek van een belangrijke vindplaats uit het laat-palaeolithicum en mesolithicum.

In een heideveld werden artefacten van twee verschillende culturen aangetroffen. De oudste hiervan is palaeolithisch en behoort tot de zgn. Hamburggroep. Hierboven bevonden zich microlithen van het mesolithische Tardenoisien II, overgaand naar III (Haltenergroep-Boberggroep).

Bij de artefacten van dit Tardenoisien bevonden zich een aantal haarden en verschillende hutkommen.

De laatste hadden een haard in het midden of voor de ingang. Met behulp van het pollen-

analytisch onderzoek kon worden aangetoond, dat de nederzetting in de tweede helft van het Boreaal en in het begin van het Atlanticum bewoond geweest is.

Op enige afstand van bovengenoemde opgraving werd een vindplaats, behorende tot de tweede afdeling van het Tardenoisien, aangetroffen. Deze cultuur vertoonde een vermenging met het Noord-Europese mesolithicum: de kern- en splijtbijcultuur of het Maglemosien.

Spier en Wijster (Dr.). Het onderzoek van een sterk beschadigde, gedeeltelijk tot de Hamburggroep behorende vindplaats, leverde geen bevredigend resultaat op.

Zeijen (Dr.). De werktuigen, welke hier in een palaeolithische vindplaats voor de dag kwamen, behoren tot een in Nederland tot nu toe niet aangetroffen groep, die een sterke inslag van het klassieke Magdalénien VI vertoont.

NEOLITHICUM, AENEOLITHICUM EN BRONSTIJD

Havelte (Dr.). De restauratie van het door de Duitse Wehrmacht vernielde grote hunebed D LIII is voltooid.

Sittard (L.). Twee, vermoedelijk als afvalkuilen te beschouwen bandceramische vindplaatsen leverden in hoofdzaak fragmenten van het meer gewone ruwe aardewerk met aangezette knopvormige handvaten. Dunwandige scherven met ingekaste lijnversiering van halfbolvormige potten waren vrij zeldzaam.

Een aantal instrumentjes van min of meer transparante silex (o.a. mesjes, schrabbers, pijlpunten en boortjes), fragmenten van maalstenen, klopstenen enz. vormen de gewone begeleidingsverschijnselen op de cultuur van de bandceramiek. Interessant is een fragment van een diabolovormige beker met ingekaste lijnversieringen.

Wijster en Spier (Dr.). Een grote grafheuvel op het terrein van de heer Harff bleek opgeworpen te zijn in drie perioden. Het oudste graf was een aeneolithisch hurkgraf zonder vondsten, het secundaire graf was een eenvoudig schachtgraf, het laatste een crematiegraf, eveneens zonder bijgaven. Bij de laatste sub-tumulus behoorde een fraaie dubbele paalkrans.

Achter de es van Spier werd een drietal zwaar geschonden grafheuvels onderzocht, evenals een vernield hunebed. Alle centrale graven waren door schatgravers grondig vernield. De meest Noordelijk gelegen heuvel dateerde uit de vroege bronstijd. Een fraaie paalkrans en enkele perifere nabijzettingen werden vastgesteld.

De twee andere grafheuvels waren neolithisch; een ervan bevatte een zgn. bijenkorfgraf. De grafkuil was geplunderd.

Van het vernielde reeds vroeger beschreven hunebed waren nog slechts enkele stenen over. De vloer en inhoud waren geheel vernield. Wel werden in de zool van de mantelheuvel-restanten een groot aantal scherven aangetroffen, waaruit zelfs enkele volledige stukken konden worden samengesteld. Zij behoorden tot de zgn. Börtewitz-Havelter stijlgroep.

Een onderzoek naar eventuele woningssporen werd ingesteld op een vindplaats van aeneolithisch aardewerk („Peterworroughware”), echter zonder resultaat.

Wycken (Gld.). Hier werd een vermoedelijk aeneolithische grafheuvel met vage smalle standgreppel systematisch onderzocht. Het hoofdgraf bevatte geen grafgiften. Niet ver van deze heuvel werd een nederzetting met Deverelscherven onderzocht, waarbij vele grote paalgaten konden worden vastgesteld, echter zonder een duidelijke configuratie. Ook bevond zich hier een kringgreppel van pl.m. 30 m. doorsnede, met in het centrum een fraaie urn met crematieresten.

Zeijen (Dr.). Op het Noordse Veld bleek een reeds vroeger ten dele onderzochte, drievoudig samengestelde tumulus uit de jongere steentijd en de bronstijd het slachtoffer te worden van een ontginning. Bij het onderzoek van de resterende heuvelgedeelten bleek een door een kraus van kleine paaltjes omgeven dakheuvel met enkele crematiegraven aanwezig te zijn, blijkbaar daterend uit de (jonge) bronstijd.

BRONSTIJD

Alphen (N.Br.). Het heuvellichaam van de tumulus bij Leeuwerkeneik vertoonde een zeer fraaie plagenstructuur, die karakteristiek is voor de bronstijd. Een graf werd helaas niet aangetroffen.

Ten Zuiden van de „Vijfberg” op de Rechte Heide bij Riel werd een overploegde heuvel onderzocht. De primaire heuvel bleek omgeven door een drievoudige kraus van kleine paaltjes. Met de secundaire ophoging van het heuvellichaam moet samenhangen een niet-concentrische tweevoudige paalkrans in de heuvelvoet. Deze paalkrans is bij de restauratie van de tumulus opnieuw aangebracht met dennepalen.

Grootebroek (N.H.). Een drietal grafheuvels, waarvan de zool op circa 1.80 beneden N.A.P. is gelegen, bleken opgeworpen met behulp van graszoden op oud akkerland. De gehele situatie is vergelijkbaar met die van de in de omgeving van Zwaagdijk in 1942 opgegraven tumuli. Twee der heuvels te Grootebroek waren omgeven door telkens drie ringsloten, welke met bouwperioden corresponderen. Drie centrale graven bevatten crematies. Voorts werden enkele, vermoedelijk zelfs middeleeuwse nabijzettingen aangetroffen.

De derde heuvel bezat slechts één ringsloot. De heuvels dateren vermoedelijk uit de midden-bronstijd.

Halve Mijl (N.Br.). In aller ijl moesten hier vanwege landontginningen zes tumuli onderzocht worden. Het betrof hier een ringsloottumulus en vijf paalkransheuvels. In een der tumuli, waarvan het heuvellichaam niet (meer) aanwezig was, kwamen vier in een rechthoek geplaatste paalgaten voor. Misschien gaat het hier om een „dodenhuis” of een „sanctuarium”.

Een reeds lang verdwenen tumulus tussen Halve Mijl en Totefout in het omgeploegde terrein bleek een samengestelde paalkransheuvel te zijn, waarbij zich op verschillende plaatsen crematies in de vulling der paalgaten bevonden.

Vries (Dr.). Enkele km. ten Westen van Vries werden van een twee- of drie-perioden-bronstijd tumulus met wijd gestelde paalkrans, waarvan het centrale steenkistgraf reeds onderzocht is, met het oog op onmiddellijk dringende ontginning de destijds niet onderzochte gedeelten ontgraven.

URNENVELDENTIJD, ROMEINSE KEIZERTIJD, VOLKVERHUIZINGSTIJD

Noordbarge (Dr.). Het onderzoek betrof hier een interessant complex van cultuursporen uit verschillende tijden op de Z.-oever van het voormalige Borgermeer, nabij de Hooge Loo. Er kwam hier, waar reeds in de vorige eeuw enkele Romeinse voorwerpen zijn gevonden, op de eerste plaats een vroeg kringgrepuurnveld met o.a. sleutelgatvormige kringgreppels te voorschijn. Van dit kringgrepretype zijn thans in Z.O. Drente drie vindplaatsen vastgesteld. Uit de Romeinse keizertijd dateren bewoningsporen o.a. een fraaie plattegrond van een houten behuizing, waarvan zich de palen duidelijk aftekenden. Vervolgens wordt de inval van Saksische immigranten geopenbaard door enkele rechthoekige hutkommen, waarin karakteristieke Saksische scherven werden aangetroffen.

ROMEINSE TIJD

Maastricht (L.). Bij graafwerk voor huizenbouw op het Trichterveld werd op grote diepte onder in de löss een skelet gevonden. Het naar aanleiding hiervan ingestelde onderzoek bewees, dat grondverschuivingen hadden plaats gehad, zodat van zeer hoge ouderdom geen

sprake kon zijn. Romeinse scherven op dezelfde diepte als het niveau van het skelet gaven aanknopingspunten voor de datering.

Bij dieper graven stootte men op een in de mergelbodem uitgehakt holensysteem.

Hierin bleken op een tussenwand van twee nissen in de mergel figuren van een man en een vrouw te zijn aangebracht. Vermoedelijk betreft het hier vruchtbaarheidsidolen.

Utrecht. De opgravingen op het Domplein en in de omgeving ervan werden op grote schaal voortgezet.

Te voorschijn kwamen de funderingen van de tufstenen ommuring van de stenen vesting met daarop een middeleeuwse muur, alsmede de erbij behorende binnengrachten. Resten van een houten beschoeiing van periode I, benevens een gracht, vermoedelijk van periode II, werden op deze plaats eveneens vastgesteld.

In de Voetiusstraat kwamen het muurfundament met middeleeuwse bovenbouw en de grachten eveneens aan het licht. Bovendien kon hier een zevental van vroegere vestingperioden binnen de tufstenen muur worden vastgesteld. Midden op het Domplein werd in een grote werkput met zekerheid vastgesteld, dat er zes Romeinse bouwperioden geweest zijn.

Behalve de fundamenten van de gotische Domkerk kwamen nog resten van een ouder gebouw aan het licht, vermoedelijk behoord hebbende tot een Romaans bouwwerk.

Valkenburg (Z.H.). In aansluiting op de zes vroegere graafcampagnes, die hier sinds het jaar 1941 plaats vonden, werd thans een onderzoek ingesteld in de Commandeursstraat, alsmede in een schuur. Grachtsporen van een 2de eeuwse annex op het Marktveld ten Zuiden van het vestingcomplex konden voor een gedeelte bestudeerd worden.

Venlo (L.). Bij opruimingswerkzaamheden in het verwoeste stadsgedeelte kwamen Romeinse funderingsresten aan het licht. In enkele profielen tekenden zich verscheidene fraaie brandlagen af. Zeer rijk is de collectie van scherven, met name terra sigillata, die op verschillende punten in de stad bij graafwerk gevonden werden. De tijd, waarin dit complex vermoedelijk gedateerd moet worden, ligt tussen het jaar 70 na Chr. en het midden van de 3de eeuw.

Op 2 Januari 1950 is met een systematisch onderzoek een aanvang gemaakt.

ROMEINSE TIJD (INHEEMS)

Raskwerd (Gr.). Bij egalisatie van de Wierde werd een tweetal O.W. georiënteerde skeletten gevonden, alsmede een put.

VOLKSVERHUIZINGSTIJD EN VROEGE MIDDELEEUWEN

Biggekerke (Z.). Een proefsleuf, gegraven in het restant van een buiten de bebouwde kom gelegen bergje, had als resultaat, dat kon worden vastgesteld, dat de kern van de heuvel bestond uit bewoning uit de 9de en 10de eeuw. Men had zich hier gevestigd op de grens van een zandige stroomrug en het naburige veen. De vondsten wijzen op een armoedige beschaving.

Hoogeloon (N.B.). Op het Broekeneind werd in 1949 een urn ontdekt. Het bleek hier te gaan om een Merovingische dubbelconische zgn. spitsbuikige urn. Het onderzoek heeft aangetoond, dat wij hier te doen hadden met een kleine necropool uit de vroege middeleeuwen. Crematiebijzettingen en lijkbegraavingen kwamen naast elkaar voor. Helaas waren de meeste graven vroeger reeds geplunderd. Ondanks dat kon nog een vrij groot aantal vondsten worden geborgen.

Midlaren (Dr.). Ter plaatse van een poel, waarin tijdens de oorlogsjaren een veenlijk was gevonden, werd een onderzoek ingesteld, met als gevolg, dat inderdaad resten van een veenlijk te voorschijn kwamen.

Wageningen (Gld.). In twee campagnes werd een grafveld onderzocht. Tijdens de eerste campagne werd een groot aantal O.W. georiënteerde kistgraven zonder vondsten aangetroffen, blijkbaar afkomstig van een Christelijke uitbreiding van het overigens heidense grafveld.

Van de heidense kwamen er nog twee voor: één hiervan bevatte drie bronzen fibulae.

Ten slotte werd nog een klokbeaker aangetroffen, vermoedelijk een grafvondst van een reeds oudtijds vernielde grafheuvel.

Tijdens de tweede campagne was het mogelijk de Z.-voorzetting van het door Holwerda opgegraven grafveld te onderzoeken. Een groot aantal N.Z. georiënteerde graven, waarvan vele met ijzer of bronzen voorwerpen en aardewerk als grafgiften, kwam aan het licht. Een groot aantal paalgaten, welke helaas niet in duidelijke configuraties voorkwam, wees op

grond van de erin aangetroffen Germaanse scherven op een nederzetting van veel oudere datum dan het grafveld.

MIDDELEEUWEN

I. Algemeen

Ameland. Op de Westkust van het eiland kwamen bij afspoeling van de duinen putten voor de dag. In de laatste drie jaren zijn reeds meer dan 120 putten geteld, waarvan 80 onderzocht konden worden. Het betreft hier een laat-middeleeuwse nederzetting.

Een tweede onderzoek betrof die van het terrein van het kerkhof tussen Nes en Buren. Hierbij kwamen resten van een vijfzijdig gesloten bakstenen koor aan het licht, alsmede een aantal tot een vroegere periode behorende graven, waarin ook tufpuin voorkwam.

II. Kerken

Appingedam (Gr.). In het koor van de in restauratie zijnde Ned. Herv. Kerk werden de fundamente van een oudere, eveneens bakstenen kerk teruggevonden, doch met recht koor.

Enschot (N.Br.). Het onderzoek van het terrein van de voormalige schuurkerk te Enschoot, ondernomen met het doel om het graf van de Norbertijner abt Godfriedus Hermans terug te vinden, had geen resultaat, behalve dan, dat de bakstenen fundamente van de kapel te voorschijn kwamen.

Holwierde (Gr.). Opgravingen in het schip brachten fundamente van de 12de eeuwse toren en van de oorspronkelijke triomfboog aan het licht. Fundamente van de muurkolommen bevestigden het vermoeden, dat de kerk oudtijds overwelfd was.

In de kruising werden resten van de vroegere Zuidmuur gevonden. De Koorsluiting was geheel verdwenen.

In een oriënterende sleuf bleek, dat de kerk gebouwd is op een oude terp.

Huissen (G.). Doordat de bouw van de nieuwe kerk reeds ver gevorderd was, moest te Huissen volstaan worden met een vluchtig, zeer onbevredigend onderzoek. Helaas kon niets anders worden teruggevonden dan gedeelten van een vermoedelijk 13de eeuwse kerk. Het is niet aan te nemen, dat Huissen pas in de 13de eeuw een stenen kerk heeft gekregen.

Kerkdriel (Gld.). Bij het oudheidkundig bodemonderzoek, dat verricht werd in de imposante ruïne van de Ned. Herv. Kerk te Kerkdriel, is gebleken, dat het eerste kerkgebouw op deze plaats een romaanse, tufstenen kerk geweest is, die bijna even lang was als het tegenwoordige gothische, bakstenen gebouw. De breedte van de eenschepige kerk was gelijk aan het huidige middenschip. Het versmald, rechtgesloten koor had een uitwendige breedte, gelijk aan de inwendige maten van het gothische koor. Opvallend was de grote, lange tufsteen waarmede, voorzover nog kon worden nagegaan, althans het benedengedeelte van het opgaande werk gebouwd was.

Van een vroegere cultuur kon weinig worden waargenomen. Romeinse scherven kwamen niet te voorschijn. Het feit, dat alle vondsten hier relatief gering zijn, bevestigt de uitkomsten van de bodemkartering, nl. dat het oudste Kerkdriel niet op de plaats van het tegenwoordige dorp gelegen heeft. Voor een uitvoeriger memorandum zie: Bulletin v. d. Kon. Ned. Oudh. Bond Serie XI Jrg. 2, (1949), kolom 256.

Kesteren (Gld.). De uitvoerige opgravingen in het zwaar beschadigde kerkgebouw te Kesteren brachten aan het licht, dat aan het thans geheel afgebroken, laat-middeleeuwse schip, een eenschepig, tufstenen gebouw is voorafgegaan met rond koor. Onder deze Romaanse kerk bevonden zich twee N.Z. lopende, Karolingische grachten. Ofschoon de aanwezigheid van deze grachten ook buiten de kerk kon worden vastgesteld, was het toch niet mogelijk tot een gesloten beeld te komen.

Romeinse vondsten kwamen op een vrij diep gelegen niveau voor, dat afgedekt was door een oude oeverwal. Volgens Prof. Edelman is deze oeverwal in de Merovingische tijd ontstaan.

Melick (L.). Op het terrein van de geheel verwoeste en thans radicaal afgebroken R.K. kerk te Melick kwamen de fundamenten aan het licht van een vrij groot rechthoekig kerkgebouw met versmald absidale sluiting. De fundamenten, welke uit grote veldkeien bestonden, waren tot gemiddelde hoogte van 60 cm. bewaard. Aan de Noordzijde van het koor werd een metselwerk gevonden, bestaande uit zware blokken zandsteen, welke door zeer harde mortel aan elkaar bevestigd waren en die moeilijk tot de afbraak van het oude kerkgebouw ge-

rekend kunnen worden. Zeer waarschijnlijk hebben we hier te doen met het restant van een Romeins gebouw.

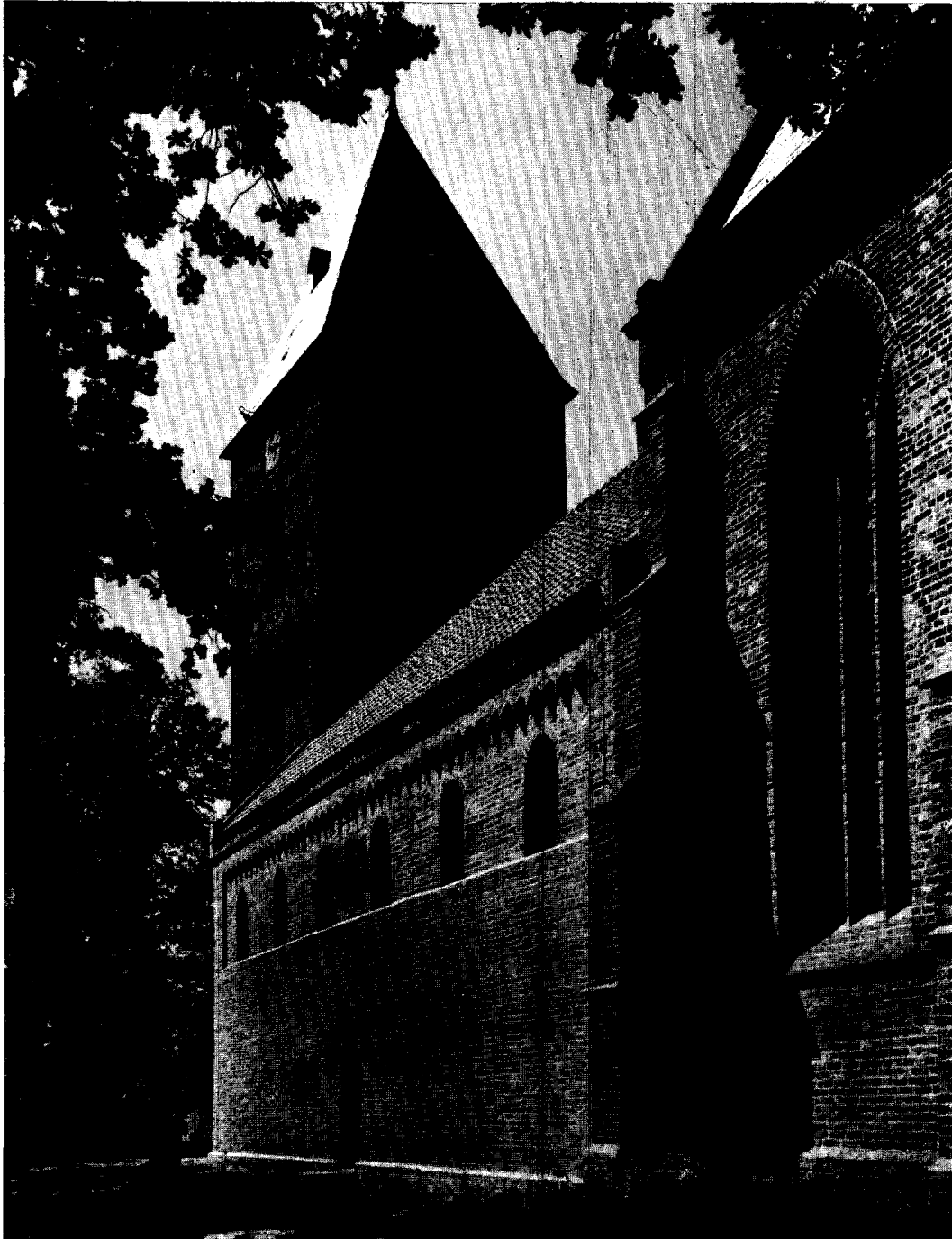
Van een houten kerk kwam niets te voorschijn.

St. Odiliënborg (L.). In het grotendeels verwoeste koor van de parochiekerk, alsook in het schip van het z.g. patronaatsgebouw, dat ten Noorden van de hoofdkerk op de St. Petrusberg staat, werden uitvoerige opgravingen gedaan. Wat het patronaatsgebouw betreft, kon worden vastgesteld, dat deze Kapel oudtijds niet anders geweest is dan een enkelvoudige, rechtgesloten zaalkerk, vermoedelijk zonder het huidige, versmalde rechtgesloten koor.

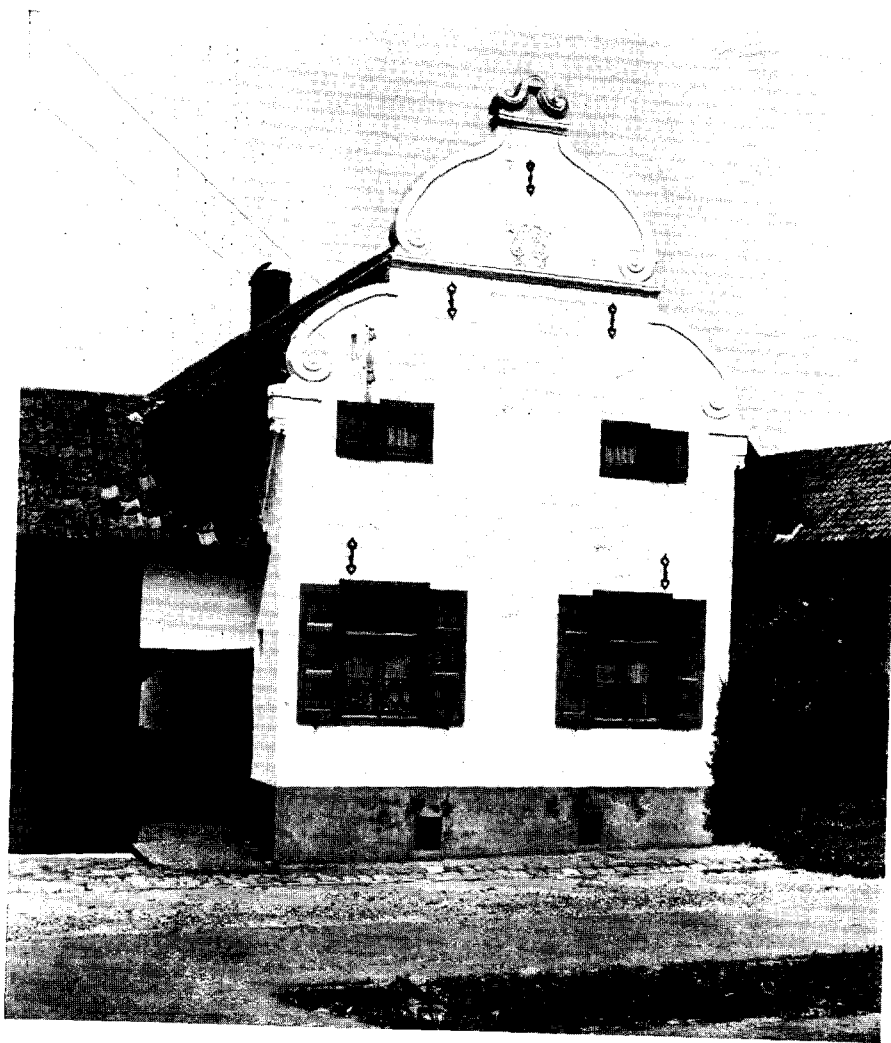
De zaalkerk is naderhand vergroot door de aanbouw van een Noordelijke zijbeuk. Deze zijbeuk is echter in een latere periode weer komen te vervallen. Bij die gelegenheid zijn twee van de drie rondbogige doorgangen met oud, vermoedelijk van de afbraak afkomstig materiaal dichtgemetseld. De bouw van de zijbeuk moet omstreeks de 11de-12de eeuw hebben plaatsgevonden.

De opgravingen in het koor van de parochiekerk hebben aan het licht gebracht, dat aan het huidige, polygonale middenkoor een oudere, eveneens veelhoekige sluiting is voorafgegaan. In dit oudere koor, waarvan slechts de kiezelvleilaag van de fundering werd teruggevonden kwam een uit veldstenen gemetseld, roodgepleisterd reliëfgraf te voorschijn, alsook een groot deel van de oude rode koorvloer.

Het reliëfgraf vertoonde aan de binnenzijde donkere, verticale strepen, vermoedelijk afkomstig van oliën, die af en toe in het graf gegoten werden. Dat deze strepen voornamelijk voorkwamen op het Westelijk deel van de staande kanten, kan er op wijzen, dat het Oostelijk deel door het altaar overbouwd is geweest. Eenzelfde dispositie schijnt het in 1949 te Echternach ontgraven graf in het tegenwoordige kerkgebouw gehad te hebben. In de vulling van het graf werd een ± 2 cm. lang en $1\frac{1}{2}$ cm hoog goudemaille aangetroffen. Dit emaille stelt een baardeloze, gekruisigde Christus voor. Het unieke stuk is vermoedelijk te dateren omstreeks de 10de eeuw. Onder de genoemde, rode vloer bevonden zich op regelmatige afstanden, rondom het sepulcrum, Karolingische aardewerkpotten, zodanig, dat de bovenste omgekeerd op de onderste geplaatst was. Zeer waarschijnlijk gaat het hier om het oplossen van acoustische problemen.

A/b. 1. De Zuidzijde van de Ned. Hervormde kerk te Vries na de restauratie

Afb. 2. Het perceel St. Hubertusstraat 30 te Schimmert na de restauratie

Photo S. Everwijn Amsterdam

Afb. 3. Het gerestaureerde pand Keizersgracht 716 te Amsterdam

Behalve deze, tot de vroege middeleeuwen teruggaande vondsten, dient nog vermeld te worden de vondst van een grotendeels vernielde pot, waarin gecalcineerde beenderen voorkwamen. Deze vondst wijst er wel op, dat de kerkheuvel als begraafplaats niet alleen teruggaat tot de vroege middeleeuwen, doch zeer waarschijnlijk als necropool reeds in de voor-christelijke tijd in gebruik was.

Randwijk (G.). De opgravingen in de zeer gehavende kerk hebben de fundamenten van een eenschepig, tufstenen kerkgebouw blootgelegd. Deze kerk had een versmald, rechtgesloten koor.

Renesse (Z.). Met uitzondering van enkele, vermoedelijk 13de tot 14de eeuwse funderingen, die behoord hebben tot een kerk, welke aan het tegenwoordige gebouw is voorafgegaan, kon in het schip van de gothische kerk zo goed als niets aan het licht gebracht worden, dat voor de bouwgeschiedenis van belang was. Enige sterk van het Oosten afwijkende begravingen deden vermoeden, dat op deze plaats reeds vóór de kerkbouw begraving plaats vond. In enkele zichtsleuven buiten de kerk kon worden vastgesteld, dat het sacrale gebied, waarvan de kerk het middelpunt vormt, oudtijds omheind is geweest met een muur en een gracht. Diverse paalgaten deden het vermoeden rijzen, dat er zich tussen de muur en de gracht een staketsel bevonden heeft.

Ijzendoorn (G.). De opgravingen in de gothische bakstenen kerk te Ijzendoorn hebben weinig meer dan een negatief resultaat gehad. Gebleken is n.l. dat aan het huidige gebouw, dat thans gerestaureerd wordt, geen oudere kerk is voorafgegaan.

Een laat-middeleeuwse, geheel uit baksteen gebouwde klokkengieterij werd naar het Openluchtmuseum overgebracht.

III. Kloosters

Rijnsburg (Z.H.). Op de plaats van de voormalige Benedictijner abdij voor adellijke vrouwen werd een uitgebreid onderzoek ingesteld. Van de oude abdijkerk kon het O. deel onderzocht worden. Het betreft hier een 12de eeuwse basiliek met Westerblok, een aan de Zuidzijde rondgesloten dwarschip, waartegen een door twee absidiolen geflankeerd absidaal koor aanstaat. De Z. van de beide absidiolen is in later tijd verbouwd tot een gothische kapel,

vermoedelijk de in 1309 gestichte Gravenkapel. De puinsleuven van de koorpartij drongen door tot in lagen, waarin Karolingische, resp. Merovingische ceramiek werd aangetroffen. De paalgaten, die in de vaste grond waren gegraven, leverden geen bepaalde configuratie op.

Behalve sporen van een waarschijnlijk vrij grote Merovingische behuizing, kwamen een aantal Romeinse aardewerkscherven aan het licht, waaronder terra sigillata, alsook dakpanfragmenten met stempels (EXGERINF en LEG XXX).

Men zie verder de publicatie in het Leids Jaarboek 1949.

IV. Kastelen

Heusden (N.Br.). In de zomer werd het onderzoek te Heusden voortgezet op het terrein van de hoofdburcht. De resultaten waren zeer bevredigend. Duidelijk vielen drie grote bouwperiodes te onderscheiden. De eerste moet waarschijnlijk nog vóór 1200 gedateerd worden en onderscheidt zich door het gebruik van natuursteen. De fundering van een rechthoekig woongebouw aan de omtrek van het burcht-terrein en van een achtkantige toren op het midden behoren hiertoe. De enceinte bestond toen waarschijnlijk uit een palissadering.

Tijdens de tweede periode ontstond de zware, bakstenen ringmuur; de bij deze periode behorende binnenmuren zijn helaas voor het grootste gedeelte verdwenen. Deze tweede periode moet in de eerst helft van de 14de eeuw gesteld worden.

De derde en laatste grote bouwperiode deed aan de voorzijde van het complex een nieuwe vleugel ontstaan, die, tegen de bestaande buitenmuur aangeleund, in de gracht werd opgetrokken. De toren op de rechterhoek is zeer goed bewaard gebleven en vertoont verschillende belangwekkende bouwkundige details. Het is deze toren, die nog op de afbeeldingen van de 18de en 19de eeuw te zien is.

Buiten het hoofdgebouw, hiervan gescheiden door een gracht, stond de zware achtkantige donjon. Dit bouwwerk moet omstreeks het midden van de 14de eeuw aan het complex zijn toegevoegd. De muren waren 4 meter dik, maar hebben desondanks het geweld van het ontplofende buskruit in 1667 niet kunnen weerstaan. De opgraving is gepubliceerd in het „Brabants Jaarboek” 1949.

Leiden. Opgravingen op de Burcht, verricht naar aanleiding van een verzoek van de Vereniging Oud-Leiden, hebben weinig resultaat opgeleverd. In een aan de binnenzijde, dwars voor de ingang gegraven sleuf kwamen aanwijzingen voor, dat op deze plaats oudtijds een toren gestaan heeft.

Velzen (N.H.). In de eerste helft van Juni werd een proefgraving uitgevoerd op een terreintje aan de Hagelingerweg in de nabijheid van de halte Driehuis-Westerveld. Dit terrein zou de plaats zijn waar het oude „Huis te Velzen” heeft gestaan. In de proefsleuf werd een stuk muurwerk aangetroffen van ongeveer 30 cm. lengte. In de sleuf viel tevens een mooi grachtprofiel op te merken. Een tweede proefsleuf leverde minder fraaie resultaten. De scherven wezen uit, dat we hier inderdaad met een middeleeuwse nederzetting te maken hadden. Archivalische gegevens, nu gecompleteerd met de resultaten van een proefgraving, laten geen twijfel meer over de juiste plaats van het oude huis te Velsen.

V. Stads onderzoek

Deventer (O.). De onderzoekingen van het vorige jaar werden afgerond en aangevuld.

Ijselstein. Reeds lang was de aandacht gericht op een terrein gelegen nabij de bebouwde kom van Ijselstein, de Nieuwstad geheten. Op dit terrein heeft namelijk een uitbreiding van de middeleeuwse stad gelegen, die in het laatst van de 15de eeuw volledig verwoest is. Aangezien de Gemeente de grond onteigent en volbouwt, was een proefgraving hier wel op zijn plaats. Op verschillende plaatsen werd een proefsleuf gegraven; funderingen bleken uitgedroogd en gebouwsporen vernietigd. De bebouwing schijnt trouwens zeer verspreid te zijn geweest. Het aardigste resultaat was een keienwegje, een „hoofdverkeersader” door het nieuwe stadsgebied.

VI. Noord-Oost Polder

Noordoostpolder. Het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied werd gedurende 1949 voortgezet in nauwe samenwerking met de Dienst van de Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken) en met de medewerking van de Dienst der Zuiderzeewerken. Het personeel werd uitgebreid met een hulpkracht ten behoeve van het geven

van toelichting in het Oudheidkundig Museum NOP.

Ongerekend enige verkenningen in de Wieringermeer, werden in de N.O. Polder 15.000 ha verkend. Er kwam, ter coördinatie van het onderzoek in de beide Zuiderzeepolders een gelijkwaardige beschrijving tot stand van de vondsten uit het gebied, welke zich bevinden in de musea te Hoorn en op Schokland.

Er werden neolithische vondsten bekend van de navolgende vindplaatsen: ten Westen van de Zuidpunt van Schokland (autochthoon), het Westelijk deel van de Voorst, een tweetal plaatsen op Wieringen en in de Wieringermeer. De vondstomstandigheden van de artefacten uit de Wieringermeer wijzen op secundair voorkomen.

Het uitzoeken en determineren van een aantal tot nu toe niet beschreven skeletdelen uit de Wieringermeer bracht naast een mammoetwervel, een onderkaak van de grijze walvis (*Eschrichtius gibbosus*) aan het licht. Het is de vierde maal, dat de aanwezigheid van dit zeezoogdier uit de bronstijd aan de hand van beenderresten wordt gesignaleerd (de achtste vondst in West-Europa).

De concentratie van de vondsten in Sectie H in de N.O. Polder breidde zich door de vondstenkartering uit (11de-13de eeuw). Ditzelfde geldt voor het gebied in Sectie C met de aansluitende kavels in Sectie G.

Bij Oud-Emmeloord troffen wij een wierdijk aan, opgebouwd uit zeegras (*Zostera maritima*) na de 17de eeuw. De gracht van de eerder opgegraven en onderzochte burcht van Kuinre werd uitgegraven en de plaats van de burcht van een landschappelijke aankleding voorzien. Kustafslag en landverlies bij Kuinre werden verder onderzocht en dit onderzoek kwam met enkele proefgravingen gereed.

Dertien scheepswrakken kwamen bij het draïneren te voorschijn. Zes wrakken konden na ampel onderzoek als van onvoldoende betekenis worden opgegeven. Op kavel R 1 werden 3 scheepjes (twee hiervan zijn vóór de 17de eeuw vergaan), volgens de kwadrantenmethode opgegraven. Voorts vond onderzoek plaats van een houten vrachtschip op de Westkust van Schokland, een klein scheepje op kavel E 87 (vergaan tijdens de Zu-III fase — XVII —) een zeer gehavend Middeleeuws schip op kavel Q 75 en scheepsfragmenten in de kavels E 39 en E 42 (resp. 17de-18de en

vóór de 17de eeuw). Een scheepswrak M 93 moet vergaan zijn in het laatst van de sloef-fase, vóór de 17de eeuw, en een scheepsrest M 40 is, voor zover in dit stadium is na te gaan, eveneens uit de 16de eeuw.

De Museumrichting werd verbeterd; de opstelling van de verzameling eveneens. Het aantal bezoekers tussen 1 Mei en 31 December bedroeg 17.200.

B. RIJKSINSTELLINGEN, DIE ALS MEDEWERKERS VAN DE RIJKSDIENST ONDERZOEKINGEN VERRICHTTEN

I. STICHTING VOOR BODEMKARTERING TE WAGENINGEN

Behalve dat een groot aantal nieuwe vindplaatsen is ontdekt, zijn enige oudere onderzoeken gepubliceerd en afgewerkt. Wat dit laatste betreft zij gewezen op de publicaties over de Bommelerwaard en over de Betuwe. Bovendien kon, na het bewerken van het vondstenmateriaal uit het Westland, hierover een korte publicatie het licht zien in Boor en Spade III. Tenslotte werd in hetzelfde deel van Boor en Spade een verhandeling over de techniek van het aardewerk gepubliceerd.

Tot de meest eclatante vondsten van 1949 behoort zeker die van een woonplaats uit de vroege Bronstijd, nabij Hekelingen op het eiland Putten. Scherven van aardewerk, vuurstenen artefacten en beenderen van wilde en gedomesticerde dieren werden daar door de karteerder P. Sonneveld gevonden.

In de polder Markenburg, ten O. van Geervliet, zijn drie Romeinse woonplaatsen gevonden. Deze sluiten aan bij die van Poortugaal en Hoogvliet.

Inheemse woonplaatsen uit de Romeinse tijd werden op verschillende plaatsen in Kennemerland-Noord bij Castricum gevonden. Zij hielpen daar bij de datering van twee duinwal-doorbraken.

Ook in het Geesterambacht ten N. van Alkmaar werd op enkele punten inheemse bewoning uit de eerste eeuwen na Chr. vastgesteld. Het onderzoek in het Land van Heusden en Altena is voorlopig afgesloten. Wellicht, dat bij nauwkeuriger bodemkundig onderzoek nog meer vindplaatsen voor de dag zullen komen. Op de Utrechtse rivierklei tussen Wijk bij Duurstede en Bunnik zijn weer verscheidene woonplaatsen geïnventariseerd. Enkele daarvan bleken naast inheemse en Romeinse scherven ook Merovingisch aardewerk op te leveren. Met een hernieuwd grondgebruik in

de Karolingische tijd moet echter toch wel rekening worden gehouden. Het komt ons voor, dat de autochthone bevolking is opgenomen in de groep van nieuwe occupanten.

In de Bommelerwaard beneden de Meidijk zijn bij de studentenkarteringen twee Romeinse woonplaatsen ontdekt.

De meeste tijd is dit jaar besteed aan het onderzoek in het Land van Maas en Waal, waar, dank zij de grote medewerking van de betreffende karteringsleider, zowel bodemkundig als oudheidkundig, interessante resultaten konden worden geboekt. Ook hier zijn een groot aantal woonplaatsen uit de Romeinse tijd gevonden. De Merovingische bewoning is daarentegen uitermate schaars, terwijl de latere middeleeuwse ontwikkeling volkomen vergelijkbaar is met die uit de andere rivierkleigebieden. Het mocht gelukken enkele voor-Romeinse vondsten te doen uit aeneolithicum en vroege Bronstijd.

II. RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

Nijmegen (Gld.). Opgravingen ten Westen van het Raadhuis aan de Burchtstraat brachten een deel van het reeds bekende laat-Romeinse grafveld tussen de Marienburg en de Burchtstraat aan het licht. Vooral in het Zuidelijk deel werden ook Frankische vondsten gedaan.

In 11 van de 30 skeletgraven werden bijgraven aangetroffen, o.a. uit aardewerk, glas en munten bestaande.

De skeletten lagen meest Oost-West met de schedel in het Oosten. Een enkele lag Noord-Zuid of minder regelmatig. In twee gevallen lagen de schedels in het Westen, overeenkomstig het Christelijk gebruik. In verband met de in October 1947 ten Oosten van het Raadhuis opgegraven reeks bijzettingen met dezelfde oriëntering heeft men hierin op beide plaatsen hoogstwaarschijnlijk te zien de lang gezochte Christelijke bijzettingen uit de 14de eeuw.

Rimburg (L.). Te Rimburg werden de in 1947 gevonden gebouwsporen verder blootgelegd. Het is mogelijk de Romeinse brug over de Worms, welke indertijd van Duitse zijde is bestudeerd, verder te onderzoeken.

Voerendaal (L.). Te Voerendaal werden de reeds in 1948 aangevangen opgravingen van de villa urbana voortgezet. Thans werd de rechtereule van het gebouw blootgelegd, waarbij zeer omvangrijke badvertrekken met hypocausta voor de dag kwamen.

Er doet zich hier een unieke gelegenheid voor een groot Romeins landgoed in zijn geheel te leren kennen.

C. ERKENDE LOCALE INSTELLINGEN

Van de Erkende Locale Instellingen werkten het Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, de Drentsch Praehistorische Vereeniging, de Gelderse Archaeologische Stichting, de Oudheidkamer De Hondsrug te Emmen, het Limburgs Geschieden Oudheidkundig Genootschap, en het Zeeuwsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen samen met de Rijksdienst door o.a. de opgravingen moreel en finantieel te steunen.

De Oudheidkamer Twenthe deed onder wetenschappelijke leiding van DR. C. C. W. J. HIJSZELER, Conservator aan het Rijksmuseum Twenthe, zelfstandig opgravingen, van welke onderzoekingen hier een kort verslag volgt.

OULDHEIDKAMER TWENTHE

Usselerveen (Ov.). In 1949 werd het in 1946 afgebroken onderzoek van het bekende microlithenvindplaats in het Usselerveen, gem. Enschede (Ov.) verder voortgezet. Er werden opnieuw verschillende werkplaatsen gevonden met talrijke voorwerpen. Deze ateliers lagen of besloten in de cultuurlaag, of zij waren kuilvormig. In de laatste werden de voorwerpen steeds in het meest westelijke deel daarvan gevonden. Buitengemeen fraai was tijdens dit onderzoek te zien, dat de cultuurlaag, die parallel loopt met het tegenwoordige maaiveld, uiteindelijk kwam te liggen op cryoturbaat-

III. BIOLOGISCH-ARCHAEOLOGISCH INSTITUUT DER RIJKS UNIVERSITEIT TE GRONINGEN

In samenwerking met de Rijksdienst werden door het B.A.I. te Groningen verschillende opgravingen verricht, o.a. die te Haule. Door het toenmalige samenvallen van de leiding van het B.A.I. en die van de Rijksdienst is het niet mogelijk nauwkeurig na te gaan, welke onderzoekingen door het Instituut zelfstandig verricht werden. In ieder geval had het B.A.I. een groot aandeel in de werkzaamheden van de Rijksdienst, hetgeen van veel belang geacht moet worden.

veen. Talrijke volledige veenmonsters zijn genomen, die nog in onderzoek zijn. Op enige afstand van de plaats, waar de ateliers waren gelegen, werd een fossiele beekbedding gevonden, die als het ware hing aan de cultuurlaag. Ook hieruit konden verschillende monsters genomen worden.

Geesteren (Ov.). Te Geesteren, Gem. Tubbergen (Ov.) kon een steentijdheuvel worden onderzocht. Hoewel tijdens het onderzoek bleek, dat het hoofdgraf door een oude schepershut was vernield, bleek deze tumulus toch interessant door het feit, dat uit het heuvellichaam scherven van verschillende neolithische bекers te voorschijn kwamen. Deze kunnen afkomstig zijn uit vlakgraven, die in de onmiddellijke nabijheid van de tumulus moeten hebben gelegen, of men zou te doen kunnen hebben met scherven uit een jonge-steentijd-nederzetting. Een nader onderzoek zal worden ingesteld. Besloten in het heuvellichaam vond men om de plek, waar het hoofdgraf had gelegen, de duidelijke sporen van een rondlopende greppel, waarin houtskooldeeltjes. Grondmonsters zijn genomen, die nog in onderzoek zijn.

PARTICULIERE OUDHEIDKUNDIGE VERENIGINGEN

De Vereniging van Terpenonderzoek verleende medewerking, o.m. in de vorm van subsidies voor opgravingen en voor publicaties.

D. VOORNAAMSTE PUBLICATIES

W. C. Braat, „Een klein kringgrepuurnenveld bij Stokkum”, *Oudb. Med. Rijksm. v. Oudb.* XXX, pag. 7-9

W. C. Braat, „Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd”, *ibidem*, pag. 23-46.

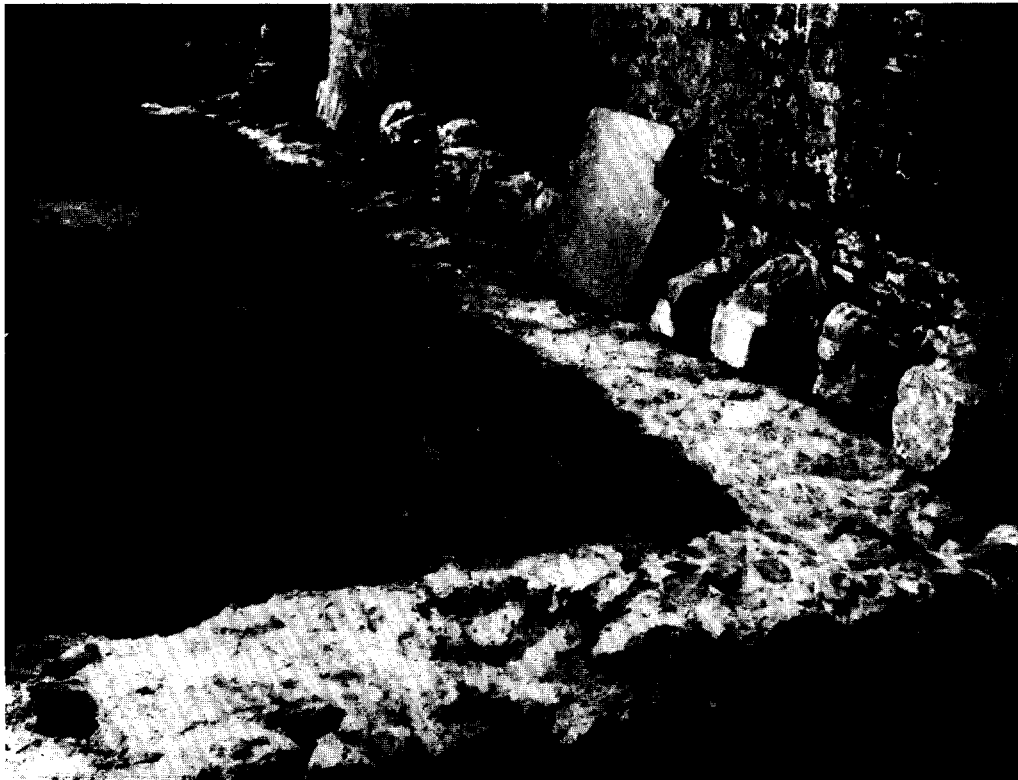
H. Brunsting, „Een opgraving van Reuvens en

Abb. 4. De Ned. Hervormde kerk te Ressen na de restauratie

Afb. 5. St. Odiliënberg. R.K. Kerk. Op elkaar geplaatste, Karolingische potten, zoals deze zich onder de rode mortelvloer van het koor bevonden. De bodem van de bovenste was in de vloermortel bevestigd. Zeer waarschijnlijk betreft het hier een poging om acoustische moeilijkheden op te lossen

Afb. 6. Kerkdriel, Ned. Herv. Kerk. Fundamenten van het rechtgesloten tufstenen koor. Tegen de muur twee altaarstenen van rode Bremer zandsteen en diverse fragmenten van beeldhouwwerk

- Leemans bij het fort Kraayenhoff te Nijmegen", *ibidem*, pag. 47-65.
- A. E. van Giffen, „Een vierperiodentumulus met primaire klokbekeerheuvel bij Schaaik", *Brabants Heem*, I (1949) pag. 71-74
- A. E. van Giffen, „Thermen en castella te Heerlen, een rapport en een werkhypothese", *l'Antiquité Classique*, t. XVII (1948) pag. 194-236
- A. E. van Giffen, „Inheemse en Romeinse terpen", 29ste-32ste *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek*
- W. Glasbergen, *De abdijkerk van Rijnsburg, Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* (1950) pag. 89-166
- P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de Ned. Herv. Kerk te Oosterbeek (Gld.)", *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6e serie, jrg. 2 (1949) pag. 33-84
- P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de door de oorlog verwoeste Limburgse kerken", *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, Dl. LXXXIV, (1949), pag. 197-280
- P. Glazema, „Vorm en oorsprong van de rechtsgesloten zaalkerk", *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, Dl. LXXX (1949), pag. 173-198
- P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de St. Janskerk te Utrecht in 1948", *Jaarboekje van „Oud Utrecht"* (1949), pag. 41-52
- H. Halbertsma, „Over de taak van de federatie van Friese musea en oudheidkamers", *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6de Serie, Jrg. 2 (1949), pag. 164-170
- G. D. van der Heide, „Verslag over de werkzaamheden van het Oudheidkundig Bodemonderzoek over Januari-Juli 1949", *Driemaandelijks Bericht betreffende de Zuiderzeewerken*, Jrg. XXX, No. 1 en 2; *ibidem* over Juli-December 1949, in afl. 3 en 4.
- G. D. van der Heide, „Geschiedenis van het nieuwe land", *Kamper Almanak*, Oct. 1950.
- G. D. van der Heide, „Scheepsopgravingen in de N.O. Polder", *Blauwe Wimpel*, Jrg. 4, No. 9.
- G. D. van der Heide, „Oudheidkundig Bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied" (NOP), I, II en III, *Flevo-contact*, Dec. 1948 en Jan-Febr. 1949.
- Modderman, P. J. R., „Enkele aantekeningen over de bewoningsgeschiedenis van het Westland", *Boor en Spade III* (1949), pag. 201-211
- P. J. R. Modderman, „Enkele aantekeningen over lucht fotografie en archaeologie", *Boor en Spade III* (1949), pag. 212-213
- P. J. R. Modderman, „Iets over de techniek van praehistorisch en middeleeuws aardewerk", *Boor en Spade III* (1949), pag. 214-230
- P. J. R. Modderman, „De bodemkartering, een nieuwe bron voor de oudheidkundige", *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, Dl. XLIX (1949), pag. 1-13
- P. J. R. Modderman, „Oude woongronden Overen Neder Betuwe", *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, N.R. XXX (1949), pag. 66-93
- P. J. R. Modderman, „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard boven de Meidijk", *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6de Serie, Jrg. 2 (1949), pag. 191-222
- J. G. N. Renaud, „Het middeleeuws kasteel te Heusden", *Brabants Jaarboek* 1949
- J. G. N. Renaud, „De onderzoekingen op het Gravenhof te Zutphen", *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6de Serie, Jrg. 3 (1950), pag. 15-33
- H. Tj. Waterbolk, „Palynologisch onderzoek bij de St. Willibrordus Kapel te Geisteren", *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, Dl. LXXXIV, pag. 242-246

II. WERKZAAMHEDEN VAN DE RIJKSCOMMISSIE EN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG TE 'S GRAVENHAGE

Bekend mag worden verondersteld, dat aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg is toevertrouwd de zorg voor de onroerende monumenten. Deze Commissie wordt in haar werkzaamheden bijgestaan door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Nu de oorlog enige jaren achter ons ligt, beginnen de resultaten van de

onvermoeide werkzaamheden, die zowel de leden van de Rijkscommissie als de ambtenaren van genoemde Dienst zich hebben getroost, aan den dag te treden. In de loop van het jaar 1949 werd de restauratie van een groot aantal monumenten, dat herstel nodig had of dat door oorlogsgeweld was beschadigd, voltooid. Onder deze monu-

menten bevinden zich kerken, openbare gebouwen en particuliere huizen. Hun herstel betekent een verrijking van het bezit aan culturele goederen, die ons door het voorgeslacht zijn nagelaten. Wanneer men thans de door oorlogsgeweld getroffen gebieden van ons land bereist, treft men veel monumenten aan, die reeds geheel of grotendeels zijn hersteld. Zo is b.v. de zwaar gehavende R.K. Kerk te Venray herrezen, zij het dan ook, dat de toren ontbreekt en te Wessem werd op de fundamenten van de oude R.K. Kerk de nieuwe weer opgetrokken. De resultaten van een oudheidkundig bodemonderzoek ter plaatse brachten zulke merkwaardige gegevens aan het licht, dat een zeer fraai plan kon worden opgemaakt, dat thans verwezenlijkt is. Hetzelfde was het geval te Oosterbeek, waar de Ned. Herv. Kerk ten dele werd hersteld met gebruikmaking van de gegevens, die bij een oudheidkundig bodemonderzoek werden aangetroffen. In Groningerland zijn de Ned. Herv. Kerken te Bierum, Holwierde en Termunten weer in gebruik genomen. In laatstgenoemde kerkgebouwen kwamen bij de restauratie belangwekkende muurschilderingen voor den dag, die aan de herstelde kerken een zeer bijzonder karakter verlenen.

Het zwaar gehavende Tiel beleefde het herstel van de gedeeltelijk verwoeste Ned. Herv.- of Cecilia-kapel; ook de Ned. Herv. Kerk te IJzendijke kwam gereed. Voorts werd van de hieronder vermelde door oorlogsgeweld beschadigde monumenten de restauratie voltooid:

de St. Anthoniekapel te Aayen (gem. Bergen, Lb.); de R.K. kerken te Castenraay, Herkenbosch (koor), Thorn en Venlo; de Ned. Herv. kerken te Biervliet, Chaam, Ellecom, Hoedekenskerke, Hoofdplaat, St. Kruis, Oosterland, Ressen, Roermond, Varsseveld en Yerseke; de toren te Etten; de Ned. Herv. pastorie en het Wijkgebouw te Aardenburg; de woonhuizen Graven 6 te Deventer, Nieuwe Ebbingestraat 2 te Groningen en Nieuwendijk 15 te Vlis-singen; de Hompesche Molen bij Stevensweert.

Daarnaast zijn aan een groot aantal tengevolge van de oorlogshandelingen beschadigde monumenten de herstelwerkzaamheden in volle gang.

Behalve deze monumenten, die alle oorlogschade hebben opgelopen, werd ook het herstel ter hand genomen of voortgezet van vele andere, die door ouderdomsgebreken in verval waren geraakt. Hiertoe behoort o.a. de fraaie dorpskerk te Vries, die zo mooi gelegen is temidden van het hoogopgaand hout. Van de Ronde Lutherse

kerk te Amsterdam werd het koperen dak geheel hersteld. Het huis Akerendam te Beverwijk vormt thans weer een sieraad van de gehele streek en een levendige herinnering aan de grote reeks van buitenplaatsen, die hier aan de duinvoet waren opgericht. Na lange jaren kon eindelijk het herstel voltooid worden van de N.H. of Grote kerk te Alkmaar, welker machtig silhouet reeds van verre de aandacht van de bezoeker tot zich trekt. De restauratie van het bekende raadhuis te Culemborg, het oude stadje aan de Lek, kwam gereed, en beantwoordt dank zij de moderne inrichting van de secretarie geheel en al aan de huidige eisen.

Eveneens kwam de restauratie gereed van de volgende monumenten:

de Waterpoort „Monnikendam” te Amersfoort; de Ned. Herv. kerken te Hazerswoude, Joure, Leeuwarden (het Oranjepoortje) en Schiedam; het dak van het Groot-Seminarie te Roermond; de Ned. Herv. Pastorie te Beek (Lb.); de torens te Dantumawoude, Eestrum, Hazerswoude, 's-Heer Hendrikskinderen, Loenen aan de Vecht, Monnikendam, Neede en Oosterwierum; het Raadhuisje te Groot; de toren van het Stadhuis en het zich daarin bevindende carillon te Veere; de aardwerken van de Hoge Bosse Fronten te Maastricht; de aardwerken van de Vestingliniën te Doesburg; de Waag te Doesburg; de Vishal te Middelburg; de Mallumse waterradmolen te Eibergen; de windkorenmolen te Sloten (Fr.); de „Stenen Poort” te Houten (Utr.); de Stadstimmerwerf te Leiden; de boerderij „Boekelo” te Bennekom; de bakkerij, genummerd 25 te Midden-Beemster; de woonhuizen Fnidsen 33 te Alkmaar, Dijkstraat 23 te Bolsward, Binnenluiendijk 3 te Hoorn, Kloksteeg 2 te Leiden, Haarlemmerstraat 172-174 te Leiden, Cattenhagestraat 11 te Naarden, Haven 231 te Nieuwpoort, St. Hubertusstraat 30 te Schimmert, Oude Koemarkt 2 te Sneek, Dorpsstraat 79-81 te Wormer en Waterstraat 26 te Zaltbommel.

Het behoeft geen betoog, dat aan de totstandkoming van deze restauraties veel arbeid voor de Rijksdienst verbonden is geweest. De gedachte aan het behoud van het verleden is gelukkig zo levend geworden, dat soms zowel de eigenaar als de particuliere architect enigszins geremd moesten worden in hun verlangen, het monument geheel in de oorspronkelijke staat te restaureren met veronachtzaming van al hetgeen in plan en bouw in

de loop der eeuwen werd gewijzigd. Steeds werd er op aangedrongen de historische ontwikkeling, die uit het gebouw spreekt, te respecteren.

De vermelde 70 bouwwerken, waarvan de restauratie gereed kwam, werden alle hersteld met steun van de Overheid. De juiste verdeling van de geldmiddelen, die het Rijk ter beschikking stonden, was een oorzaak van veel zorg en overleg. Niets is zo onplezierig, als het niet kunnen helpen waar de nood een ingrijpen verlangt. Het toegestane crediet maakte het echter niet mogelijk om overal hulp te verlenen, waar deze werd gevraagd. Al worden de werkprogramma's met nog zoveel zorg samengesteld en al wordt daarbij met vele factoren rekening gehouden, zo doet zich toch steeds weer het onaangename feit voor, dat door onverwachte prijsstijgingen van materiaal, verhoging van sociale lasten en andere onvoorziene omstandigheden de verleende crediten ontoereikend zijn en men derhalve genoodzaakt wordt om tijdens de werkzaamheden de ter beschikking gestelde geldmiddelen te verhogen.

Ontegenzeggelijk draagt het herstel en het behoud van de monumenten bij tot de waardering van de mens voor zijn geboortegrond, voor liefde tot zijn vaderland en tot de verspreiding van de betekenis van zijn land tot ver over de grenzen. Zij tonen het landseigene aan en geven tegelijkertijd weer, waarin een land zich van zijn buurlanden onderscheidt. Het bezit van een rijke monumentenschat betekent het behoud van in een volk levende tradities. Indien men deze factoren in aanmerking neemt, dan is het zonder meer duidelijk dat het verantwoord is, dat een aanzienlijk bedrag aan het behoud van onze monumenten wordt ten koste gelegd. De waarde van het herstel van een monument is niet in geld uit te drukken, immers zij ligt voor een groot gedeelte in de ideële waarde. De werkelijkheid is echter, dat het crediet dermate beperkt is, dat niet in alle noodzakelijke gevallen hulp kan worden verleend. Indien financiële hulpverlening niet mogelijk is, kan de eigenaar toch rekenen op deskundige adviezen, die het welslagen van zijn plannen kunnen bevorderen. In enkele gevallen diende echter het herstel te worden uitgesteld. Niet te voorkomen was, dat enige sloopvergunningen moesten worden verleend, omdat de verschillende waarde-bepalende factoren, die voor een herstel kunnen pleiten, slechts in geringe mate aanwezig waren.

Behalve de briefwisseling van de Rijksc commissie en de Rijksdienst met particulieren, werd in ruim 600 gevallen aan de Minister van Onder-

wijs, Kunsten en Wetenschappen een advies uitgebracht. Bijna al deze adviezen kwamen tot stand, nadat hetzij leden van de Commissie, hetzij ambtenaren van de Rijksdienst een onderzoek ter plaatse hadden ingesteld. Het regelmatig bezoeken van de monumenten bevordert in hoge mate het contact tussen de belanghebbenden en Monumentenzorg, hetgeen weer van grote betekenis is voor het welslagen van een aan te vangen of ondernomen werk. Monumentenzorg heeft daarom ook in de afgesloten periode voortdurend deze werkwijze bevorderd, en zij stelt het op prijs, dat zij met alle verenigingen, die op dit gebied werkzaam zijn, door nauwe banden is verbonden. Alle immers beogen hetzelfde doel en ijveren voor het behoud van onze Nederlandse monumenten. Contacten met buitenlandse zusterinstellingen worden ook regelmatig onderhouden, teneinde op de hoogte te blijven van de inzichten, die elders uit ervaring op het gebied van restauratie zijn verkregen.

Zo verrichtte in het afgelopen jaar Monumentenzorg een belangrijk werk, dat niet alleen bestond uit het herstel van vele gebouwen, maar dat ook zijn betekenis had door het verhinderen van plannen, die een ontsiering van het gebouw of van zijn omgeving tengevolge zouden kunnen hebben.

Volgens de huidige opvatting van Monumentenzorg in Nederland, bemoeit men zich namelijk niet alleen met het gebouw, dat als monument is aangemerkt, doch bekommert men zich eveneens om de betekenis van een stads- of dorpsbeeld. Verschillende adviezen werden dienaangaande aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en aan andere Overheidsinstanties uitgebracht, en hierdoor is men zich in den lande meer bewust geworden van de betekenis van het historische stads- of dorpsbeeld.

Bij deze maatregelen ondervindt Monumentenzorg meestal volle medewerking van de belanghebbenden, omdat er veelal op gelukkige wijze in brede lagen van het volk een verlangen naar het behoud van monumenten aan den dag treedt. Dit geeft aan Monumentenzorg een steun, die niet mag worden onderschat. Niet alleen in de tijdschriften, die door de verschillende verenigingen op dit gebied worden uitgegeven, maar ook door de talrijke artikelen in de dagbladen, die steeds op de historie en de betekenis van oude gebouwen wijzen, wordt belangstelling voor monumentenzorg gewekt. Ook de radio en de film vestigen de aandacht op onze Nederlandse

monumentenschat. Dit jaar zijn besprekingen gevoerd over het doen verschijnen van filmstroken voor de Nederlandse schooljeugd, waarop series van de belangrijkste monumenten zullen worden afgebeeld.

In het afgelopen jaar heeft de landelijke organisatie voor de Monumentenzorg grotendeels haar beslag gekregen. In ieder der provinciale hoofdsteden, alsmede in de stad Amsterdam, is een provinciaal Inspecteur voor de Kunstbescherming benoemd; de aanwijzing van 34 Districtshoofden voor de Kunstbescherming kan binnenkort worden tegemoetgezien. Voor een omschrijving van hun taak moge worden verwezen naar het overzicht van de werkzaamheden van de Rijkscommissie voor de Bescherming van monumenten tegen Oorlogsgevaaren.

Tijdens de oorlogsjaren werd vanzelfsprekend zeer veel aandacht besteed aan de bescherming van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Dank zij de verschillende maatregelen is veel gespaard gebleven. Deze taak is ook na de oorlog voortgezet, doch zij kreeg toen een ander karakter. Tal van monumenten werden van een speciale brandbeveiligingsinstallatie voorzien, opdat het monument zou worden gespaard, indien brand zou uitbreken. Deze maatregelen, waaraan zeer hoge kosten zijn verbonden, vonden ook bij de overheidsinstanties een goed onthaal, omdat het verantwoord is bij belangrijke monumenten bijzondere voorzorgsmaatregelen te nemen. In tegenstelling tot vorige jaren, toen de kerk te Minnertsga en de spits van de toren van de St. Walburgskerk te Zutphen in vlammen opgingen, is de Nederlandse monumentenschat in het afgelopen jaar gelukkig niet al te zwaar door rampen getroffen. Iedere ramp echter betekent echter een verlies. Ongetwijfeld zal het door een ieder worden betreurd, dat de spits van de toren van de Ned. Herv. Kerk te Groede (Z.) tengevolge van blikseminslag door het vuur werd vernield. Ook de Ned. Herv. Kerk te Middelharnis werd door brand geteisterd. Temeer zijn zulke verliezen te betreuren, omdat men de vraag

kan stellen, of ons land over voldoende krachten beschikt, die in staat zijn een getroffen gebouw door een eigentijds bouwwerk te vervangen of een nieuwe torenspits te ontwerpen. Dit vraagstuk houdt in de kringen van Monumentenzorg veler gedachten bezig, omdat het hier niet alleen het herstel betreft van door brand getroffen gebouwen, maar ook van monumenten, die oorlogschade hebben opgelopen. Het is voor Monumentenzorg een gelukkig verschijnsel, dat vele eigenaren of belangstellenden naar een herstel in oude toestand verlangen, omdat hieruit duidelijk blijkt, hoe diep het begrip monumentenzorg in de gemeenschap verankerd ligt. Anderzijds gaan er stemmen op, die zich afvragen, of in zulke gevallen wel in oude vormen mag worden hersteld. Zo staan bij het herstel van monumenten soms twee meningen tegenover elkaar, waarbij de ene op het standpunt staat, dat herstel moet worden nagestreefd in de oude vorm, omdat het moderne hen niet bevredigt, terwijl de andere groep naar voren brengt, dat de moderne architectuur sterk genoeg is, om bij een herstel van het monument de hedendaagse bouwwijze te doen spreken, zoals dat vroeger ook het geval was.

Dit vraagstuk kwam eveneens ter sprake bij het herstel van een van de belangrijkste monumenten n.l. de St. Laurenskerk te Rotterdam. Enerzijds wordt het standpunt naar voren gebracht, dat Rotterdam geen Rotterdam meer zou zijn, zonder de St. Laurenskerk in haar oude vertrouwde vorm; anderzijds hoort men de opvatting, dat het oorlogsgeweld de kerk zodanig heeft geteisterd, dat hier niet meer van een restauratie kan worden gesproken. Zij, die de laatste opvatting zijn toegedaan, zouden derhalve in een nieuw te bouwen St. Laurenskerk de betekenis en de waarde van deze tijd verankerd willen zien. Met deze problemen hield Monumentenzorg zich in het afgelopen jaar bezig. Dit zal ook in de toekomst een niet gering deel van haar taak blijken te zijn om oud en nieuw met elkaar te verbinden, zoals het ene geslacht uit het voorgaande opbloeit.

III. WERKZAAMHEDEN VAN DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MUSEA

Tal van principiële en praktische kwesties op museaal en aanverwant gebied vormden het onderwerp van uitvoerige besprekingen van de Rijkscommissie voor de Musea met verschillende instanties in den lande. Zo werd het actuele probleem „Jeugd en Musea” verscheidene malen in

den brede besproken. Voorts werd de kwestie van het tentoonstellen van Nederlandse kunstschaten in het buitenland herhaaldelijk te berde gebracht. De Commissie kwam tot de conclusie, dat uitlenen naar het buitenland in het algemeen niet wenselijk is, al kunnen uitzonderingen worden

gemaakt in gevallen van tentoonstellingen van groot wetenschappelijk belang. Elk geval dient daarom afzonderlijk te worden overwogen.

De samenwerking tussen de verschillende musea, waarover in de Kamer vragen waren gesteld, achtte de Commissie thans alleszins bevredigend.

Inzake de herhaaldelijk zich voordoende kwestie, of bij de restauratie van gebouwen daartoe behoord hebbende objecten, welke zich thans in musea mochten bevinden, dienen te worden teruggegeven, komt de Commissie na ampele bespreking tot de conclusie, dat elk geval afzonderlijk moet worden bekeken. Tot eenzelfde besluit kwam de Commissie ten aanzien van het geven van concerten in musea.

's Rijks verzamelingen vormden vele malen het onderwerp van bespreking. De weinig bevredigende toestand te Nijmegen, waar het Rijksmuseum Kam en het Gemeentemuseum hetzelfde verzamelgebied hebben, heeft de Commissie reeds in het vorige jaar aanleiding gegeven tot besprekingen met het Gemeentebestuur.

De Commissie heeft zich reeds herhaaldelijk rekenschap gegeven van de moeilijkheden, die een behoorlijke huisvesting van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage in de weg staan. Zij neemt kennis van de voorlopige oplossing, maar wijst er op, dat deze nog volstrekt niet haar voornaamste wens vervult n.l. die van een behoorlijke bewaring en expositie van de kostbare verzameling.

Zij richtte een schrijven aan de Minister omtrent de wenselijkheid tot afbouw van het Museum Kröller-Müller te Otterlo.

De ingewikkelde kwestie van het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen werd uitvoerig behandeld; een bespreking hierover met de Minister werd zeer wenselijk geoordeeld.

Bij de Minister werd met nadruk op de wenselijkheid gewezen niet aan de aandrang gevolg te geven de aankoopbudgetten der musea aanzienlijk te verlagen of zelfs op te heffen.

De Commissie heeft ook dit jaar grote belangstelling getoond voor de oprichting van een Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen. Het Koninklijk Besluit daaromtrent heeft zij met instemming begroet. Zorgvuldig heeft zij zich op de hoogte gehouden van de besprekingen omtrent de bestemming der gerecupereerde kunstwerken; aanleiding tot directe bemoeiingen heeft zij vooralsnog niet gevonden.

Ook de niet aan het Rijk behorende musea en

kunstbezittingen hadden de volle aandacht van de Commissie.

Zo sprak de Commissie zich ten stelligste uit tegen splitsing van het Aartsbisschoppelijk en het Gemeentelijk Museum te Utrecht, die immers elkaar op zo voortreffelijke wijze aanvullen. Van de museumtoestand te Amsterdam liet de Commissie zich herhaaldelijk op de hoogte stellen.

Uitvoerig werden plannen besproken die gemaakt zijn om het aan de Gemeente Groningen toebehorende klooster te Ter Apel als museum in te richten.

De Minister werd in overweging gegeven naast de gebruikelijke subsidies aan verschillende niet aan het Rijk in eigendom behorende musea, hetzij voor het doen vervaardigen van vitrines, hetzij voor restauratie of inventarisatie van museumvoorwerpen, Rijksbijdragen te verlenen.

Verscheidene malen diende de Commissie van advies omtrent aan particuliere verzamelaars te verlenen vrijdom van personele belasting.

De Commissie mag aan het hiervoorgaande overzicht van hare werkzaamheden enige bedenkingen en wensen toevoegen, welke zij in de bijzondere aandacht aanbeveelt, omdat zij uiting geven aan hare algemene bezorgdheid voor het museumwezen en het openbaar kunstbezit.

De toenemende uitzending van kunstwerken naar het buitenland, buiten of tegen het advies van de Commissie, vervult haar met grote bezorgdheid.

De deskundigen weten, dat dit niet anders kan geschieden dan met gevaar en vaak met beschadiging of achteruitgang in conservatietoestand van de kunstwerken. In verschillende gevallen hangt dit samen met het tot stand brengen van belangrijke tentoonstellingen of deelneming aan deze met behulp van buitenlands kunstbezit, demonstraties van cultureel belang, welke wij ongaarne zouden missen, ook omdat zij de belangstelling voor onze eigen musea ondersteunen.

Een bezwaar van buitenlandse tentoonstellingen komt daarbij: de conservatoren, die al hun tijd behoeven om hun zorg aan de musea te geven om deze wederom in te richten en goed te doen functionneren, werden soms maanden uit hun werk gehouden teneinde de kunstwerken te begeleiden en te waken tegen onoordeelkundige expositie, later expeditie enz.

De Commissie sloeg met belangstelling en niet zonder bezorgdheid de plannen gade voor de gerecupereerde kunstwerken; zij hoopt, dat die niet te kort zullen doen aan de reeds tot stand

gekomen toewijzigingen, welke voor de ontwikkeling van de musea, vooral die in de provincie, van bijzondere betekenis zijn. Er is nog een misstand, waarover de Commissie zich bezorgd maakt; dat is de achterstand in het geregeld functionneren van de musea.

De wederinrichting van het Rijksmuseum te Amsterdam ondervond allerlei moeilijkheden en kwam in het verslagjaar weinig verder; de voltooiing van het museum op de Hoge Veluwe bleef nog steeds achterwege; de besteding van het Legaat Vom Rath en de ontwikkeling van het museumwezen in Amsterdam bleef onbeslist.

Ook bij niet-Rijksmusea gaat de ontwikkeling te langzaam. Het Amsterdamse Stedelijk Museum wordt uit plaatsgebrek nog steeds grotendeels gebruikt als tentoonstellingsgebouw. Het Haagse Gemeentemuseum functionneert nog niet nor-

maal, dat te Arnhem is nog niet weer in gebruik; een noodzakelijke reorganisatie in Groningen en in Maastricht laat op zich wachten.

Dit alles is in hoge mate schadelijk voor Nederland als toeristenland. Daartegenover staat, dat de belangstelling van het Nederlandse publiek niet afneemt en dat de maatregelen ten behoeve van de jeugd zich uitbreiden, al is ook daarbij nog groter activiteit gewenst.

De Commissie sluit haar ogen niet voor de moeilijke financiële toestand, maar gelet op het buitengewoon lage percentage, dat de culturele uitgave in 's lands budget uitmaakt — waarbij een vergelijking met het buitenland beschemend uitvalt — meent zij, dat het ongetwijfeld verantwoord is op ruimer middelen voor de musea en hun werk aan te dringen.

IV. WERKZAAMHEDEN VAN DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MONUMENTEN-BESCHRIJVING EN VAN DE GELIJKNAMIGE AFDELING VAN DE RIJKSDIENST

Het juiste begrip en de grote waardering voor de Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst is voor een niet gering gedeelte te danken aan de wetenschappelijke beschrijving van deze monumenten. Het ligt daarom voor de hand, dat de Commissie er ook in het afgelopen jaar steeds voor heeft geijverd, dat de uitgave van de onder haar auspiciën verschijnende delen van de *Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* zoveel mogelijk zou worden bespoedigd. De ambtenaren, die bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn belast met de voorbereiding van deze uitgaven, hebben de hun opgedragen taak op zodanige wijze vervuld, dat binnen niet al te lange tijd enkele nieuwe delen zullen kunnen verschijnen. Zo wordt gewerkt aan de uitgave van de beschrijving van de monumenten in de Gelderse achterhoek, van die in Waterland, de Zaanstreek, de Beemster en het Schermereiland, West-Friesland, die van Maastricht, Zuid-Limburg, Amsterdam, en Utrecht. Bovendien is in voorbereiding de uitgave van de provinciën Zeeland-Noord-Brabant-Limburg van het *Kunstreisboek*, waarvan het deeltje *Gelderland-Overijsel-Utrecht* onlangs gereed kwam. Voor al deze publicaties werden door de Rijksdienst de opmetingstekeningen en de foto's vervaardigd. Hierdoor zal naar het zich laat aanzien binnenkort van de beschrijving van de Nederlandse monumenten wederom een gedeelte zijn voltooid. Ter

bevordering van de taak van de wetenschappelijke beschrijving alsmede in het belang van de juiste verzorging van de monumenten, beschikt de Rijksdienst voor de Monumentenzorg over een bibliotheek, die zoveel mogelijk boekwerken bevat betreffende de Nederlandse monumenten. Daarnaast wordt er naar gestreefd om over de randgebieden van ons land zo goed mogelijk gedocumenteerd te zijn. Voorts bezit de bibliotheek een grote groep van boekwerken, die op de kunstgeschiedenis in het algemeen betrekking hebben.

Andere onontbeerlijke hulpmiddelen zijn de foto's en de bouwkundige tekeningen. Ook hiervan bezit de Rijksdienst voor de Monumentenzorg waardevolle verzamelingen. Om de restauraties wetenschappelijk verantwoord te doen plaats vinden, wordt niet alleen rekening gehouden met de resultaten van het Oudheidkundig Bodemonderzoek, maar wordt ook te rade gegaan bij de ambtenaren die zich met de beschrijving bezig houden. Dit laatste heeft niet alleen het voordeel dat deze daardoor met allerlei kunsthistorische vraagstukken in aanraking komen, maar ook, dat zij zich kunnen verdiepen in technische vraagstukken, waarvan de kennis voor het werk, waar zij zich mee bezig houden, van grote betekenis is. Zo was men in het afgelopen jaar op verschillende plaatsen van ons land bezig met het samenstellen van rapporten over de door oorlogsgeweld getroffen monumenten.

V. WERKZAAMHEDEN VAN DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE BESCHERMING VAN MONUMENTEN TEGEN OORLOGSGEVAAR EN VAN DE GELIJKNAMIGE AFDELING VAN DE RIJKSDIENST

Door de Commissie worden de werkzaamheden voortgezet, die door de Rijksinspectie Kunstbescherming in de oorlogsjaren waren begonnen. De ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die met deze taak zijn belast, hebben in het afgelopen jaar er voor zorg gedragen, dat de instandhouding verzekerd bleef van de tijdens de oorlogsjaren met Rijksgeld en gebouwd bergplaatsen en van de brandblusinstallaties, die in die jaren bij de belangrijkste monumenten waren aangelegd. Verschillende daarvan werden verbeterd. Bij andere monumenten werden nieuwe brandblusinstallaties aangebracht, zodat daardoor de gevaren voor het monument konden worden vermindert.

Deze ambtenaren staan in voortdurend contact met de Rijksbrandweer, waarmede maatregelen werden besproken ten einde in talrijke gemeenten tot een doelmatige bescherming van de monumenten te komen, waarvan de beveiliging aan hun zorg is toevertrouwd.

In het afgelopen jaar kwam ook de regeling tot stand van een landelijke organisatie voor de monumentenzorg, bestaande uit (a) Provinciale Inspecteurs Kunstbescherming in de provinciale hoofdsteden, zomede één voor de gemeente Amsterdam, en (b) Districtshoofden Kunstbescherming, waartoe ons land in 34 districten werd verdeeld.

Terwijl de taak voor de Provinciale Inspecteurs meer op het gebied van de roerende monumenten ligt, is de zorg voor de onroerende monumenten

aan de Districtshoofden Kunstbescherming toevertrouwd. Hun instructie werd door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bij beschikking van 30 Juni 1949 vastgesteld en in de Staatscourant gepubliceerd. Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen de taak, die deze functionarissen in vreedstijd hebben en in oorlogstijd zullen moeten verrichten, waarbij er zoveel mogelijk voor zorg gedragen is, dat beide taken op elkander aansluiten. Het kan slechts de taak van Monumentenzorg zijn, om in samenwerking met anderen het welzijn van het Nederlandse monumentenbezit te bevorderen. Hoe kan men beter deze samenwerking bevorderen, dan door deskundige belangstellenden in het werk van Monumentenzorg nauwer aan het werk te binden? Aangezien in ieder gewest deskundigen woonachtig zijn, die met belangstelling en genegenheid het werk voor het behoud van de monumentenschat gade slaan teneinde daarbij ook het streekeigene te kunnen behouden, mag Monumentenzorg thans zowel in vredes- als in oorlogstijd beschikken over de belangeloze medewerking van een aantal personen in iedere provincie, die door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zijn aangesteld.

Voor de evacuatie van roerende monumenten in geval van oorlog werd een handleiding samengesteld, die aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ter goedkeuring werd aangeboden.

TWEDE MUSEUMDAG VAN 1950

Op Zaterdag 21 October in Museum Boymans te Rotterdam.

- 10.30 Opening door de voorzitter.
- 10.45 Voorstel tot aanvulling van het reglement (op grond van de gehouden enquête inzake de oprichting van een groep „rijkspersoneel”).
- 11.15 Voordracht van de Heer H. F. E. Visser over etiketten.
- 12.15—13.45 Pauze en gelegenheid tot deelneming aan een koffiemaaltijd in het museum ad f 1.95 p.p.
Men geve zich hiertoe per briefkaart op aan de administratie van Museum Boymans.
- 13.45—14.30 Lezing van George Henri Rivière, directeur-generaal associé de l'Icom, te Parijs, over thematische uitstallingen.
- 14.30—15.00 Causerie van Mr. J. K. van der Haagen over zijn werk als hoofd der afdeling Musea en Oudheidkunde van de UNESCO.
- 15.00—16.00 Rondleiding door de directie van Museum Boymans.

Leden van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond zijn welkom.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

— *Museum van de Arbeid*
Tentoonstelling „Gemeente-waterleidingen
van Amsterdam” -1 Nov.

— *Stedelijk Museum*
Internationale tentoonstelling van penning-
kunst ter gelegenheid van het 25j. bestaan
der „Vereniging voor Penningkunst” -9 Oct.

Tentoonstelling 19 schilders uit Haiti
-24 Sept.

— *Museum de Waag*
Tentoonstelling „Vroedmeester, pillendraaier
en liefhebber der natuur” -30 Sept.

ARNHEM

— *Nederlands Openluchtmuseum*
Tentoonstelling nationale klederdrachten in
bruikleen gegeven door H.K.H. Prinses
Wilhelmina -1 Nov.

DELFT

— *Prinsenhof*
Tentoonstelling „Antiek Tin” -30 Sept.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*
Tentoonstelling Rodin, Maillol, Despiau,
Bourdelle -24 Sept.

Tentoonstelling „Het Nederlandse Boek”
van 1300-1800” -24 Sept.

— *Kunstbandel Nieuwenhuizen Segaar*
Werken van Bonnet, Herbin, Leger, Metzinger,
Severine, Van der Leek en Mondriaan
-1 Oct.

UTRECHT

— *Centraal Museum*
Tentoonstelling „Mens en dier in de primi-
tieve kunst van twee oceanen” -1 Oct.

*Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de
eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor
roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Graven-
hage.*

HERDRUK „DE NEDERLANDSE MUSEA”

Onlangs is door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan ondergetekende opdracht gegeven een herziene druk van het boekwerkje „De Nederlandse Musea” te doen verschijnen.

Nu binnenkort een begin zal worden gemaakt met de voorbereidingen hiertoe, kwam het gewenst voor eerst onderstaande punten onder de aandacht te brengen van allen, die bij deze nieuwe uitgave geïnteresseerd zullen zijn.

A. In hoeverre bleek de eerste druk van 1938 te voldoen?

B. Welke wensen en eventuele bezwaren in het algemeen zoudt U ten aanzien van de herdruk naar voren willen brengen?

C. Wat is in het bijzonder Uw mening over de Index I, II, III en IV achter in de uitgave van 1938 afgedrukt; acht U het gewenst een dergelijke indeling wederom op te nemen?

Suggesties omtrent bovenstaande worden gaarne zo spoedig mogelijk tegemoet gezien aan het Bureau van ondergetekende, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

De Rijksinspecteur voor roerende monumenten,

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschiijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen : Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Pieterskerkhof 13, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

SEPTEMBER-OCTOBER 1950

MEDEDELINGEN RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bolsward. De restauratie van het trapgeveltje van het uit de XVIIde eeuw daterend pand Appelmarkt 13 is in voorbereiding.

Leiding: Rijksbureau voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

OVERIJSEL

Blokszijl. De restauratie van de percelen Kerkstraat 231 en 232 is in uitvoering.

Architecten: J. H. de Herder en H. Mastenbroek te Zwolle.

Rijsen. De restauratie van de XVIIde eeuwse puntgevel van het pand Wierdensestraat 25 is in voorbereiding.

Architect: J. Jans te Almelo.

Wespepe. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is in uitvoering.

Architect: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

GELDERLAND

Beusichem. De toren der Ned. Herv. Kerk zal spoedig gerestaureerd worden.

Architect: K. L. Symons te Amsterdam.

Bwen. Met de restauratie van de toreningang der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt.

Architect: Ir. A. Boeken te Amsterdam.

Elbmg. Met de restauratie van het perceel Ellenstraat 27 is een aanvang gemaakt.

Architect: S. Postema te Elburg.

Laag-Keppel. De noodzakelijkste werkzaamheden, om het door de huiszwam aangetaste Kasteel Keppel te redden, zijn in voorbereiding.

Architect: N. de Wolf te Doesburg.

Zalt-Bommel. Vier aan de Gemeente in eigendom toebehorende pompen, gelegen

in de Gamersestraat, tegenover pand no 67

in de Boschstraat, hoek Nieuwstraat

in de Koningsstraat, bij de Vismarkt en

in de Tolstraat, naast het Gemeentehuis,

zullen onder leiding van de Gemeente-architect gerestaureerd worden.

Zoelmond. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk en toren is in voorbereiding.

Architect: K. L. Symons te Amsterdam.

UTRECHT

Polsbroek. Met de restauratie van de aardige boerderij Nr 41 is een aanvang gemaakt.

Architect: Y. Kok te Amsterdam.

Werkhoven. Aan de spits van de toren van de Ned. Herv. Kerk zullen enige restauratiewerkzaamheden, o.a. leidekkerswerkzaamheden, worden verricht onder leiding van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Schalkwijk. Enkele herstelwerkzaamheden aan de toren van de Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding.

Architect: W. Stooker te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het 17de eeuwse pand, Bloemgracht 154, met zijn typische hoge onderpui, afgedekt door een klokgevel met eenvoudige aanzetkrullen, zal gerestaureerd worden.

Architect: Chr. Nielsen te Amsterdam.

Haarlem. Het XVIIde eeuwse orgel van de Waalse Kerk, (Begijnhofskerk), zal onder leiding van A. Bouman te Amsterdam hersteld worden.

Muiden. De 17de eeuwse topgevel van het perceel Heerengracht 57 zal gerestaureerd worden.

Architectenbureau: Raadsheer en Baart te Weesp.

ZUID-HOLLAND

Geervliet. De stenen schandpaal met wapen, welke uit het einde van de XVIIde eeuw dateert en sinds mensenheugenis dienst doet als hekpaal, zal gerestaureerd worden.

Leiden. De XVIIde eeuwse gevel van het pand Hoogewoerd 138 is gerestaureerd.

Architecten: Ir. H. A. van Oerle en J. J. Schrama te Leiden.

Ouderkerk aan de Amstel. Aan de XVIIIde eeuwse schilderijen in „Huize Oostermeer” zullen herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd door A. Zeegers te Amsterdam.

Overschie. Met de restauratie van het XVIIde eeuwse brugwachtershuisje is een aanvang gemaakt.

Leiding: Dienst Gemeentewerken van Rotterdam.

NOORD-BRABANT

's-Grevelduin-Capelle. Met de restauratie van deze door oorlogsgeweld beschadigde Ned. Herv. Kerk zal worden begonnen.

Architecten: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage en Ir. J. de Wilde te Breda.

Hoge-Zwaluwe. Met de restauratie van de XVIIde eeuwse Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt.

Architecten: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage en Ir. J. de Wilde te Breda.

LIMBURG

Baarlo. De meest noodzakelijke voorzieningen aan de kasteeltoren en de poorttoren van het kasteel d'Erp zijn in voorbereiding.

Leiding: P. v. d. Soest te Baarlo en Ir. J. Kaiser te Venlo.

Maastricht. De voornaamste voorzieningen aan de uit het jaar 1732 daterende Waalse Kerk zullen getroffen worden.

Leiding: Rijksbureau voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Mechelen. Met de restauratie van 't Höfke (perceel Nr 177), een karakteristieke oud-Limburgse boerenwoning, is een aanvang gemaakt. Architect: W. J. Nieveldstein te Spekholzerheide.

MEDEDELINGEN

'S RIJKS VERZAMELINGEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN 1948

Verschenen is deel 70, jaar 1948, der „Verslagen 's-Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst” dat wederom verlicht is met vele afbeeldingen van belangrijke aanwinsten. Vanwege de besprekingen der aanwinsten zijn deze publicaties voor velen altijd interessant geweest, doch wij vestigen niet om deze reden de aandacht op het laatstverschenen deel; wij constateren zelfs dat de nieuwe aanwinsten hier en daar geenszins de hoofdaandacht hebben. In het verslag van het Mauritshuis bijvoorbeeld wordt een aantal in bruikleen ontvangen schilderijen vermeld, dat door de directie werd gekozen uit de kunstwerken, die door de Recuperatie uit Duitsland en Oostenrijk in ons land teruggevoerd zijn. Hierbij wordt de nadruk gelegd op het feit, dat deze keuze haar rechtvaardiging moet vinden in het streven, de kwaliteit van de collectie op te voeren,

doch een nadere bespreking van de schilderijen treft men niet aan.

De vakman wordt in dit verslag evenwel getroffen door een uiteenzetting omtrent het museumbeleid en de stelling „een museum zal en mag nooit een volledig statische collectie herbergen”.

Ook de andere verslagen spreken met nadruk over beheerskwesties. Enkele volzinnen gelicht uit het verslag van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, mogen hier wellicht een der belangrijkste aspecten duidelijk maken. „In tegenstelling tot vele Amerikaanse musea is de bedrijfsorganisatie van de Nederlandse musea gewoonlijk slecht verzorgd. Het gevaar dreigt dat een Nederlands museum, indien het wil voldoen aan de eisen, die thans aan een museum gesteld worden, in vrij korte tijd gedesorganiseerd zal worden of zijn

essentiële taak als centrum van cultuurstudie zal moeten verwaarlozen... Dit kan voorkomen worden indien door de aanstelling van speciale krachten op technisch-organisatorisch gebied een evenwichtige formatie van staf en personeel mogelijk wordt".

Wij noemen verder nog als voorbeeld het verslag van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, dat voor een groot gedeelte is gewijd aan een „reorganisatie van het bedrijf" en daarbij spreekt van een „gecentraliseerde afdeling Documentatie" en een ordening van het archief „volgens de Universele Decimale Classificatie", uitdrukkin-

gen, die bij verschillende collega's van musea voor kunst en geschiedenis steeds openlijke betuigingen van afschuw hebben gewekt.

Waar in Nederland nog geen opleiding van reeds wetenschappelijk gevormde specialisten in algemeen museumbeheer bestaat en het niet zelden voorkomt, dat personen met de leiding van een museum worden belast, die aan de museumarbeid nog volkomen vreemd zijn, moge de lezing van deze verslagen warm worden aanbevolen aan allen, die met museumbeheer iets te maken hebben. Men kan er op zijn minst uit leren, wat de problemen zijn die zo al kunnen voorkomen.

THE FULBRIGHT ART ACT

Aan het Juni-nummer van „The Museum News" Vol. 27 wordt het onderstaande ontleend.

Niet alleen om wille van de ideeën van uitwisseling op museumgebied, waarbij het Department of State in de V.S. van Amerika een centrale positie blijkt in te nemen, is dit artikel van George V. Allen van zeer veel waarde voor de Nederlandse museumdeskundigen, van even groot belang toch zijn de mededelingen hierin gedaan over de Fulbright Art Act, waarbij ook Nederland is aangesloten. Juist in verband met het feit, dat dit in ons land nog niet algemeen bekend is, dient gewezen te worden op de perspectieven, die dit lidmaatschap opent. Immers onder invloed van de Fulbright Art Act zal het internationale contact, dat reeds op zo grote schaal door het Department of State werd gelegd op het gebied van het museumwezen, zoals met betrekking tot inrichting, boeken, tijdschriften e.d. nog belangrijke uitbreiding ondergaan. Voor Amerikanen verbonden aan een museum bestaat nl. de mogelijkheid om indien zij om studieredenen museale instellingen in het buitenland willen bezoeken, onder bepaalde voorwaarden gesteld door de Presidents Board of Foreign Scholarship, een bijdrage in de reiskosten te ontvangen. Genoemde Board maakt uit, wie hiervoor in aanmerking komen; tevens wordt nagegaan of de bedoelde instelling aan bepaalde normen voldoet.

In ieder „Fulbright land" is gevestigd de United States Educational Foundation (of Commission), die een plaatselijk programma vaststelt — de uiteindelijke goedkeuring berust bij het Department — en iedere aanvraag voor uitwisseling in het licht van de plaatselijke behoeften en middelen beschouwt. Tot besluit van dit korte bericht volge hier een opsomming van de landen bij de Fulbright Act aangesloten: China, Burma, Philippijnen, Griekenland, Nieuw-Zeeland, Engeland, Frankrijk, België, Luxemburg, Italië en Nederland.

BEKNOPTE OPLEIDINGEN VOOR HET BEHEER VAN ARCHIEVEN EN BIBLIOTHEKEN

In vele musea, en vooral in de oudere, wordt het op den duur een probleem, hoe men de weg moet vinden tot de vele gegevens die liggen opgetast in de correspondentie en in de rapporten en notities, welke voor en na bij de bewerking der verzamelingen zijn gemaakt. Ook het juiste beheer van de boekerij kan zorgen baren. Immers, men kan bijna nooit overgaan tot de aanstelling van speciaal geschoold archief- en bibliotheek-personeel. Ook gaat het veel te ver om degene, die met het archief- of het bibliotheekbeheer in een museum wordt belast, achteraf de vakopleiding van een archivaris of een bibliothecaris te laten volgen.

Wat vele musea nodig hebben, zijn korte praktische cursussen. Ook allerlei andere instellingen hebben deze behoefte gevoeld en tenslotte zijn de gewenste cursussen georganiseerd door een gemeenschappelijke Opleidingscommissie van het Ned. Instituut voor Documentatie en Registratuur en de Nel. Vereniging van Bibliothecarissen. Er is een mondelinge cursus in de vorming van archieven en wat daarmee samenhangt en er zijn schriftelijke cursussen in het classeren van boeken, correspondentie e.d.m. en in het alfabetiseren en titelbeschrijven.

Volledige inlichtingen verstrekt de secretaris van de genoemde commissie, Ir. M. Verhoef, Willem Witsplein 6, Den Haag, bij wie ook de aanmelding kan geschieden.

MUSEUMCURSUS

Het ligt in de bedoeling bij voldoende deelname een cursus te organiseren, gewijd aan het museumwezen. Deze cursus zal beginnen in de eerste helft van Januari 1951 en staat onder auspiciën van de Vereniging van Directeuren van Nederlandse Musea „De Museumdag”. Voor inlichtingen kan men zich wenden tot het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum van de Arbeid*
„Gemeentewaterleidingen van Amsterdam”
- 1 Nov.
- *Museum Fodor*
Werken van het Nederlands Kunstenaarsge-
nootschap - 22 Oct.

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*
Tentoonstelling n.a.v. het 75-jarig bestaan van
het Museum (gewijd aan werken van de
Meester van Alkmaar en enige tijd- en streck-
genoten) 21 Oct.-5 Nov.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*
Nationale klederdrachten in bruikleen gege-
ven door H.K.H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.

DELFT

- *Prinsenhof*
Werk van J. H. v. Ieperen

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*
Bach en zijn tijdgenoten. -1 Nov.
Werken Grandma Moses -26 Nov.
Vallen en Opstaan, Nederlands beschavings-
leven van 1750-1850 22 Oct.-3 Dec.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*
Wandtapijten in restauratie -12 Nov.

LEIDEN

- *De Lakenbal*
Van Fantin Latour tot Picasso (keurcollectie
uit de verzameling Kröller-Müller) -27 Nov.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*
Tentoonstelling 175 jaar Koninklijke Harmo-
nie te Roermond -30 Oct.

*Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de
eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor
roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Graven-
hage.*

TWEDE MUSEUMDAG VAN 1950 TE HOUDEN OP ZATERDAG 21 OCTOBER IN MUSEUM BOYMANS TE ROTTERDAM

- 10.30 *Opening door de voorzitter.*
- 10.45 *Voorstel tot aanvulling van het reglement (op grond van de gehouden enquête inzake de oprichting van een groep „rijkspersoneel”).*
- 11.15 *Voordracht van de Heer H. F. E. Visser over etiketten.*
- 12.15-13.45 *Pauze en gelegenheid tot deelneming aan een koffiemaaltijd in het museum ad f 1,95 p. p.*
Men geve zich hiertoe per briefkaart op aan de administratie van Museum Boymans.
- 13.45-14.30 *Lezing van George Henri Rivière, directeur-general associé de l'ICOM, te Parijs, cver thematische uitstallingen.*
- 14.30-15.00 *Causerie van Mr. J. K. Van der Haagen over zijn werk als hoofd der afdeling Musea en Oudheidkunde van de UNESCO.*
- 15.00-16.00 *Rondleiding door de directie van Museum Boymans.*
Leden van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond zijn welkom.
Tevens zijn uitnodigingen verzonden aan de Belgische collega's.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

NOVEMBER 1950

MEDEDELINGEN RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Terschelling. Met de restauratie van de Commandeurswoning zal spoedig een aanvang gemaakt worden.

Architect: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

ZUID-HOLLAND

Brielle. Het de Gemeente in eigendom toebehorende Brigittenpoortje zal gerestaureerd worden door het beeldhouwersatelier van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

GELDERLAND

Doetinchem. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is praktisch voltooid. Het kerkgebouw is op Dinsdag 31 October l.l. plechtig in gebruik genomen.

Leiden. Aan de gevel van het pand Breestraat 56/56a worden restauratiewerkzaamheden verricht.

Leiding: Dienst der Gemeentewerken.

UTRECHT

Schalkwijk. Met de herstelwerkzaamheden van de leibedekking van de spits van de toren is een aanvang gemaakt.

Architect: W. Stooker te Utrecht.

Leiden. De galerij met de tuinmuur van het Pieter-Loridans Hofje zal spoedig gerestaureerd worden.

Leiding: Architectenbureau Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

NOORDHOLLAND

Edam. De restauratie van het pand Prinsenstraat 14 is aangevangen.

Architect: A. D. Schiere te Uithoorn.

ZEELAND

Veere. De restauratie van de Kleine- of Ned. Herv. Kerk is voltooid. De plechtige heropening van het kerkgebouw heeft plaats gehad op 31 October l.l.

Enkhuizen. Met de restauratie van de vier percelen aan de Wierdijk, belendende aan het Peperhuis, als onderdeel van de inrichting van het Zuiderzee-Museum, is een aanvang gemaakt.

Leiding: Dienst der Gemeentewerken.

Vlissingen. Met de restauratie van het poortje van het Cornelis Quackhofje, ook Zeemans-erve genoemd, is een aanvang gemaakt.

Architect: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

St. Oedenrode. Aan het door oorlogsgeweld beschadigde torentje van het klooster „Dommelrode” zullen werkzaamheden worden verricht. Architect: J. Strik te Mill.

LIMBURG

Beegden. Met de restauratie van het Kasteel „Nederhoven” is een aanvang gemaakt. Leiding. Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

MEDEDELING VAN DE VERENIGING „DE HOLLANDSE MOLEN”

betreffende windmolens, die met behulp van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de Vereniging „De Hollandse Molen” zijn gerestaureerd ¹

Alblasserdam (Z.H.) Blokweerpolder, 5-4-1950 ²
De wipmolen van deze polder, gelegen in het molencolplex van de Over- en Nederwaard, is na roedebreuk weer hersteld. Nu zich moeilijkheden voordoen met betrekking tot de andere molens, is het des te verheugender, dat de Blokweerdermolen in bedrijf blijft. Adviseur A. J. Dekker te Leiden.

Beemster (N.H.), Fa. J. Bijman, Medio Februari 1950

De landschappelijk fraai gelegen dorpskoren-molen, een rieten achtkante molen met houten onderbouw op stenen stiepen, is gerestaureerd, mede dank zij de steun van de Gemeente. Vorm, kleur en materiaal van deze molen vertolken het karakter van de Noord-Hollandse korenmolens. Molenmaker J. Moesjes te Obdam (N.H.).

Dokkum (Fr.), P. Broekema, 1-6-1950

Wat zou er van het gezicht op Dokkum overblijven, wanneer de beide forse korenmolens van de wallen verdwenen, of verminkt werden. Ondanks tal van moeilijkheden is de walmolen van molenaar Broekema geheel hersteld. Hopelijk volgt nu het herstel van de andere korenmolens. Molenmakers: Gebr. Jel- lema te Birdaard.

Geldrop (N.Br.), J. Obbing, 8-12-1949

De stenen bergmolen werd door molenmaker W. Adriaens te Weert gerestaureerd. In de nabijheid van deze molen zullen woningen worden gebouwd, welke echter in overleg met de Vereniging „De Hollandse Molen” zodanig

zijn geprojecteerd, dat geen hinder voor de windmolen zal ontstaan.

's-Gravendeel (Z.H.), G. P. Dam, Februari 1950
De korenmolen „Het Vliegend Hert” is een ronde stenen stellingmolen, welke door de molenmaker H. van der Loo te Kethel is gerestaureerd. De eigenaar voelt veel voor de molen, welke reeds tal van jaren familiebezit is en waarvan de landschappelijke ligging mooi is.

Haren (Gr.), Glimmerpolder, 20-3-1950

De watermolen van deze polder is goed van Tijn en bijzonder fraai in het landschap gelegen. Aan deze molen zijn herstellingen uitgevoerd aan vijzel, vijzelbak en gaande werken. Het is zeer verheugend, dat deze molen in bedrijf blijft, omdat hij onmisbaar is in het landschap. Molenmakers P. v. Dijk en G. Koning en aannemer F. Groeneveld.

Hoogkerk (Gr.), Waterschap Zuidwending, 19-1-1950

De rieten achtkante watermolen met zelf-zwichting heeft een belangrijke restauratie ondergaan. O.a. werden nieuwe roeden en een lange spruit aangebracht. Een woord van waardering past hier voor het kleine waterschap wegens het genomen besluit tot herstel. Molenmaker Chr. Bremer te Adorp (Gr.).

Kruiningen (Z.), H. A. Verschuure, Jan. 1950

Hersteld is de prachtige korenmolen van dit dorp, een fraai voorbeeld van een Zeeuwse grondzeiler. De molen is thans uitgerust met Van Riet-remkleppen, waarvan de resultaten goed blijken te zijn. Er zijn weinig molens van dit type meer te vinden. (O.a. nog een te Wisskerke). Aannemer: J. Krijger te Kruiningen.

¹ Ten behoeve van deze restauraties heeft de Vereniging „De Hollandse Molen”, welke de technische adviseur A. J. de Koning in dienst heeft, een technisch advies uitgebracht en het financiële schema opgesteld.

² Datum van de voltooiing der werkzaamheden.

Meterik Gem. Horst (L.), Coöp. Landbouwbond, 24-6-1950

Deze stenen bergmolen, in 1899 gesticht met het doel het bouwen van een kapel te Meterik mogelijk te maken, is geheel hersteld en uitgerust met Van Busselwieken en remkleppen volgens systeem Adriaens, zodat deze molen weer tal van jaren aan zijn bestemming kan beantwoorden.

St. Nicolaasga, Gem. Doniawerstal (Fr.), Gebr. Rijpkema, Medio April 1950

Zeer mooi tussen de Friese boerderijen gelegen watermolen, waaraan vrij ingrijpende herstellingen zijn verricht; o.a. is een nieuwe as gestoken. Door A. Wagemaker te Oostwoud zijn remkleppen op de roeden aangebracht. De overige werkzaamheden door molenmaker Wildschut te St. Nicolaasga.

Ouddorp (N.H.), A. Berkhout, 27-1-1950

De korenmolen van dit dorp, een grote rieten achtkante stellingmolen met houten onderbouw, genaamd „Het Rode Hert”, wordt bemalen door de enthousiaste mulder, die na rijp beraad besloot zijn molen te moderniseren door het aanbrengen van Engels kruiwerk en en Have-remkleppen. Dit is de eerste molen in Noord-Holland, waaraan dit wickensysteem is toegepast. Dit systeem spant van alle andere nog steeds de kroon, doch het is kostbaar. Molenmakers: J. Poland uit Heerhugowaard en G. Ten Have uit Vorden.

Ouderkerk a/d Amstel (N.H.), Stichting tot Behoud Molen, Juni 1950

Deze aan de Amsteloever gelegen forse rieten achtkante watermolen wordt hersteld onder leiding van de heer C. Visser te Amsterdam. Het is zeer verheugend, dat de daadwerkelijke belangstelling voor deze molen zijn herstel mogelijk maakt. Molenmaker J. de Gelder te Oegstgeest.

Raamsdonksveer Gem. Raamsdonk (N.Br.) A. Rombouts, 24-6-1950

Mede dank zij het enthousiasme van de burgemeester is deze grote stenen korenmolen met ijzeren stelling hersteld. De werkzaamheden werden uitgevoerd door W. Adriaens te Weert.

Spijk, Gem. Bierum, R. Keizer, medio April 1950

De nog jonge molenaar, die het bedrijf pas

heeft overgenomen, besloot ondanks de hoge herstelkosten zijn korenmolen te herstellen. Deze grote achtkante stellingmolen kan bezwaarlijk worden gemist; het schilderachtige kerkje en de forse molen vormen de dominanten van het dorp. Molenmaker: R. Holman te Stroobos (Gr.).

Volkel, Gem. Uden (N.Br.), A. Arts, September 1949

In de prachtige standermolen van dit dorp is een nieuw windpeluw gestoken, een wiek hersteld en het dekkersysteem opnieuw aan de wieken aangebracht. Molenmaker W. Adriaens en Zn. te Weert.

Wemeldinge (Z.), W. Moelker, 30-5-1950

Nauwelijks hersteld van de oorlogsschade van 1940, liep de korenmolen bij een zware beschieting opnieuw schade op. Thans is de molen geheel hersteld en siert hij weer met de andere stenen stellingmolen van het dorp het Zeeuwse land. Molenmakers. Gebr. Beyk te Afferden (L.).

Wervershoof (N.H.), Jan de Moel, April 1950

Rieten achtkante stellingmolen met Van Busselwieken. Deze korenmolen is gerestaureerd en van binnen zeer modern ingericht.

Wirdum, Gem. Leeuwarderadeel (Gr.), J. J. Kramer, 2-2-1950

Tijdens hevige storm in Maart 1949 is de spinnekopmolen omgewaaid. Gelukkig was de constructie niet zo zwaar beschadigd, dat afgezien moest worden van herstel. De watermolen draait thans weer lustig. Molenmaker G. Kingma te Wijtgaard (Fr.).

Witmarsum, Gem. Wonseradeel, Oosthemmerpolder, September 1949

Rieten achtkante watermolen met zelfzwichting. Deze molen is hersteld en vormt met de eveneens gerestaureerde Hiemertermolen een fraai landschappelijk beeld. Molenmaker J. W. Boschma te Zevenhuizen bij Franeker.

Het molenaarshuis van de Steektpolder bij Alphen a/d Rijn is op kosten van de polder gerestaureerd onder leiding van de technisch adviseur van de Vereniging „De Hollandse Molen”, A. J. de Koning. Dit molenaarshuis is een van de fraaiste in ons Hollands polderland.

schillende objecten meer beperking opgelegd; vele details zijn weggelaten, welke van geen belang zijn voor de vreemdeling, die immers slechts een globaal overzicht van de Nederlandse volkscultuur wenst.

Evenals bij de elders in dit nummer besproken catalogi heeft men ook hier het doeltreffende ingezien van het geven van enkele praktische mededelingen zoals entrecprijs, parkeergelegenheid enz., waarmee men in het voetspoor treedt van de Verenigde Staten, in welk land aan de achterzijde van het omslag der catalogi vaak kaartjes betreffende de ligging van het museum zijn afgedrukt.

OTTERLO, *Rijksmuseum Kröller Müller*. 1950
Rijksmuseum Kröller Müller met plattegrond. Prijs f 0.15.

Verschenen is de beknopte gids 1950 van bovenstaand museum. In tegenstelling tot de uitgaven van 1948 en 1949 heeft men zich thans beperkt tot de kunstwerken zelf in de volgorde van de verschillende zalen, waarvan een plattegrond voorin een overzicht geeft; de inleidende beschouwingen ter toelichting van de vertegenwoordigde richtingen zijn nu weggelaten.

Weliswaar voorziet de Engelse tekst, die onder de Nederlandse is afgedrukt, in de behoefte van de buitenlandse bezoeker; de hierdoor ontstane herhaling o.a. van eigennamen, jaartallen enz. werkt echter ietwat vermoeiend.

Zeer navolgenswaard is het vermelden op de

omslag van gegevens betreffende openingsuren, uren, ligging enz.

Catalogus van Schilderijen van de XVe tot en met de XVIIIe eeuw behorende tot de verzameling van het Rijksmuseum Kröller Müller. 1950. Prijs f 1.75.

Het eerste deel van een beschrijvende catalogus samengesteld door de Directeur van het Rijksmuseum Kröller Müller, A. M. Hammacher met medewerking van J. Bruyn, is onlangs keurig verzorgd voorzien van 37 afbeeldingen verschenen omvattend de oude schilderijen, waarmee aldus een inleiding wordt gevormd tot de stukken uit de 19de en 20ste eeuw, die men in een volgend deel hoopt te beschrijven.

Daar de laatst verschenen catalogus van de hand van H. P. Bremmer daterend van 1921 reeds lang niet meer verkrijgbaar was, voorziet deze uitgave in een dringende behoefte, mede in verband met de sedert 1945 sterk toegenomen belangstelling van binnen- en buitenlandse zijde. Er is dan ook alle reden, deze catalogus met vreugde te begroeten, waarin de schilderijen in alfabetische volgorde beschreven zijn (te weten de anonymi naar scholen, de monogrammistenaars naar monogrammen, tenslotte de kunstenaars volgens achter-, bijnaam of patronimicum). Aan iedere beschrijving, waarvan een resumé in het Frans wordt gegeven, gaat een biografisch overzicht van de kunstenaar vooraf.

KAART VOOR FACILITEITEN BIJ STUDIEREIZEN

België, Frankrijk, Luxemburg, Nederland en het Verenigd Koninkrijk hebben zich bij artikel 3 van het Verdrag van Brussel van 17 Maart 1948 verbonden om hun onderlinge betrekkingen op cultureel gebied uit te breiden.

De Culturele Commissie, die zij te dien einde hebben ingesteld, heeft er zich in de eerste plaats op toegelegd om voor hoogleraren, leraren, studenten, wetenschappelijke onderzoekers, geleerden en kunstenaars het maken van studiereizen en het verblijven in het buitenland te bevorderen.

De kaart voor culturele doeleinden is ingesteld om de hindernissen, die deze uitwisselingen in de weg staan, steeds meer te verwijderen. Deze kaart verleent aan haar houder, wanneer deze zich naar een van de vier andere landen begeeft, een aantal voordelen en faciliteiten. De vijf landen hopen, dat deze faciliteiten geleidelijk kunnen worden uitgebreid.

Door in het kader van het Verdrag van Brussel dit initiatief te nemen teneinde zo spoedig mogelijk tot concrete resultaten te komen, hebben de vijf landen zich geenszins willen losmaken van de grondbeginselen van het U.N.E.S.C.O. charter. Zij blijven indachtig, dat de cultuur in wezen universeel is.

Nadere inlichtingen zijn te vinden in een brochure, uitgegeven door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, afdeling Buitenlandse Betrekkingen, Princessegracht 19 te 's-Gravenhage. Aan dit adres zijn ook formulieren te verkrijgen voor het aanvragen van kaarten voor culturele doeleinden.

VERSLAG MUSEUMDAG

TWEEDE MUSEUMDAG 1950, GEHOUDEN OP ZATERDAG 21 OCTOBER IN MUSEUM BOYMANS

De voorzitter, Dr. G. W. Locher, opent de vergadering met een woord van welkom tot alle aanwezigen. Hij wijst er op, dat deze bijeenkomst in haar programma de lijn van de vorige vergaderingen voortzet maar dat de samenstelling van de groep der sprekers zowel als die der deelnemers een zeer bijzonder karakter aan deze museumdag verleent.

Onder de deelnemers begroet hij vooral de collega's uit België, die aan de uitnodiging tot het bijwonen van deze vergadering gevolg hebben gegeven. Hij geeft daarbij uitdrukking aan het verlangen van de vereniging De Museumdag naar een nauwe samenwerking met onze naaste burens en vrienden in de westeuropese cultuurgemeenschap.

Als spreker op deze bijeenkomst heet hij zeer hartelijk welkom het hoofd van het Musée des Arts et Traditions Populaires te Parijs, de heer Georges Henri Rivière, die in de gehele museumwereld bekend is door zijn werk als directeur-général associé van de I.C.O.M. en door zijn buitengewone bekwaamheid als museograaf en museoloog. Voorts verwelkomt hij de medewerker van de heer Rivière, de heer Ken Disher (U.S.A.).

Aan de gastheer van deze museumdag, de heer J. C. van Ebbinge Wubben, betuigt spreker de grote erkentelijkheid van de vereniging voor de verleende gastvrijheid; hij geeft uiting aan de blijdschap van alle aanwezigen dat deze bijeenkomst na de oorlogsperiode, kan geschieden in een ongeteisterd Museum Boymans.

Over het programma van de vergadering en de toekomstige activiteit van de vereniging zegt de voorzitter het volgende.

„Ge zult hebben opgemerkt, dat heden in hoofdzaak de presentatie van de verzamelingen aan het publiek aan de orde is. Dit is een omvangrijk onderwerp op zich zelf en slechts enkele aspecten worden heden behandeld: nl. de toelichting door etiketten van de individuele voorwerpen, resp. collecties, en het uitstellen van verzamelingen volgens een bepaald thema, beter gezegd misschien, op zulk een wijze, dat een bepaald thema erdoor tot uitdrukking wordt gebracht.

Het vraagstuk van de etiketten mag op het eerste gezicht een weinig fascinerend onderwerp lijken, in werkelijkheid is het m.i. van zeer grote

betekenis. Het feit, dat in vele musea bij talrijke voorwerpen geen, of haast onvindbare, of haast onleesbare, of voor een leek onbegrijpelijke etiketten zijn aangebracht, duidt reeds aan, hoezeer we hier met een onderwerp te maken hebben, dat ons aller aandacht verdient. Wij zijn de heer Visser, hoofd van het Museum van Aziatische Kunst te Amsterdam, zeer verplicht, dat hij een voordracht over dit onderwerp op zich heeft willen nemen.

Het programma van heden voert ons naar het wel zeer veel omvattende onderwerp van museum en publiek in het algemeen. Dit onderwerp heeft op het ogenblik de bijzondere aandacht van de Volksvertegenwoordiging en van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Deze dagen wordt de benoeming verwacht van een officiële commissie om een advies hierover aan de Minister uit te brengen. Ons Bulletin zal U op de hoogte houden over samenstelling, doel, werkwijze en eventuele resultaten van de commissie. In het komende jaar zal ook een der museumdagen aan de behandeling van dit onderwerp gewijd zijn.

De andere bijeenkomst zal waarschijnlijk ten dele bestaan uit sectievergaderingen. Twee jaar geleden heb ik in het kort reeds uiteengezet, dat een eventuele vorming van secties binnen onze vereniging met inachtneming daarbij van het karakter, als onderdeel der vereniging te fungeren, voor ons werk van veel belang kan worden. Het vormen van aparte groeperingen binnen de vereniging behoeft niet beperkt te blijven tot personeel van musea welke zich bewegen op een verwant gebied wat onderwerp betreft; het kan ook inhouden een nauwere aansluiting op de basis van geografische nabuurschap der musea, of wel de vorming van een groep van leden voor een beperkt concreet doel.”

Hierna verklaart spreker de tweede museumdag van 1950 voor geopend.

In de middagvergadering heeft de voorzitter echter nog gelegenheid als gast te verwelkomen de heer P. J. van de Velde als vertegenwoordiger van de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en voorts een tweede spreker uit het buitenland, Mr. J. K. van der Haagen, hoofd van de afdeling Musea en Historische Monumenten van de U.N.E.S.C.O. te Parijs. Spreker zegt de heer Van der Haagen dank voor

het spontane aanbod, om de heer Rivière op zijn reis te vergezellen en voor de bereidverklaring om een causerie te houden over het werk van zijn afdeling in de U.N.E.S.C.O. Spreker verklaart, zijn komst te beschouwen als een bewijs van blijvende verbondenheid met het werk van De Museumdag; hij verzekert hem van het wederzijdse karakter van deze verbondenheid zowel met betrekking tot zijn persoon als tot zijn werkkring in de U.N.E.S.C.O.

Het eerst wordt aan de orde gesteld een aanvulling van artikel II van het huishoudelijke reglement met de volgende alinea.

„Binnen de vereniging kunnen groepen worden gevormd ter behartiging van de stoffelijke belangen van bepaalde categorieën van leden. Een groep wordt opgericht bij besluit van de algemene ledenvergadering, waarbij tevens wordt bepaald welke categorie van leden — gelet op hun werkgevers — tot de groep behoort. De groepen bepalen zelf regels voor hun werkwijze, welke echter de goedkeuring van het bestuur behoeven. Zij kunnen een afzonderlijke contributie van hun leden heffen”.

Deze aanvulling geschiedt op grond van een enquête, gehouden onder de 45 direct belanghebbenden bij de eventuele oprichting van een groep „rijkspersoneel”. Slechts één daarvan was tegen een dergelijke groep. Twee leden opperen in de vergadering het idee, de redactie van de op te nemen alinea zodanig te wijzigen, dat groepen zich in de toekomst ook kunnen bezig houden met andere belangen, die de leden van de groep gemeen hebben, bijv. het budget van hun respectieve aan één eigenaar toebehorende musea. Na een toelichting door het bestuur, dat het reglement reeds voorziet in een behandeling van alle andere dan de stoffelijke belangen der leden, in secties, wordt het voorstel zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Vervolgens houdt de heer H. F. E. Visser zijn met lichtbeelden verduidelijkte lezing over bijdragen, welke in haar geheel in een der volgende nummers van dit Bulletin zal verschijnen. Spreker heeft gelegenheid, in de discussie nog tal van punten met de hem ten dienste staande ervaring toe te lichten.

Na de voortreffelijk geregelde koffiemaaltijd in het museum houdt de heer G. H. Rivière een rede over thematische uitstallingen, waarvan een resumé eveneens in dit Bulletin zal worden opgenomen.

Nadat een gedachtenwisseling over deze rede

heeft plaats gevonden, houdt de heer Van der Haagen zijn causerie.

De afdeling Musea en Monumenten van de U.N.E.S.C.O. (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) is niet opgericht om zelf uitstallingen te arrangeren of monumenten te restaureren, maar wel om het werk van de instellingen op dit terrein in de aangesloten landen te bevorderen. De afdeling doet zulks door overleg met de respectieve regeringen; zij blijft op de hoogte van hetgeen in de wereld der musea omgaat door contact met de I.C.O.M. (International Council of Museums), de internationale vereniging van museummensen.

Het programma van de U.N.E.S.C.O. voor musea omvat de uitwisseling van inlichtingen over musea, ruil van museum-personeel, verspreiding van gegevens over instructief werk door musea verricht, verstrekking van inlichtingen over reizende tentoonstellingen en de publicatie van het kwartaalschrift „Museum”.

De U.N.E.S.C.O. tracht slagbomen als douanerechten en tariefbepalingen, die de uitwisseling van exposities belemmeren, uit de weg te ruimen. Een belangrijk middel voor gedachtenwisseling en de verspreiding van museologische kennis is het kwartaalschrift „Museum”. Verschillende nummers reeds werden in hun geheel aan bepaalde onderwerpen gewijd, als „de Zweedse Musea”, „het schoonmaken van schilderijen” (2 nrs).

Het werk ten behoeve van monumenten is eerst twee jaar geleden aangevat. Het heeft zijn weerslag gevonden in een speciaal nummer van Museum, dat mede als monografie is verschenen onder de titel „Sites and Monuments, Problems of to-day”.

Spreker toont verschillende publicaties van de U.N.E.S.C.O. aan de vergadering. Van bijzonder belang uit opvoedkundig oogpunt zijn twee catalogi van aanbevolen reproducties van schilderkunst. Spreker schenkt deze aan het secretariaat van De Museumdag, alwaar het tijdschrift „Museum” reeds geregeld wordt ontvangen.

Vervolgens sluit de voorzitter de bijeenkomst onder dankzegging aan de aanwezigen voor hun belangstelling en in het bijzonder aan de sprekers voor de belangwekkende voordrachten. Spreker geeft de leiding over aan de gastheer, die verscheidene leden rondleidt in zijn museum.

Deze museumdag werd bijgewoond door 93 personen, nl. 69 Nederlandse leden, 2 Belgische leden, 22 gasten waarvan 10 uit België.

MUSEUMCURSUS

Het ligt in de bedoeling bij voldoende deelname een cursus te organiseren, gewijd aan het museumwezen. Deze cursus zal beginnen in de eerste helft van Januari 1951 en staat onder auspiciën van de Vereniging van Directeuren van de Nederlandse Musea „De Museumdag”. Voor inlichtingen kan men zich wenden tot het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

BEKNOPTE OPLEIDINGEN VOOR HET BEHEER VAN ARCHIEVEN EN BIBLIOTHEKEN

Naar aanleiding van de in het vorige Nieuwsbulletin gedane mededeling over praktische cursussen voor het beheer van archieven en bibliotheken, georganiseerd door een gemeenschappelijke opleidingscommissie van het Ned. Instituut voor Documentatie en Registratuur en de Ned. Vereniging van Bibliothecarissen, wordt er de aandacht op gevestigd, dat bedoelde cursussen zijn opgezet zonder de medewerking van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, dus zonder vakkundige voorlichting op het gebied van archiefbeheer.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*
Tentoonstelling van „De Grafische”
25 Nov.-17 Dec.
- *Martinet en Michels*
Beeldhouwwerk en tekeningen van Hans Verhulst
-9 Dec.
- *Santee Landweer*
Stefan Mrozewski
-30 Nov.
- *Stedelijk Museum*
Het affiche (coll. Schneckenburger) -27 Nov.

APELDOORN

- *Centrum Kunst en Historie*
Loolaan 46
Herdenkingstentoonstelling De Koning Stadhouder en het Loo (onder auspiciën van de Vereniging Felua te Apeldoorn) -?

ASSEN

- *Provinciaal Museum van Drente*
Overzichtstentoonstelling van praehistorische bodemvondsten van \pm 1300 v. Chr. tot \pm 600 na Chr. -?

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*
Tentoonstelling P. A. de Groot, beeldhouwwerken, etsen en tekeningen en A. A. C. Labberton, aquarellen
-1 Dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*
Werken Grandma Moses -26 Nov.
Vallen en Opstaan, Nederlands beschavingsleven van 1750-1850 -3 Dec.
- *Haagse Kunstkring*
Tentoonstelling „Experimentelen en moderne realisten” -24 Nov.

GRONINGEN

- *Genootschap „Pictura”*
Tentoonstelling van grafisch werk van M. C. Escher en D. van Gelder. Beeldhouwwerk en tekeningen van Joh. van Zweden -3 Dec.

LEIDEN

- *Lakenhal*
Van Fantin Latour tot Picasso (keurcollectie uit de verzameling Kröller Müller) -27 Nov.

ROTTERDAM

- *Rotterdamse Kunstkring*
Schielandshuis
De Rotterdamse Grafici -4 Dec.
- *Museum Boymans*
Edgart Tjigtat -10 Dec.

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

De verzameling van de heer F. Lugt, 's-Gravenhage, is van Nov. t.e.m. Febr. niet voor het publiek toegankelijk.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

DECEMBER 1950

MEDEDELINGEN RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Fransum (Gem. Aduard). De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is voltooid.

Architect: J. Boelens te Assen.

Herv. Kerk zullen herstelwerkzaamheden worden verricht.

Leiding: Districts-opzichter van Bouw- en Woningtoezicht.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De restauratie van het pand Zandhoek 6 is voltooid.

Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

Bokhoven. De restauratie van de R.K. Kerk is voltooid.

Architect: Ir N. v. d. Laan te 's-Hertogenbosch.

Adviseur: P. H. van Kessel te 's-Hertogenbosch.

ZUID-HOLLAND

Gorinchem. Aan de uit het jaar 1625 daterende gevel van het pand Westwagenstraat 28 zullen restauratiewerkzaamheden worden verricht.

Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Waspik. De restauratie van de boerderij Smits is praktisch voltooid.

Architect: P. C. Schellekens te Dongen.

ZEELAND

Driewegen. Aan de Westgevel en aan de Westtoren van de uit het jaar 1678 daterende Ned.

Beegden. De restauratie van het kasteel Nederhoven is voltooid.

Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

LIMBURG

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Museum van de Arbeid*

Dit is een merkwaardig museum, merkwaardig in meer dan één opzicht. Het bevat schilderijen en pastels, een vrij groot aantal zelfs en van niet onbelangrijke kunstwaarde, maar op het gebied van kunstverzamelingen is het stellig verre de mindere van musea zoals het Rijksmuseum, het Stedelijk museum en vele buitenlandse musea en binnenlandse verzamelingen.

Het bevat modellen, in vele gevallen werken-de modellen, van apparaten en machines, maar in dit opzicht wordt het stellig overtroffen door bijvoorbeeld het bekende Deutsche Museum in München en het Science Museum in Londen.

Het geeft een beeld van de geschiedenis van de ontwikkeling van de techniek maar is in dit opzicht minder dan het Deutsche Museum in München.

Van alle genoemde musea en waarschijnlijk zelfs van alle musea ter wereld onderscheidt het zich echter in twee opzichten. Niet alleen dat het werk is, tenminste grotendeels het werk, van één man, die de verzamelingen bijeenbracht en die zelf de schilderijen en tekeningen vervaardigde, maar het belangrijkste verschil is de instelling van de verzamelaar die tot uiting komt in de wijze, waarop de aanwezige artikelen worden aangeboden aan de bezoeker.

Bij elke afdeling gaat men uit van de producten en van de voorwerpen, die de mens in het algemeen in zijn dagelijkse leven ontmoet en leert kennen en het stelt de vraag, op welke wijze, door welke arbeid, uit welke materialen, deze producten zijn vervaardigd; het gaat terug van het bekende naar het onbekende. Ook bij de grondstoffen die bij de vervaardiging van dat product, dat als uitgangspunt diende, gebruikt zijn geworden, wordt opnieuw onderzocht, hoe deze grondstoffen door de mens, door de menselijke arbeid, zijn beschikbaar gekomen doordat gebruik werd gemaakt van dat, wat de natuur biedt.

De algemene vraag, die de inrichting van het museum beheerst, kan worden gekenschetst door het antwoord: van het bekende naar het onbekende of van de cultuur terug naar de natuur. Deze instelling hangt samen met wat hierboven werd opgemerkt, dat de verzamelingen grotendeels het werk zijn van één man. Deze man, de overleden schilder Heyenbrock, werd door zijn arbeid in de industrieën en fabrieken in het buitenland telkenmale van bewondering vervuld

voor wat hij in deze bedrijven door menselijke arbeid zag verrichten. En het was hem duidelijk, hoe ontzettend veel samenwerking van talloze arbeiders, denkers en andere werkers in de wereld nodig was voor het tot stand brengen van dat, wat de tegenwoordige mens aanvaardt als iets dat vanzelf spreekt, en dat zomaar tot zijn beschikking wordt gesteld. Deze bewondering, in vele gevallen ingeleid door verwondering, bezielde Heyenbrock echter, eerst particulier een verzameling aan te leggen van tal van producten met dat, wat tot die producten heeft geleid en daarna, toen de verzameling uitgroeide boven de capaciteiten van een particuliere woning, vond het geheel huisvesting, op een niet al te fraaie wijze echter, in twee schoolgebouwen in de gemeente Amsterdam. Daar is de verzameling ook nu nog gehuisvest.

Door de unieke wijze van voorstellen die Heyenbrock in het museum invoerde, is het een uitstekende bron geworden voor de jeugd tot het leren kennen van tal van vakken, voordat de jeugd komt tot de keuze van een beroep. Het is dan ook geen wonder, dat het aantal bezoeken van ambachtsschoolleerlingen en van leerlingen van andere inrichtingen van onderwijs hoe langer hoe groter wordt naast de toeneming van het aantal bezoeken van gewone bezoekers. In het jaar 1949 werd het museum bezocht door ruim 15.000 personen, waarvan ongeveer 7.000 in collectief verband.

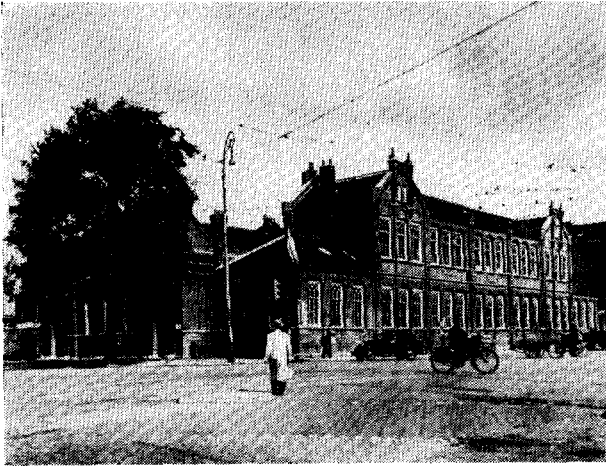
De leider van het museum maakt gebruik van de daarin aanwezige materialen en gegevens om nu en dan afzonderlijke tentoonstellingen in te richten op bepaalde onderdelen van het grote terrein van de arbeid. Van tal van ondernemingen en bedrijven ondervindt het museum grote steun, zowel in de vorm van geldelijke bijdragen als vooral in de vorm van het beschikbaar stellen van artikelen die de verzamelingen kunnen verrijken.

Dit artikel zou veel te lang worden, wanneer ik streefde naar een opsomming zelfs van de voornaamste afdelingen waarin het museum is verdeeld. Een bezoek aan het museum, dat gevestigd is op de hoek van de Rozengracht en Marnixstraat te Amsterdam kan veel beter dan een beschrijving een indruk hiervan geven. Laat ik een enkele afdeling met name noemen, zoals bijvoorbeeld de hoogst belangwekkende „wat de mens dankt aan het dier” of „de verwerking van metalen tot ons bekende metalen producten” of „de betekenis van het papier en papieren pro-

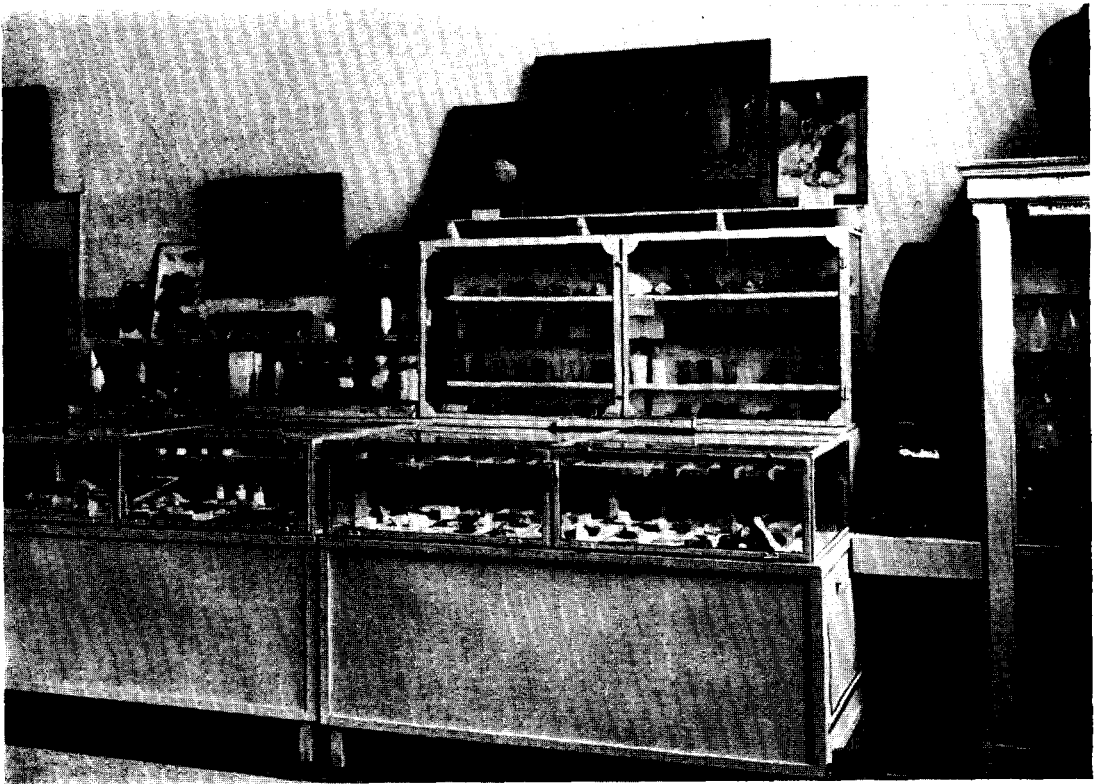

Afb. 1. Vitrine Aardewerkzaal.

MUSEUM VAN DE ARBEID

Afb. 2. Museum van de Arbeid.

Afb. 3. Wand Glaszaal.

ducten in het menschenleven van de wieg tot het graf" of de afdeling, die in het bijzonder blijkt geeft van de kunstzin van de verzameling Heyenbrock: „de schone toevalligheden". Een van de aantrekkelijkste afdelingen is die van het glas, die ook ondergebracht is in de best ingerichte ruimten van de meer genoemde schoolgebouwen.

Het museum worstelt o.a. met een groot tekort aan ruimte en stellig zouden de zeer rijke verzamelingen nog beter tot hun recht komen indien de huisvesting verbeterd werd, waartoe plannen reeds geruime tijd geleden zijn opgesteld, waarvan echter de verwerkelijking afstuit op de lezers zeker niet onbekende bezwaren. Het is stellig niet te veel gezegd, dat dit museum in vele opzichten een merkwaardigheid is en men kan met recht beweren dat het enig is in de wereld. Het is te hopen, dat meer nog dan tot nu toe onze bevolking zal beseffen, welk een onvergelykrijk rijk bezit Heyenbrock ons heeft nagelaten en zal zorgen, dat deze nalatenschap de verzorging vindt, waarop de buitengewone betekenis recht geeft.

(Mededeling van Prof. Ir. D. Dresden)

's-GRAVENHAGE, *het Nederlandse Postmuseum*

Van begin December af zal in het Nederlandse Postmuseum, Zeestraat 82, Den Haag, een nieuwe tentoonstelling voor het publiek te bezichtigen zijn.

Onder de aankondiging „Europa tot 1940" wordt een keurcollectie post-, port-, dienst- en Courantenzegels van de landen Oostenrijk, Duits-

land, Frankrijk, Engeland, Italië, Rusland, België, Zwitserland, Portugal, Roemenië en Liechtenstein geëxposeerd. Deze verzameling is opgezet op bladen uit de bekende Franse Yvert-albums.

De keuze van deze nieuwe expositie legt niet alleen de nadruk op de interessante zegels der eerste emissies, maar ook op die, welke door opdrukken een idee geven van de politieke verwickelingen en het lot van de vele landen, welke tussen 1914 en 1918 door het oorlogsgeweld werden getroffen.

Oude namen en waarde-aanduidingen verdwenen om plaats te maken voor nieuwe. Bijzonder sterk treedt bij deze expositie de overeenkomst tussen de oudste emissies naar voren. Het klassieke type met de muntbeeldenaar overheerst. Het ontbreken der perforatie verleent mede een bijzonder cachet aan deze vroegste zegels. Naast wapenafbeeldingen, historische en zinnebeeldige voorstellingen, doet geleidelijk aan de propaganda voor het land of de politiek haar intrede.

Sterk gestyleerde afbeeldingen en zegels in fotomontage openen de weg naar een geheel nieuw type, het „affichezegel", waaraan de emissies der jaren 1937-'40 zo rijk zijn.

De meer „onbewogen" port-, dienst- en Courantenzegels vormen op zichzelf een kleine oase van rust in de bewogen dagen rondom de eerste en de tweede wereldoorlog.

Deze, voor philatelisten interessante en welkome tentoonstelling zal gedurende de wintermaanden voor het publiek te bezichtigen zijn.

REDEVOERINGEN VICTOR DE STUERS-HERDENKING

Van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht bereikte ons de mededeling, dat het nog over een honderdtal exemplaren beschikt van het nummer van „De Maasgouw", waarin de teksten zijn opgenomen van de redevoeringen, gehouden ter gelegenheid van de Victor de Stuers-herdenking op 1-3 Juni j.l.. Deze worden gaarne beschikbaar gesteld voor de leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond. De kosten bedragen twee gulden vijftig cent per exemplaar. Toezending volgt na overmaking van het verschuldigde bedrag op postrekening 167280 ten name van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht.

VACATURE

Burgemeester en Wethouders van Utrecht roepen sollicitanten op naar de per 1 April 1951 vrij komende betrekking van

DIRECTEUR

van het Centraal Museum der Gemeente Utrecht.

Salarisgrenzen f 6.240.— tot f 8.040.— (6 jaarlijkse verhogingen van f 300.—).

Vereist zijn een kunsthistorische opleiding, organisatievermogen en voldoende kennis der moderne talen. Ruime praktische ervaring in het beheer van een uitgebreid museum strekt tot aanbeveling.

Eigenhandig geschreven sollicitaties, binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad, met uitvoerige gegevens, benevens een foto, te richten aan Burgemeester en Wethouders.

Persoonlijke kennismaking uitsluitend na oproep.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Willet Holthuysen* 26 Dec.-?
Tentoonstelling van porcelein uit de 17de
en 18de eeuw

DELFT

- *Prinsenbof*
Vermeer thuis -April
Piet Wiegman 16 Dec.-?

DORDRECHT

- *Dordrechtis Museum* 24 Dec.-29 Jan.
Dieren in onze kunst

EINDHOVEN

- *Van Abbe Museum* -8 Jan.
Japanse kunst

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twentbe* 8 Dec.-?
Tentoonstelling Noord-Nederlandse handge-
schreven verluchte boeken 1300-1500

'S-GRAVENHAGE

- *Panorama Mesdag* 16 Dec.-7 Jan.
Tentoonstelling Jan Wingen
- *Museum voor het Onderwijs* 11 Dec.-Jan.
Tentoonstelling „Zo werken wij”
(Dienst van Gemeentewerken, 's-Graven-
hage)
- *Gemeentemuseum*
Het Mauritshuis gast in het Gemeentemuseum
- *Het Nederlandse Postmuseum*
Postzegeltentoonstelling: „Europa tot 1940”

GRONINGEN

- „*Pictura*” 23 Dec.-15 Jan.
Schilderijen, enz. uit Gronings particulier
bezit

De verzameling van de heer F. Lugt, 's-Gravenhage, is van Nov. t.e.m. Febr. niet voor het publiek toegankelijk.

WINTERVERGADERING VAN DE BOND

Het ligt in de bedoeling de wintervergadering van de Bond te houden op Zaterdag 10 Maart te Utrecht, en deze geheel te wijden aan de behandeling van de ontwerp-formulering van de Beginselen inzake het Restaureren van Historische Monumenten, zoals die zijn afgedrukt in het Bulletin van Juni 1950, blz. 105. Ter wille van een vruchtbare discussie zal het Bestuur het op prijs stellen dat principiële bezwaren of bezwaren aangaande bepaalde punten schriftelijk van tevoren worden ingezonden bij de secretaris, Bleijenburg 7, Den Haag.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis van Looy”*
Kersttentoonstelling „Jonge Kunst”
25 Dec.-18 Jan.
Tentoonstelling „Tisma”-Stichting tot het
organiseren van Indische Tentoonstellingen
en filmvoorstellingen voor de Nederlandse
jeugd 20 Dec.-19 Jan.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi en Omstreken*
Japanse prenten uit de collectie Six van
Wimmenum 16 Dec.-15 Jan.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*
Winterlandschappen 23 Dec.-12 Febr.

ROERMOND

- *Gemeentemuseum* 16 Dec.-13 Jan.
50 Jaar Affichekunst

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik* 16 Dec.-?
Lustrumtentoonstelling van de vereniging
van modelbouwers
- *Museum Boymans* 23 Dec.-?
Verzameling Willem van der Vorm

UTRECHT

- *Centraal Museum* -1 Febr.
Oude prenten en tekeningen uit de Utrechtse
school 1600-1800

VLISSINGEN

- *Museum, Bellamyplein 19*
Schilderijen van 19e-eeuwse schilders
-nadere aankondiging

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWS-BULLETIN 6DE SERIE 3 (1950)

Cursief gedrukte cijfers duiden de bladzijden aan, waarop of waartegenover afbeeldingen voorkomen.

Cijfers voorafgegaan door „kol.” hebben betrekking op de kolommen van het Nieuwsbulletin.

- Agricola door W. Valk 123
 Alsnö Hus 21
 Althin, Torsten (verslag lezing „Open arms to the public” te Utrecht) kol. 63
 Amsterdam,
 Museum van de Arbeid kol. 227
 Perceel Keizersgracht 716 kol. 177
 Arkel, molen 59
 Avereest, z. Dedemsvaart
- Balderik, bisschop van Utrecht 96
 Balkbrug, molen 61
 Bentheimersteen (Martinitoren, Groningen) 122
 Benthuis 98
 Bernlef door W. Valk 123
 Bicker Caarten, A., Windmolens met een gecombineerd bedrijf en molens van een bijzondere bouw 57
 Bierum, z. Holwierde
 Bodemonderzoek, Noordoostpolder 79
 Bodemvondsten (te Zutphen) 28
 Boekaankondigingen kol. 34, kol. 131
 Bolsward, Raadhuis 50
 Bom, J. A. L., Natuursteen bij Historische Bouwwerken 161
 Bond (Kon. Ned. Oudheidkundige —), Programma ledenvergadering 25 Februari 1950 te Utrecht kol. 37; idem verslag kol. 43; Verslag vergadering 14 Juli 1950 te Zwolle kol. 139
 Bonkenhaven 99
 Boonenburg, K., De oudste tot op heden bekende vermelding van windmolens in het Graafschap Holland 62
 Borduurwerk in Nederland 75
 Bouwrekening stadhuis Gouda 140
 Bovenrijge, molen 60, 59
 Brunswijk, Dankwarderode 21
 Burchard van Utrecht 34
 Bussum, molen 59, 59
- Cannevelt 98
 Caritas (beeldhouwwerk Middelbarnis) 50
 Ceramiek (Romeins) 30; — (Frankisch) 30; — (Siegburg) 30, 86; — (Langerwehe) 30; z. leemglazuur, loodglazuur, touwbeker, klokbe-ker, kogelpot, (radstempel-) 28
- Claholte, klooster 96
 Clarenberch, Tertiariissenklooster 99
 Conserveren ijzeren voorwerpen 62
 Cool, Gregorio 138
 Cuypers, P. J. H. 114
- Dankwarderode 21
 Dedemsvaart, molen 58
 De Haar (Vollenhove) 98
 Deurne z. Zeilberg
 Deventer, Jacob van 38
 Deventer, Museum De Waag 31
 Diorama 6, 8, 11
 Dongen, molen 59
 Doornink-Hoogenraad, M. M., Het Gravenhof te Zutphen 34
 Drijffhout, Bartholomeus 49
 Duynen, Cornelis van 52
- Eeze 99
 Ens, kerk 79, 87; (bouwfasen) 94
- Ferwerderadeel z. Wanswerd
- Gardar, bisschopshof 21
 Gawijzend 84
 Gellings 154
 Giethoorn, molen 61
 Goslar, keizerpalts 17, 21
 Gouda,
 St. Janskerk 129, 130
 Stadhuis 129, 134
 's-Gravenhage,
 Huis ten Bosch (beeldhouwwerk in Oranje-zaal) 47, 53
 Mauritshuis (tympanon) 47, 52
 Munt- en Penningkabinet 32
 Nieuwe Kerk 50
 Paleis Noordeinde (tympanon) 47
 's-Gravensande, Arent Arentsz. van 49
 Grondbeginselen voor restauratie 105
 Groningen, Martinitoren 111, 125
- Haagensdorp 98
 Havezathen (te Vollenhove) 98
 Hazerswoude, molen 60

- Heemschutserie (rec. H. van de Waal) 40; — (rec. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer) 44
 Heide, G. D. van der, Enkele resultaten van het oudheidkundig bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied, met name in de Noordoostpolder 79; — Vollenhove 95
 Heukelom, G. W. van, De restauratie van de Martinitoren te Groningen 111
 Hezemans, J. C. A. 114
 Historia Gelrica 38
 Hoelschier 135
 Hofstra, S. en A. van der Steur, Het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam 149
 Hölscher, Uvo 20
 Holwierde, molen 58, 58
 Honselaarsdijk (Huis —) 48
 't Hooft, Pieter Adraensz. 47
 Hoop, A. N. J. Th. van der, Enkele Opmerkingen over het conserveren van ijzeren voorwerpen in het museum te Batavia 62
- Inventarisatie Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 64
- Jaarverslag Voorlopige Monumentenraad kol. 165
 Jansen, Beatrice, Laat Gothisch borduurwerk in Nederland (rec. G. T. v. Ysselsteyn) 75
 Jelsum, Ned. Herv. Kerk 183
 Justitia (beeldhouwwerk Middelharnis) 50
 Juynboll, W. R., rec.: F. Saxl and R. Wittkower, British Art and the Mediterranean 67
- Kampen, Olde Vleishuus 100, 103
 Kasteelen in Gelderland (rec.: J. G. N. Renaud) 70
 Kerkdriel, Ned. Herv. Kerk kol. 185
 Klokbeker 82
 Klokkengietvormen (te Zutphen) 25
 Kogelpotten 83
 Kok, A. A., De Gevel van het Olde Vleishuus, Oudestraat 119 te Kampen 100
 Kuile, E. H. ter, rec.: Otto Norn, Mester Michiels to breve til Christian den Anden 68
 Kuinre, burcht 83, 97
 Kwadrantenmethode 81
- Langerwehe, ceramiek 30
 Langweer, molen 57, 58
 Leemglazuur 30
 Leiden,
 Raadhuis 170
 St. Jorisdoelen 49
- Lindenhorst 98
 Lingelbach 147
 Loodglazuur 23
 Lunsingh Scheurleer, D. F., De National Park Service in de Verenigde Staten van Amerika 1; De sociaal culturele taak van het museum 45; rec.: E. Michel, Musées et Conservateurs 158
 Luttermant, R. van, Nederlandse Tegeltabelaux te New-York 146
- Maastricht,
 Prov. Museum voor Kunst en Oudheden 157
 Verbouwing voormalig klooster der Sepulchrijnen of Bonnefanten 156, 155, 156, 157
 Marot, Daniël 146
 Marxveld 98
 Mesolithicum (Noordoostpolder) 81
 Michel, E., Musées et Conservateurs (rec. D. F. Lunsingh Scheurleer) 158
 Middelburg,
 Oostkerk 49
 Provinciale Bibliotheek 182
 Middelbuurt z. Ens
 Middelharnis, Raadhuis 46, 48
 Mieris, Frans van 53
 Miste, molen 58
 Monumentenzorg in Amerika 1; in Nederland (inventarisatie) 64; — (beginselen en voorschriften voor restauratie) 105
 Muntvondsten (te Zutphen) 32
 Museumcatalogi kol. 75, kol. 215
 Museumcursus kol. 207
 Museumdag, De —, Programma Museumdag 1 April 1950 te Amsterdam kol. 11; verslag idem kol 81; Programma Museumdag 21 October 1950 te Rotterdam kol. 159, kol. 197; verslag idem kol. 219
 Museumwezen, sociaal culturele taak 45
- Natuurbescherming in Amerika 1
 Natuursteen (bij restauraties) 161
 Neolithicum (Noordoostpolder) 81
 Neurdenburg, E., Pieter Adriaensz. 't Hooft, Haags Steen- en Beeldhouwer 47
 Nieuwendam, molen 61
 Nijerwal 98
 Nispen tot Sevenaer, E.O.M. van, rec.: Heemschutserie No. 54, 44
 Nørlund, P. 21
 Noordoostpolder, bodemonderzoek 79
 Noorwits, Pieter Az. 50

- Norn, Otto, Mester Michiels to breve til christian den Anden (rec.: E. H. ter Kuile) 68; — Christian III's Borge (rec. W. H. Schukking) 68
- Oberkirchner (Martinitoren, Groningen) 122
- Oger 116
- Ohé en Laak, molen 60
- Oldhuys 99
- Oldruitenborgh (jachtslot) 97
- Ommen, molen 58
- Ontwerp-formulering beginselen restauratie monumenten 105
- Oostzaandijk, molen 59
- Opgravingsnieuws kol. 5, kol. 69, kol. 107
- Paaslo 99
- Peters, C. H. 117
- Pingsdorfwaar (Zutphen), 28; — Noordoostpolder 83
- Plattenburg 98
- Pontanus 38
- Pot, G. J. J., De Bouwrekening van het Goudse Stadhuis van 1450, 129
- Quellinus, Artus 54
- Rackham, Bernard, Medieval English Pottery (rec.: J. G. N. Renaud) 73
- Radstempelceramiek 28
- Renaud, J. G. N., De onderzoekingen op het Gravenhof te Zutphen 16; rec.: Bernard Rackham, Medieval English Pottery 73; rec.: A. Roussel, Danmarks middelalderborge 71; rec.: Kasteelen in Gelderland 70
- Ressen, Ned. Herv. Kerk kol. 183
- Restauratie, ontwerp grondbeginselen 105
- Restauratienieuws kol. 1, kol. 17, kol. 41, kol. 57, kol. 81, kol. 97, kol. 105, kol. 137, kol. 201, kol. 209, kol. 225
- Restauraties (gebruik van natuursteen bij —) 161
- Rhemenshuizen 99
- Richters 154
- Ringers, J. A. 124
- Roden, z. Roderwolde
- Roderwolde, molen 59, 58
- Rolde, molen 58
- Rollecate 98
- Rotterdam,
 Maritiem Museum Prins Hendrik 149, 154
 Nationaal Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart 149
- Roussel, A., Danmarks middelalderborge (rec.: J. G. N. Renaud) 71
- Saxl, F. and R. Wittkower, British Art and the Mediterranean (rec. W. R. Juynboll) 67
- Schaft, N. J. van der 127
- Scheepswrakken (Zuiderzeevondsten) 88
- Schimmert, perceel St. Hubertusstr. 30 kol. 177
- Schokland 79
- Schukking, W. H., rec.: Otto Norn, Christian III's Borge 68
- Schünnemann, Joh. 51
- Siegburg, ceramiek 30; — steengoed 86
- Sloeffase 86
- Slootenhagen 99
- Stellerburg 23
- Steur, A. van der, Het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam 149
- Steur, J. A. G. van der 116
- Stevensweert, z. Ohé
- Stockholm, Nationaal Museum 151
- St. Maarten, door W. Valk 123
- St. Petrus (Zutphen) 34
- St. Odiliënberg, Karolingische potten kol. 185
- St. Walburg (Zutphen) 34
- Tegeltableaux (te New-York) 146
- Thordeman, Bengt 21
- Toutenburg 97
- Touwbeker 81
- Tweenijenhuisen 98
- Uden, z. Volkel
- Valk, Willem 123
- Veere, Stadhuis 183
- Visser, W. J. A., Cartographische inventarisatie van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 64
- Volkel, molen 59
- Vollenhove 95
- Kleine Kerk 99
- Latijnse School 99, 98
- Raadhuis 99, 98, 99
- St. Nicolaas-, Grote of Bovenkerk 99
- Vries, Ned. Herv. Kerk kol. 175
- Vuursteen (gereedschappen van —) 81

- Waal, H. van de, rec.: Heemschutserie No. 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60. 40
- Wanrooy, molen 61, 59
- Wanswerd, molen 59
- Wartburg 19
- Westerholt 98
- Wijk bij Duurstede, molen 59; — Runmolenspoort 60
- Windmolens 57; — oudste vermelding 62; — (restauratie-nieuws) kol. 19, kol. 211
- Winschoten, molen 58
- Winsum, molen 58
- Winterswijk, z. Miste
- Woltersum, molen 58
- Würm-glaciaal, fauna 80
- Ysselsteyn, G. T. van, rec: Beatrice Jansen, Laat Gothisch Borduurwerk in Nederland 75
- Zandsteen (Martinitoren, Groningen) 122
- Zeilberg, molen 58, 58
- Zevenhuizen, molen 58
- Zuiderzeegebied, bodemonderzoek 79
- Zutphen,
Gravenhof 34
Onderzoekingen op het Gravenhof 16
St. Petrus en St. Walburgkerk 34
Zwollingerkamp 99